

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 10739

ETYUDN TSU DER GESHIKHTE
FUN DER HASKOLE

Max Erik

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

רעדאקטער—א. אָשער אָרויטש
טעכרעדאקטער—קארפּינ אָרויטש
אָפּגעגעבן אין דרוקערני—XII/22 32 י.
אונטערגעשריבן צום דרוק—XII/31 33 י.
אויסגעזעצט—גרינהויס בריגאדע א. נ. מאָלעטאָוו
פּאראנטוואָרטל. קאַרעקטער—קאָטליאר.

דרוקער' א. נ. טאלין

מאקס עריק

עטיודן צו דער געשיכטע
פון דער האסקאלע

(1789—1881)

מעלוכע-פארלאג פון וויסרוסלאנד
נאצטעקטער

1934

מינסק

ע ר ש ט ע ר ב ו ך

עטיוודן צו דער געשיכטע פון דער האסקאלע
אין דייטשלאנד און גאליציע

(1789 — 1848)

פאָרוואָרט פֿון אווטער

אין די לעצטע יאָרן איז בא אונדז, אין פ.ס.ס.ר., היפש אויסגעוואקסן דער איי-טערעס צו דער האסקאָלע. און עס איז א דורכויס געזעצמעסיקע דערשיינונג: די גראנדיעזע פאנאנדערוויקלונג פון דער קולטור-רעוואָלוציע שטעלט אלץ שארפער די אופגאבע קריטיש איבערארבעטן די קולטור-יערושע, וואָרעם „אָן קלאָרן פארשטיין, אז בלויז דורך א גענויעם קענען די קולטור, וואָס איז געשאפן געוואָרן דורך דער גאנצער אנטוויקלונג פון דער מענטשהייט, בלויז איבערארבעטנדיק זי, קען מען בויען די פראָלעטאָרישע קולטור—אָן אזא מין פארשטיין וועלן מיר ניט לייזן די דאָזיקע אופגאבע“ (לענין).

צוטערעטנדיק צו דער ארבעט איבער א געשיכטע פון דער יידישער האסקאָלע-ליטעראטור אין רוסלאַנד, איז מיר קלאָר געוואָרן, אז ס'איז נייטיק א פאָראַרבעט, וואָס זאָל באַליכטן מאַרקסיסטיש אין די וויכטיקסטע שטריכן די האסקאָלע-באוועגונג פון דער יידישער בורזשואזיע אין דניטשלאַנד און עסטרייך, וואָרעם אין די דאָזיקע לענדער, צוליב דער ניטגלייכמעסיקער אנטוויקלונג פון קאפיטאליזם, האָט די האַס-קאָלע פּרָיער אויסגערייפּט, און האָט אין א שטארקער מאָס באווינקט די שפעטער-אופגעקומענע יידישע בורזשואזיע אין רוסלאַנד. אזוי איז אנטשטאנען דער איצטיקער בוך. איך האָב געשטרעבט פארצייכענען, סומירן און קוואליפיצירן די וויכטיקסטע היסטאָרישע צוזאמענהאנגען, ניט גראָד בלויז די ליטעראטור-היסטאָרישע. ס'ראָוו עטיוודן טראָגן טאקע אן אלגעמיינ-היסטאָרישן, ניט ליטעראטור-היסטאָרישן כאַראַקטער. עס איז אַבער פארשטענדלעך, אז איך האָב אסאך אופמערקזאמקייט אָפּגעגעבן דער האסקאָלע-ליטעראטור און אירע וויכטיקסטע פאָרשטייער, און דאָ, ווידער, צומייסטן זיך אָפּגעשטעלט אַף אועלכע ווערק און דערשיינונגען, וואָס האָבן שפעטער געהאט א ווירקונג אַף דער האסקאָלע אין רוסלאַנד און איר ליטעראטור.

די פרינציפן, לויט וועלכע איך קאָנסטרױר דעם בוך, זיינען פאָרמאָלירט אין דעם אריינפיר, און איך וועל זיי דאָ ניט איבערכאווערן.

שוועריקייטן זיינען געווען זייער גרויסע: א גרויסער, צעוואָרפענער מאטעריאל אין די פארשיידנסטע שפראכן, דערצו פארקויפלט דורך בורזשואזער באַליכטונג; א קליינע צאָל פאָרשונגען צו דער עקאָנאָמיק און פאָליטיק פון דער טקופע, וואָס זאָלן כאַטש געבן דעם רוי-מאטעריאל; א פארהעלטענישמעסיק קליינע צאָל אופגעהיטע און פובליקירטע ליטערארישע דענקמעלער פון דער ערשטער העלפט 19-טן יאָר-

הונדערט (ספעציעל איז דאָס נעגייע דער גאליצישער האסקאַרע). עס איז די אופֿ-
גאבע פון דער קריטיק פעטטצושטעלן, אף וויפֿל מיר איז געלונגען בייצוקומען די
דאָזיקע שוועריקייטן און אָנווענדן ריכטיק דעם דיאָלקטיש-מאטעריאליסטישן מעטאָד.
א וואַרעמער דאנק קומט די כ״כ פון דער וויסרוסישער מעלדונג-ביבליאָטעק אין
מינסק פאר זייער כאווערישער מיטהילף באם פארשאפן די נייטיקע ליטעראטור, —
דעם דירעקטער פון דער ביבליאָטעק, כ׳ סימאנאָווסקי, און דעם פארווארטער פונעם
״דאָפטייל בא דער ביבליאָטעק, כ׳ רובינשטיין, וועמען איך דאנק פאר וויכטיקע
ביבליאָגראפישע אינפֿארמאציעס.

מ א ק ס ע ר י ק .

מינסק, 1 נאָיאַבער 1931.

1

די אופקלערונג איז אין לעצטן סאכאקל די אידעאָלאָגיע פון דער בורזשואזיע, וואָס גייט צו דער מאכט, זי איז דער „אידעאָליזירטער סייכל פון דריטן שטאנד, וואָס איז גרייט פארוואנדלט צו ווערן אין מאָדערנער בורזשואזיע“ (ענגעלס, אנט-דירינג, ז. 242 פון דער רוסישער אויסגאבע, 1929).

אין אן אנדער אָרט (דאָרט, ז. 140) דעשיפירט ענגעלס דעם אבסטראקטן „מענטשן“ פון די אופקלערער מיט זיין „איביקער נאטור“, ווי דעם „מיטלבירגער פון יענער צייט, וואָס ווערט פארוואנדלט אין בורזשוא“.

די אופקלערונג איז דער אידעאָלאָגישער פערמענט, וועלכן ס'רופט ארויס דאָס ארײַנדרײַנגען פון אינדוסטריעלן קאפיטאליזם אין דער האלבפעאָדאלער סוויוע, יענער סוויוע, וואָס אירע וויכטיקסטע יעסודעס זײַנען שוין אונטערגעשווענקט געוואָרן דורך דער טעטיקייט פון סאָכרישן קאפיטאל. מיטן וויקס, צוערשט פון דער האנטווערקערישער, דערנאָך מאנופאקטור-אינדוסטריע, מיט דער אויסברייטערונג פון די האנדל-באציאָנען, וואקסט קעטיידער די עקאָנאָמישע מאכט פון דער בורזשואזיע. זי איז שוין דער וויכטיקסטער קלאס אין דער מעלוכע, אָבער די פאָליטישע מאכט ליגט אין די הענט פון די פעאָדאלע שיכטן. לויט זײַנע פאָליטישע רעכט איז דער ארץ אלץ, און די בורזשואזיע נאָך אלץ גאַרניט; אכוי דעם אלעמען איז דער גאנצער בורזשואזער פראָדוציר-אויפן ארײַנגעקוועטשט אין פעאָדאלע פאָליטישע פאַרמעס, פון וועלכע ס'איז שוין לאנג ארויסגעוואקסן ניט נאָר דער האנטווערק, נאָר אויך די מאנופאקטור (דאָרט, ז. 152). די בורזשואזיע מאכט א סאָף דערצו מיט איר רעוואָ-ליוציע. די אופקלערונג איז יענע אידעאָלאָגיע, וואָס קלערט אהן די קעפ פאר דער אָנקומענדיקער רעוואָליוציע (דאָרט, ז. 11).

די אופקלערונג איז, אלזאָ, די אידעאָלאָגישע באוועגונג פון גאנצן דריטן שטאנד, וואָס מארשירט אונטער דער אָנפירונג פון דער בורזשואזיע. אופקלערער קענען, אויב אזוי, אויסדריקן פארשיידענע קלאסן, וואָס גייען ארײַן אין באשטאנד פון דעמל-טיקן „דריטן שטאנד“, פארשיידענע קלאסן, וואָס גייען מיט דער בורזשואזיע. די דריי קלאסישע פאַרשטייער פון דער פראנצויזישער אופקלערונג: וואָלטער, דיראַ, רוסאָ זײַנען צ. ב. אידעאָלאָגן פון דריי פאַרשיידענע קלאסן-שיכטן. וואָלטער

רעפּרעזענטירט דעם קאפיטאליזירטן אדל, ד. ה. יענעם שיכט פריצים, וואָס שטרעבן זייערע גיטער אריבערפירן אף די רעלסן פון מאָדערנער, קאפיטאליסטישער עקספּלואַטאַציע. די דראָג איז אן אידעאָלאָג פון שטאַטישן רעוואָלוציאָנערן מיטל־ און קליינבירגערטום. רוסיאָ איז אן אידעאָלאָג פון קליינבירגערטום. יעדערער פון די דאָזיקע דענקער און בעלעטריסטן רעפּרעזענטירט אן אנדער טיפּ אופקלערונג, וואָס איר כאראקטער און גרענעצן ווערן באשטימט דורך פארשידענע קלאַסן־אינ־טערעסן. פארן קאפיטאליזירטן אדל איז צ. ב., אין אלגעמיין גענומען, דער פּאָלי־טישער אידעאָל די קאָנסטיטוציאָנעלע מאָנארכיע פון ענגלישן טיפּ. אין קעגנזאץ צום פעאַדאָלן פריצנטום, וואָס קלאַמערט זיך באַם אלטן לייבניגנטימערישן אויפן פון עקספּלואַטאַציע, קעמפט דער קאפיטאליזירטער פּאָריץ פארן „פּרייסישן וועג פון דער אנטוויקלונג פון קאפיטאליזם“. אפן רעליגיעזן געביט דערגייען די דאָזיקע אופקלערער ס'רָאָו בלוזו ביזן דעזום, ד. ה. צו א קאָנסטיטוציאָנעלער מאָנארכיע אין הימל־זאכן, וווּ גאָט איז נאָך פארבליבן („אויב ער וואָלט ניט געווען, וואָלט מען אים געדארפט אויסטראכטן“—וואָלטערס פּאָרמולע), ער רעגירט אָבער ניט—ער פארבלייבט אין סיסטעם פון די דעיסטן, ווי א דעקאָראַטיווע אויסטראכטעניש, וואָס איז ניי־טיק, ביכדיי איינצוצאמען די מאַסן, און דער געשפענסט פון צעבונטעוועטע מאַסן פארפּאָגט טאָמיד יעדן פּאָריץ, אפילע אן אופגעקלערטן און בורזשואו־ליבעראַלן. אפן געביט פון פּאָליטישער עקאָנאָמיע האָבן די דאָזיקע אופקלערער געשאפן די טע־אָריעס פון די פּיזיאָקראַטן, וואָס זיינען לויט מאַרקסן „א מין בורזשואווע רעפּראָ־דוקציע פון דער פעאַדאָלער סיסטעם פון דער הערשאפט פון ערד־אייגנטום“ (טעאָ־ריעס פון מערווערט, רוסישע אויסגאבע 1923, ב. 1, ז. 40). אף אלע אידעאָלאָגישע געביטן איז, אַלזאָ, פאר אַט דעם שיכט אופקלערער כאראקטעריסטיש די סטירעס־דיקע איינהייט פון בורזשואו און פעאַדאָל, פון בורזשואו־אוינהאלט און פעאַדאָלע פּאָרמעס, דורכן צופאַסן די פעאַדאָלע פּאָרמעס צום בורזשואו־אוינהאלט, און זי קומט דייטלעך צום אויסדרוק אויך אין דעם קינסטלערישן שאפן, אשטייגער, אין וואָלטערס פּסעוודאָ־קלאַסישע דראַמעס.

די קלאַסן־דיפּערענציאַציע אינעם לאַגער פון דער אופקלערונג בלייבט אָבער ניט אין גרונט איר כאראקטער. אין לעצטן סאַכאַקל איז די אופקלערונג א בורזשואווע אידעאָלאָגיע, די כאראקטעריסטישע אידעאָלאָגיע פון פּאָרקעמפּער פון קאפיטאליזם. רוסיאָ רופּ צו דער נאַטור, זיין ליידנשאפטלעכער קאַמף קעגן דער ציוויליאַציע, איז אין טאָך, ניצנדיק לענינס אויסדרוק, א רופּ צו מאַסעווען, פּלעביישן קליינ־בירגערלעכן קאַמף פארן אמעריקאַנער טיפּ פון דער אנטוויקלונג פון קאפיטאליזם. „רוסיאָ מעלכע פון סייכל און זיין געזעלשאפטלעכער אָפּמאַך—וואָנט ענגעלס—האַבן זיך ארויסגעוויזן און געקאַנט זיך ארויסווייזן אין דער פראקטיק בלוזו ווי די בור־זשואווע דעמאָקראטישע רעפּובליק“ (אַנטי־דירינג, 12). די לערע פון די פּיזיאָקראַטן, ווידער, כאַטש זי איז נאָך ניט באפרייט פון פעאַדאָלן הייטל, באדייט אן אפּאָלאָגישע פון דער אופקומענדיקער בורזשואווער אָרדענונג, זי איז לויט מאַרקסן „די ערשטע סיסטעם, וואָס אַנאַליזירט די קאפיטאליסטישע פּראָדוקציע און שטעלט פאַר ווי אייביקע נאַטירלעכע געזעצן יענע באדינגונגען, אין וועלכע ס'שאפט זיך דער קאַפּי־טאַל און אין וועלכע ער פּראָדוצירט“ (דאָרט).

די אלגעמיין-אָנערקענטע מיינונג, זאָגט לענין, פֿארעכנט די אופקלערער פֿון 18-טן יאָרהונדערט צו די פֿירער פֿון דער בורזשואַזיע" (ב. 2, ז. 322, ערשטע אויסגאבע).

די געשיכטע פֿון דער אופקלערונג, וואָס סיגנאַליזירט דעם סאָף פֿון דער פעאַדאלער טקופע און אָנהייב פֿון אינדוסטריעלן קאפיטאליזם, איז ענג פֿארבונדן מיט דער ניטגלייכמעסיקער אנטוויקלונג פֿון קאפיטאליזם. „לויט זײַן עצעם מעהוט קען גיט דער קאפיטאליזם זיך אנטוויקלען גלייכמעסיק" (לענין, ב. 3, ז. 250), די גיכקייט פֿון דער אנטוויקלונג פֿון קאפיטאליזם איז גיט די זעלביקע אין פֿארשיידענע לענדער און אין פֿארשיידענע געביטן פֿון דער פֿאָלק-ווירטשאפט" (לענין¹), ב. 11, ז. 134). דאָס באשטימט אָבער אויך די אידעאָלאָגישע אנטוויקלונג (לענין, אַנאַליז זירט דאָרטן די באדייטונג פֿון דעם דאָזיקן געזעץ פֿאר דער אנטוויקלונג פֿון מאַרק-סיזם). די אופקלערונג קומט פֿריער אָף אין ענגלאַנד, וווּ דער קאפיטאליזם רײפֿט אָן גיכער, ווי אין אנדערע אייראָפֿיישע לענדער; ערשט שפעטער בלייט זי זיך פֿאנאנדער אין פֿראַנקרײך און דײַטשלאַנד, און נאָך שפעטער אין רוסלאַנד. די קלאַסישע צײַט פֿון דער אופקלערונג אין ענגלאַנד איז די צווייטע העלפט פֿון 17-טן יאָרהונדערט און דער אָנהייב פֿון 18-טן יאָרהונדערט; אין פֿראַנקרײך—דער אַכצן-טער יאָרהונדערט, און ביפֿראַט זײַן צווייטע העלפט, אזוי אויך אין דײַטשלאַנד. די גרויסע צײַט פֿון דער רוסישער אופקלערונג זײַנען די 40-ער—60-ער יאָרן פֿונעם 19-טן י. ה. די אופקלערונג אין רוסלאַנד איז, אַלזאָ, א היפש פֿארשפּעטיקטע אידעאָ-לאָגיע. דאָס שטימט אָבער מיט דער פֿארהעלטענישמעסיק שפעטערער אנטוויקלונג פֿונעם קאפיטאליזם אין רוסלאַנד.

די ניטגלייכמעסיקע אנטוויקלונג פֿון קאפיטאליזם באווירקט, אַלזאָ, די געשיכטע פֿון דער אופקלערונג, איר אנטשטיין, פֿארשפּרייטונג, די פֿיליאציע און מיגראציע פֿון אירע אידיען. „א קלאַס, וואָס געפינט זיך אין קאמף מיט זײַנע קעגנער, קעמפט זיך אויס א שטעלונג אין דער לײַטעראַטור פֿון זײַן לאַנד. אויב דערזעלביקער קלאַס קומט אין באוועגונג אין אן אנדער לאַנד, נעמט ער איבער דאָ אידיען און פֿאַרמעט, וואָס זײַנען געשאפֿן געוואָרן דורך זײַנע מער פֿאַרגעשריטענע ברידער. אָבער ער ענדערט זיי, אָדער גייט ווייטער פֿון זיי, אָדער שטייט אָפֿ פֿון זיי, אָפהענגיק פֿון דעם אונטערשייד, וואָס איז פֿאראַן צווישן זײַן לאַגע און דער לאַגע פֿון קלאַס; וואָס גיט אים דעם מוסטער" (פֿלעכאַנאָו, ב. 8, ז. 184).

גוטע ביישפּילן דערצו גיט די אופקלערונג-ליטעראַטור. דער ענציקלאָפּעדיסט דיראַ (1713-1784) טרעט אויס דעם וועג פֿאר דער בורזשואַזיענטימענטאלער דראַמע אין פֿראַנקרײך; אָבער זײַן מוסטער איז די ענגלישע בורזשואַזיע דראַמע (לייז און אנדערע), וואָס איז פֿריער אופגעקומען. דיראַ ווידער האָט געהאַט דעם שטאַרקסטן איינפֿלוס אָף לעסינגס טעאַרעטישער און פֿראַקטישער דראַמאַטורגיע; פֿון לעסינגס האָט ווייטער פֿיל גענאַשט די ייִדישע האַסקאַלע-דראַמע. אזוי יאַרשנט די בורזשואַזיע, וואָס פֿארשפּעטיקט אין איר אנטוויקלונג אין איין לאַנד, די דערפֿאַרונגען פֿון אירע מער פֿאַרגעשריטענע ברידער אין אן אנדער לאַנד. זי פֿאַסט זיי אָבער צו

¹ לענין ווערט ציטירט לויט דער ערשטער אויסגאבע, סײַן ס'איז אנדערש אָנגעוויזן.

צו אירע אייגענע ספעציפישע באדינגונגען, „ענדערט זיי, גייט ווייטער פון זיי אָדער שטייט אָפּ פון זיי“.

דערפון ווערט קלאָר, אז ס'זיינען פאראן אלגעמיינע שטריכן, וואָס זיינען אייגנ-טימלעך קימאט אלע אופקלערער. אין אלע לענדער; אין יעדן באזונדערן לאנד ווערן זיי אָבער איבערגעבראַכן דורך דער פּריזמע פון די באדינגונגען פון אָרטיקן קאמף פון דער אופשטייגנדיקער בורזשואזיע פאר איר פּאָליטישער עמאנסיפאציע.

2

לענין האָט פארזייכנט דריי סימאָנים פון אן אופקלערער, עמעס, האָבנדיק אין זיינען זייער איבערברעכן זיך „אין דער פּריזמע פון די רוסישע באדינגונגען“ („Отъ какаго наследства мы отказываемся“, געשריבן 1897. ז. 321-322, ב. 2). אָבער איינציטיק האָט לענין אָנגעוויזן גאנץ בולעט אויך אריי אלגעמיינע שטריכן פון דער אופקלערונג:

(1) „... ס'די מירעוואַ אייראָפּיישע אופקלערער, ס'זי דאָס ראָוו פון די ליטערא-רישע פאָרשטייער פון די זעכציקער יאָרן זיינען פול מיט הייסער סינע צום לייביגנטום און אלע זיינע אויסוויקונגען אין עקאָנאָמישן, סאָציאלן און יורידישן „עביט“.

(2) „א צווייטער כאראקטעריסטישער שטריך, וואָס איז אייגנטימלעך אלע רוסישע אופקלערער—איז די הייסע פארטיידיקונג פון בילדונג, זעלבסטפארוואַלטונג, פּרייהייט, אייראָפּיישע פאָרמעס פון לעבן און ביכלאל פון דער אלזייטיקער אייראָפּייזאציע פון רוסלאַנד“.

(3) „ענדלעך, דער דריטער כאראקטעריסטישער שטריך פון אן אופקלערער איז דאָס פארטיידיקן די אינטערעסן פון די פּאָלקמאסן, ביפראט פון די פּויערים (וואָס זיינען נאָך ניט געווען אינגאנצן באפרייט אָדער האָבן ערשט געהאלטן באם באפרייט ווערן אין דער עפאָכע פון די אופקלערער), דער אופריכטיקער גלויבן, אז דאָס אָפּ-שאפן פון לייביגנטום און זיינע רעשטלעך וועט ברענגען דעם אלגעמיינעם וויל-שטאנד, און דער אופריכטיקער פארלאנג דערצו מיטצווירקן“.

אין אָנהייב פון זיין אָפהאנדלונג באוואָרנט זיך לענין, אז ער וועט באהאנדלען פון דער „יערושע-פראגע“ בלויז די „עקאָנאָמישע און פובליציסטישע“ פראגן, און לאָזן אָנאזיט די פילאָסאָפּישע, ליטערארישע, עסטעטישע פראָבלעמעס (312). לענינס דריי סימאָנים גיבן טאקע די וויכטיקסטע שטריכן פון דער פּאָליטישער פראָגראם פון דער אופקלערונג.

עס איז א בורזשואזע פראָגראם, וואָס איז מיט איר גאנצער שארף געווענדט קעגן דעם פעאָדאליזם און אלע זיינע אויסוויקונגען אין עקאָנאָמישן, סאָציאלן און יורידישן געביט. און דאָך וואָלט געווען פאלש צו מאכן דעם אויספיר, אז וויל-ס'איז די פראָגראם פון דער בורזשואזיע, פון אן עקספּלאַטירנדיקן קלאס, שטעקט אין די „פּאָלקסימלעכע“ פאָדערונגען פון די אופקלערער, אין זייער פארטיידיקן די אינטערעסן פון די פּאָלקמאסן, א דעמאָגאָגיש שפיצל, א ניט אופריכטיקייט, א מין

אויסשטעלן פון וועקסלען, וויסנדיק פאָרויס, אז זיי וועלן ניט באצאלט ווערן. לעני
וואָרנט קעגן אזא מין שמאָלן, ווילגארן, אנטיהיסטאָרישן קוק, און אונטערשטריכט
צוליב דעם קרעפטיק דעם „אופריכטיקן גלויבן“, דעם „אופריכטיקן פארלאנג“
פון דער יונגער בורזשואזיע ברענגען דעם אלגעמיינעם ווילשטאנד. „בא אונדו“
זאָגט לענין—פארשטייט מען עס אָפט דורכאויס ניט ריכטיק, שמאָל, אנטיהיסטאָריש,
פארבינדנדיק דערמיט (אָן דעם אונטערשייד פון היסטאָרישע עפאָכעס) אן אייגננציקע
פארטיידיקונג פון די אינטערעסן פון דער מינדערהייט. מע טאָר ניט פארגעסן, אז
אין אָט דער עפאָכע, ווען ס'האָבן געשריבן די אופקלערער פון 18-טן י. ה. (וועמען
די אלגעמיינגילטיקע מיינונג באטראכט ווי פירער פון בורזשואזיע), ווען ס'האָבן
געשריבן אונדזערע אופקלערער פון די 40-ער ביז די 60-ער יאָרן, זיינען אלע גע-
שטעלטע פראגעס ארויסגעדורנגען פון קאמף מיטן ליבלינגסטום און זיינע רעשטלעך.
נייע געזעלשאפטלעך-עקאָנאָמישע באציונגען און זייערע קעגנזאצן זיינען דאן נאָך
געווען אין קיי-צושטאנד. קיינשום אייגננצן האָט זיך צוליב דעם ניט ארויסגעוויזן
דאן בא די אידעאָלאָגן פון דער בורזשואזיע; פארקערט, ס'איז אפן פירער, ס'איז
רוסלאנד האָבן זיי גאנץ אופריכטיק געגלויבט אין אלגעמיינעם ווילשטאנד און אופ-
ריכטיק אים געוואָלט, אופריכטיק ניט געווען (טיילווייז נאָך ניט געקאָנט זען) קיין סטי-
דעס אין יענער אָרדענונג, וואָס איז געוואקסן פון דעם פעאָדאליזם.”

עס איז בעכנין ניט היסטאָריש באשוואַדיקן די אופקלערער אין ניטופריכטיקייט
כאָטש זיי זיינען געווען פאָרשטייער פון אן עקספּלאַואַטירנדיקן קלאַס. ענגעלס זאָגט
אפּילע: „דאָס פּער (דער אלגעמיינער אנטאָגאָניזם פון עקספּלאַואַטערס און עקס-
פּלאַטירטע, ריכטע ליידיקגייטער און אָרעמע ארבעטנדיקע) האָט געגעבן א מעגלעכ-
קייט די פאָרשטייער פון דער בורזשואזיע ארויסצוטורעסן ווי פארטיידיקער ניט פונ
אן איינצלענעם קלאַס, נאָך פון דער גאנצער ליידיקער מענטשהייט“ (אנטי-דירינג
12). די אופקלערונג איז טאקע כאַראַקטעריסטיש פאר דער בורזשואזיע בלויז פאר
דעם עטאָפּ, ווען די קלאַס-קעגנזאצן אין די ראמען פון דריטן שטאנד זיינען ניט
פארשארפט, „ווען די פאָדערונגען פון דער בורזשואזיע אין איר קאמף מיטן אדל
אנטשפּרעכן אין אלגעמיינע שטריכן די אינטערעסן פון פארשיידענע שיכטן פון די
דעמלטיקע ארבעטער“ (אנטי-דירינג, 12). אָבער נאָך א גרעסערער פעלער בא-
שטייט, ווען, שטיצנדיק זיך אָף די „פאָלקסטימלעכע“ לאָזונגען פון דער אופקלערונג,
ווייל מען פארשמירן איר אָביעקטיוון בורזשואזן מעהוס. דאָס איז דער באַליבטער
מעטאָד פון דער נאצדעמאָקראטישער „לעגענדע“ פון דער אופקלערונג, דאָס איז
אויך דער מעהוס פון דער יידישיסטישער אופפאסונג פון דער האַסקאָלע.

די אופקלערונג איז א וועלט-אַנשווינג, וואָס נעמט ארום די פארשיידנסטע אידעאָ-
לאָגישע געביטן.

די גרעסטע דערגרייכונג פון דער אופקלערונג פון 18-טן י. ה. איז איר פּילאָסאָפּי-
שער מאטעריאַליזם. אויך ער האָט אָבער פארמאָגט אסאך כעסרוינעס, איז צוליב
היסטאָרישע סיבעס געווען באַרענעצט. ענגעלס זעט אַיין די דאָזיקע באַרענעצטקייט
אין דריי מאָמענטן: 1) דער אופקלערערשער מאטעריאַליזם איז מעכאניש אין דעם

זינען, אז די עלטערע מאטעריאליסטן, האָבן אָנגעווענדט אויסשליסלעך דעם מאס-
שטאב פון מעכאניק צו די פּראָצעסן פון כעמישער און אָרגאנישער נאַטור. (2) די
צווייטע באשרענקטקייט פון דעם עלטערן מאטעריאליזם באשטייט אין זײַן מעטא-
פּיזישקייט, ד.ה. אין דער אנטידילעקטישקייט פון זײַן פּילאָסאָפּישן מעטאָד.
(3) דריטנס האָבן די אופקלערער דעם מאטעריאליזם אָנגעווענדט נאָר „אונטן“, בא
דער דערקלערונג פון נאַטור-דערשיינונגען; „אויבן“ אָבער, אפן געביט פון געזעל-
שאפטלעכער וויסנשאפט, זײַנען זיי געבליבן אידעאליסטן, ניט געהאט קיין שום
פארשטענדעניש, פאר היסטאָרישן מאטעריאליזם. (לודוויק פּינערבאך, סאָף פון 2-טן
קאפיטל. פארגל. דערצו אויך לענינס קאָמענטאר, ב. 10, ז. 200-201).

די אופקלערער פעלט דער געשיכטלעכער קוק אף זאכן. „דאָ האָט אלעמען בלינד
געמאכט דער קאמף מיט די רעשטלעך פון מיטלאַלטערלעכען שטייגער אין געזעל-
שאפטלעכע באצײַונגען. אפן מיטלאַלטער האָט מען געקוקט, ווי אף א פאָשטען
איבערײַס אין גאנג פון דער געשיכטע, וואָס איז געשען דורך א טויזנטיאָריקן
אלגעמיינעם באַרבאָריזם... צוליב דעם איז אומגעלעך געוואָרן א ריכטיקער קוק אף
דער פארבינדונג פון היסטאָרישע געשעענישן, און די געשיכטע איז אין בעסטן פאל
געווען ניט מער, ווי א גרייטער, צום דינסט דעם פּילאָזאָף, זאמלבוך פון אייר-
סטראַציעס און בײַשפּילן“ (ענגעלס, לודוויק פּינערבאך). דער טיפישער אופקלערער
מוישע מענדעלסאָן האָט ערשט צום סאָף פון זײַן לעבן אָנגעפרעגט, וואָס זאָל ער
לײַענען פון היסטאָרישע ווערק... אָבער אויך די גרויסע אופקלערערישע פּילאָ-
סאָפן, וואָס האָבן זיך פארטראכט אף די פּראָבלעמעס פון געשיכטלעכער דינאמיק,
האָבן זיך געדרייט אין א פארקישעפטן קרייז.

די אופקלערער פון 18-טן י.ה. איז ניט באשרעט געווען צו אנטשיידן, צי שאפט
די „געזעלשאפטלעכע מיינונג“ די סאָציאַלע סוויוע, אָדער פארקערט, די סאָציאַלע
סוויוע שאפט די געזעלשאפטלעכע מיינונגען. דאָס איז א טיפיש-אופקלערערישע
אנטינאָמיע.

אין טאָך איז אָבער די אופקלערונג אפן היסטאָרישן געביט אידעאליסטיש
די וועלט, זאָגט העגעל, איז דאן געשטעלט געוואָרן אפן קאָפּ. „עס איז באשלאָסן
געוואָרן, אז ביזן איצטיקן מאָמענט איז די וועלט רעגירט געוואָרן בלויז דורך
פאָרווטיילן, און אז ערשט איצט איז אופגעצאנגען די זון, אָנגעקומען די מעלכע
פון סייכל“ (אנטי-דירינג, 12). דער דאָזיקער סייכל איז אָבער בלויז דער אידעא-
ליזירטער סייכל פון דער בורשוואויע. פון שטאנדפונקט פון דאָזיקן סייכל ווערן
רעווידירט אלע ביזיצטיקע געזעלשאפטלעכע באצײַונגען און געזעלשאפטלעכע מיינונג-
גען. דער פּראָגרעס פון דער געזעלשאפט איז אָפהענגיק פון פּראָגרעס פון סייכל
פון בילדונג. פון דעם געזעלשאפטלעכן לעבן דארף באַזײַטיקט ווערן אַלץ, וואָס איז
קעגן די פאָדערונגען פון סייכל, וואָרעם אַלץ, וואָס איז קעגן סייכל, איז אויך קעגן
דער נאַטור, איז ניט נאַטירלעך. אזוי ארום אנטשטייען די נאַטור-טעאָריעס פון דער
אופקלערונג: די טעאָריע פון נאַטירלעכן מענטשן, פון נאַטירלעכן רעכט, פון נאַטיר-
לעכער רעליגיע, פון נאַטירלעכער גלײַכקייט פארן געזעץ, פון פּריוואַט-אייגנטום,
ווי א זאך, וואָס איז אייגנטימלעך דער מענטשלעכער נאַטור, און א.ו.ו. און
אויך דאָ איז פארבאָרגן א טיפיש-אופקלערערישע אנטינאָמיע: דער סייכל גיט אונדז

דעם קריטערי, צי שטימט די געגעבענע געזעלשאפטלעכע דערשיינונג מיטן נאטירלעכן צושטאנד, דער נאטירלעכער צושטאנד איז אָבער ווידעראמאָל דער קריטערי פון סיכל. אן אויסגעצייכנטן בילד פון דער אופקלערערישער אידיען-וועלט גיט דאָס בוך פון בארימטן מאטעמאטיקער קאַנדאַרסע, געשריבן 1793-94, אַלזאָ אינמיטן פון דער פראנצויזישער רעוואָלוציע: „Esquisse d'un tableau historique de l'esprit humain“. קאַנדאַרסעס בוך איז א מין סאכאָל פון דער בורשוואוער אידעאָלאָגיע פון 18-טן י"ה. ווען די טעטיקייט פון די אופקלערערישע פילאָסאָפן, זאָגט קאַנדאַרסע, וועט דערגרייכן דעם ציל, וועט די מענטשלעכע געשיכטע צעטיילט ווערן אף צוויי עפאָכעס: אין דער צווייטער, ד. ה. אין דער צוקונפט, וועט זיין א שטענדיקער פראָגרעס, ביים אין דער ערשטער עפאָכע זיינען געווען גרויסע פערזאָנן פון יערידע, צוליב דעם זיג פון פינצטערקייט. אן איבערברודן-דאטע אין דער געשיכטע איז לויט קאַנדאַרסע דער 18-טער י"ה, ווען דער פארפולקומטער וויסנשאפטלעכער מעטאָד האָט מעגלעך געמאכט דעם אנאָלי פון די ביזיטיקע יעסוידעס פון דער געזעלשאפט און דאָס אָפּוואַרפן זיי, ווי קינסטלעכע און שערלעכע, און דעם אנאָלי פון דער מענטשלעכער נאטור, וואָס האָט דערלויבט באשטימען, עמעס, אין אלגעמיינע שטריכן, א געזעלשאפטלעכע אָרדענונג, וואָס זאָל שטיין מיט איר אין פולשטענדיקן העסקעס. עס איז אָפּגעשלאָסן געוואָרן א לאַנגער פערזאָל, ווען דער גלויבן אין איבערנאטירלעכע קויכעס, אבערגלויבן, אָנערקענטע אוטאָריטעטן האָט פארקריפלט און קאליע געמאכט דאָס מענטשלעכע געשלעכט. פון איצט אָן הייבט אָן נוצן דער מענטש, ביכדיי צו דערקענען דעם עמעס און רעגירן מיטן לעבן, דעם איינציקן וואָפן, וואָס די נאטור האָט אים דערצו געגעבן, דעם סיכל. און אזוי וועט דער באפרייטער מענטשלעכער פראָגרעס דערפירן ביזן מאָמענט, ווען די זון וועט באַליכטן אף דער ערד בלויז פרייע מענטשן, וואָס אנערקענען דעם סיכל פאר זייער איינציקן האר.

„איצט ווייסן מיר שוין, אז די דאָזיקע מעלכע פון סיכל איז געווען ניט עפעס אנדערש, ווי די אידעאָליזירטע מעלכע פון דער בורשוואוער; אז די אייביקע גערעכטיקייט איז פארווירקלעכט געוואָרן אין דער געשטאלט פון דער בורשוואוער יוסטיק; אז די נאטירלעכע גלייכקייט האָט זיך באַרענעצט מיט דער גלייכקייט פון די בירגער פארן געזעץ, און אז ווי דאָס מאַמאַשעסדיקסטע פון די רעכט פון מענטשן איז דערקלערט געוואָרן דאָס רעכט פון בורשוואוער אייגנטום... די דענקער פון 18-טן י"ה, ווי אלע זייערע פאָרגייער, האָבן ניט געקאָנט ארויס פון די גרענעצן, וואָס עס האָט זיי געשטעלט די דעמלטיקע עפאָכע“ (אנטי-דירינג, 12).

די אופקלערערישע בורשוואוער האָט אויסגעצייכנט פארשטאנען די גרויסע מאכט, וואָס עס שטעלט פאַר מיט זיך די ליטעראטור. אין יענער עפאָכע האָט די בורשוואוער אזיע נאָך ניט געפריידיקט „קונסט צוליב קונסט“. גראַד פארקערט: די קונסט אין געווען נייטיק דער בורשוואוער, ווי א מעכטיקער מיטל צו פארשפרייטן אירע אידיען אין די ברייטסטע מאסן⁽¹⁾. דער גרויסער דערפאָלג פון די אופקלערערישע פילאָסאָפן,

⁽¹⁾ אבער, איז דער לאָונג „קונסט צוליב קונסט“ אויך בלויז א צוזעדיקער לאָונג פון בורשוואוער אזער קונסטפאָליטיק.

ביפראט פון די פראנצויזישע, דערקלערט זיך אויך דערמיט, וואָס זיי האָבן אויסגע-
נוצט אויך דעם מעדיום פון דער ליטעראטור פאר דער פראָפאגאנדע פון זייערע
פילאָסאָפישע אַנשווינגען. דידראָ, וואָלטער, רוסאָ האָבן געשריבן ניט בלויז פילאָסאָ-
פישע טראַקטאטן; זיי זיינען גלייכצייטיק געווען טעטיק אויך אפן פעלד פון דער
בעלעטריסטיק. אזוי אויך לעסינג אין דייטשלאנד. אָבער אויך זייערע ריין-פילאָסאָ-
פישע ווערק האָבן זיי ס'רדאָו אויסגעשטאט בעלעטריסטיש, אויסגעלייגט זיי פאַפולער,
פארשטענדלעך פאר דער גרויסער מאסע בורשוואזע זייענער.

סען-סימאָן, דער גרויסער אוטאָפּיסט, קוואליפּיצירט ריכטיק די דאָזיקע דערשנינג
(אין זיין לערע וועגן מענטשן): „אין לעצטן יאָרהונדערט האָט מען זיך באַמיט
מאכן די אבסטראַקטסטע פראַגעס צוגעגלעך פאר אלעמען, אויסלייגנדיק זיי אזוי,
אז אלע זאָלן קאָנען וועגן זיי ארטיילן. דער דאָזיקער וועג איז געווען זייער צוגע-
פאסט, ביכדיי ארויסצורופן א רעוואָלוציע. דאָס איז טאקע געווען דער ציל, צו
וועלכן ס'האָבן דאָן געשטרעבט די געלערנטע“...

אזויארום איז די אופקלערערישע פילאָסאָפיע געווען ליטעראריש, בעלעטריסטיש,
אָבער אויך די ליטעראטור—פילאָסאָפיש-אופקלערעריש. גלייכצייטיק שאפט זיך אויך
די ליטעראטור-טעאָריע פון דער אופקלערונג, ס'אנטשטייען אזעלכע דענקמעלער פון
אופקלערערישער עסטעטיק, ווי דידראָס איינלייטונגען צו זיינע דראַמעס אָדער לעסינגס
„האמבורגישע דראַמאטורגיע“ און „לאַקאָן“.

די עסטעטיק פון דער אופשטייגנדיקער בורשוואזיע פריידיקט אָבער קעמפּעריש-
קייט, פובליציסטישקייט פון דער ליטעראטור. דער איטאליענער אלפּיערי פראַקלאָ-
מירט, אז דער טעאטער דארף לערנען דעם צושייער „האס צו דער געוואלט (צום
דעספּאָטיום) און דעם באוויסטזיין פון זיינע רעכט“. דער ענגלענדער ריטשארדסאָן,
איינער פון די פאַפולערסטע בורשוואזע ראַמאניסטן פון 18-טן י. ה., פאָדערט, אז
„דער ראַמאן זאָל וועקן האס צו שלעכטע מידעס און ליבע צו דער טוגנט“. געמיינט
ווערט האס צו דער אויסגעלאסענער, פוילנדיקער אריסטאָקראטיע און ליבע צו דער
בורשוואזער טוגנט. דידראָ פאָדערט פון דער דראַמע געבן בורשוואזן טיפּאזש—
סאָכריס, אדוואָקאטן, פילאָסאָפן, אפילע פויערים, און ניט מעלעכים און פירשטן; די
דראַמע דארף זיך דערנענטערן צו דער רעאלער ווירקלעכקייט און מאַלן זי ניט
קאָמיש, ניט טראַגיש, נאָר „ערנסט“. די דראַמע דארף ניט נאָר שילדערן, נאָר אויך
באלערן. און דידראָס מיינונגען כאַזערט איבער לעסינג אין דער „האמבורגישער
דראַמאטורגיע“, און אויך פאר לעסינג איז דער טעאטער די בינע, „די קאנצעל“
צו קענען פריידיקן די בורשוואזע אידיעס און אריינדריינגען מיט זיי אין דעם
ברייטסטן קרייז מענטשן.

די אופקלערערישע בורשוואזיע פאָרמירט, אלזאָ, אף דער באזע פון איר פילאָ-
סאָפיע אן אייגענע קריגערישע עסטעטיק און שטרעבט זי גלייך פארווירקלעכן און
דעמאָנסטרירן אין ליטערארישע ווערק. באלערנדיק אין דער הינזיכט איז לעסינג,
וואָס האָט, אנערקענענדיק די גרויסע אגיטאטערישע באַדייטונג פון טעאטער,
אי געשאפן די דראַמאטורגישע בורשוואזע טעאָריע, אי געשריבן אליין דרא-
מעס, אי אקטיוו מיטגעהאָלפן בא דעם אופבוי פון א בורשוואזער בינע. אזוי-
ארום פאָרמירט אויס די בורשוואזיע אן אייגענעם ליטערארישן סטיל. איר רעכטסטער

פריגה, וואַלטער, אשטייגער, וואָס רעפּרעזענטירט דעם פּאַרברירגערלעכטן אדל, ציט נאָך ווייטער די טראַדיציע פון דער הוימישער, קלאַסישער דראַמע, עמעס, אָנפילנדיק זי שוין מיט אַ בורזשואַן אינהאַלט. דער קערן אָבער פון דער בורזשואַזער מאַכנע-דאָס „מיטעלע און קליינע בירגערטום, וואָס ווערט פאַרוואַנדלט אין מאָדערנעם בורזשאַ“, שאַפט שוין אייגענע ליטעראַרישע זשאַנרען, דעם סענטימענטאַלן ראָמאַן, די סענטימענטאַלע קאָמעדיע און דראַמע-אַ סטיל, וואָס דריקט אויס יענעם צושטאַנד, ווען די בורזשואַזיע שטרעבט זיין אלץ און איז נאָך גאַרניט, און האָט דערווייַל ראַכמאַנעס אַף זיך אליין און באַגיסט זיך מיט טרערן. שפּעטער, סאָף יאַרהונדערט, ווען די רעוואָלוציאָנערע בורזשואַזיע איז שוין געקומען צו דער מאַכט, ווערט אַן אַנאַכראָניזם אויך דאָס צעקראַכענע קלאָגעניש פון דעם סענטי-מענטאַלן נוסעך, און ווידער לעבט אַף די קלאַסישע דראַמאַטורגיע, איצט שוין אַ געווער פון דער טרומפּירנדיקער בורזשואַזיע, „וואָרעם, זאָגט מאַרקס, פאַר די גלאַדיאַטאָרן פון דער בורזשואַזער אָרדענונג האָבן די שטרענגע, קלאַסישע טראַ-דיציעס פון דער רוימישער רעפּובליק געגעבן יענע אידעאלן, יענע קינסטלערישע פּאַרמעס אין מיטלען פון זעלבסטאַפּנארן, אין וועלכע זיי האָבן זיך גענייטיקט, ביכדיי צו באַהאַלטן פון זיך אליין דעם באַגרענעצטן אינהאַלט פון זייער קאַמף און אופּהאַלטן זייער ענטוואַזום אַף דער הייך פון אַ היסטאָרישער טראַגעדיע“...

(„18-טער בריימער“).

דער אופקלערערשער סטיל פון דער ליטעראטור איז, אלזא, קעמפעריש און פּוּבליציסטיש, די ליטעראטור איז א מיטל אין פאָליטישן קאַמף פון דער בורזשואַזיע און דאַרף באַלערן און מאַראַליזירן; זי דאַרף קעגנשטעלן דער צעפּוילטקייט פון דער אריסטאָקראַטיע די מאַראַל און טוגנט פון דער בורזשואַזער פאַמיליע און סטאַם פון בורזשואַזען מענטשן; זי דאַרף אריינפירן אין דער ליטעראטור דעם בורזשואַזען טיפּאזש און ארויסווארפן די ביזאָהער דאָרט הערשנדיקע מעלאַכים, גראַפן און אדעליקע. די בורזשואַזיע באַהערשט די ליטעראטור, אָנזאָגנדיק אויך דערמיט איר נאָענטן פאָליטישן זיג.

3

די האַסקאָלע איז אַן אייגנאַרטיקער וואַריאַנט פון דער אַלגעמיינער אופקלערונג באַוועגונג, אַ וואַריאַנט, וואָס פאַרמאָגט אָבער אַ ריי ספּעציפישע שטריכן. די האַסקאָלע איז די אידעאָלאָגיע פון באַשטימטע שיכטן פון דער אופשטייגנדיקער יידישער בורזשואַזיע, זי קומט אַף אין דער עפאָכע פונעם אַלגעמיינעם קריזיס פון דער פּעאַדאָ-לער סיסטעם, ווען ס'פאַרשאַרפט זיך די סאָציאַלע דיפּערענצירונג אין דער יידישער סווייווע. מיט דער פאַרשאַרפונג פון די קלאַסן-אַגטאַנאָזומען האָט זיך אָבער דיפּער-רענצירט אויך די אידעאָלאָגישע איינשטעלונג פון די הערשנדיקע שיכטן באַ יידן. די טקופּע זינט דער פאַנאַדערטיילונג פון פּוילן ביז דער פּויערים-רעפּאַרם, זינט 1772 ביז 1861, וויזט שוין אַף דריי גרונט-אידעאָלאָגיעס באַ יידן: ראַוויניזם (מיסנאַדעס), כּסידעם און האַסקאָלע. אָבער „די הערשנדיקע אידייעס פון יעדער צייט זיינען שטענדיק געווען בלויז די אידייעס פון הערשנדיקן קלאַס“. אלע דריי

דערמאנטע אידעאלאָגיעס—דער ראויניזם, דער כסידיזם און די האסקאָלע—זײַנען טאקע געווען אידעאלאָגיעס פון די הערשנדיקע עקספּלאַטאטערישע שיכטן בא ייִדן. דער ראויניזם איז געווען די אלטע רעליגיעזע אידעאלאָגיע פון יענע אלטע גוויריש-ראבאָנישע שיכטן, וואָס האָבן געהערשט אין די קעהילעס אין מעשעך פון הונדערטער יאָרן ביז דער צווייטער העלפט פון 18-טן יאָרהונדערט, די אידעאלאָגיע פון אלט-פרענקעשן האנדל-קאפיטאל. אינ דעם 18-טן יאָרהונדערט, אין צוזאמענהאנג מיטן קריזיס פונעם גאנצן פעאַדאלן סיידער, לעבט איבער אויך דידאָזיקע אידעאלאָגיע א שווערן קריזיס. עס וואקסט די אומצופרידנקייט פון די מאסן און הייבט אָן פאנאדערזעצן די ווענט און די צוימען פון דער אלטער קאָהאַל-אַרגאניזאציע. דער ווייניק בויגעוודיקער ראויניזם, מיט זײַן אָריענטאציע אפן גוויר און לאמדן, מיט זײַן פאראכטונג צום אמאָרעק, מיט זײַן ריזיקן בארג פילפּוילים, רעליגיעזע פארבאָטן האָט געהאט קנאפע מאנעוויר-פיייקייטן אין דער געגעבענער היסטאָרישער סיטואציע. דער קריזיס פונעם ראויניזם ווערט ביפראט דײַטלעך אף אוקראינע, אין פאָדאָליע און אין וואָלין, ארום דער העלפט פונעם 18-טן יאָרהונדערט, סײַ צוליבן צעפאל פון דער צענטראלער פּוילישער קאָהאַל-אַרגאניזאציע (דער צעפאל פונעם „וואדא“), סײַ צוליב דעם, וואָס פאָדאָליע געפינט זיך צום סאָפּ פון 17-טן יאָרהונדערט א פאָר יאַרצענדליקער אונטער דער טערקישער הערשאפט, סײַ צוליב דער גרויסער ספעציפישער וואָג פון די דאָרפישע ייִדן אין די דאָזיקע געגנטן (און ייִשוווינקעס זײַנען לויט זייער עצעם פראָפּעסיע שוין מער אָפגעריסן פון אונטער דעם קאָהאַל-קאָנטראָל), סײַ צוליב די פויער-אופשטאנדן, וואָס פלאקערן דאָ קעסיידער און ציען אריין אין זייער ווירקונג-קרייז אויך געוויסע שיכטן פון דער ייִדישער אָרעמשאפט און האָרעפאשניקעס. דאָס בירגערטום, וואָס הערשט צו יענער צייט אין די אוקראינישע ייִדישע קעהילעס האָט אויך א ריי ספעציפישע שטריכן אין פארגלײַך מיט די מײַנעוודיקע און צאָפּן-דיקע קעהילעס אין קרוין-פּוילן און אין ליטע,—עס פאראזיטירט אף אן עקאָנאָמיש-מער פרימיטיוון באָדן, אָריענטירט זיך מער אפן האנדל מיטן רוסישן מארק, איז פראָסטער און מער פארגרעבט. אזוי, צי אזוי, צוליב א ריי היסטאָרישע סיבעס איז אין פאָדאָליע, וואָלין און אין די שכינעסדיקע געגנטן פון מײַנעוודיקע אוקראינע דער קריזיס פון ראויניזם, ווי אן אידעאלאָגיע, וואָס האָט באדינט די הערשנדיקע שיכטן פון דער ייִדישער באפעלקערונג, דערגאנגען ארום דער העלפט פונעם 18-טן יאָר-הונדערט צו זײַן העכסטער שטופע. דער ראויניזם איז שוין ניט אימשטאנד געווען פירן נאָך זיך גרויסע ייִדישע מאסן, און דאָס קומט דײַטלעך צום אויסדרוק אויך אין די העפטיקע אָנפאלן קעגן די ראבאָנים אין די שריפטן פון די ערשטע כסידישע טעאָרעטיקער, אשטייגער דעם פאָלאַנער ראָו יאנקעווי יאָסעף. אזוי ארום איז אין אוקראינע אופגעקומען כסידעס, א נײַער וואראַנט פון ייִדישע מיסטיש-רעליגיעזע אָנשויונגען, א וואראַנט, וואָס האָט בעסער אויסגעדריקט די לעבנס-אנשויונגען און לעבן-שטייגער פון דעם פראָסטערן (אין פארגלײַך מיט פּוילן און ליטע) פאָדאָליער-וואָלינישן פעאַדאלן ייִדישן בירגערטום און וואָס האָט (און דאָס איז ניט ווייניקער וויכטיק) געשאפן גרויסע מעגלעכקייטן פאר סאָציאַלער דעמא-גאָגיע, פאר פירן און פארפירן די מאסן מיט פסעווראָדעמאָקראטישער פראזעאָלאָגיע. אָטאָ דידאָזיקע דעמאָגאָגיע און פראזעאָלאָגיע האָט טאקע געבראכט דעם גיכן און

לײַכטן זיג פון דער כסידישער באוועגונג, האָט מעגלעך געמאכט, סײַ איר גיכע אײַנוואַרצלונג אין די מאַסן פון דעם ייִדישן קײַנבירגערטום, סײַ איר גיכן זיג איבער אירע קעגנער פונעם ראויניסטישן לאגער. די ייִדישע גווייז־ראבאָנישע שפיצן אין די אנדערע געגנטן און לענדער האָבן גיך אײַנגעזען די דאָזיקע גרונט־מײַלעס פונעם כסידיום און גענומען זיי אויסנוצן אין דער ברייטסטער מאָס.

און בעזעמעס, די כסידישע אידעאָלאָגיע האָט בעסער ווי דער ראויניזם אויס־געדיקט דעם געמיט, לעבן־שטייגער און לעבן־אידעאל פונעם פראָסטערן פארמעג־לעכן אוקראיניש־ייִדישן בירגערטום. דעם מער פארגרעבטן בראָנפֿן־הענדלערישן און שמוגלערישן טויכער און ארענדאר האָט געשמייכלט די כסידישע לערע, וואָס רוקט אריבער לאָמדעס און לאָמדישן ייִכעס אפן צווייטן פלאַן; זײַנע טונקלע אפערײַסטישע געשעפטן האָט ריין געוואשן די כסידישע טעאָריע, אז וויכטיק זײַנען ניט די מײַסים, נאָר די קאוואַנע, ניט די פראקטיק, נאָר דער מײַן; א פולשטענדיקע פארגעבונג פול די זינד האָט אים ארויסגעגעבן די פונדאמענטאלע לערע פונעם כסידיום, אז אין דער מינדסטער טאט און זאך איז פאראן א געטלעכער פונק, וואָס קאָן און דארף אויסגעלייזט ווערן דורך דער כסידיש־רעליגיעזער פראקטיק; זײַן לעבן־שטייגער האָט מער אנטשפראַכן די כסידישע טוירע, אז מע דארף טרײַבן פון זיך אומעט, אצוועט, און מע דארף שטרעבן זײַן פריילעך, אָפטימיסטיש, מיט אלע מיטלעך, דערין אויך דורכן טרינקען בראָנסן. אין א צײַט פון גרויסע פאָליטישע איבערקערענישן און אומרוען, אין א צײַט, ווען סע ברעכט זיך דער גאנצער אָנגענומענער לעבן־סיידער און סע קומט אוף א נײַע פאָרמאציע, שטארקט זיך דער מיסטישער שטראָם אין דער רעליגיע, און אָט די שטימונגען פון אן איבערבראָך־צײַט האָט בעסער ווי דער ראויניזם אָפֿ־געשפיגלט (נאטירלעך, קרום אָפגעשפיגלט, פארקויפלט) דער כסידיום, וואָס האָט פארמאָגט א היפשן מיסטישן אָנלויף, דערבײַ א גאנץ פאָרויכטיק־אָפגעקליבענעם: כסידעס האָט אָפגעוואָרפן דעם מעשיכיום פון דער „טעאָרעטישער קאבאָלע“, און אויסגעביטן דעם ניטווארשינגלעכן און אָקערשט דורך שאבסע־צווי קאָמפראָמעטירטן גענעראלן נעט אף קלוימערשט מער רעאלע קײַנע, טאָגטעגלעכע ניסים און ווונדער־טאטן פון די צאדיקים; אזוי ארום האָט כסידעס אויך פיל גענאשט פון דער „פראק־טישער קאבאָלע“, אָבער אָפגעוואָרפן איר אסקעטיום, אירע פאסטענישן און פליניקונג־גען. די זנאכאריש־שאמאנישע פראקטיק פון די צאדיקים האָט אויך מער אנטשפראַכן דער אלגעמײַנער אָבערגלויבערישער פארגרעבטקײַט און דעם נידעריקן קולטור־ניוואָ פון די דאָזיקע געגנטן.

אָבער ניט קײַן קלענערע ראָליע האָבן געשפילט אין די אויגן סײַ פון די גרינדער פון דער כסידישער באוועגונג, סײַ פון אירע פראָטעקטאָרן פון דער הערשנדיקער שיכט פון דעם אוקראינישן ייִדנטום אירע דעמאָגאָגישע אייגנשאפטן איר גרעסערע מאנעווריר־פיייקײַט אין פארגלייך מיטן ראויניזם, די מעגלעכקײַט דורכן כסידיום צוריק צו געווינען די האשפאָע און די אָנפירערשאפט איבער גרויסע מאסן פונעם קײַנבירגערטום, פארשטארקן דורך דער רעליגיעזער דעמאָגאָגיע יענע לעכער, וואָס די אומצופרידנקײַט און די יוירונג פון די מאסן האָבן גענומען דורכ־בויערן אינעם רעליגיעזן ביניען. אזעלכע מעגלעכקײַטן האָבן געשטעקט אין דער כסידישער לערע: די טעאָרעטישע דעגראדאציע פון לאָמדעס האָט געשמייכלט אויך

ראָסטן פּאָלק־מענטש, האָט פארוועבט כסידעס אין א דעמאָקראטישן שלײער; עס האָט גערעדט צו זײַן הארצן דאָס ארויסרוקן אפן ערשטן פלאן די אוואָנעסדיקע טפילע און דעם רעליגיעזן געפיל אַנשטאָט דעם פינקטלעכן אויספירן די רעליגיעזע די־נים און פאַרשריפטן; עס האָבן אים פארוויגט די אַנפאלן פון די ערשטע כסידישע טעאָרעטיקער קעגן די לאַמדיים, ״וואָס מאַכן פון דער טוירע א קרוין אפּ צו גרויסן זיך מיט איר ... וואָס צירן זיך אויס מיטן פילפּל, קעדיי זיי זאָלן האָבן א טייל און א שעם צווישן טאַלמיד־כאַכאַזים״, קעגן די ראַבאַנים, וואָס שטייען איבערן פּאָלק און באהעפטן זיך ניט מיט אים, און ווען זיי קומען דארשענען צו פּראָסטע פּאָלק־מענטשן, וואָס זיי האָבן צו זיי קיין שייַכעס ניט, ווי קאַנען זיי זיך מיט זיי באהעפטן, קעדיי זיי צו דערהייבן צו אונדזער פּאָטער אינע הימל?״ (פּונ די דראַשעס פון יאַנקעווי־אַסעפּ פּונ פּאָלאָנע, דעם בעשטס טאַלמיד).

און עפּשער, קען מען פרעגן, איז עס טאקע דער טאָך פון כסידעס, און ניט זײַן פּראזע, ניט זײַן פּאַרם, זײַנ דעמאָקראטישער שלײער? עפּשער זײַנען אונטער דער אָפּגעשטאַנענער רעליגיעזער פּאַרם און פּראזע אַלעגאָיע געקומען צום אויסדרוק עמעסע רעוואָלוציאָנערע און דעמאָקראטישע פּאַדערונגען און אופברויזן פון דעם ״ידישן האמוין יענע צײַטן? האָבן מיר דען ניט פיל אַזעלכע פּאַלן אין דער געשיכטע פון קלאַסן־קאַמף? זײַנען דען ניט די רעוואָלוציאָנערע פּאַדערונגען פונעם דײַטשישן פּויער־טום אינעם אָנהייב פונעם 16־טן יאָרהונדערט געקומען צום אויסדרוק אין בײַלישע פּסוקים און ציטאַטעס? איז דען ניט געווען רעליגיעזע געשלייערט טאַמאַס מיונצערס רעוואָלוציאָנערע פּראָפּאגאַנדע? אזא מין לעגענדע וועגן דער דעמאָקראטישקייט און רעוואָלוציאָנערישקייט פון דער כסידישער באוועגונג האָט אויסגעכויט דער ״ידישער נאַצ־דעמאָקראטיזם, און רעשטלעך פון איר בלאַנקען ארום אויך אין דער סאָוועטי־שער פּאַרשונג. און וואָלטן די כסידישע צאדיקים טאקע גערופּן צום קאַמף קעגן די פּעאַדאַלן, קעגן די אבסאָליוטע הערשער, קעגן די פּריצים, קעגן די סאַטראפּן אין ״ידישן לעבן, וואָלט זייער לערע טאקע געווען א דעמאָקראטישע, ניט געלוקט אף איר רעליגיעזן שלײער. אָבער דאָס אַלץ האָט די כסידישע באוועגונג ניט גע־טאָן, פאַרקערט, זי האָט אַלץ געטאָן, קעדיי אָפּצווענדן די מאסן און זייער אומ־צופרידנקייט, זייער רעוואָלוציאָנערע יוירונג פון ערד־זאַכן אפּ הימל־זאַכן. בא מיונצערן און ענלעכע פירער האָבן מיר צו טאָן מיט א רעליגיעזער פּרא־זעלאָגאָיע און א דעמאָקראטיש־פּלעבעישן אינהאַלט, בא די כסידישע פירער מיט א קעמ־דעמאָקראטישער פּראזע אַלעגאָיע און א פּעאַדאַל־דעאַקאַנען אינהאַלט. אין א פּער־אַד, ווען די ״ידישע האָרעפּאַשניקעס און אָרעמ־שאפט הייבן אָן אופּמערקזאַם זיך צוקוקן, זיך לערנען בא די פּויערישע אופּשטאַנדן און טיילווייז אַנטי־לעמען אין זיי, האָט די כסידישע באוועגונג געפּריידיקט נאָך א גרעסערע פאַראכטונג, ביטל, טרעטירונג פון דעם ניט־ײַדן, נאָך מער ארויסגערוקט אין פּאַדערגרונט דעם אטאָ־בעכאַרט־פּרינציפּ און געראָבן א טהאַם צווישן די ״ידישע און ניט־ידישע פּאָלק־מאַסן. די דעמאָקראטישע פּראזע האָט פאַרמאַגט א פּעסטן צוים אין דער צאדיקים־אינסטיטוציע, וואָס שטעלט גלײַך אײַן א טיפּע דיסטאַנק צווישן דער מאסע און דעם צאדיק, דעם רעליגיעזן פּויער. אומזיסט דרייט זיך דאָ די בורזשאזע פּאַרשונג אפּן קאַרעק און וויל אײַנזען אן אונטערשייד צווישן כסידזם און צאדיקים, צווישן דעם

בעשט ¹) און נאכמען בראסלאווער (ווי דאָס טוט, צום ביישפּיל, דובנאָוו). צאדיי־קיזום איז פון אָנהויב אָן געווען א פונדאמענטאלע לערע אינעם כסידיום, און ס'איז פון אָנהייב אָן געווען א פעסטער באריער קעגן עווענטועלע דעמאָקראטישע באוועגונגען אינעם שוים פונעם כסידיום. פון אָנהייב אָן האָט די דאָזיקע לערע געאַטעמט מיט פאראכטונג צום מאסע־מענטש. שוין דער בעשט האָט געלערנט, און ניט איט־לעכער מענטש קען זיין א צאדיק, אז דער פאָשעמער כאָסיד מוז גלויבן אין צאדיק, אפילע אויב ער זעט אים פארוונקען אין קליינלעכע זאכן פון דער וועלט, אפילע ווען דער צאדיק „פאלט אראָפּ פון זיין מאדרייגע“, און ער טאָר זיך ניט צוגלייכן צום צאדיק. שוין דעם בעשטס טאלמיד, דער פאָלאָנער ראָוו, האָט דעם האמוין באטראכט ווי „כוימער“, שטאַפּ, וואָס באקומט די פאָרם ערשט דורכן צאדיק. שוין בער מעזעריטשער, דער צווייטער זייל פון דער כסידישער באוועגונג, האָט געלערנט, אז דער צאדיק איז דער פונדאמענט פון דער ערד, „די צאדיקים ווילן פירן די וועלט, האָט דער אויבערשטער באשאפן די וועלט, קעדיי זיי זאָלן האָבן האנאָע פון פירן זי“, און אויך ער כאזערט איבער, אז „אויב דער צאדיק פאלט אמאָל אראָפּ פון זיין מאדרייגע, איז דאָס ניט קיין פאלן, וואָרעם סע שטייט געשריבן: זיבן מאָל פאלט א צאדיק און ער שטייט אופ“.

דער כסידיום האָט ניט אָנגערירט קיין האָר אין דעם ביד־איצטיקן יידישן רעליגיעזן ביניען, ער האָט ניט אָפגעשאפט קיין איין רעליגיעזע פאָרשריפט, ער האָט ניט פארקלענערט דעם בארג רעליגיעזע פארבאָטן, ער האָט אין טאָך קיינמאָל ערנסט ניט געקעמפט און ניט געמיינט קעמפן קעגן די ראבאָנים. דער כסידיוס האָט ניט אָפגעשאפט די רעליגיעזע יידישע היערארכיע, פארקערט, ער האָט זי איבערגעלאָזן און צוגעגעבן א נייע היערארכיע פון צאדיקים און זייערע קלייקוידעש, און אזוי־ארום האָט זיך אף די פלייצעס פון די מאסן איצט ארופגעלייגט די לאסט פון נאָך איין שווערן קלעריקאלן לייטער, דער כסידיום האָט ניט אָנגערירט די קאָהאָל־אַלי־גארכיע און ניט געהאט בעדייע באקעמפן די קאָהאָלשע סיסטעם פון עקספּלאַטאציע. ער האָט בלויז געשטרעבט איינעמען די קעהילעס און באזעצן זיי מיט זיינע אָנהענגער. אף די קלאָגענישן און ביטערן געמיט פון די פאָלק־מאסן האָט דער כסידיום געענטפערט מיט דער טעאָריע וועגן „ביטל־האיעש“ (מעוואטל מאכן די ווירקלעכקייט), אזוי ווי ס'וואָלט געוואָרן לייכטער, אויב מען וואָלט זיך אָפגעטאָן אין געדאנק פון דער ווירקלעכקייט און זי מעוואטל געווען, און מיט זנאכערישע אָפיומ־מויפּסים. אזוי ארום איז דער כסידיום געווען דער סאמע רעאקציאָנערער קויעך אין דער דעמאָלטיקער יידישער סוויוע, וואָרעם ער האָט פארמאָגט דעם יוגנט־ברען פון א נייער סעקטע, האָט געהאט אן ארסענאל פון פסעוודא־דעמאָקראטישע לאָזונגען און זנאכעריש־שא־מאנישן אָפיום, און איז געווען ארוםגערינגלט די ערשטע צייט מיטן אָרעאָל פון מארטירערטום און פארפאָלגונגען מיצאד דעם ראויניזם. ²

די בורזשוואזע היסטאָריקער בלאָזן שטארק פאנאנדער דעם פארנעם און די בא־דייטונג פון די קאמפן פון די ראויניסטן (די מיסאגאדים) קעגן דער כסידישער באוועגונג, שילדערן זיי אין עפיש־האָמערישע טענער, און פארגעסן אונטערשטרייכן, אז סאכאקל

¹) דער „בעשט“ פארקירצונג פון „באלשעמטיווין“ גרינדער פון כסידיום (1760—1700).

האָבן די דאָזיקע קאמפן געדויערט קוים דרייסיק יאָר (1801—1772), וואָרעם גאָר גיך האָט די גוויריש־אבאָנישע אָליגארכיע אין אנדערע לענדער און קאנטן זיך איבערצייגט אין דער געפארלעאָזיקייט פון דער כסידישער באוועגונג, און פארקערט אינ אירע גרויסע נוצן, ווי א מעכטיקער רעאקציאָנערער שוצ-באריער. דער ראווניזם האָט פון אָנהייב געהאט גענוג מאַטיוון צו רוידעפן די יונגע כסידישע באוועגונג; ער האָט געציטערט פאר א רעליגיעזער שפאלטונג; ער האָט מוירע געהאט, אז פון דער דאָזיקער שפאל-טונג קאָן געווינען א דריטער צאר, אז ס'קען דורך דעם ענדגילטיק איינפאלן דער גאנצער ביניען פון דער קאָהאָל־אַרגאניזאציע: דראָענדיק איז געשטאנען פאר די אויגן דער סאָף פון דער פראנקיסטן־סעקטע, וואָס איז אריבער צום קריסטנטום; דער ראווניזם האָט לעכאטכילע איבערגעשאצט די באדניטונג און די ווירקונג פון דער כסידישער פסעוודאָ־דעמאָקראטישער פראזעאָלאָגיע, ער האָט אָפגעשטעלט דעם קאמף טייקעף, ווי ס'איז קלאָר געוואָרן דער מעהום פון דער כסידישער באוועגונג. דאָס באווייזן זיך פון א נייעם געמיינזאמען סויגע—פון דער האסקאָלע—האָט ענדגיל-טיק קאָנסאָלידירט ביידע פליגלען פון דער יידישער אָרטאָדאָקסיע, האָט געשאפן אן איינהייטלעכן פראָנט פון דער פעאָרלער רעאקציע, און דעם גרעסטן, פאנאטישסטן פאטאָס האָט דערביי ארויסגעווייזן דער כסידיזם, וואָס האָט צום אָנהייב פון 19־טן יאָרהונדערט פעסט געהאט אין זיינע הענט די אוקראַינישע קעהילעס, איז שוין טיף אריינגעדורנגען אין גאליציע, האָט באווייזן שאפן זיך פאָזיציעס אינ ליטע און ווייס־רוסלאַנד, האָט אָנגעהויבן זיך פארשפרייטן אין קליין־פוילן און אזוי ארום איינגענער מען די מערהייט פון די יידישע גלויב יקע.

4

די נייע, דריטע אידעאָלאָגיע, וואָס האָט זיך באווייזן אין דער יידישער סוויוע אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט, די האסקאָלע, איז אויך געווען אן אידעאָלאָגיע פון פארמעגלעכע יידישע שיכטן. דער ראווניזם האָט אויס־געדריקט דעם אלט־פרענקישן האנדל־קאפיטאל, וואָס האָט זיך אריינגעקוועטשט און איינגענעסטעט אין די פאָרן פון דער פוילישער געזעלשאפט "מארקס". אין דער צווייטער העלפט פון 18־טן יאָרהונדערט האָט דער דאָזיקער האנדל־קאפיטאל טיילווייז גענומען אריבערוואקסן אין א נייער קאפיטאליסטישער קוואליטעט. דער אופקום פון דער האסקאָלע האָט באטייט, אז אין די העכערע שיכטן פונעם יידישן בירגער־טום איז פאָרגעקומען א דיפערענציאציע, אז פונעם אלט־פרענקישן, קאָנסערוואטיוון און קאָנסערווירנדיקן האנדל־בירגערטום האָט זיך אויסגעטיילט א מער רירעוודיקע שיכט, וואָס איר טעטיקייט איז געווען ענג פארבונדן מיט די ערשטע שפראַצונגען פון דעם נייעם קאפיטאליסטישן פראָדוציר־אויפן. דער ראווניזם איז אזוי ארום איצט שוין די אידעאָלאָגיע פון פעאָדאלן קאָנסערוואטיוון יידישן בירגערטום, וואָס קלאַ־מערט זיך אָן די אלטע, אָפגעלעבטע פאָרמעס פון עקספּלואַטאציע; דער כסידיזם איז לעכאטכילע די אידעאָלאָגיע פון די פראָסטערע, מער אָפגעשטאנענע שיכטן פון פעאָדאלן בירגערטום, וואָס פאראזיטירן אף דער עקאָנאָמישער פרימיטיווער

וירטשאפט פון אוקראינע און גאליציע; די האסקאלע איז די אידעאלאָגיע פון דער
אופקומענדיקער מאָדערנער יידישער בורזשואזיע, פונעם מאָדערניזירטן יידישן נרויסן
סויכער, פון די ערשטע יידישע פאבריקאנטן, פון די פאָדריאדטישקעס, פון די באנ-
קירן און ענדלעך פון דער אינטעליגענץ, וואָס באדינט זיי.
אין פארגלעך מיט דער אלגעמיינער אופקלערונג-באוועגונג, פארמאָגט די האס-
קאלע א ריי אייגענע, ספעציפישע שטריכן, אָבער זי איז ניט א דערשיינונג, וואָס
איז אייגנטימלעך בלויז דער יידישער סוויווע. אויך די האסקאלע איז די אידעאלאָ-
גיע פון דעם יידישן מיטל-בירגער, וואָס וואקסט איבער אין מאָדערנער בורזשואזיע.
אויך די האסקאלע איז ארויסגעווען דורכן ארבעטריגען פון קאפיטאליזם אין דער
אָפגעשטאנענער האלב-פעאָדאלער סוויווע, אין וועלכער ס'לעבט די יידישע באפעל-
קערונג, און זי באגריסט די דאָזיקע קאפיטאליסטישע אנטוויקלונג, אָרענטירט זיך
אף איר און דערווארט פון איר אן עפאָכע פון אלגעמיינעם ווילטשאַנד. אויך זי
טיילט אַינן די געשיכטע פון דער מענטשהייט אין צוויי גרויסע טקופעס— די טקופע
פון פינצטערניש ביז דער האסקאלע, דער „הימלישער טאָכטער“, און די נײַע טקופע,
פול ליכט און גליק. „אלע גליקן פון דער וועלט שטייען מיר אָפן“— שרייבט אויס
באגניסטערט אקסענמערס א העלד, אינמיטן פון דער פינצטערער ניקאליעוושטישניע.
די האסקאלע-אידעאלאָגיע, ווי אן אופקלערונג-אידעאלאָגיע, איז ראציאָנאליס-
טיש, און דער עצעם טערמין „האסקאלע“ איז אייגנטלעך אדעקוואט צום טער-
מין „ראציאָנאליזם“ (ratio—טייכל). אויך די מאסקילישע דענקער שטרעבן פאָ-
פולער אויסלייגן זייער פילאָסאָפיע, בעלעטריסטיש מאכן זייער וויסנשאפט און
פובליציסטיש פארשארפן זייער בעלעטריסטיק. דער פילאָסאָף מענדעלסאָן שאפט
א פאָפולערן זשורנאל „קוהלת מוסר“, דעם ערשטן העברייִשן זשורנאל, פארפאסט
אויך פאבלען, און ס'איז פאראן אפילע זינס א ליד אין העברייִש; נאפטאלע-הערץ
ווינזל איז א דענקער, פאָרשער— אָבער אויך דער גרונטלייגער פון דער נײַער
העברייִשער ליטעראטור. דער גאליצישער מאסקיל ראפאָפאָרט איז א היסטאָריקער
און פובליציסט, האָט אָבער אויך עטלעכע ליטערארישע ווערק; אזוי אויך פערל און
אנדערע; דער וויסנשאפטלער און פובליציסט לעווינאָן שרייבט לידער און פראָזע, און
זײַן פובליציסטישע בראַשור „העפקער-וועלט“ קליידט ער אין בעלעטריסטישע פאָרמעס.
פרוון מיר רעוידירן די יידישע האסקאלע אין ליכט פון לענינס דריי סימאָנים
פון אן אופקלערער, ווערט גלייך קאָנטיק, ווי ווייט די האסקאלע האָט זיך אונטער-
שיידט פון דער אופקלערונג. עמעס, אויך פאר דער יידישער האסקאלע איז אייגנ-
טימלעך די הייסע פארטיידיקונג פון בילדונג; בילדונג איז פאר איר א פאנאציע,
א ווינטשפינגערל, וואָס קען איינציק אראָפברענגען דעם אלגעמיינעם גליק און
ווילטשאַנד; אויך זי קעמפט פאר אייראָפייִשע פאָרמעס פון לעבן; אויך די יידישע
האסקאלע, זייענדיק אין טאָך א בורזשואזע אידעאלאָגיע, פארמאָגט א ריי דעמאָ-
קראטישע לאָוונגען. ניטאָ אָבער אין די שריפטן פון דער יידישער האסקאלע
ביז אין די זעציקער יאָרן, ביז דער פויעריס-באפרוינג, קיין שום קאמף קעגן
ליבביגנטום! דאָ אנטפלעקן זיך שוין ספעציפישע שטריכן פון דער יידישער האס-
קאלע. צוליב פארשיידענע היסטאָרישע סיבעס, הויפטזעכלעך צוליב דער שוואכער
אנטוויקלונג פון אינדוסטריעלן קאפיטאליזם אין דער יידישער סוויווע, איז

די האסקאָלע אין אלע פאלן באדייטנדיק קאָנסערוואַטיווער פון דער אייראָפּיִישער אופקלערונג, אסאך ענגער פארבונדן מיט דער אבסאָליוטער מאָנארכיע, און איר קאמף קעגן פעאַדאליזם איז באדייטנדיק אַפּאַרטוניסטישער. אָנשטאַט לייביינגטום באקעמפט די האסקאָלע מיטן גרעסטן אימפעט די פעאַדאלע אינסטיטוציע אין דער יידישער סוויוע, דעם קאָהאַל מיט זיין סאָלידארישער אכראיעס. פאכדאניש און שטאדל־אַניש איז איר קאמף פאר עמאנסיפאציע, פאר פאָליטישער רעכט. אויב עס ליגט אין מעהוט פון דער בורזשוואזיע, אז אפילע אין איר רעוואָלוציאָנערן פּער־אַד קען זי ניט דער־פירן דעם קאמף קעגן רעליגיע ביזן סאָף, איז אָבער נאָך מער פּשאַרעסדיק געווען דער אנטירעליגיעזער קאמף פון די יידישע אופקלערער. ביז אטעניזם דערעדט זיך ניט קיין שום מאסקיל, און די העכסטע שטופע פון מאסקילישער אנטירעליגיעזער פּראָגנזע איז דער וואָלטעראַניזם פון א יעהוישע־העשל שוָר און דער גרופע ארום דעם "ההרץ". דעניזם איז די רעוואָלוציאָנערסטע מאדרייגע פון דעם מאסקילישן געדאנק אפן רעליגיעזן געביט. די דיסטאנץ, וואָס טיילט אָפּ אין אַט דער פראגע מענדעלסאָנען און לעסינגן, גיט גלייכצייטיק די מאַס פארן אַפּאַרטוניזם פון דער יידישער האסקאָלע אין פארגלייך מיט דער אייראָפּיִישער אופקלערונג. אָבער אפילע שוָר און זיינע כאוויירים זיינען בלוז דער העכסטער אופשטייג פון מאסקילישער, אנטירעליגיעזער פּראָגנזע. דער דורכשניט פון דער האסקאָלע באווייזט פיל מוט און קעמפּערישקייט אין קאמף קעגן כסידעס, שאנעוועט אָבער, פארשוויגט און אַפט קאָקעטירט ער מיטן ראוויניזם.

אויב די אופקלערונג איז די אידעאָלאָגישע באוועגונג פון מיטל־בירגער, וואָס ווערט פארוואנדלט אין א מאָדערנעם בורזשוא, איז דער יידישער האסקאָלע ביי גאָר דייטלעך דער מיטל־בירגער, און אסאך שוואכער זעט זיך ארויס דער מאָדערנער פאָנעם פון א בורזשוא. די באזע פון דער האסקאָלע אין גאליציע און רוסלאַנד איז הויפטזעכלעך דער גרויס־האַנדל, דער האַנדל־קאפיטאַל, וואָס וואקסט לאַנגזאַם אריבער אין אינדוסטריעלן קאפיטאַל. דאָס איז די הויפט־סיבע פון דער אָפּגעשטאַ־נענקייט פון דער יידישער האסקאָלע אפילע אין פארגלייך מיט דער אופקלערונג אין די זעלביקע לענדער. אָבער אזא מין אריבערוואקסן, אזא מין פארוואַנדלונג אין מאָדערנער בורזשוואזיע איז דאָ אפילע אין דער יידישער האסקאָלע—אז ניט, וואָלט קיין האסקאָלע ביכלאל ניט געווען. לייקענען דאָס אינגאנצן, ווי דאָס טוט פּראָפּ. סאָסיס, לויט וועלכן די אופקלערונג ביכלאל, אפילע אין פראנקרייך, אין דייטשלאַנד, "איז פארבונדן מיט דער אנטוויקלונג פון דער יונגער בורזשוואזיע, פון שטאָטישן האַנדל־קאפיטאַל" (די געשיכטע פון די יידישע געז. שטרעמונגען, מינסק 1929, ז. 39), איז א שווערער מעטאָדאָלאָגישער פעלער.

ניט ווייניקער שעדלעך איז דאָס אַנטי־היסטאָרישע באהאַנדלען די יידישע האסקאָלע ווי איין גאַנצקייט, אויסער צייט און רוים. די האסקאָלע אנטוויקלט זיך צייטלעך אָף א שעטעך פון א קנאַפן יאָרהונדערט. אויב נעמען אין באטראכט בלוז די האסקאָלע־באוועגונג, וואָס גייט אָן אין העברייִש און יידיש, איז איר צייט פון דעם לעצטן פערטל פון 18־טן י. ה. ביזן לעצטן פערטל פון 19־טן י. ה. טעריטאָריעל אנטוויקלעט ויך די האסקאָלע אין דייטשלאַנד, עסטרייך און רוסלאַנד (און אין אנדערע לענדער, וואָס האָבן אָבער ניט געהאַט קיין ווירקונג אָף דער האסקאָלע אין דער יידישער

שפראך). אין יעדן פון די דאָזיקע לענדער באקומט די האסקאָלע אן אנדער באפאר-
 בונג, ווערט איבערגעבראַכן דורך דער פריזמע פון די אַרטיקע באדינגונגען. די
 אנטוויקלונג פון קאפיטאליזם אין יעדן פון די דאָזיקע לענדער גייט אָן אין פארשיי-
 דענע טעמפן, אף פארשיידענע וועגן. די בערלינער האסקאָלע האָט ספעציפישע
 שטריכן אין פארגלייך מיט דער גאליצישער און רוסישער, די רוסישע האסקאָלע
 אונטערשיידט זיך אָבער אויך היפש פון דער גאליצישער. 1848 איז יענע אנטשיידנ-
 זיקע דאטע אין דער געשיכטע פון גאליציע, וואָס אנטשפּרעכט 1861 אין דער
 רוסישער געשיכטע. דערמיט דערקלערט זיך, וואָס שאָרס „וואַלטער־אניזם“ קומט אוף
 אין די 50-ער יאָרן, ביים לייזענבלומס אדעקוואטע אנטיקלעריקאלע פּראָפּאגאנדע
 ערשט סאָף 60-ער און אָנהייב 70-ער יאָרן. די דאָזיקע אלע מאָמענטן מוז דער
 היסטאָריקער נעמען אין אכט.

די האסקאָלע קומט אוף צוערשט בא יידן אין פּריסן (די „בערלינער האסקאָלע“),
 וואָרעם דאָרט ווערט פריער צייטיק א קלאס פון יידישע פאבריקאנטן און
 באנקירן, מאָדערנע יידישע בורשווא. די דאָזיקע אינדוסטריעל־באנקירישע באזע
 באוויקט אָבער אויך דעם גיכן טעמפ פון דער בערלינער אופקלערונג. נאָך
 אין יאָר 1746 האָט מען צוליב א דייטשישן בוך ארויסגעשיקט פון בערלין, אף
 דער פּאָדערונג פון דער קעהילע, א יידישן יונגמאן — דעם באגרינדער פון דער
 שפעטערדיקער באנקירן־מישפּאַכע — בלייכערדער¹. אָבער שוין צען יאָר שפּע-
 טער איז דערשינען מענדעלסאָנס ערשטע דייטשישע שריפט. און 40 יאָר ארום,
 אין די ניינציקער יאָרן, זיינען די סאלאָנען פון דער יידישער בורשוואזיע א וויכ-
 טיקער צענטער פון דייטשישן געוועזשאפטלעך־ליטערארישן לעבן. ערשט שפעטער
 פארפעסטיקט זיך די האסקאָלע אין גאליציע און רוסלאנד — איר טעמפ איז
 אָבער אסאך לאנגזאמער, ווי אין דייטשלאנד, וואָרעם איר סאָציאלע באזע איז דאָ
 ווייניקער ריף. עס איז אָבער דורכויס געוועזמעסיק, אז די יידישע בורשוואזיע,
 וואָס דיפט אָן אין איין לאנד שפעטער, נעמט איבער די דערפארונגען און דער-
 גרייכונגען פון אירע קלאסן־בידידער אין א פריער־אנטוויקלטן לאנד. עס איז
 א שווערער פאָליטיש־מעטאָדאָלאָגישער פעלער צו באטראכטן די האסקאָלע ווי איין
 שטראָם, ניט דיפערענצירן זי טעריטאָריעל און צייטלעך. ניט ריכטיק איז אָבער צו
 לייקענען דעם ענגן צוזאמענבונד, די יערושע און האשפּאַע־באציאָנען, וואָס זיינען
 פאראן, לאָמיר זאָגן, צווישן די פרייטישע „מאספּים“, די גאליצישע „בכורי העתים“
 און לעווינאָנען און זיין שול. די „בכורי העתים“ (אָנגעהויבן דערשיינען 1820), די
 ערשטע טריבונע פון דער גאליצישער האסקאָלע, האָבן טאקע זיך באטראכט ווי
 א פּאָרזעצונג פון דעם דייטשישן „המאסף“, און שוין פון ערשטן באנד גענומען איבער-
 דרוקן „אויסצוגן פון די שענסטע אופזאצן פון המאסף“. ב. וואכשטיין מיינט צוליב
 דעם, אז „די בכורי העתים“ דארף מען באטראכטן ניט ווי א פּאָרזעצונג אָדער גאָר
 ווייטעראנטוויקלונג פון „המאסף“, נאָר ווי א ריינע איבערכאזערונג פון אים אף
 אן אנדער טעריטאָריע“. („Die hebr. Publizistik in Wien“, XV, ז. 1930.)

¹ זע קייזערלינגס מענדעלסאָן־ביאָגראפיע, ערשטע אויסגאבע, 1862, ז. 12, ווי ס'ווערט גענוי בא-
 שריבן די גאנצע געשיכטע.

דאָס איז, נאטירלעך, ניט ריכטיק. ניטאָ קיין ריינע איבערכאזערונגען אין דער גע-
שיכטע. אויך די בורשוואזיע יא-שנט פריערדיקע דערגרייכונגען פון אירע קלאסן-
ברידער ניט מעכאניש, נאָר איבערארבעטנדיק און צופאסנדיק זיי לויט אירע נייע
באדערפענישן. און די „בכורי העתים“ האָבן טאקע גלייך באקומען אן אייגענע,
זעלבשטענדיקע פּיזאַנאַמיע. א מאָנאַגראַפיע וועגן לעוויוזאַנען ווידער, וואָס וועט
גענוי ניט אויספאָרשן די גאליצישע יערושע אין זיין שאפן, וועט זיין גענוי אזוי
אומפרוכטבאר, ווי א מאָנאַגראַפיע וועגן די גרויסע אוטאָפּיסטן פון 19-טן י. ה., וואָס
וועט ניט נעמען אין אכט זייער ענגן צוזאמענבונד מיט דער אופקלערונג פון
18-טן י. ה. — וואָס ס'האָט קעסיידער אונטערגעשטרעכט ענגעלס. א געשיכטע פון דער
האסקאַלע אין רוסלאַנד, וואָס וועט ניט נעמען אין אכט איר צוזאמענהאנג מיט דער
בערלינער און גאליצישער האסקאַלע, וועט אויך ווייט ניט פארפאָרן.

מע דארף, אַלזאָ, נעמען אין אכט יענע צוזאמענהאנגען, יערושע און האשפאָע-
מאַמענטן, וואָס זיינען פאראן צווישן דער דייטשישער, גאליצישער און רוסישער
האסקאַלעס, אָבער יעדע פון די דאָזיקע באוועגונגען מוז גענומען ווערן באזונדער,
אין יענע קאָנקרעט-היסטאָרישע פאָרמעס, אין וועלכע ס'איז געגאנגען דער קלאסן-
קאמף אין יעדן באזונדערן לאַנד. א היפּשן פּלאָנטער האָט אריינגעטראָגן אין דער
דאָזיקער פראגע כ' ווינערס טעאָריע וועגן צוויי ליניעס פון דער יידישער ליטעראַטור
אין 19-טן יאָרהונדערט, פאָרמולירט אין זיין אקסענפעד-אויסגאבע, קעזו 1931.
כ' ווינער קאָנסטרוירט „צוויי הויפט-ליניעס, וואָס ציען זיך זינט דעם אָנהייב פון
דער האסקאַלע ביז צום אָנהייב 20-טן י. ה., ד. ה. אף א מעהאלעך פון הונדערט יאָר.
די ליניעס „צעטיילן זיך טעריטאָריעל צווישן פּוילן און אוקראַינע“. איין ליניע-די
„פּוילישע“ ציט זיך פון דער אנאַנימער גענאָרטער וועלט-פון עטינגערן, פּישלֶוואַן,
מאקאן, פּערעץ; די צווייטע ליניע-די „אוקראַינישע“ ציט זיך פון לעוויוזאַנען,
אקסענפעלדן, גאַטלֶאָבערן, גאַלדפאָרען, איבער לינעצקי, מענדעלע, ביז צו שאָלעם-
אלייכעמען. די „פּוילישע“ ליניע „איז פריער און גיכער אריבערגעגאנגען צו
קלוימערשט מער עסטעטישע פאָדערונגען, די געזעלשאפטלעכע מאָטיוון זיינען גיכער
אָפּגערוקט געוואָרן אפן צווייטן פּלאַן“. די „אוקראַינישע“ ליניע דאַקעגן „איז מער
דורכגעדרונגען פון דער געזעלשאפטלעכער פּראָבלעמאַטיק“ (ז. VIII-X). און
כ' ווינער באַמיט זיך געבן א מאַרקסיסטישע דערקלערונג פאר די ביידע ליניעס
אין דער יידישער ליטעראַטור פון 19-טן י. ה.

עס איז אין טאָך ניט כ' ווינערס דערפּינדונג, די דאָזיקע טעאָריע פון די צוויי
ליניעס. א קערנדל פון איר איז שוין פאראן בא דעם בורשוואז-ציעניסטישן קרי-
טיקער באַלאַכשאָוועס אין זיין ארבעט „דאָרעם-ייִדנטום און די יידישע ליטע-
ראַטור אין 19-טן י. ה.“. און די עצעס טעאָריע פון די „צוויי ליניעס“ איז ביכלאַל
א קליינבירגערלעכער געשפּענסט, וואָס שפּאַצירט נאָך אלץ ארום פאראקשנט אין
אונדזער קריטיק און היסטאָריאָגראַפיע. ענדלעך האָט כ' יודיצקי ארויסגערוקט א בונ-
דיסטישע קאָנצעפּציע וועגן צוויי ליניעס אין דער ארבעטער-באוועגונג בא ייִדן-
א ליטחישישע און א דאָרעמדיקע. כ' אַרשאַנסקי האָט אויך אריינגעבראַכט א טעאָריע
פון צוויי ליניעס (באַם כ' אַרשאַנסקי הייסן זיי „שיטעס“) שוין אין דער סאָוועטישער
יידישער ליטעראַטור, די „מינסקער שיטע“ און די „אוקראַינישע שיטע“.

דער גרונט־פעלער פון כ' ווינערס „צוויי ליניעס“ איז דער זעלביקער, וואָס אין דעם קולטור־היסטאָרישן „סטיל“ פון דער עפאָכע: עס ווערט בא אועלכע ליניעס פארטושירט דער קלאסן־מאָמענט, די קאָנקרעט־היסטאָרישע באדינגונגען, אין וועלכע ס'אנטוויקלט זיך דער קלאסנקאמף. בלויז די קולטור־היסטאָרישע שול פארטושירט דעם קלאסן־מאָמענט אין האַריוואַנטאלן דורכשניט, און כ' ווינערס קאָנצעפציע—אין ווערטיקאלן. לעכאטכילע פירט ארויס פריטשע, נאָכגייענדיק בוכארינען, פון דער עקאָנאָמישער סטרוקטור גלייך דעם „סטיל“ פון דער עפאָכע, דאן צעברעקלט ער אים אין די סטילן פון די איינצלע קלאסן. פאקטיש בלייבט ביליעט דאָס, וואָס פארבינדט אלע שרייבער פון איין עפאָכע, און ס'ווערט פארטושירט דאָס קאָנקרעט־קלאסעווע, דאָס, וואָס טיילט אָפּ איין שרייבער פונעם אנדערן. באַם כ' ווינער מוז זיך אויך, ניט ווילנדיק, קוידעמקאָל, ארויסרוקן דאָס, וואָס פאר־בינדט די גאנצע ליניע, דאָס „פּוילישע“, דאָס „אוקראַנישע“, און ס'בלייבט פאר־טושירט דאָס קאָנקרעט־היסטאָרישע, דער קלאסעווע־דיפערענציירנדיקער מאָמענט. אין איין ליניע ווערן אויסגעמישט שרייבער פון פארשידענע קלאסן און פאר־שיידענע היסטאָרישע עטאפן—לעווינזאָן און גאַדפאָדען, אקסענפעלד און שאַלעם־אלייכעם—זיי אלע באַלאַנגען צו איין „אוקראַנישער“ ליניע.

אויב כ' ווינער וויל בלויז אָנווייזן, אז א פּויליש־יידישן שרייבער דארף מען אנאליזירן אינעם ספעציפיקום פון היסטאָרישן פראָצעס, וואָס איז אָנגעגאנגען אין קרוין־פּוילן שוין נאָכן פארייניקן צו רוסלאַנד—איז עס א ריכטיקע אָנווייזונג. א מאַרקסיסט, וואָס וועט באַם באַהאנדלען פון פּערעצעס, אשם שאפן, פאָדערן נעמען אין אַכט די ספעציפישע באדינגונגען, אין וועלכע ס'האָט זיך אנטוויקלט דער קלאסנקאמף אין פּוילן—וועט האַנדלען דורכויס ריכטיק. צו וואָס איז אָבער דאן גייטיק די גאנצע אפאראטור פון די צוויי ליניעס? ביפראט, וואָס כ' ווינער, פארפירט דורך אויסערלעכע פאָרמעלע סימאָנים—און ניט צופעליק פארפירט, וויל ס'ליגט שוין אין מעהוס פון אועלכע מעכאניסטישע טעאָריעס, אז זיי שטעלן דעם טראָפּ דאָפּקע אָפּ אבסטראקטע פאָרמעלע סימאָנים, ניט אפן קאָנקרעט־היסטאָרישן מעהוס פון דערשיינונגען—ביפראט, ווען כ' ווינער האָט גאליציע אויך פאריי־ניקט צו פּוילן (די אנאָנימע גענארטע וועלט, פארפאסט אין גאליציע ארום 1816). גאליציע איז שוין אָבער זינט 1772 געווען א טייל פון עסטרייך. די „פּוילישע“ ליניע איז, אַלזאָ, באַם כ' ווינער שוין געוואָרן א פּויליש־גאליצישע ליניע. אָבער גאליציע האָט עקאָנאָמיש, פאָליטיש, יודיש, אידעאָלאָגיש דורכגעמאכט אין 19־טן י. ה. גאָר אן אנדער וועג, ווי קרוין־פּוילן. וויאזוי קען די „מאַרקסיסטישע“ באזע פונעם כ' ווינער באדינגען גלייכצייטיק עסטרייך און קרוין־פּוילן, וואָס איז דאן געווען א טייל פון רוסלאַנד?

צוליב פארשידענע סיבעס איז די „פּוילישע“ ליניע, לויטן כ' ווינער, א מער עסטעטיזירנדיקע—גראַד אָבער די אנאָנימע „גענארטע וועלט“ איז אָנגעזאפט מיט שאַרפסטער געזעלשאַפטלעכער פראָבלעמאטיק, איז אידעאָלאָגיש נענטער צו אקסענ־פעלדן, איידער צו עטינגערן. און ווידער האָט כ' ווינערן פארפירט אן אויסערלעכער, ניטווענטלעכער מאָמענט—דער פאקט, אז „סערקעלע“ איז באוויקט פון דער

גאליצישער „גענארטער וועלט“. כ' ווינער האָט מיטאמאָל פארגעסן, אז עטינגער האָט גראָד אין זײַן אנטלײונג אָפגעשטויסן זיך פון אלע שארפע קאנטן פון דער גאליצישער פיעסע. פערעצ, ווי עטינגער-זאָגט כ' ווינער-איז באם אָנהייב פון זײַן ליטערארישער טעטיקייט צוגעגאנגען צו זײַן שאפן מיט עסטעטישע מאָטיוון-און כ' ווינער ציטירט פערעצעס א בריוו פון 1888. שאַלעס-אלייכעס, דאקעגן, איז לעכאטכילע צוגעגאנגען צו זײַן שרייבן מיט געזעלשאפטלעכע מאָטיוון. אָבער ווי וועט כ' ווינער דערקלערן דעם פאקט, אז שוין א יאָר שפעטער פארפאסט פערעץ זײַנע „בילדער פון א פראָווינקל-רייזע“, וואָס זײַנען דאָך געזעלשאפטלעך מער פאר- שארפט, ווי וועלכע ס'איז ווערק שאַלעס-אלייכעס? נאָך א פאָר יאָר שפעטער האלט דאָך שוין פערעץ בא די יאָנטעוור-בלעטלעך! איז ווו איז די קלאַמפערשטע „בארויקט-קײט“ פון דער „פּוילישער“ לײַנע, איר איבערגאנג פון געזעלשאפטלעכע צו מער עסטעטישע אופגאבעס?

כ' ווינערס „לײַנעס“ האָבן די טעוע פון אלע אזעלכע קאָנצעפציעס: זײ דערקלערן גאַרניט און פארפלאַנטערן אסאך. זײ ווארפן אָפ און פארטושירן דאָס וועזנטלעכע, דאָס, וואָס צעשטעדט די גאנצע סכעמע, און רוקן ארויס אין פאָדערגרונט דאָס אויסערלעכע, און אָפטמאָל צופעליקע. כ' ווינערס „פּוילישע לײַנע“ גיט ניט קײן איין מאַמענט, וואָס זאָל קאָנען דערקלערן פערעצעס אידע- אַלאָגישן וועג-פון „מאַניש“ איבער די יאָנטעוור-בלעטלעך ביז „כסידיש“ און מיטט צונויף די גאליצישע האסקאָלע מיט דער פּוילישער, די עפאָכע פאר דער פּויעריס-רעפאָרם מיט דער עפאָכע פון פאנאנדערגעוויקלטן קאפיטאליזם און אפילע אימפע-ריאליזם.

די מארקסיסטישע היסטאָריאָגראפיע מוז באטראכטן די האסקאָלע היסטאָריש-קאָנקרעט, באזונדער אין דײַטשלאנד. באזונדער אין גאליציע, באזונדער אין רוס-לאַנד, און אויך אין רוסלאַנד אויסטײלן קרוין-פּוילן א.א.וו. אָבער דאן וועט שוין זײַן אסאך מער פון צוויי לײַנעס. און די עצעס „לײַנעס“ מוזן צו יעדער צײַט געצויגן ווערן סײַ האַרזאָנטאל, סײַ ווערטיקאל, ד.ה. אין דער קאָנקרעט-היסטאָ-רישער באוועגונג פון קלאַסנאָמף.

א דריטע דיפערענציר-לײַנע גײט דורך דעם עצעס לאַגער פון דער האסקאָלע. כאַטש די האסקאָלע איז אין גרונט א בורשוואזע אידעאָלאָגיע, שליסט עס ניט אויס, אז אף א באשטימטן עטאפ, אפן עטאפ פון דעם „דריטן שטאַנד“, זאָלן אין לאַגער פון דער האסקאָלע זיך אײַנעפּינען פארשיידענע קלאַסן-גרופּירונגען: גרויסבורוזשי-אזיע, געוויסע שיכטן פון מיטלבירגערטום און פונעם קליינבירגערטום.

פאר דער אופקלערונג פון די דײַטשישע יידן זײַנען צ. ב. כאראקטעריסטיש ניט בלויז אירע גיכע טעמפן, נאָר אויך דער ראדיקאלער פארלוף פון דער אופקלערונג בא אײַניקע שיכטן פון דער יידישער בורשוואזיע, וואָס דערפירט אין א קורצער צײַט ביז צו דער טויפּ-עפּידעמיע. שוין אין דער בערלינער אופקלערונג צײַכענען זיך אָן צוויי שטראַמען, וואָס אין א רײ פראגעס גײען זײ האנט-בא-האנט און

אין אנדערע שיידן זיי זיך פאנאנדער: אן אופקלערונג-שטראם, וואָס זײַן באַזע זײַנען די שפּיצן פֿון דער ייִדישער בורזשואַזיע אין דײַטשלאַנד, וואָס פֿאַרוואַנדל-רען זיך ראַשיק אין מאָדערנע קאָפיטאָליסטן, און וואָס ענדיקן מיט פֿולשטענדי-קער אַסימילאַציע, און אַ מער-קאָנסערוואַטיווער, האַסקאַלע-שטראָם, וואָס זײַן באַזע איז דאָס מיטעלע און קלײַנבירגערטום, וואָס אַנטוויקלט זיך לאַנגזאַם אין מאָ-דערנער בורזשואַזיע, גײט אָפּ צוליב דעם זײער ניט אַנטשײַדנדיק פֿון דער פּרײַער-דיקער טראַדיציע, און שאַפט אַן אַופֿקלערונג-לײטעראַטור אין העברײַש און דײַטש-ייִדיש. הערץ האַמבערג און זײַן טעטיקײַט אין גאַלײַצע סאָף 80-ער יאָרן און שפּעטער שפּיגלט אָפּ בעל-סאָפּעק דעם ערשטן שטראָם, בײַם די גרונט-מאַסע פֿון די גאַלײַזשע מאַסקילים קען יאַרשענען בלויז דעם צווייטן, מעאַסעף-שטראָם. אָבער אויך די א. ג. בראַדער האַסקאַלע איז ניט אינגאַנצן האַמאַנען; עס לָאָזט זיך דאָ באַמערקן אַ רעכטער פּליגל (לעפּין, פּערל, ראַפּאָפּאַרט); אַ לײַנקער פּליגל (מיעזס), א.א.וו. ביק ווידער, דער אָנהענגער פֿון כּסידעס און דער קעמפּער פֿאַר ייִדיש, האָט שוין קיין שום שטריכן ניט פֿון אַן אַופֿקלערער, דריקט אויס די קלײַנ-בירגערלעכע רעאַקציע קעגן דער האַסקאַלע.

אַן ענלעכע דיפּערענצירונג איז דײַטלעך אויך אין דער רוסיש-פּוילישער האַס-קאַלע אפּילע אין דער עפּאָכע ביז די 60-ער יאָרן. אָבער ברויזנדיק ווערט איר טעמפּ ערשט זינט די 60-ער יאָרן.

עס וואָלט אָבער געווען אַ פּעלער די קלאַסן-לײַנע ציען בלויז לױטן שפּראַך-סימען, באַטראַכטן אַן אַופֿקלערער, וואָס שרײַבט דײַטש אָדער רוסיש, שוין אָף דעם סמאַך פֿאַר אַן אידעאָלאָג פֿון דער העכערער שיכט פֿון דער ייִדישער בורזשואַזיע, אַ העברײַשן מאַסקיל-פֿאַר אַן אידעאָלאָג פֿון דער מיטעלער בורזשואַזיע, אַ מאַסקיל, וואָס שרײַבט אין ייִדיש, — פֿאַר אַ קלײַנבירגערלעכן אידעאָלאָג. דעם דאָזיקן פּעלער מאַכט, צ. ב., כײַ. נ. שטיף אין דעם ארײַנפיר צו זײַן כּרעסטאַמאַטיע, די עלטערע ייִדישע לײטעראַטור, קײַעו 1929. די שפּראַך אַלײן באַווײַזט נאָך גאַרניט. זײַענדיק פּרינציפּיעלע קעגנער פֿון דער ייִדישער שפּראַך, האָבן סײַ לעווינאָן, סײַ אנדערע מאַסקילים געשריבן און געשאפּן אין ייִדיש. אַקסענפּעלד, עטינגער האָבן געשאפּן בלויז אין ייִדיש, און זײַנען דאָך אויסגעשפּראַכענע בורזשואַזיע, און ניט קלײַנ-בירגערלעכע, אידעאָלאָגן. ביק האָט ייִדיש ניט געשריבן, און איז דאָך אַ קלײַנבירגער לעכער אידעאָלאָג.

דערפֿון קען אָבער אויך ניט געמאַכט ווערן דער אויספיר, אַז סײַ אידעאָלאָג-ניט מעגלעך אַ געשיכטע פֿון דער האַסקאַלע-לײטעראַטור אין ייִדיש, אַז די האַסקאַלע-לײטעראַטור אין ייִדיש האָט ניט קיין ספּעציפּישע שטריכן. אויך דאָס וואָלט געווען ניט ריכטיק. דאָס ספּעציפּישע אין דער האַסקאַלע-לײטעראַטור אין ייִדיש איז דאָס, וואָס זי ווענדט זיך צום האַמוין, צו דער ברייטער, ווייניק-דיפּערענצירטער מאַסע פֿון ייִדישן קלײַן און מיטל-בירגערטום, באַווירקט אים אין גײַסט פֿון דער בורזשואַ-אזער אידעאָלאָגיע און וויל אים פֿאַראַגײַטירן ווי אַ שוטעף אין די קאַמפּן פֿון דער בורזשואַזיע פֿאַר איר עמאַנסײַפּאַציע. דאָס דיקטירט שוין אַן אנדער צוגאַנג, אַן אנדער טעמאַטיק, אנדערע סטיל-מיטלען אין ברייטסטן זין פֿון וואָרט, ווי אין דער

העבריישער ליטעראטור. גענוג צו דערמאָנען, אז אין דער יידישער ליטעראטור פון דעם דאָזיקן פעריאָד, ביז די 80-ער יאָרן—איז ניטאָ קיין שום שפור פון יענער ראָמאנטישער שטרעמונג, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פאר דער העבריישער ליטעראטור אין דעם פעריאָד 1830-1850. ניטאָ אויך אין דער יידישער ליטעראטור יענע פסעוודאָ-קלאַסיק, וואָס בלייבט אין דער העבריישער האַסקאָלע-ליטעראטור זינט ווייזלס „מאָזאָדע“ (1785-1789). די העבריישע האַסקאָלע-ליטעראטור האָט לאַנגע צענדליקער יאָרן ניט געקאָנט זיך דערשלאָגן צו אַרעאליטישער דראַמע, ביים די געשיכטע פון דער יידישער האַסקאָלע-ליטעראטור עפנט זיך מיט צוויי בורזשואַזע פאמיליע-דראַמעס: אייכלס „רעב הענעך“ (אנערעך 1793) און וואָלפסאָנס „לייכטזין און פרעמעליי“ (1796). ניטאָ אויך אין דער יידישער האַסקאָלע-ליטעראטור יענע מעליצע, וואָס איז כאַראַקטעריסטיש פארן העבריישן האַסקאָלע-סטייל.

און נאָך אַ וויכטיקער מאָמענט באַרעכטיקט אַ באַזונדערע געשיכטע פון דער יידישער האַסקאָלע-ליטעראטור: דער פאַקט, אז זי פירט צו סײַ ביז דער קלאַסישער ליטעראטור (מענדעלע, ש״א, פערעץ), סײַ ביז דער פראָלעטארישער ליטעראטור (רוינטשעווסקי), סײַ צו דער ליטעראטור פון די קליינבירגערלעכע מיטלויפער פון דער פראָלעטארישער באַוועגונג. די גרויסע עפאָכע פון דער יידישער ליטעראטור, וואָס הייבט זיך אָן זינט די זעכציקער יאָרן פון 19-טן י. ה., שטייט אַף די פלייצעס פון דער האַסקאָלע. זי קען, אַלואָ, ניט פאַרשטאַנען ווערן אָן דער אויספאַרשונג פון יענעם היסטאָרישן פראָצעס, וואָס איז אָנגעגאַנגען אין דער האַסקאָלע-ליטעראטור אַף יידיש.

5

די האַלב- און גאַנץ-אַסימילירטע יידישע גרויסבורזשואַזיע פון 19-טן און 20-טן י. ה. האָט אין גרונט אַדאַפּטירט די האַסקאָלע. דאָס ווערט דײַטלעך אין יענע אָפּשאַצונגען, וואָס גרעץ און זײַן שול פון יאהודישע היסטאָריקער גיבן דער האַסקאָלע-עפאָכע. די יידישע גרויסבורזשואַזיע אַדאַפּטירט די אופקלערונג, ווי איר אייגענע אידעאָלאָגיע, וואָס האָט מיטגעהאַלפן איר יעציעס-מיצראים, איר ארויסגיין פון געטאָ צו די ברייטע געדעקטע טישן פון דער קאַפיטאַליסטישער אָרדענונג „מיט מענטשן גלייך“. אן עמעסן קולט שאפט זי ארום מענדעלסאָנען. מענדעלסאָנס כאַווערשאַפט מיט לעסינג, זײַן גרויסע פאָפּולערקייט צווישן דעם האַלב-געבילדעטן אופגעקלערטן אוילעם אין דײַטשלאַנד אין דער צווייטער העלפט פון 18-טן י. ה. אימפאָנירט די יאהודים; זיי זעען דאָ פאַרווירקלעכט זייער טרוים פון אַ כאַווערישן צוזאַמענלעבן און אויסמישן זיך מיט דער ניטיידישער בורזשואַזיע; מענדעלסאָנס קאָנסערוואַטיווקייט אין רעלי- גיעזע איניציאַנים רעדט וואָס ווייטער אַלץ מער צום האַרצן פון דער גרויסבורזשואַזיע; מענדעלסאָנס אופטוען ווידער פאר די געטאָ-יידן, זײַן „בעיער“ און שטאַדלאַנעס סימבאָליזירן ווידער יענעם אינטערעס, וואָס די יאהודים ווייזן אָפּט ארויס פאר זייערע „אומגליקלעכע ברידער“, וועלכע קענען טאַמיד אויסגעשפילט ווערן אין די פאַרשיידענע פאָליטישע קאָמבינאַציעס פון דער גרויסבורזשואַזיע.

דער אונטערגאַנג פון דער האַסקאָלע-אידעאָלאָגיע פאַלט צונויף היסטאָריש מיט די ערשטע טײַט פון דער זעלבשטיינדיקער קלאַסעווער באַוועגונג פונעם פראָלעטאַ-

ריאט אין רוסלאנד. אָנגעשראַקן דורך דער רעוואָליוציאָנערער באוועגונג, אין קאמף פאר דער האשפאָע אף די ברייטע מאסן, שמידט אויס די בורשוואזיע א ניי אידעאָ-פֿאָגיש געווער-דעם ציעניזם.

גאָר דיטלעך ווערט עס זינט די פּאָגראַמען פון די אכציקער יאָרן פון 19-טן י. ה. אָבער דער דאָזיקער פּראָצעס איז אָנגעגאנגען אסאך פריער. שוין פון די זעכציקער יאָרן הייבט זיך אָן די יערידע פון דער האסקאָלע. די פּאָגראַמען האָבן בלויז שאר-פער אונטערגעשטרעכן שוין פריער ווירקנדיקע פּראָצעסן. דער יידישער נאַציאָנאַליזם הייבט אָבער אוף א פארביטערטן קאמף קעגן דער האסקאָלע, באשולדיקט זי אין אסימיליאַציע, קאָנסערוואַטיזם, מאַנגל אין נאַציאָנאַלן געפיל א.א.וו. ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש איז, אז די באַרימטע סעריע אַרטיקלען פון סמאָלענסקינען קעגן מענדעלסאָנען און דער בערלינער האסקאָלע, „עת לטעת“, א מאַניפעסט פון קריגערנישן נאַציאָנאַליזם, וואָס איז מער פון דרײַ יאָר געגאנגען אין „השחר“, איז דערשינען נאָך פאר די פּאָגראַמען פון די אכציקער יאָרן (1875-1878). סמאָלענסקינס שטאַנדפונקט האָט א לאַנגע צייט גע-הערשט אין דער ציעניסטישער פּובליציסטיק. נאָך שאַרפער האָט אים אויסגעדריקט ש. בערנפעלד אין זײַן ווערק „דור תהפוכות“ (וואַרשע, 1897), וואָס איז אין טאָך א טעם-פעראַמענטפולער פאַמפּלעט קעגן דער בערלינער האסקאָלע און מענדעלסאָנען.

אויך דער יידישום אין זײַנע פאַרשיידענע שאַטירונגען האָט ניט געקאָנט אדאַפּטירן די האסקאָלע ווי זי שטייט און גייט, אָן קיינע באוואַרענישן. דער יידישום באַקעמפט דעם נאַציאָנאַליזם פון דער האסקאָלע, איר נאַציאָנאַליסטישן אָפּטימיזם דעם יידישטישן נאַציאָנאַליסט קען ניט זײַן צום האַרצן דער אַנאַציאָנאַליזם פון דער האסקאָלע, וואָס איז אן אויסדרוק פון דער שטרעבונג פון דער יידישער בורשוואזיע אַרויסצורײַסן זיך פון געטאָ צו דער ברייטער וועלט פון דער קאַפיטאַליסטישער געזעלשאַפט; די עסטעטישע טעאָריע פון יידישום, וואָס בליט אוף אין די רעאַקציע-יאָרן, וואָס נאָך דער רעוואָליוציע פון 1905, קרימט זיך אפן קעמפערנישן, פּובליציסטישן טאָן פון דער האסקאָלע; די פעטישיזירונג פון דער יידישער שפראך מוז פירן צו א שאַרפער קריטיק פון דער מאַסקינישער שפראַך-טעאָריע, וואָס האָט יידיש אַנעקענט בלויז ווי א מיטל צום ציל, ווי א פּראָפּאַגאַנדע-און אַגיאַטאציע-געווער.

דאָס בילד בײַט זיך אַנטשיידנדיק זינט דער אָקטיאַבער-רעוואָליוציע, ווען ס'הייבט זיך אָן דער פאַשיזירונג-פּראָצעס פון אלע שיכטן פון דער יידישער בורשוואזיע, אונטער וואָס פאַר אן אידעאָלאָגישער פּאָן זיי זאָלן ניט אַרויסטרעטן-ציעניזם, יידיש-שיזם, פּאָלקיזם א. א. וו. אן אַנטשיידנדיקן קער מאַכט איצט דורך די ציעניסטישע אָפּשאַונג פון דער האסקאָלע. מוישע קליינמאַן, דער רעדאַקטער פון „העולם“, דעם ציעניסטישן צענטראַל-אָרגאַן, פאַרעפנטלעכט א ווערק „דמויות וקומות“ (פאַריזש, 1928), ווי ער פּאָדערט אן אַנטשיידנדיקע רעוויזיע פון דעם ביזיצטיקן קוק אף דער האסקאָלע, און רוקט אַרויס אין פּאָדערגרונט די נאַציאָנאַליסטישע מאַמענטן אין דער האסקאָלע. די מאַסקילים זײַנען, לויט קליינמאַנען, געווען ראַפּינירטע קעמפער פאַר „קיום האומה“, זיי האָבן געשטרעבט אין א צײַט פון אן אסימיליאַציע-פאַרפלייצעניש ראַטעווען, וואָס עס לָאָזט זיך נאָך (17-18): „בלויז א שוואַכער אַרייַנבליק קען פירן צום קוואליפיצירן די האסקאָלע ווי א נעגאַטיווע באַצײַונג צו די נאַציאָנאַלע ווערטן...

א מער טיפער אנאליז באוויזט פארקערט, אז אונדזער גאנצע נאציאנאלע אידע-
 אָלאָגיאַע איז שוין צוגעגרייט געוואָרן דורך דער האסקאַלע-ליטעראַטור. „איצט...
 ווערן מיר נישטוימעם צו זען, ווי טיף ס'איז אין דער האסקאַלע געווען דער נאציאָ-
 נאַלער געפיל און ווי אנטוויקלט דער נאציאָנאַלער כּוּשׁ...“ א רעאביליטאַציע פון
 דער האסקאַלע פון שטאנדפונקט פון ציעניזם און העברייזם (שטעלן אויך פאַר די
 לערנליכער פון דער געשיכטע פון דער העבריישער ליטעראַטור פון לאַכאַווער
 (תולדות הספרות העברית החדשה, 1927) און קלויזנער (היסטוריה של הספרות
 העברית החדשה, 1930). קלויזנער גיט נאָך צו מיט היספּאַליעס, אז קיין שום
 העבריישער שרייבער (פון דער האסקאַלע) האָט ניט געוואגט אין זיינע העבריישע
 ווערק אָפּצולאָכן פון די איקרים פון דער יידישער רעליגיע“ (ז. 290). דעם שענסטן
 ספעקטאַקל האָבן מיר דערלעבט מיט ד"ר ש. בערנפעלדן. דער מעכאבער פון „דור
 תּהפּוכות“, דעם שארפסטן ציעניסטישן פאמפלעט קעגן דער בערלינער האסקאַלע און
 מענדעלסאָנען (1897), פארפאסט איצט (1929) א יוביליי-ארטיקל וועגן מענדעלסאָנען¹⁾
 (אין זאמלבוך „Moses Mendelssohn“, בערלין 1929), ווו ער רעוויירט אלע
 זיינע ביוציטיקע אַנשווינגען אף דעם געביט.

אויכ בא א טייל יידישיסטן גייט אָן א נייע יעוויזיע פון דער האסקאַלע. זיי
 בלאָזן איצט פאנאנדער די דעמאָקראַטישע עלעמענטן און לאָזונגען פון דער האס-
 קאַלע, פארשמירנדיק איר בורזשואן קלאסן-מערוס, זיי פארשווייגן און פארגלעטן
 אף שריט און טריט די רעאקציאָנערע שטריכן פון דער מאסקלישער אידעאָלאָגיע,
 פארוואנדלענדיק די מאסקלים שיר ניט אין רעוואָליוציאָנערן.

אף אזא מין אויפן באקומט זיך אן אייגנארטיקע ארבעט-צעטיילונג בא די בור-
 זשואזע פאָרשער און פובליציסטן: איין טייל-דער אָפּן-פאשיסטישער, הייבט אף
 אפן פאָן די רעאקציאָנערע עלעמענטן פון דער האסקאַלע-אידעאָלאָגיע, דער צוויי-
 טער, קלוימערשט דעמאָקראַטישער פליגל, וויל דורך דער אפאָלאָגיע פון די דעמאָ-
 קראטישע לאָזונגען פון דער האסקאַלע פארמאסקירן זיין פאשיסטישן טאָך און אריינ-
 געבן אין נאדן די יידישע ארבעטנדיקע מאסן אויך דאָס אָפּגעשטאנענע, רעאקציאָ-
 נערע אין דער האסקאַלע.

ניט קיין ווונדער, אז דער מענדעלסאָן-יוביליי, וואָס איז געפיינערט געוואָרן אין
 יאָר 1929, האָט געוויזן א רירנדיקע אכדעס, אן איינמוטיקן ענטוואַזום פון דער
 יידישער גרויסבורזשואזיע, פון די ציעניסטן און פון די יידישיסטן. עס איז פארגעסן
 געוואָרן מענדעלסאָנס געאטייווע באציאָנג צו יידיש; זיין רעליגיעזער קאָנסערוואַטיום; עס איז
 אַנטײל אין דער העבריישער ליטעראַטור; זיין רעליגיעזער קאָנסערוואַטיום; עס איז
 פארשווייגן געוואָרן די דורכשניטלעכקייט און אָפּגעשטאנענקייט פון זיינע פילאָסאָפּישע
 שריפטן, זיין פיליסטערישקייט אף אלע געביטן פון זיין טעטיקייט. עס האָט געהערשט
 אן איינמוטיקער ענטוואַזום, אָנהייבנדיק פון דעם יידישן וויסנש. אינסטיטוט אין
 ווילנע, ביז דער ציעניסטיש-יהודיסטישער „ענציקלאָפּעדיא יודאיקא“ און די פראַנק-
 פּורטער טאַראַיידן.

1) „Moses Mendelssohns Wirken im Judentum“

שטלעך פון דער יידישיסטישער „האסקאלע-לעגענדע“ בלאַנקען ארום אויך אין דער סאָוועטישער פּאַרשונג. דאָ זײַנען שוין דערמאַנט געוואָרן אייניקע פעלערן פון נ. שטיף און י. סאַסיס. כ' שטיף, ווי געזאָגט, דעקלאַרירט די מאַסקילים ווי „די פּרענדיקע אַנזאָגער פון א דעמאָקראַטישער אינטעליגענץ, פון א נײַער קליינביר- גערלעכער דעמאָקראַטיע“ (ז. 7), און נאָך ווײַטער (ז. 18) זאָגט ער נאָך דײַטלעכער, אז די מאַסקילים זײַנען „א נײַער שיכט, א שיכט, וואָס וועט זיך שפּעטער קלאָר אויספאַרמירן פאַר א יידישער קליינבירגערלעכער דעמאָקראַטיע“. דאָ ווערט אראָפּ- גענומען דער ברוזשואַזער טאָך פון דער אופקלערונג; די מאַסקילים זײַנען טאַקע אידעאָלאָגן פון א נײַעם קלאַס, וואָס פאַרמירט זיך אויס ווי ברוזשואַזיע, ניט ווי „קליינבירגערלעכע דעמאָקראַטיע“. אין שטיפּס באהאנדלונג ווערט די האַסקאַלע ביכלאַל ניט גענומען ווי א טייל פון דער אייראָפּעיִשער אופקלערונג, און אלץ קומט אויס שטיפּן אויסטערליש אין דער האַסקאַלע; וויבאַלד „אַנזאָגער פון דער קליינביר- גערלעכער דעמאָקראַטיע“, מיט וואָס דערקלערן זיך די פינצטערע פאַרבן פון דער האַסקאַלע? א נאַטירלעכע דערשײַנונג בא אידעאָלאָגן פון א קלאַס, וואָס אַטעמט מיט סאָציאַלן אָפּטימיזם, וואָס האַלט, אז מיט אים הייבט זיך אָן די עפאַכע פון אלגעמיינעם ווילשטאַנד, וואָס איז מיטן פּאַנעם געווענדט צו דער צוקונפּט און ברויכט צוליב דעם ניט פאַרשענערן און פאַרטיידיקן די פאַרגאַנגענהײַט, רופּט ארויס גרויס ווונדער בא כ' שטיפּן. שטיף רעגיסטרירט ריכטיק א ריי שטריכן פון דער האַסקאַלע, פּלאַנטערט זיך אָבער אין זייער דערקלערונג, וויבאַלד דער סאָציאַלאָגישער עקויוואַלענט פון דער האַסקאַלע איז לעכאַטכילע פאַלש בא אים געגעבן. א יידישיסטיש רעשטל איז אויך דער טערמין „יידישע שרייבער“ אין דעם זין, ווי שטיף באנוצט אים קעסיידער.

נאָך מער פּלאַנטערדיק איז אָבער פּראָפּ. סאַסיסעס האַסקאַלע-קאַנצעפּציע. קעגן דער מיינונג פון די גרונטלייגער פון מאַרקסיזם, איז פאַר כ' סאַסיסן די אופקלערונג ביכלאַל, ניט נאָר די יידישע האַסקאַלע, „די אידעאָלאָגיע פון שטאַטישן האַנדל- קאַפיטאַל“ (39). פון דער אַנדערער זײַט, איז לויט סאַסיסן די האַסקאַלע א ריין אינטעליגענטישע באוועגונג, א באוועגונג פון „יידישער יוגנט, מיט אירע אינדיוויד- וועלע באדערפענישן אין אופקלערונג און אירע שטרעבונגען צו א נײַעם עמאַנסי- פירטן פּערזענלעכען לעבן“ (סאַסיסעס קורסיוו, 29). אינטעליגענץ דערשײַנט בא סאַסיסן ווי א זעלבשטענדיקער קלאַס; סאַסיס רײסט ארויס בא דער האַסקאַלע איר קלאַסן-באווע. דאָס איז אָבער א טיפּיש-פּאָליטישער שטריך: „דער דריטער כאַראַק- טעריסטישער שטריך פון פּאָליקום-זאָגט לענין-איז דאָס אינגאַרין פון דער פאַר- בינדונג פון אינטעליגענץ און- פון די יורדיש-פּאָליטישע אינסטיטוציעס פון לאַנד מיט די מאַטעריעלע אינטערעסן פון באשטימטע געזעלשאַפטלעכע קלאַסן“ (ב. 2, 335). ניט קיין ווונדער, אז כ' סאַסיס קומט צום אויספיר, אז „דער אידעאָליזם פון די מאַסקילים האָט זיך געשפּינט מיט זייער פּולשטענדיקער סאָציאַלער באַדנאָזיקייט“ (45). די אידעאָלאָגן פון אַנקומענדיקן אינדוסטריעלן קאַפיטאַליזם זײַנען, אלזאָ, געווען „פּולשטענדיק סאָציאַל באַדנאָזי! סאַסיסעס פּאָליטיש-אידעאָליטישע קאַנצעפּציעס גייען אָבער האַנט-בא-האַנט מיט ווילגאַרן מאַטעריאַליזם: די מאַסקילישע אינטעלי- גענץ ווערט לויט סאַסיסן געבוירן פון די „פּרייע אינטעליגענטישע פּראָפּעסיעס“ (39).

און איר באציונג צו דער האסקאָלע דערקלערט זיך בלויז מיט די „גרויסע אויסזיכטן פאר דער יידישער יוגנט, וואָס זוכט נייע ליבעראלע פראָפעסייעס“ (73). אין דעם זינען האָט, אלזאָ, סאָסיס אונטערגעשטרעאָכן די שטרעבונג פון די מאסקילים צו „א נייעם פערזענלעכן לעבן“. נאָכמער, אין אָט די פראָפעסייעס דארף מען זוכן דעם סאָד פון דעם סאָציאלן אָפטימיזם פון דער אופקלערונג: „די פרייע אינטעליגענטישע פראָפעסייעס, וועלכע וואקסן אויס אפן באַדן פון נייעם שטאָטישן לעבן, רופן ארויס בא דער נייער בורזשואזער אינטעליגענץ יענע סאָציאלע זיכערקייט, וואָס גיט איר די מעגלעכקייט דרייסט ארויסצוטרעטן אלס אוואנגארד פון א נייעם קלאַס“ (39). ניט דער אופשטייג פון אייגענעם קלאַס, דער היסטאָריש-באשטימטער זיג זיינער רופט; אלזאָ, ארויס דעם סאָציאלן אָפטימיזם פון די אופקלערער, נאָר זייערע שטעלעס און פראָפעסייעס... דאָס איז ווילגאריזירטער מאטעריאַליזם. געוויס האָבן א ריי מאסקילים געשטרעבט צו שטעלעס און נייע אינטעליגענטישע פראָפעסייעס, „צו מענטשן גלײַך“, אָבער הונדערטער פון זיי האָבן, ניט טראכטנדיק וועגן פעטע שטעלעס, מיט דער גרעסטער מעסירעס-נעפעש געקעמפט פאר זייער קלאַס, יונגע און אלטע, אינטעליגענטן לויט זייערע פראָפעסייעס און סטאם סאָכרים, פאבריקאנטן א.א.וו. א „סויכער פון דריטער גילדע“ איז געווען אקסענפעלד; מענדעלסאָן איז ניט געווען קיין יוגנט-לעכער אין וויכטיקסטן פערזאָן פון זיין טעטיקייט; דער מוטיקסטער, אומדערשראָקנ-סטער און קאָנסעקווענטסטער פון די פראנצויזישע מאטעריאַליסטן פון 18-טן י. ה., העלדוועציוס, איז געווען א „גענעראלער פאכטער“ פון דער פראנצויזישער רעגירונג. נאָענט צו די זעכציקער יאָרן זעט שוין סאָסיס צוויי סאָרטן מאסקילישער אידעאָ-לאָגיע (זייט 73): איינע אן „אינטעליגענטישע אידעאָלאָגיע“ מיט ראבינאָוויטשן און דומאשעווסקין אין דער שפיץ, און די צווייטע, וואָס „נאָר זי האָט אן אויסגע-שפראַכענע קלאַסן-אַריענטאציע“, „פארטידיקט די אינטערעסן פון יידישן דריטן שטאנד“ (די טארנאָפּאָל-דיכטונג). די אינטעליגענץ האָט ניט, אלזאָ, לויט סאָסיס, בעטעווע קיין „אויסגעשפראַכענע קלאַסן-אַריענטאציע“.

אָט דער עקלעקטישער, קליינבירגערלעך-פאָלקסיטישער און ווילגאר-מאטעריאַלי-טישער פּלאָנטער הערשט אין סאָסיסעס גאנצן בוך.

דער פּראָלעטאריאט איז דער איינציקער קלאַס, וואָס איז ניט פארינטערערט צו שאפן וועלכע ס'איז לעגענדעס, דערין אויך לעגענדעס ארום דער האסקאָלע-באוועגונג. פארקערט, נאָר די פּראָלעטארישע וועלטאַנשויונג און איר פארקערפערונג אין דאלעקטישן מאטעריאַליזם גיט די מעגלעכקייט ארופצודעקן די גאנצע באגרענעצט-קייט פון דער אופקלערונג-אידעאָלאָגיע.

דאָס באטייט אָבער ניט, אז דער פּראָלעטאריאט ווארפט אָפּ אינגאנצן די יערושע פון די אופקלערער. די רעוואָלוציאָנערע בורזשואזיע און אירע אידעאָלאָגן, די אופקלערער, האָט אויסגעשטעלט א גאנצע ריי וועקסלען, וואָס זי איז ניט אימשטאנד געווען, לויט איר עצעם מעהוס, צו רעאליזירן. די דאָזיקע וועקסלען הייבט אָף דער פּראָלעטאריאט אין זיין קאמף אין זייער גאנצער ברייט. די יונגע בורזשואזיע האָט אָפגעשאפט די שטאנדן-מעלוכע, אָבער זי איז ניט געווען אימשטאנד, לויט איר

עצעם קלאסן-נאטור, אָפּשאַסן די קלאסן-מעלכע. זי האָט געפּאָדערט פּרייהייט, און געמיינט די בורזשואַזע פּרייהייט פון קאמף פון אלעמען קעגן אלעמען. זי האָט גע-קעמפט פאר גלייכקייט, און געמיינט די בורזשואַזע גלייכקייט פארן געזעץ. זי האָט געפּריידיקט ברידערלעכקייט, און דערמיט געפּריידיקט קלאסן-שאַלעם, געפּויקט, אז ס'איז מעגלעך שאַלעם צווישן עקספּליאטאַטאָרן און עקספּליאטירטע.

דער מאטעריאַליזם פון די אופּלערער איז געווען מעטאפּיזיש. דער פּראָלעטאַר-וישער קאמף האָט אים געיאַרשנט און אופּגעהויבן אף א נייער מאדרייגע—אף דער מאדרייגע פון די אלעקטישן מאטעריאַליזם. די יונגע בורזשואַזע איז געווען אנט-קלעריקאל און אָפט אטעיסטיש—בלויז דער פּראָלעטאַריאַט דערפירט דעם היסטאָרישן קאמף קעגן רעליגיע קאָנסעקווענט ביון סאָף, פּראָקלאַמירנדיק דורך מאַרקסן, אז די רעליגיע איז אָפּיום פארן פּאָלק, אז די פּולשטענדיקע פארניכטונג פון דער רעליגיע, ווי אן אילוזאָרישן גליק פארן פּאָלק, איז אן אומבאדינגטע פּאַרבאדינגונג פון זיין עמעסן גליק. אין איינער פון זיינע לעצטע ארבעטן (1922) האָט אָבער לענין גע-לערנט, אז מע דארף (און ווי מע דארף) יארשענען די אנטירעליגיעזע פּראָפּאגאנדע פון די אופּלערער פון 18-טן י. ה. אפן איצטיקן עטאפּ פון פּראָלעטאַרישן קאמף. ער קוואליפיצירט די דאָזיקע אלטע אופּלערערישע ליטעראַטור, ווי א „לעבעדיקע, טאלענטירטע אטעיסטישע פובליציסטיק, וואָס באקעמפט אָפּן און שאַרפּזיניק די הערשנדיקע פּאַפּאָוושטישע“, און וואָרנט: „עס וואָלט געווען דער גרעסטער טאָעס און דער ערגסטער טאָעס, וואָס עס קאָן מאַכן א מאַרקסיסט, צו טראַכטן, אז די פּילמיליאָניקע פּאַלקמאַסן (ביפּראַט די פּויערשע און האנטווערקערישע), וואָס זיינען פארמישעט דורך דער גאַנצער היינטיקער געזעלשאַפּט אף פינצטערניש, אמעראַצעס און אבערגלויבן, קענען ארויסגיין פון דער דאָזיקער פינצטערקייט בלויז אפן גלייכן וועג פון רייך-מאַרקסיסטישער אופּלערונג.“ (О значении воинствующего материализма).

און אין זיין שוין ציטירטער הויפט-ארבעט וועגן דער אופּלערונג זאָגט לענין קאטעגאָריש, אז דער מאַרקסיזם זאָגט זיך ניט אָפּ פון דער יערושע פון דער אופּ-קלערונג: די מאַרקסיסטן זיינען, פאַרקערט, „אסאך קאָנסעקווענטערע, אסאך מער געטרניע היטער פון אַט דער יערושע, ווי די פּאַלקיסטן“. „פאַרשטייט זיך—זאָגט לענין—אז די „טאַלמידים“ (ד. ה. די מאַרקסיסטן) היטן ניט די יערושע, ווי ארכי-וואַרוסן היטן אלטע פאַפירן. היטן יערושע—הייסט נאָך ניט זיך באַגרענעצן מיט דער יערושע, און צו די פאַרטיידיקונגען פון די אלטע אידעאלן פון אייראָפּיזם פאַרייניקן נאָך די „טאַלמידים“ דעם אנאַליז פון יענע סטירעס, וואָס ליגן אין גרונט פון אונדזער קאַפיטאַליסטישער אנטוויקלונג און פון דער אָפּשאַונג פון דער דאָזיקער אנטוויקלונג פון דעם אויבנאָנגעוויזענעם ספּעציפּישן שטאַנדפּונקט.“ (ב. 2, 339-340).

מע טאָר ניט שטעלן אַ גלייכזייכן צווישן דער מירעוואַ-אייראָפּייער און רוסי-שער אופּלערונג און דער יידישער האַסקאַלע. צוליב א ריי היסטאָרישע סיבעס איז די האַסקאַלע געווען באַדעטנדיק קאָנסערוואַטיווער, פּשאַרעדיקער, אָפּאַרטוניסטישער, און מעמילע זיינען אויך די דעמאָקראַטישע, פּראָגרעסיווע עלעמענטן אין איר יערושע אסאך קלענער. אזעלכע עלעמענטן זיינען אָבער פאַראן אין דער יערושע פון די מאַסקילים. לינעצקיס פאַרביטערטער קאמף קעגן כּיידער, קעגן כּסידים, קעגן

אַבערגלויבן און זאבאַבאַנעס; מענדעלעס באשולדיקונג-אקט קעגן דער טאקסע און דער באנדע שטאַט-באלטיוועס, קעגן דער בעטמערדעש-„קולטור“; עטינגערס, אייכלס. וואָלפּסאַנס קאמף קעגן די צוואקעס, די טארטיופן אין דעם יידישן לעבן; אקסענ-פערס טאלענטירטער און שארפזיניקער געראנגל מיטן קאַהאַל, מיטן צאדיקיזם; קאַוונערס „זעצן מיטן שטעקן“ איבער די קעפ פון דער רעאַקציאָנערער באַלעבאַטי-שער פובליציסטיק, דאָס אלץ איז פּראָגרעסיווע מאסקילישע יערושע, פון וועלכער מיר זאָגן זיך ניט אָפּ, וואָס קאָן און דארף געשטעלט ווערן, נאטירלעך קריטיש איבערגארבעט, צו דינסט דער סאַציאַליסטישער בויונג, דער פּראָלעטאַרישער רע-וואָלוציע.

מע דארף ניט מעגאזעמ זיין דעם ווערט פון דער מאסקילישער יערושע, מע דארף אים אָבער אויך ניט ניטדערשאצן.

ערשטער טייל

עטיודן צו דער געשיכטע
פון דער בערלינער האסקאלע

דער אופקום פון דער יידישער בורזשואזיע אין פרייסן

דער היסטאָריקער פון די געזעלשאפטלעכע שטרעמונגען בא יידן אין רוסלאנד אין 19-טן יאָרהונדערט וועט זיך ניט קענען רירן פון אַרט אָן אן אנאליז פון דער יערושע פון דער בערלינער האסקאָלע. זי האָט אף די רוסישע יידן געווירקט סײַ דירעקט, סײַ נישטדירעקט; אומדירעקט דורך דער גאליצישער האסקאָלע, וואָרעם אין די גאליצישע גרויסע שטעט איז פריער ווי אין רוסלאנד רײַך געוואָרן דער באַדן פאר די האסקאָלע-אידייען; באארבעט און מאָדיפֿיצירט, זײַנען די אידייען פון דער בערלינער האסקאָלע געגאנגען פון לעמבערג און בראָד אין פּאָדאָליע און וואָלין, ביז אַדעס. דאָס נאָענטע פרייסן האָט ביפראט געהאט א גרויסע האשפּאַע אף די ליטווי-שע יידן. „דעריבער—וואָנט גאָטלאָבער אין זײַנע מעמוארן—הייסן די מאסקילים אין ליטע ביז היינט „בערלינער“. אין וואָלין האָבן זיי געהייסן „בראָדער“. און אין פוילן הייסט נאָך אדהאיעם בא דער אַרטאָדאָקסיע אן אופגעקלערטער „א דײַטש“.

(פרידקין, גאָטלאָבער און זײַן עפאָכע, ווילנע 1925, ז.ז. 84, 146).

אין אכצנטן יאָרהונדערט איז דײַטשלאנד געווען א היפש אָפגעשטאנען לאנד אין פארגלייך מיט ענגלאנד און פראנקרייך. ענגלאנד האָט שוין אין זיבעצנטן יאָר-הונדערט דורכגעמאכט איר בורזשואזע רעוואָלוציע, און איז אין דער צווייטער העלפט פון 18-טן י. ה. געגאנגען צו דער גרויסער אינדוסטריעלער איבערקערעניש. אין פראנקרייך גייט אָן אין מעשעך פון גאנצן 18-טן י. ה. א קעסיידערדיקער וויקס פון עקאָנאָמישן און געזעלשאפטלעכן קויעך פון דער פראנצויזישער בורזשואזיע, א וויקס, וואָס נעמט אָן שטורמישע טעמפן ביפראט אין דער צווייטער העלפט פונעם יאָר-הונדערט. די סטירע צווישן די מעכטיק אויסגעוואקסענע פראָדוציר-קויכעס פון לאנד און די אָפגעשטאנענע, פעאָדאלע פראָדוציר-פארהעלטענישן לאָדט זיך אויס סאָף יאָרהונדערט אין דעם שטורעם פון דער גרויסער פראנצויזישער רעוואָלוציע. אנדערש אין דײַטשלאנד. דעם קאפיטאליזם איז דאָ אויסגעקומען קריכן פאָרויס אף אלע פיר, אונטערן שטעטיקן דראַט-פארצאם פון אומצאָליקע פעאָדאלע ראָגאטקעס. ענגעלס האָט געזעבן די פאָלגנדיקע ביטערע כאראקטעריסטיק פון די דעמלטיקע דײַטשישע פארהעלטענישן: „דאָס איז געווען בלויו א פוילנדיקע און צעפאלנדיקע מאסע. קיינער האָט זיך ניט געפילט גוט. די מעלאַכע, האנדל, אינדוסטריע און לאנדווירטשאפט זײַנען דערפירט געוואָרן צו די נישטיקסטע מאסטטאבן. די פויערים, הענדלער און באלמעלאַכעס האָבן געליטן דעם דאָפלטן דרוק פון דער בלוטדורשטיקער

רעגירונג און פונעם שלעכטן צושטאנד פון האנדל. די פריצים און פירשטן האָבן געהאלטן, אז זייערע האכנאָסעס, ניט קוקנדיק דערוף, וואָס זיי האָבן אלץ ארויס-געקוועטשט פון זייערע אונטערטאנען, דארפן ניט אָפּשטיין פון זייערע וואקסנדיקע הויצאָעס. אלץ איז געווען שלעכט, און אין לאַנד האָט געהערשט אן אַלגעמיינע אומצופרידנקייט. עס איז ניט געווען קיין בילדונג, קיין מיטלען צו באווירקן די מאסן, קיין פּרטיהייט פון פרעסע, קיין עפנטלעכע מיינונג, עס איז ניט געווען א וועלכער ס'איז באדייטנדיקער האנדל מיט אנדערע לענדער, אומעטום בלויז גע-מיינקייט און עגאָזום... אלץ איז געווען דורכגעזילט, אלץ האָט זיך געוואקלט, אלץ איז גרייט געווען אומצופאלן, און עס איז אפילו אומעגלעך געווען צו האָפּן אָף א גינסטיקער ענדערונג, וואָרעם אין פּאָלק איז ניט געווען קיין קויעך, וואָס זאָל קענען אָפּראמען די פּוילנדיקע טויטע קערפערס פון די אָפּגעלעבטע אינסטיטוציעס" (באנד 5, ז. 7-6).

די סיבעס פון אזא מין צושטאנד גייען צוריק נאָך אין די פריערדיקע יאָר הונדערטער. דאָ האָבן געשפילט א ראָלע דאָס אריבערטראָגן דעם וועלט-האנדל צו די ברעגן פון אטלאַנטישן אָקעאַן, וואָס האָט נאָך אין 16-טן י. ה. אָפּגעוואָרפן דייטשלאַנד אָנאזייט פון די גרויסע וועגן פון דעם וועלט-פארקער; די דערמיט פאר-בונדענע אָפּשוואַכונג פונעם דייטשישן בירגערטום, צעגראַמירונג פונעם פּויעריס-אופשטאנד אין יאָר 1525 און וויקס פון דער מאכט פון די פירשטן, ווי די טרעגער פון דער לאַקאָלער צענטראַליזאציע; דער כורבן און די פארוויסטונג פון דייטש-לאַנד אין דער דרייסיק-יאָריקער מילכאַמע (1648-1618), וואָס אין איר רעזולטאט איז ענדגילטיק סאַנקציאָנירט געוואָרן די אומגלויבליכע צעשפּליטערונג פון דייטש-לאַנד אין מער ווי 300 קליינע מעלוכעלעך און מער ווי 1000 האַלב-סווערענע ריטערישע גיטער; אין 18-טן יאָרהונדערט איז צוגעקומען דער כורבן אין רעזולטאט פון דער זיבניאָריקער מילכאַמע (1763-1756). דאָס אלץ האָט זיך צוזאַמענגעפּלאַצט, זיך קעגנזייטיק באווירקט און צוזאַמענגעווירקט, און אין סאַכאַקל האָבן די אָפּגע-לעבטע פּעאַדאַלע פארהעלטענישן געפּוילט לעבעדיקערהייט, אָבער אויך די באוועגונג פּאָרויס פונעם קאפיטאַליזם איז אָנגעגאַנגען מיט די גרעסטע שוועריקייטן, אין לאַנגזאַמע און ניטגענוגנדיקע טעמפּן. די צעשפּליטערונג פון דייטשלאַנד האָט באדייט אויך די צעשפּליטערונג פון דעם דייטשישן בירגערטום, די אָפּשוואַכונג פון זיין פּאָליטישן קויעך, פון זיינע אָרגאַניזיר-מעגלעכקייטן. די דייטשישע ברוזשואַזיע איז נאָך אפילו צום סאָף פון 18-טן י. ה. געווען ווייט פון איר פּאָליטישער רעוואָלוציע, און זי האָט אפילו ניט געהאט גענוג קויעך און מוט אויסצונצן יענע פּערספּעקטיוון און מעגלעכקייטן, וואָס האָבן זיך פאר איר געפּנט אין צוזאַמענהאַנג מיט די מיל-כאַמעס מיטן רעוואָלוציאָנערן פראַנקרייך און דעם שפּעטערדיקן אריינמאַרשירן פון די נאַפּאָלעאָנישע ארמיען.

ווי ניטגענוגנדיק ס'זיינען ניט געווען די טעמפּן פון דער אנטוויקלונג פונעם קאפיטאַליזם אין דייטשלאַנד אין 18-טן יאָרהונדערט, דאָך איז אָנגעגאַנגען א געוויסע, ווען אויך לאַנגזאַמע, באוועגונג פּאָרויס. אָף דערדאָזיקער באַזע האָט זיך אָנגעהויבן אן אופשטייג ביפראט פון דער דייטשישער ליטעראַטור. פון דער קלאַסיציסטישער גאָטשע-ד-שול, וואָס האָט באדייט יענעם עטאַפּ אין דער אנטוויקלונג פון דער

דייטשישער בורשוואזיע, ווען זי שטייט נאָך אף די קני פארן אבסאָליוטיזם, איבער דער קלאַפּשטאַק-דיכטונג, וווּ דערשראָקן און סענטימענטאַל גיט צו וויסן וועגן זיך דער דייטשישער בורשווא, קומט די דייטשישע ליטעראַטור אין די יאָרן 1750—1770 צו דער מויטיקער, קלאַסנבאוויסטיניקער אופקלערערישער דיכטונג פון לעסינג. אויך דאָ, אין יענער מאַדרייגע, וואָס די דייטשישע אופקלערונג האָט דערלאַנגט אין לעסינגס ליטעראַרישער און געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט, איז דייטלעך די אָפּנע-שטאַנענקייט פון דער דייטשישער בורשוואזיע אין פאַרגלייך מיט דער פראַנצויזישער. לעסינג איז געווען א באַגייסטערטער אָנהענגער און טאַליד פון דידראָ; אָבער דידראָ איז געווען א מאַטעריאַליסט און אטעיסט, בעשאַס לעסינג איז געבליבן שטעקן „אפן ראַנד פון מאַטעריאַליזם און אידעאַליזם“, ווי מערינג דריקט זיך אויס, אפן ראַנד פון דעזים און אטעזים, צוקומענדיק, און דאָס אויך אין זיינע לעצטע יאָרן. צום ספּינאַליזם, צום „מאַטעריאַליזם אין א טעאָלאָגישער קלייזונג“. אָבער אפילע לעסינגס וועג און לעסינגס אידיענקרייז איז די דייטשישע בורשוואזיע ניט בעקויעך געווען ווייטער אנטוויקלען. די ווייטערדיקע אנטוויקלונג פון לעסינגס יערושע האָט באדייט דאָס אנטשלאָסענע אריבערגיין אף די וועגן און מעטאָדן פון די גרויסע פראַנצויזישע אופקלערער, פון יענע גרויסע דענקער, „וואָס האָבן אופגעקלערט די קעפּ פאַר דער אָנקומענדיקער רעוואָלוציע“ (ענגעלס). די דייטשישע בורשוואזיע איז אָבער ניט געגאַנגען צו איר פּאָליטישער רעוואָלוציע. דער דאָר, וואָס איז געקומען אין דער ליטעראַטור נאָך לעסינג, יענער דאָר, וואָס זיינע גרעסטע פּאַר-שטייער זיינען געווען געטע און שילער, האָט א קערעווע געטאָן אָנאַזייט פון דער לעסינגישער אופקלערונג, עס איז געקומען די אָנמעכטיקע רעוואָלוציאָנערישקייט פונעם „שטורעם און דראַנג“ מיט א פּרי-ראַמאַנטישן כאַראַקטער, און אויך די דאָזיקע אבסטראַקטע רעוואָלוציאָנערישקייט איז גיך אויסגעוועבט געוואָרן. „מיט די יאָרן האָבן געטע און שילער פאַרלאָרן יעדע האַפּענונג... אפילע די בעסטע און שטאַרקסטע אינטעלעקטן פון דעם פּאָלק האָבן פאַרלאָרן יעדע האַפּענונג אף דער צוקונפט פון זייער לאַנד“ (ענגעלס).

די אופקלערונג אין דער יידישער סוויחע איז אופגעגאַנגען אף דער באזע פון דעם אלגעמיינעם פאַמעלעכדיקן אופשטייג פון קאַפיטאַליזם אין דייטשלאַנד, און איז ענג פאַרבונדן מיט דער דייטשישער אופקלערונג. זי האָט אָבער געהאַט א ריי ספּעציפישע שטריכן, וואָס דערקלערן זיך מיט די ספּעציפישע באדינגונגען, אין וועלכע ס'איז אָנגעגאַנגען דער אופקום פון א מאָדערנער יידישער בורשוואזיע אין דייטשלאַנד.

די עקאָנאָמישע און פּאָליטישע פּאַרבאדינגונגען פאַר דעם אופקום פון דער אופ-קלערונג בא די דייטשישע ייִדן האָבן אויסגערייפּט אין אכצנטן יאָרהונדערט, און ס'איז ניט קיין צופאַל, אז פון אלע דייטשישע מעלכעס און מעלכעלעך איז גראַד די פּרינסישע אבסאָלוטע מאַנאַרכיע און איר הויפּטשטאָט, בערלין, געוואָרן דער צענ-טער פון דער האַסקאַלע-באוועגונג. נאָך דער דרייסיק-יאָריקער מילכאַמע (1618-1648) הייבט זיך אָן דער לאַנוואַמער אופשטייג פון פּרינסיפּן, עס צייכנט זיך און איר הע-געמאַניע איבער צאָפן-דייטשלאַנד, ענלעך, ווי עסטרייך האָט געהאַט די אויבערהער-שאַפט איבער דאָרעם-דייטשלאַנד. די ווייטערדיקע געשיכטע פון דייטשלאַנד איז די

געשיכטע פון דעם ווינטערדיקן גאנג פון פרייסן צו דער הערשאפט איבער אלע דייטשישע לענדער. די בראנדענבורגיש-פרייסישע מאָנארכיע פון 17-18-טן י. ה. איז א פריזישע מעלכע, וואָס אונטערשטיצט צוליב אירע אייגענע צילן און נוצט אויס דעם האנדל־קאפיטאל. אין דייטשלאנד אנטשטייט די אבסאָליוטע מאָנארכיע שפעטער און האלט זיך לענגער, ווי אין מירעוואַיאַראָפּע, וואָס דערקלערט זיך אָבער מיט דער פארקריפלטער אנטוויקלונג פון דער דייטשישער בורזוואזיע. אָבער איר יעסאָד איז דער זעלביקער, ווי אין מירעוואַיאַראָפּע: די אבסאָליוטע מאָנארכיע אנטשטייט אין איבערגאנג־עפאָכעס, ווען די אלטע פעאָדאלע שטאנדן צעפאלן זיך, און די מיטל־אלטערלעכע בירגערלעכע שטאנדן פאָרמירן זיך. אין דעם קלאס פון מאָדערנער בורזשואזיע, און קיין איינער פון די שטרײַטנדיקע צדאָדים האָט נאָך ניט באקומען די אויבערהאנט. די פעאָדאלע קלאסן זײַנען נאָך גענוג שטארק, ביכדיי ניט צו דארפן טײלן זיך מיטן בירגערטום מיט דער פאָליטישער מאכט; זיי זײַנען שוין גענוג צע־טרייסלט, ביכדיי איינצוזען, אז זייער עצעם עקזיסטענץ פאָדערט צוצופאסן זיך צו די נייע עקאָנאָמישע פראָצעסן און אף וויפל ס'איז מעגלעך אויסנוצן זיי. דאָס בירגער־טום ווידער איז צו שוואַך, ביכדיי צו קענען פאָדערן א מאַמאָשעסדיקן אָנטייל אין דער מעלכע־פארוואלטונג. די פריזישע מעלכע ברויכט האָבן צוליב אירע פּיסקאלי־שע און מיליטערישע צוועקן א בלענדיקן האנדל און אינדוסטריע; אָבער דאָס בירגערטום, וואָס שטעלט זיך ערשט אף די פּיס, גייט זיך ניט ווייניקער אין יענעם פּעריאָד אין דער הילף און שוץ פון א שטארקער מעלכע־מאכט. אזוי ארום שאפט זיך יענער גלײַכגעוויכט פון קויכעס, ווען די רעגירונג־מאכט באקומט צײַטווײליק א געוויסע זעלבשטענדיקייט בענעגייע ביידע קלאסן, ווי א שײַנבארע פארמיטל־לעך צווישן זיי" — (ענגערס) ¹.

אזעלכע גלײַכגעוויכט־פּעריאָדן צווישן צוויי קלאסן באצייכנט אָבער ענגעלס ווי אן אויסנאָם־פאל. און אויך דאן איז די מעלכע־מאכט בלויז א שײַנבארע פאר־מיטלעך צווישן די קלאסן, — פאקטיש איז די האָהענצאָלעך־מאָנארכיע פון 17-טן און 18-טן יאָרהונדערט געווען בלויז אן אפאראט צו עקספּלאַטירן די פּויערים דורך די פריזים. צווישן דעם טוך האָהענצאָלערנשע קורפּירשטן־זאָגט מערינג־איז ניט געווען קיין איינער, וואָס זאָל פארטיידיקן די פּויערים קעגן די פריזים, קיין איינער ניט, וואָס זאָל ניט פארשקלאפן די פּויערים צו די פריזים נאָך אין א גרעסערער מאָס, ווי זײַן פאָרגייער" (לעסינג־לעגענדע, ז. 97). די עצעם עקזיסטענץ פון דער יונג־קער־מעלכע האָט אָבער געפאָדערט א שטענדיקן מיליטער, און דער וואקסנדיקער מיליטאריזם האָט איינגעשלונגען דעם גרעסטן טײל פון די מעלכע־האכנאָסעס. בא פרידריך דעם ערשטן (1688-1713) פלעגט דריטהאלבן מיליאָן טאָלער (פון 4 מיליאָן

¹ ווען דעם קלאסן־מערוס און אנטשטייונג פון דער אבסאָליוטער מאָנארכיע איז בא אונז די לעצטע יאָרן אָנגעגאנגען א גרויסע ריסקוסיע. פארגל. אכז די אנטשפּרעכנדיקע שורנאָלן דעם זאמלבוך. М. К. П. Против механистических тенденций в исторической науке. Гиз. 1930.

צו דער פאָרמלירונג, וואָס ווערט דאָ געגעבן אין צוזאמענהאנג מיט דער פרייסישער אבסאָליוטער מאָנארכיע, פארגל. מארקס, ארטיקל קעגן קארל היינצע, אריס דעם ליטערארישן נאכלאס. II, 1923, ז. 463. און פּעטראָבאָך, פאָרק־ענגעלס־ארכיוו, ב. 1, 1924, ז. 251-252.

מעלכע-האכנאָסעס) אויסגעגעבן ווערן אפן מיליטער. די ערשטע טאט פון פרידריך ווילהעלם דעם ערשטן, וואָס איז נאָך אים געקומען, איז געווען — פארטאָפּלען די צאָל באטאָליאָנען און עסקאָדראָנען. אים איז שוין געלונגען אופהייבן די מעלכע-האכנאָסעס ביז 7 מיליאָן טאָלער, וואָס דערפון פלעגט גיין אפן מיליטער 6 מיליאָן. אין לעצטן פעריאָד פון פרידריך דעם צווייטנס הערשאַפט — דריטער פערטל פון 18-טן י. ה. — דערגייען די יערלעכע מעלכע-האכנאָסעס ביז 21 מיליאָן טאָלער, וואָס דערפון שלנגט איין דאָס מיליטער דירעקט 13 מיליאָן, און 2 מיליאָן גייען נאָך אין א ספעציעלן פאָנד אפן פאל פון א מילכאָמע. אין סאכאָל איז די פרייטישע פרי-זישע מעלכע פון 17-18-טן י. ה. א מיליטערישע מעלכע מיט א האסטיק וואקסנ-דיקן ביוזשעט און א ריזיקן ביוראַקראטישן אפאראט, וואָס דארף אופטרעבן דעם-דאָזיקן ביוזשעט. דער ביוזשעט וואקסט אָבער גיכער, ווי די אנטוויקלונג פון די פראָדוציר-קויכעס אין לאַנד. עס מוז קומען אן אנטשפּרעכנדיקע עקאָנאָמישע פּאָלי-טיק, וואָס זאָל שטרעבן אונטערטרייבן דיִדאָזיקע אנטוויקלונג. אזא מין פּאָליטיק איז דער מערקאָנטיליזם.

די בלי-ציט פון פרייסישן מערקאנטיליום פאלט אף דער רעגירונג-ציט פון פרידריך-ווילהעלם I און פרידריך II. „די וויכטיקסטע אופגאבע פון דער מעלכע און פונעם קיניג-האָבן געלערנט די מערקאנטיליסטן — איז שאפן זיך געלט און האלטן עס אין לאַנד.“ די פינאנץ-קאמער איז דאָס הארץ פון דער מעלכע, די ציר-קוליאציע-דער בלוט-אומלוף, די וועגן פון האכנאָסע און הויצאָע — די ווענעס און ארטעריעס, דאָס געלט-דער טרייבנדיקער מאָמענט אינעם מעלכע-קערפער (יוסט). דעם פרייסישן מערקאנטיליום כאַראַקטעריזירט אָבער זיין געקינצלטקייט, זיין אוי-בערפלעכלעכקייט. ער קומט אוף זייער שפעט — ווען אין ענגלאַנד און פראַנקרייך האלט ער שוין באם אָפּלעיען. ער טראָגט אן אויסגעשפראַכן פיסקאלן כאַראַקטער, שטרעבט גלייך אויסצוקוועטשן אלע זאפטן פונעם האנדל און פון דער יונגער איג-דוסטריע, נאָך איידער זיי האָבן זיך רעכט געשטעלט אף די פיס. ווי אלע מערקאנ-טילע פּאָליטיקער, וויל אויך פרידריך II „פאבריקירן פאבריקאנטן“ (מארקס)¹, אָבער ביים ענגלאַנד און פראַנקרייך האָבן מיט גרויס אָפּפער אונטערשטיצט זייער יונגע אינדוסטריע, האָט פרידריך II אין מעשעך פון זיין גאנצער רעגירונג דערוף געגעבן די נישטיקסטע סובסידיעס. באם אגרא-פעאָדאלן כאַראַקטער פון לאַנד, מיט ווייניק און קליינע שטעט, אונטער דער שווערער שרויף פון דער מיליטאריסטישער מעלכע, וואָס האָט פארשונגען דעם גאנצן צווייטן פון מענטשן און געלט פאר אירע רעקרוטן און האַרמאטן, האָט דער פרייסישער מערקאנטיליום געמוזט זיין ביז גאָר בלוטאָרעם און געקינצלט. צעבליט האָט זיך בלוז די ביוראַקראטישע זיט פון דער מערקאנטיליער סיסטעם, א פארפלאַנטערטע און טעמפע רעגלא-מענטאציע פון די פארשיידנסטע געביטן פון דער פראָדוקציע און פארטיילונג: פון מאָנאָפּאָליעס און פריוילעגיעס, פארבאָטן פון אריינפירן און ארויספירן, טאריפן פון פרייזן און ארבעט-לויז, טעכנישע, טעמפע און ווייניק באהאונטע קלאָלים פאר דער

¹ „קאפיטאל“, I באַנד, ז. 722, דריטשישע אויסגאבע, 1914.

פראָדוקציע. פרידריך II האָט צ. ב. אין יאָר 1766 פארבאָטן אריינפירן ניט מער און
ניט ווייניקער, ווי 490 ארטיקלען; אין יאָר 1774 דראָט ער מיט טויט־שטראַף פארן
ארויספירן וואָל. ער האָט ניט געבויט שאַסייען, ביכריי אויסלענדער זאָלן מוזן לענ-
גער פארבלייבן אין לאַנד און איבערלאָזן מער געלט...

מיט דער פרייסישער מערקאנטייליטישער סיסטעם איז אָבער געווען ענג פארבונדן
די עצעם עקוויסטענץ פון דער יידישער בורזשואזיע אין לאַנד, איר אופקום, די פאר-
וואנדלונג פון אירע שפיצן פון „מיטעלן בירגערטום אין מאָדערנער בורזשואזיע“; די
מערקאנטייליטישע סיסטעם האָט אָבער אויך אָנגעצייכנט די וועגן, אף וועלכע ס'איז
געגאנגען די דאָזיקע פארוואנדלונג. די מערקאנטייליטישע טוער און טעאָרעטיקער
אין קימאט אלע אייראָפּייִשע לענדער, און די הערשער, וועמען די דאָזיקע סיסטעם
האָט געדינט, זיינען דאן אלע געווען טיף איבערצייגט אין דעם געוואלטיקן נוצן,
וואָס די יידן קענען ברענגען מיט זייערע קאפיטאלן און האנדל־טעטיקייט. „צו יידן
און אלכימיקער — זאָגט א היסטאָריקער (ראכעל, 176) — זיינען געווען געווענדט די
אויגן פון די פירשטן אין זייער שטענדיקער געלט־נויט“. און די גרעסטע פיגור פון
אייראָפּייִשן מערקאנטייליזם, דער פראנצויזישער מיניסטער קאַלבער ענטפערט
די מארסעלער בירגער, וואָס באקלאָגן זיך אפן יידישן האנדל (1663): „ניטאָ קיין
בעסערע זאך פארן אלגעמיינעם ווילישטאנד פון האנדל, ווי צו פארמערן די צאָל
פון די, וואָס פארנעמען זיך מיט אים, אזוי, אז דאָס, וואָס איז ניט נוצלעך פאר
די איינוווינער פון מארסעל, איז אָבער נוצלעך דעם מעלכע־געדאנק, ביזראט, ווייל
מע האָט קיינמאָל ניט פארבאָטן דאָס באזעצן זיך פון יידן צוליב האנדל־מאָטיוון,
וואָרעם געוויינטלעך פארמערט זיך דער האנדל אומעטום, ווו זיי וויינען, נאָר צו-
ליב רעליגיעזע מאָטיוון“. די דאָזיקע „רעליגיעזע“ מאָטיוון וויל אָבער שוין ניט נע-
מען אין אכט די אבסאָליוטע מאָנארכיע פון 17טן און 18טן יאָרהונדערט. פאר-
קערט, מע כעזשונט אויס לעכטליכע יענע האכנאָסע, וואָס סע וועט ברענגען דאָס
צוציען פון יידישע סאָכרים אין לאַנד. דער זאקסישער פאָרעץ פאָן וואָלפראמסדאָרף
פאָדערט אין זיין שריפט „Portrait de la cour de Pologne“ אונטערשטיצן די
אינוואנדערונג פון יידן אין זאקסן, ווייל ער מיינט, אז דאָס וועט אריינברענגען
דער מעלכע 5 מיליאָן טאָלער יערלעך. דער גראף פאָן עטינגען מיינט, אז דאָס
צוציען פון יידן דורכן דאָרעם־דייטשישן יאָהאניטער־אַרדען וועט ברענגען צום אופ-
בלי פון זיינע גיטער און ווערן א קוואל פון „וויכטיקע אינטראדן“ (האכנאָסעס).
דאָס קליינע לענדל „העכסט“ וויל צוציען שפאנישע יידן און גלויבט דורכ דעם צו
באקומען א האכנאָסע פון צוויי מיליאָן טאָלער. אין דער ערשטער סטאדיע פון מער-
קאנטייליזם זעט מען דעם ווינטשפינגערל פאר געוואלטיקע האכנאָסעס אין האנדל;
אין זיין צווייטער סטאדיע איז עס די אינדוסטריע, די מאנופאקטורן. אין ביידע פע-
ריאָדן שטרעבט די אבסאָליוטיטישע מעלכע ברייט אויסצונוצן דאָס יידישע ביר-
גערטום. אין ערשטן פעריאָד — ביכריי אריינצוברענגען קאפיטאל אין לאַנד, פארבריי-
טערן דעם סכירע־אומלויף, פארגרעסערן דעם געלט־אומלויף, דינאמישער מאכן דאָס
פארגליווערטע לעבן פון דער צעכן־און גילדיעס־ווירטשאפט; אין צווייטן פעריאָד
ווערן די יידישע קאפיטאליסטן געלענקט דורך דער מעלכע אפן וועג פון מאנופאקטורן־
גרינדונגען, בא די יידישע סאָכרים ווערט אויך אָנגעשפאנט זייער גאנצע ענערגיע

צו פארשפרייטן די ס'ראָון שלעכטע און ניטפּאָפּולערע פּראָדוקציע פון דער יונגער אינדוסטריע.

די דאָזיקע אלגעמיינע פּרינציפּן פון דעם מערקאנטייליום אין זיין יידן-פּאָליטיק כאַזערן זיך איבער גאנץ געטריי אויך אין פּרייסן; נאָכן כורבן פון דער דרייסיק-יאָריקער מיליכאַמע, בא א קעסיידערדיקן וווקס פון דער טעריטאָריע און פון די מי-ליטער-הויצאַעס, בא אן אָפּגעשטאנענער, האַלב-נאטורעלער, פּעאַדאלער ווירטשאפט, בא א קליינעם און פארגלייכערט-קאָנסערוואטיוון שיכט פון אייגענעם בירגערטום, האָט די פּרייטישע מעלכע מער פון אלע לענדער זיך גענייטיקט אין א צופלוס פון קאפיטאל-קרעפטיקע און רירעוודיקע סאָכרים, און זי האָט זיי צוגעצויגן פון פאר-שיידענע לענדער, נאציעס און רעליגיעס. קימאט גלייכצייטיק ווערן אופגענומען די פארטריבענע פראנצויזישע הוגענאָטן און די יידן: 1671 ווערט געגרינדעט די יידי-שע קעהילע אין בערלין, 1672 — די פראנצויזיש-רעפּאָרמירטע. ביידע קאָלאָניעס שפּילן זינט דעמלט א וויכטיקע ראָליע אין דעם בערלינער ווירטשאפט-לעבן. נאָך צום סאָף פון די זיבעציקער יאָרן פון 18-טן י. ה. זינען די קאפיטאליסטישע אונט-טערנעמער אין בערלין באשטאנען ס'ראָון פון פראנצויזן, יידן און טשעכן. די פראנ-צויזישע קאָלאָניע האָט דאן געציילט 5346 מאן, די טשעכישע—1125, די יידי-שע—4245. מערינג מיינט אפילע, אז דאָס האָט ארופגעלייגט א שטעמפל אף דער בערלינער בורזשואויע קימאט ביז אונדזערע צייטן (231-232).

מיטן וווקס און אופשטייג פון דער פּרייטישער מעלכע וואקסט, אלזאָ, און שטייגט ארוף אויך די יידישע בורזשואויע. דער שווערפונקט פון דער יידישער באפעל-קערונג אין דייטשלאנד איז איצט אריבער אין פּרייסן. ניט קוקנדיק אף פארשיידענע באגרענעצונגען, וואקסט דאָ גיך די צאָל פון יידישע ישווים און מישפּאָכעס. אין האלבערשטאט זינען אין יאָר 1650 פאראן 10 מישפּאָכעס, אין יאָר 1699 שוין 97 מיש-פּאָכעס מיט 639 נעפאשעס. נאָך אין יאָר 1728 איז עס די גרעסטע קעהילע אין פּרייסן. אף 1191 יידישע פאמיליעס אין קיניגרייך פּרייסן ציילט מען דאן 192 מישפּאָכעס אין האלבערשטאט און בלויז 180 אין בערלין. אין יאָר 1740 ציילט האלבערשטאט 207 מישפּאָכעס. (קעלער, 16)¹. אין פראנקפורט-אָדער ציילט זיך 43 יידישע מיש-פּאָכעס אין יאָר 1688, און אין יאָר 1700—74. אין פאָמערן וואקסט אויס די צאָל יידישע מישפּאָכעס פון 15 אין יאָר 1698 אף 46 אין יאָר 1705, אין קלעווע—פון 49 אין יאָר 1661 אף 85 אין 1711. ביפראט וואקסט אָבער גיך די בערלינער קעהי-לע, ווו דער גיכער אופבלי פון דער פּרייטישער הויפּטשטאָט שאפט גינסטיקע בא-דינגונגען פארן יידישן האנדל און אינדוסטריע. דאָ ווירקט סיי די ווירטשאפט-פאָ-ליטיק פון דער מעלכע, סיי דער אופבוי פון דעם פרידריך-ווילהעלם-קאנאל, סיי די נייע אינדוסטריעס, וואָס עס שאפן די הוגענאָטן און די פעלצער. אָטאָ די אלע גינ-טיקע מאָמענטן זאָבן קעסיידער צוגעצויגן יידישע סאָכרים, וואָס האָבן ווידעראמאָל נאָך מער באַלעבט דעם האנדל און די אינדוסטריע פון דער שטאָט.

¹) Köhler. Die Juden in Halberstadt und Umgebung bis zur Emanzipation, Berlin, 1927

זאמבארט (די יידן און דאָס ווירטשאפט־לעבן, לייפציג, 1911) האָט ווי בא-
קאנט געפרווט עס ברענגען ווי איינעם פון די באווייזן פאר זיין טעאָריע, אז ווי
די זון גייט אוף ייסראָעל איבער אייראָפּע: ווו ער קומט, שפּראַצט ארויס ניי לעבן,
פּונוואנען ער וואנדערט ארויס, וועלִקט אלץ, וואָס האָט ביז איצט געבליט" (15),
ווי יידן באווייזן זיך, הייבט זיך אָן דער אופבלי פון דער מעדינע, פּונוואנען זיי
וואנדערן ארויס אָדער ווערן פארטריבן, הייבט זיך אָן די יערידע פון דעם ווירט-
שאפט־לעבן. זאמבארט רוקט דאָ אונטער שארלאטאניש דעם רעזולטאט ווי די סיבע:
ניט די יידן האָבן געבראכט דעם אופבלי פון פרייסן און בערלין, נאָר פארקערט,
דער קעסיידערדיקער אופשטייג פון פרייסן און בערלין האָט צוגעצויגן וואָס ווייטער
אלץ מער פארמעגלעכע סאָכרים און געבראכט דעם גיכן וווקס פון דער יידישער
באפעלקערונג. שוין אסאך באדייטנדיקער און וויכטיקער איז געווען די ווירטשאפט-
טעטיקייט פון די פראנצויזישע הוגענאָטן. זאמבארט האָט אין טאָך מאָדיפּיצירט
מאקס וועבערס טעאָריע וועגן פּוריטאניזם, ווי די טרייבִקראפט פון מאָדערנעם קאפי-
טאליזם, און שאפט א מין מיסטישן יידישן קאפיטאליסטישן „גייסט". אויך פּוריטא-
ניזם—דערקלערט פאטעטיש זאמבארט—איז בלויז א ספעציאל־פאל פון יודאיוז (213).
ווי אלע אנדערע „באווייזן" פון זאמבארטס רעאקציאָנערער טעאָריע, איז אָבער
אויך דער פרייטישער „באווייזן" א זייפּנבליאָז. דער בורזשוואזער היסטאָריקער ראכעל,
וואָס האָט לעצטנס סומירט (אין דער צייטשריפט פיר די געשיכטע דער יודן
אין דייטשלאנד", בערלין, 1930, ז.ו. 175-196) די רעזולטאטן פון דער פּאָרשונג
פאר דער ווירטשאפט־טעטיקייט פון די בערלינער יידן אין מערקאנטייליטישן
פּערזאָן, דערקלערט גאנץ קאטעגאָריש: „מע קען בעשומיפן ניט האלטן, — פאר-
קערט, נאָך דעם אלעמען, וואָס איז אונדז באקאנט, איז עס אויסגעשלאָסן, — אז
דער גייסט, די איניציאַטיוו אָדער די מעטאָדן פון ייִדנטום האָבן אף וועלכן עס איז
אויפן, באשטימענדיק אָדער אנטשיידנדיק, געווירקט אפן גאנג פון בערלינער ווירט-
שאפט־לעבן" (ז. 195-196). און ווייטער: „אויב מע אָנערקענט ווי וויכטיקע דערשיינונג-
גען, לעכנאָלאָפּאָכעס זינט דער זיבנאָריקער מילכאָמע, די פארהעלטענישמאסיק־שטארקע
קאפיטאל־אָנוואַרונג אין ייִדישע הענט, זייער באטייליקונג אין אונטערנעמונגען, די
אנטוויקלונג פון זייערע באנק־געשעפטן, איז אָבער דאָס אלץ געווען ניט נייארטיק
און ניט באַן־ברעכנדיק (וועגווייזערש), און ס'איז געווען גיכער א רעזולטאט פון
אלגעמיינעם אופשוונג, ווי זיין סיבע."

די געשיכטע פון די יידן אין בערלין שטייט אין צענטער פון דער געשיכטע
פון דעם גאנצן יידישן קיבעץ אין פרייסן. אין אנדערע שטעט קומט פאָר די אנט-
וויקלונג אין אלגעמיין אין דערזעלביקער ריכטונג, אָבער אסאך לאנגזאמער אין
טעמפּ, אסאך שוואכער אין צאָל און באדייטונג. דערפאר טאקע רוקט זיך ארויס
די בערלינער קעהילע אין פאָדערגרונט, ביפראט זינט דער זיבנאָריקער מיל-
כאָמע (1763-1756). מיר האָבן דערמאָנט, אז ביז דאן איז נאָך די האלבערשטאטער
קעהילע געווען די גרעסטע אין צאָל; אָבער ניט נאָר אין צאָל. ביים דער זיבנאָר-
ריקער מילכאָמע לייט זי נאָך אויס דער בערלינער קעהילע געלט מיטן צאָלטערמין
„יאָים ביעס האמאָשעך", — ד. ה., זי גיט איר אייגנטלעך א געלט־אונטערשטיצונג

אָן דער האַפענונג עס צוריקבאקומען (גיגער. I באנד, ז. 67).¹⁾ דערנאָך בלייבט אָבער האַלבערשטאט הינטערשטעליק; די האַנדל־קאפיטאליסטישע קעהילע קען ניט אַניאָגן דעם בערלינער ייִשעוון, וואָס אַנטוויקלט זיך שטורמיש אַף נייע, קאפיטאליסטישע אינדוסטריע־פּיאַנציעלע יעסוידעס. אַן ענדלעכע דערשיינונג איז פאַרגעקומען צ. ב. מיט בערליטשעוון אין רוסלאַנד אין 19־טן י. ה.; זינט דער פּויעריס־רעפּאָרם הייבט זיך אָן די סיטטעמאטישע יערידע פון דעם האַנדל־קאפיטאליסטישן בערליטשעוון, ביים ס'צעבליען זיך די קאפיטאליסטישע צענטרען וואַרשע און אָדעס (מאַרקס האָט אַף דערדאָזיקער דערשיינונג אָנגעוויזן אין „קאפיטאַל“, ב. 3. ז. 311 פון דער דײַטשי־שער אויסגאַבע).

מיטן עדיקט פון 1671 זיינען אופגענומען געוואָרן אין בערלין ייִדישע מיטפאַ־כעס, וואָס זיינען פאַרטריבן געוואָרן פון ווין. זייער צאָל איז פּעסטגעשטעלט גע־וואָרן אַף 50 מיטפאַכעס, וואָס נאָר זיי האָבן באקומען די שוצפריוילעגייטעס. אָבער שוין אין 1700 זיינען פאַראן אין בערלין אַכוץ 70 פאַמיליעס פון שוויידין (איבער 1000 נעפּאשעס) נאָך 47 „ניטפאַרגלייטעטע“ מיטפאַכעס — ס'ראָו מיזרעך־יידן, וואָס האָבן זיך גלייך גענומען ציען צו דער אופבליענדיקער שטאָט. די אָנגעקומענע יידן באשעפטיקן זיך מיט זייערע טראַדיציאָנעלע פאַרנאָסעס; וואָכער, דער האַנדל מיט ניטויסגעדייטע מאַשקאַנעס, און האַנדל ביכלאַל. די מערקאַנטיסטישע מעלכוכע שטרעבט פון אָנהייב אָן אוועקשטעלן דעם ייִדישן האַנדל אַף נייע יעסוידעס: ביים דאָס אַלטאַלינגעזעסענע דייַטשישע בירגערטום האַנדלט נאָך לויט די מיטלאַטערלעכע גילדיע־פּרינציפּן, ד. ה., נאָר מיט איין אַרטיקל, און נאָר אַף איין אָרט, באקומען די יידן דאָס רעכט צו האַנדלען גלייכצייטיק מיט קאָלעראַלי סכוירעס, אַנגראַ און דע־טאַל, אין אָפּענע קראַמען און אַף יאָרדן, אין עטלעכע ערטער מיטאַמאַל. מיט צע־כיש־אַרגאַניזירטער מעלאַכע טאַרן זיי זיך ניט פאַרנעמען. דאָס רופט גלייך אַרויס דעם ווידערשטאַנד פון דעם היימישן בירגערטום. עס העלפט אָבער ווייניק: די מאַכט ענדערט ניט איר פּרינציפּ וועגן דער האַנדל־פּרינציפּ פון די יידן. די פאַרשיידענע מעסירעס לאָזן זיך אויס בלויז צום קאַפּ פון די אַרעמע, צוגעוואַנדערטע יידן. אזוי צ. ב. ווערן אין די דרייסיקער יאָרן פון 18־ן י. ה. אַרויסגעשיקט פון בערלין אַ פּאַר הונדערט אַרעמע יידן. צום יאָר 1737 איז די צאָל יידן אין בערלין באַגרע־נעצט געוואָרן אַף 120 מיטפאַכעס (953 נעפּאשעס). ס'האָט אָבער קנאַפּ געהאַלפּן. אין 1739 ציילט די בערלינער קעהילע 262 שטייערצאָלנדיקע מיטגלידער, 1743—333 ייִדי־שע מיטפאַכעס מיט 1945 נעפּאשעס. בלויז 10 מיטגלידער פון דער בער־לינער קעהילע האָבן אין יאָר 1737 פאַרמאָגט ווייניקער פון 1000 טאַלער, אלע איבעריקע—פון 2 ביז איבער 20 טויזנט טאַלער. הענדלער מיט אַלטע קליידער און מאַשקן־וואָכערער זיינען דאַן פאַראן בלויז שוין 17, דאַקענן, די איבעריקע זיינען סאַכרים ס'ראָו און גרויסן מאַשטאַב, ביפּראַט אפּן געביט פון גאַלד־וילבער־ווועליר־האַנדל און פון די פאַרשיידנסטע געלט־געשעפטן. צו אַט דעם פּערזאָד הייבט זיך אָן די מאַנפאַקטורן־גרינדונג פון די בערלינער יידן. שוין אין 1718 האָבן לייווי און מוישע ווילף אופגעשטעלט אַ פּאַר וואַרשטאַטן אין שאַרלאַטענוברג

¹⁾ L. Geiger, Geschichte der Juden in Berlin. I-II. Berlin 1871.

פאר דער זיידנבאנד-אויסארבעטונג. א גרעסערע טעטיקייט האָט אנטוויקלט דאָויד הירש, וואָס האָט אין 1730-1731 געגרינדעט די ערשטע פֿלויש- און סאמעט-פאבריק אין פרייסן, און דערפירט זי אין יאָר 1739 שוין ביו 100 שטולן.

דער גרויסער ווירטשאפטלעכער אופשטייג פון די בערלינער יידן פאלט אָבער ערשט אף דער רעגירונג-צייט פון פרידריך II. עס האָט זיי ריך געמאכט ביפראט די זיבנאַריקע מילכאַמע, מיט אירע פאָדריאדן פארן מיליטער און, קוידעמקאַל, מיט דער גענעראלער ארענדע פון די פריישישע מאטבייעס (מינצן), וואָס איז אין די יאָרן 1755-1763 געלעגן אין די הענט פון בערלינער יידן. דאָס איז געווען א גרויסע פינאנציעלע אָפּעראציע, א פאליסיפיקאציע אף פארשיידענע אויפגאבן פון די געלט-מאטבייעס, א מין אינפלאציע פונעם אכצנטן יאָרהונדערט, ווען פאפיר-געלט איז נאָך ניט געווען אין געברויך. ווי די אינפלאציע בעשאס דער לעצטער אימפעריאליסטישער מילכאַמע 1914-1918, האָט אויך פרידריכס פארוואסערטע זילבער-און קליינגעלט געדארפט דעקן דעם מילכאַמע-באדארף אין געלט. אף זיינע פאלשע מאטבייעס פלעגט פרידריך ארופדורקן פויליש-זאקסישע שטאמפן, אָדער ער פלעגט אונטערקויפן די „ברידער פון גאָטס גענאָדי“, אשטייגער דעם פירשט אנהאלט-בערנבורג, זיי זאָלן באצירן מיט זייערע פאָרטערטן זיינע פאלשע מינצן. נאָך פאר דער מילכאַמע האָט פרידריך אָנגעבאָטן דאָסדאָזיקע געשעפט צוערשט קריסטלעכע סאָכריים, עס איז אָבער גאַרניט דערפון געוואָרן, און די גענעראל-פאכט האָבן איבערגענומען די יידן הערץ מוישע גומפערץ, נאָסן פייטל עפראָים, דאָניעל איציק און מוישע פליס. וואָס ווייטער ס'איז געגאנגען די מילכאַמע, אלץ ערגער, וואסערדיקער, זיינען געוואָרן די מאטבייעס, אלץ מער איז באראבעוועט געוואָרן די באפעלקערונג, און די יידישע ארענדאטאָרן, ביפראט פייטל עפראָים, זיינען ארומגערינגלט געוואָרן מיטן האס און קלאָלע פון די דייטשישע פאָלק-מאסן. דער בורזשוואער היסטאָריקער הוגאָ ראכעל שרייבט אָבער וועגן די דאָזיקע בלוט-זויגערישע געשעפטן, וואָס האָבן צוגעעלט דאָס אופקומען פון א מאָדערנער יידישער בורזשוואזיע פון דייטשלאנד, אין א פייערלעכ טאָן, און צעלאָזט זיך ווי א סאָלאָוויי:

„צום ערשטן מאל זיינען דאָ יידן בארופן געוואָרן צו א היסטאָרישער אקציע, ווי מיטארבעטער באם באשאפן דעם אומגעווענען געלט-באדארף אין מעשעך פון דער לאַנגער מילכאַמע. זיי האָבן די דאָזיקע אופגאבע אויסגעפירט אין א העכסט גע-שעפטסטיכטקן אויפן און זיינען זייער ריך געוואָרן, אָבער עס איז דאָך העכסט באַמערקנסווערט, אז זיי זיינען ארויס ריין (אונאנגעפאכטן) פון אזא גליטשיקן גע-שעפט, ווען די ארענדע איז ליקוידירט געוואָרן מיטן סאָף פון דער מילכאַמע“ (ז. 186-187).

„ריין“ הייסט מינאסטאם באם בורזשוואן היסטאָריקער, אז פרידריך, זייער האר און שוועף, האָט זיי ניט ארינגעוועצט אין טפיסע. ראכעל פארצייכנט אויך אפאָ-לאָגעטיש, אז זיי אליין האָבן דערביי פארדינט ניט מער (!) ווי 8% דורך די דאָזיקע טונקלע אָפּעראציעס זיינען אָבער אנטשטאנען ריוויקע פאר יענער צייט פארמעגנס. איינער פון די שוטפים, מוישע פליס, האָט איבערגעלאָזן זיינע קינדער 516 טוינט טאָלער! די אנדערע שוטפים, פייטל עפראָים און דאָניעל איציק, זיינען אַן סאָפעק געווען נאָך רייכער.

די קאפיטאלן, וואָס די ייִדישע בורשוואַזיע האָט דערוואָרבן ביים דער מילכקאַמע, האָט אָבער פרידריך II געשטרעבט לענקן אפן געביט פון אינדוסטריע. נייע שוּצ-פּריווילעגיעס האָט ער באפוילן אויסשטעלן בלויו אועלכע ייִדן, וואָס וועלן גרינדן פּאַבריקן (1750 און 1757): עס זאָלן קיינע יודן נויע פּריווילעגיע קריגן, עס זיי דאס זי פּאַבריקן אָנלייגן¹). לויט אן אָרדער פון 1763 האָט אויך א צווייטער זון פון א שוּצייִדן בלויו דאָן באקומען א פּריווילעגיע, ווען מע האָט געגרינדעט א נייע פּאַבריק. עס ליגט אין מעהוס פון דער מערקאַנטייליטישער סיסטעם, אז מע האָט אָפט אָנגעוויזן די ייִדן, וואָסערע מאנאָפּאַקטורן און אין וואָס פּאַר אן אָרט זיי זאָלן גרינדן. וואָל-פּאַבריקאַציע און טאַבאַק-פּאַבריקן האָט מען זיי פּאַרבאַטן. צום אָנהייב פון פרידריכס רעגירונג האָט שוין עקזיסטירט די שוין דערמאָנטע סאַמעט-פּאַבריק פון דאָויד הירש, און ער איז עס געווען דער פּיאָנער פון דער זייד-אינדוסטריע אין פּרייסן. ביון 16-טן י. ה. איז די זייד-אינדוסטריע געווען באקאַנט בלויו אין איטאַליע, שפּעטער קומט זי ארף אויך אין האָלאַנד, ענגלאַנד און ביפּראַט אין פּראַנקרייך, וווּ ליאָן ווערט דער צענטער פון דער אינדוסטריע. מע דאַרף דאָ נעמען אין אַכט, אז די פּראָדוקציע פון לוקסוס-שטאַפּן האָט אין 18-טן י. ה. געשפּילט די זעלביקע ראָלע, וואָס קוילן און אַיזן אין 19-טן י. ה. די זייד-פּאַבריקאַנטן פּלעגן אין פרידריכס צייט באקומען אסאך פּריווילעגיעס: מע האָט זיי באפּרייט פון דער צעך-אָנגעהעריקייט; דערלויבט אָנעמען אַרבעטער, וואָס האָבן נאָך גיט דורכגעמאַכט זייער לערן-צייט, קעגן די געוועזן פון די צעכן; געשטעלט אין זייער רעשוס קינדער פון די יעסוימיס-הייזער און ארעסטאַנטן פון די ספיסעס; אָפּגעגעבן זיי ווין-הייזער פאַר די אַרבעטער. און דאָך האָבן געפּעלט באלאָנים: ס'איז געווען א נייע זאַך, וואָס האָט געפּאָדערט קאַפיטאַלן, קרעדיט, קוואַליפּיצירטע אַרבעט-קראַפט און געניטשאַפט, טעכנישע יעדעס. דאָויד הירש האָט אָנגעהויבן מיט זיבן וועב-שטולן, אויסגעאַרבעט האָט ער לע-כאַטכילע בלויו סאַמעט, אַרבעטער האָט ער אַראָפּגעבראַכט פון האָלאַנד, קאַפּענהאַגן, האַמבורג, און האָט געהאַט אויסצושטיין פון זיי אסאך צאָרעס. צוליב דעם האָט ער געפּויעלט, מע זאָל אים איבערגעבן צום אויסלערנען דעם פּאַך (דאָס הייסט צו עקס-פּלאַטאַציע) קינדער פון פּאַטסדאַמער יעסוימיס-הויז.¹ צוויי יאָר שפּעטער האָט שוין הירש 15 וועב-שטולן אין זיין פּאַבריק. אין יאָר 1732 נעמט ער איבער בעשוטפּעס מיטן רייכן ייִדן שמועל בענדיקס א צווייטע פּאַבריק פון זייד און האַלב-זייד, און אביסל שפּעטער גרינדעט ער א דריטע פּאַבריק — א פּלייש-פּאַבריק. 1742 באַנניט פרידריך II זיינע פּריווילעגיעס, גיט אים א יאָר שפּעטער א האַלואַזע פון 8 טויזנט טאָלעו, און ער דערגייט ביז 144 וועב-שטולן, שטופט ארויס דעם אויסלענדישן אימ-פּאַרט, בויט אויס סקלאַדן און קראַמען אין מאַדעבורג, קייניגסבערג און ברעסלע. ער הייסט שוין איצט אין גאַנץ פּרייסן „דער סאַמעט-יודע“.

ווייטערדיקע זייד-פּאַבריקן בויען אויס אין פּאַטסדאַם מוישע ריס, דער איידעם פון באַנקיר עפּראָים, און איצכאָק בערנהאַרד. ריס הייבט אָן מיט 20 וועב-שטולן אין יאָר 1748 און אַרבעט ביפּראַט פאַר די מערק פון רוסלאַנד, פוילן און אונגאַרן.

¹ „די געבורט פון דער גרויסער אינדוסטריע ווערט געפּענערט דורכן גרויסן העראַשן קינדער-הויב“ (מאַרקס, „קאַפיטאַל“ I, ז. 724-722).

אויך ער שאפט זיך סקלאדן אין קיניגסבערג און ברעסלע. בערנהארדן איז די פרי-
 ווילעגיע צו עפענען א פאבריק אָנגעקומען ניט ליכט, ווייל ער איז געווען א סוי-
 כער פון זינד, און פרידריך האָט אים כוישער געווען, אז ער האנדלט מיט אויסלעב-
 דישע זאכן. אכּוּך די דערמאָנטע 3 ייִדן-הירש, ריס און בערנהארד-זינען פאראן
 בלויז 2 קריסטלעכע זינד-פאבריקאנטן, א פראנצויז און א דייטש. אין יאָר 1766 גע-
 הערן פון 518 וועב-שטולן פאר זינד-380 צו 4 ייִדישע פאבריקאנטן (לעווי און די
 3 דערמאָנטע). די גאנצע זינד-פּראָדוקציע פון פרייסן באטרעפט דאן 624 טויזנט
 טאָלער, דערפון ארבעטן אויס די 4 ייִדן אף 368 טויזנט, ד. ה. % 60. באָרעך און
 גרינדעט אין 1748 א פאבריק פון זינד-בענדער, ביניאָמין וואָלף-א סאמעט און קארטון-
 פאבריק (1751), זיין וון איצאָק-ביניאָמין גרינדעט נאָך א פאבריק פון באוולנע וואָקן-
 זינט 1774 גייט ער אריבער צו דער זינד-אינדוסטריע און ווערט דער גרעסטער זינד-
 פאבריקאנט צום סאָף פון פרידריכס רעגירונג-צייט. פּייטל עפּראַים, דער שוין דער-
 מאָנטער מינץ-ארענדאטער, נעמט איבער מיט זינע זין די גאָלד-און זילבער-מאנר-
 פאקטור אין בערלין, און פארוואנדלט דאָס אין א ריווקער אונטערנעמונג, מיט אייגע-
 נע שיפן, וואָס קורסירן ביז קאָנסטאנטינאָפּאָל. צום דראָט-ציען אליין ברענגען זיי
 אראָפּ 80 קוואליפּיצירטע ארבעטער פון אויסלאַנד און בויען אויס פאר די ארבעטער
 הייזער פאר 70 טויזנט טאָלער. 600 יעסוימיס, לערנען זיך בא זיי דעם פאך. דאָ-
 ניעל איציק ווידער, דער צווייטער מינץ-שוטעף, האָט אָפּגעקויפט די מעלזכישע אַניון-
 הוטע און בלעך-פאבריק אין הארץ און איבערגענומען א פאבריק פון ענגלישע לע-
 דער אין פּאָסטדאם. דער דריטער שוטעף, מוישע פליס, האָט געגרינדעט אין 1765
 א זינד-פאבריק. זינט 1777 ווערט בארימט ווי א זינד-פאבריקאנט יסראָעל מארקוס,
 1784 פארמאָגט ער 170 שטולן. אנדערע רייכע ייִדן פאבריקירן באוול, שפּולן, מוס-
 לין, פארפומעריע א. א. וו.

ניט נאָר איינצלע ייִדן ווערן געשטויסן פארוואנדלט צו ווערן אין פאבריקאנטן
 און ווערן דערצו נעשטופט און אונטערשטיצט — די מעלזכע צווינגט אויך די גאנצע
 בערלינער קעהילע איבערצונעמען א ריי פאבריקן, וואָס גייען שלעכט.
 סאָף יאָרהונדערט ווארפן זיך די ייִדישע קאפיטאליסטן ביפראט אין דער בוימ-
 וואָל-אינדוסטריע.

דער אופשטייג פון ייִדישע פאבריקאנטן גייט, אַלואָ, אָן דערהויפט זינט דער 7-יאָ-
 ריקער מילכאָמע, און בא דער אקטיווער מיטווירקונג פון דער רעגירונג. ניטריכטיק
 איז אָבער דער אפּלאָגאָעטישער אָהענצאָלערניש-לאָיאַלער טעזיס פון ראכעל, אז „די
 ייִדישע פאבריקאנטן זינען באהאנדלט געוואָרן צוגלײַך מיט די קריסטלעכע און דער קיניג
 האָט ניט געמאכט קיין שום אונטערשייד צווישן זיי באם ארויסגעבן פּרויווילעגיעס“ און
 א. וו. (ז.ז. 187-188). פרידריך II איז געווען ווייט ניט קיין ייִדן-פריינט. ער האָט אונ-
 טערגעשטיצט די ייִדישע פאבריקאנטן בעלעס בריירע, מיט דעם ניכטערן כעזשבן פון
 א מערקאנטייליסט; ווו ער האָט געהאט אן אויסוואַל, האָט ער ליבער געשטיצט
 א ניט-ייִדישן פאבריקאנט. דאָס באווייזט צ. ב. די געשיכטע מיטן דייטשישן פאבריקאנט
 גאַצקאָווסקי, וועמען די רעגירונג האָט געוואָלט אויסשפּילן קעגן די ייִדישע פאבריקאנטן (1).

(1) העכר 2, 1918, פּעטראָגראַר, פּראָפּ. קולישער-היהודים והעשית המשי בפרוסיא. במאה ה'יח'.
 108-128.

ענדלעך דארף מען דערמאָנען די באַנק־טעטיקייט פון די בערלינער יידן. צום יאָר 1807 עקזיסטירן 30 ייִדישע באַנקן קעגן 22 ניט־ייִדישע. שוין דאָן זיינען אופֿ־געקומען די באַנק־הייזער פון די מענדעלסאָנס (מוישע מענדעלסאָנס זין), אָפּענהיים, וואַרבורג, באַמבערגער א א. 1773 זיינען אין בערלין פאראן 7 געשוואָרענע ייִדישע פּאָנד־מעקלער קעגן 5 ניט־ייִדישע. ווען ס'ווערט אין יאָר 1803 געגרינדעט אָפּיצלעל די בערלינער בערזע, באקומען די ייִדישע סאָכרים, וואָס זיינען אָרגאניזירט אין אן אייגענער „רעסורסע“, 2 פּאָרשטייער אף 4 און 10 קאָרפּאָראַציע־מיטגלידער אף 20. אן ענדלעכע אנטוויקלונג גייט אָבער אָן אויך אין אנדערע טיילן פון פּרייסן. נעמען מיר צ. ב. קייניגסבערג, זעען מיר אויך דאָרט דעם אומוּפּהערלעכן וווקס פון דער קעהילע, 1707—26 מיטפּאָכעס. ארום דער העלפט פון 18—טן י. ה. — שוין א 80—100 מיטפּאָכעס, סאכאקל 307 נעפּאשעס. אויך דאָ קומען אופּ גרויסע ייִדישע פּאבריקאנטן, וואָס גרינדן טוך־פּאבריקן, און דער גאַנצער אַנגאַ־האַנדל מיט מאַנפּאַקטור ליגט אין ייִדישע הענט. זיי פאַרמאָגן זילבער־ראפּינעריעס און לעדער־פּאבריקן. די סאַפּיאַן־פּאבריק פון א. מ. ריס עקספּאָרטירט אפּילע אירע סכוירעס קיין אויסלאַנד. די גאַז־פּאבריק פון זעליגמאַן יאָסעף (געגרינדעט 1785) באשעפּטיקט 20 שטולן און איבער 80 ארבעטער. די זייד־פּאבריק פון קאַפּל מעיער ביניאַמין אר־בעט מיט 37 שטולן. אין דער שפיץ פון דער היגער ייִדישער בורזשואַזיע שטייען די פּרידלענדערס—יאָאכים מוישע פּרידלענדער, די ברידער בערנהאַרד מעיער און וואָלף פּרידלענדער. דאָוויד פּרידלענדער, דער זון פון יאָאכים מוישע, פּאָרט אריבער אין בערלין, האָט דאָרט כאטענע מיט דאָניעל איציקס טאָכטער און רוקט זיך ארויס שפּעטער ווי דער פירער פון דייטשישן יודנטום¹). אין האַלבערשטאַט האָט שוין 1703 בערענד לעמאַן געהאַט א גרויסע אייזנ־סעריי. אין יאָר 1763 גרינדעט דאָ מיכאָעל אַווראַם א גרויסע לייזונט־פּאבריק. (קעלער 51-52).

H. Jolowitz. Geschichte der Juden in Königsberg. Posen 1867, p. 93, 101, .א.א.א. (1)

די קלאסן-שיכטונג אין דער יידישער סוויוע אין פרייסן

מע קען איצט שוין אָנמערקן די פאנאנדערשטעלונג פון די קלאסן-קויכעס אין דער יידישער סוויוע אין פרייסן און גאנץ דייטשלאנד אין אכצנטן יאָרהונדערט. מע דארף קוידעמקאָל פעסטשטעלן, אז אין דייטשלאנד האָבן ביכלאל אין אכצנטן יאָרהונדערט ניט עקויסטירט קיין גרויסע יידישע מאסן. נאָך אין יאָר 1825, ווען די יידישע באפעלקערונג אין דייטשלאנד איז שטארק אויסגעוואקסן, איז אין גאנץ דייטשלאנד געווען סאכאקל 223 טויזנט יידן, דערפון 84 טויזנט אין פרייסן. אין יאָר 1813 ווערט אין גאנץ פרייסן געציילט 31,991 יידן. אין פוילן אָבער האָבן געלעבט נאָך מיט א האלבן יאָרהונדערט פריער, 1764-1765, איבער 620 טויזנט יידן, דערפון בלויז אין דער אָרעמער לייטע איבער 166 טויזנט יידן. אין פרידריכס צייטן איז די יידישע באפעלקערונג אין פרייסן געווען גאר קליין. א גענויע סטאטיסטיק פון יענער צייט פעלט, ביפראט פעלן אין די רעשימעס אסאך יידן, וואָס האָבן ניט געהאט קיין ווינרעכט. דאָך באקומען מיר א שטיקל באגריף פון בראטרינגס רעשימע, לויט וועלכער ס'וויינען געווען אין פרייסן: אין יאָר 1750—אין דער א. ג. קורמארק (איינגעשלאָסן בערלין און די אלטמארק) — 3873 יידן; אין יאָר 1780—5858; 1801—5748. אין דער ניימארק — 1750—944; 1800—1889. אין שלעזיע, וואָס איז אין פרידריכס צייט אריבער צו פרייסן, האָבן געלעבט אין 1791—9065 יידן. פויון אליין, וואָס איז ערשט סאָף 18-טן י.ה. אריבער צו פרייסן, האָט לויט איר צאָל יידן אויסגעמאכט גאנצע 40 פר. פון אלע דייטשישע יידן. אין בערלין האָבן צום יאָר 1800 געלעבט 3322 יידן (לויט אנדערע רעשימעס אָבער קימאט טאָפלט אזויפיל), וואָס איז געווען קוים 2 פראָצ. (און אין בעסטן פאל 4 פראָצ.) פון דער גאנצער באפעלקערונג פון דער שטאָט. אין גאליצישן בראָד האָבן אָבער שוין אין 1764 געלעבט 7191 יידן, אין לעמבערג—6159, אין קראָקע—3457 יידן. יידן האָבן דאן אין פוילן אויסגעמאכט ביז 25 פראָצענט פון דער גאנצער שטאָטישער באפעלקערונג. די גרעסטע פרייסישע קעהילעס פון 18-טן י.ה. זיינען, אלזאָ, אסאך קלענער פון די אנטשפּרעכנדיקע גרויסע קעהילעס אין די פוילישע לענדער¹).

די יידישע באפעלקערונג אין פרייסן האָט, אלזאָ, ניט געהאט אין דעם פעריאָד פון דער בערלינער האסקאָלע קיין מאסעוון כאראקטער. דערמיט בינדט זיך א צווייטער

¹) H. Silbergleit. Die Bevölkerungs und Berufsverhältnisse der Juden im Deutschen Reich B. I. Preussen 348 p. Berlin, 1930.

מאָמענט: ס'האָבן אין פּרייסן אין 18-טן י.ה. געפּעלט יענע גרויסע מאסן פון אָרעמן און האָרעפּאַשנעם קליינבירגערטום, וואָס זיינען אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר די פּויליש-רוסישע לענדער אין אַכצנטן און ניינצנטן יאָרהונדערט. די מערקאַנטייליטיש געשטימטע רעגירונג האָט זאָרגפול פּילטרירט דעם באַשטאַנד פון דער ייִדישער באַ-פעלקערונג, אומבעראַכנאַנעסדיק אַרויסגעטריבן די אָרעמע צוגעוואַנדערטע ייִדן, און ס'האָבן איר אין דעם אַקטיוו מיטגעהאַלפּן די פּרייסישע ייִדישע קעהילעס. באַ די טויערן פון בערלין איז געשטאַנען אַ וואַך אַויך פון דער בערלינער ייִדישער קעהילע, און ס'איז שטאַרק פּאַפּוליער די גראַוויור, וואָס ווייזט, ווי דער יונגער מענדעלסאָן שטייט באַמ ראַזענטאַלער טויער און בעט זיך, מע זאָל אים אַריינלאָזן אין בערלין. דעם אָרעמן, אָפּגעשליסענעם שלוימע ניימאַן האָט מען טאַקע ניט אַריינגעלאָזן אין בערלין (1777; פאַרגל. זיין „לעבנסגעשיכטע“, ווילנע 1927 ב. 1, ז. 207-211). אין די זיבעציקער יאָרן פון 18-טן י.ה. האָבן זיך די בערלינער ייִדן אפּילע געווענדט צו דער רעגירונג מיט אַ באַקאַשע צו פאַרווערן פּוילישע ייִדן צו באַזוכן די אָרטיקע יאַרדין. דערמיט דערקלערט זיך די פאַרקלענערונג פון דער בערלינער קעהילע, וואָס איז פון 3670 נעפּאַשעס אין יאָר 1778 געוואַנקען ביז 3363 אין יאָר 1786 (דערביי איז דער נאַטירלעכער צוואַוקס געווען דורכויס גרויס). די זעלביקע דערשיינונג זעען מיר אַויך אין קייניגסבערג און אַנדערע שטעט.

אַ נישטיקן פּראָצענט האָבן אַויסגעמאַכט באַלמעלאַכעס באַ די פּרייסישע ייִדן— צוליב דער מאַנאָפּאַל-שטעלונג פון די קריסטלעכע צעכן, וואָס האָבן ניט אָנגענומען ייִדן, און די אַנטשפּרעכנדיקע פאַרבאַטן פון דער רעגירונג. פון 12.306 זעלבסטעטיקע ייִדן אין פּרייסן אין יאָר 1831 האָבן בלויז 566 זיך פאַרנומען מיט מעלאַכע (זי-בערגלייט, ז. 75), ד.ה. 4,6 פּראָצ. אין אַכצנטן יאָרהונדערט איז די צאָל באַלמעלאַ-כעס געווען נאָך אַסאַך קלענער. אַסאַך שפּעטער, אין יאָר 1833, קען מען אַיינטיילן די ייִדישע באַפעלקערונג אין פּרייסן אין אַזעלכע גרופּעס: (1) גרויסבורזשואַזיע און ליבעראַלע פּראָפּעסיעס—1691 פאַמיליעס אין אַלטפּרייסן, 755 אין פּוילן. (2) מיטעלע סאַכריים—1456 און 1924 פאַמיליעס. (3) פעדלער—1384 און 1282; באַלמעלאַכעס—1316 און 3841; פּויעריים, גערטנער, אַרבעטער און לופּטמענטשן—2267 און 4712 (זילבער-גלייט, ז. 75-76). מע זעט גלייך דעם אַונטערשייד צווישן אַלטפּרייסן און דער געוועזענער פּוילישער פּראָווינק פּוילן.

אַכוך אַ מאַסעוון קלאַס באַלמעלאַכעס, האָט אָבער אין פּרייסן פון 18-טן י.ה. געפּעלט נאָך אַ כאַראַקטעריסטישע גרופּע פון ייִדישן קליינבירגערטום: די גרויסע מאַסע ייִשוואַניקעס; אין אַוקראַינע און גאַליציע האָבן אַרום דער העלפט פון 18-טן י.ה. אַף 150 טויזנט ייִדן געלעבט מער פון 62 טויזנט אין 7 טויזנט דערפער; דורכן שניטלעך האָט עס אַויסגעמאַכט ווייניקער פון 10 ייִדן אַף אַ דאָרף. געוויס זיינען געווען ייִדישע פעדלער אפּן פּרייסישן דאָרף, דאָס איז אָבער דאָך ניט געווען דער טיפּ פון וואָלינער פאַרכוישעכטן און פאַרגרעבטן ייִשוואַניק.

צוליבן פעלן פון אַ מאַסעוון קלאַס באַלמעלאַכעס און פון ייִשוואַניקעס איז די ספּעציפּישע וואָג פונעם קליינבירגערטום באַ ייִדן אין פּרייסן אין 18-טן י.ה. זייער אַ קליינע. פאַקטיש דאַרף מען זיך רעכענען אין אָט דער טקופּע מיט צוויי שיכטן אין דער ייִדישער סוויוע: (1) גרויסבירגערטום, ד.ה. העכערע שיכטן פון

בירגערטום, וואָס וואַקסן שוין אַריבער אין מאָדערנער בורזשואַזיע און שטעלן פאַר אַ קערנדל פֿון דער מאָדערנער אינדוסטריעל־פּינאַנציעלער גרויסבורזשואַזיע. (2 מיטל־און קליין־בירגערטום—מיטעלע און קליינע סאַכרים און וואַכערער, וואָס זייער האַנדל־טעטיקייט איז נאָך אינגאַנצן צוגעפאַסט צו דער פעאַדאַלער ווירטשאַפּט־סיסטעם. די אַנטוויקלונג פֿון די ערשטע גייט אוועק אַף מאָדערנע קאַפיטאַליסטישע רעלסן, מיט האַסטיקע טעמפֿן. די צווייטע שיכט איז שטאַרק אינערט, לעבט נאָך אין פאַרעל־טערטע פעאַדאַלע פאַרהעלטענישן. עס שאַפט זיך וואָס ווייטער אַלץ אַ שאַרפֿערער קאָנטראַסט און אַנטאַגאָניזם צווישן ביידע שיכטן. די פעאַדאַלע קעהילע־אינסטיטוציע, אין וועלכער ס'זינען פאַרייניקט ביידע צדאַדימ, פאַרשאַפט נאָך די דאָזיקע סטירע און ברענגט צום אויסברוך פֿון אָפּענע אינערלעכע קאַמפֿן.

דאָס גרויס־בירגערטום איז שוין אַ היפּש אָנזעענדיקער קלאַס באַ יידן אין דײַטשלאַנד און פֿרייסן אין 18־טן יאָרהונדערט. ביפּראַט אָבער וואַקסט אויס דער־דאָזיקער קלאַס זינט דער זיבניאַריקער מילכאַמע. נאָך אין די מעמארן פֿון גליקל פֿון האַמעלן (ז.ו. 1645-1724) זעט זיך אַן דײַטלעך זער ווירטשאַפּטלעכער וווקס פֿון די העכערע שיכטן פֿון ייִדישן בירגערטום זינט דער דרייסיקאַריקער מילכאַמע. אַ ווינער היסטאָריקער, זיגמונט מייער, האָט עס איליוסטירט אפּילע דורכן אויסשרייבן די נאַדאַן־סומעס, וואָס גליקל רעכנט אויס פאַר איר סוויוע אין פאַרשיידענע פעריאָדן (די ווינער יודן, ווין־בערלין, 1917, ז.ו. 80-82). אין יאָר 1729 פאַרמאָגט אַלטאַנאַ 297 ייִדישע שטייער־צאָלער, דערפֿון פאַרמאָגן 145 צוזאַמען 5.434.300 מאַרק, ד. ה. 37 טויזנט אין דורכשניט. 32 יידן אין האַמבורג, אַלטאַנאַ און וואַנדסבעק פאַרמאָגן צוזאַמען איבער 6 מיליאָן גולדן. אין פראַנקפֿורט־מיינן איז סאָף 18־טן י.ה. פאַראַן 753 ייִדישע שטייער־צאָלער מיט אַ קאַפיטאַל פֿון מינדעסטנס 6 מיליאָן גולדן. מער ווי אַ העלפט דערפֿון איז קאָנצענטרירט באַ 12 רייכע מישפּאַכעס, און אַ געוויסער שפייער פאַרמאָגט אַליין אַ מיליאָנען־סומע פאַר יענע צייטן; איבער 600 טויזנט גולדן (זאַמבאַרט, ז.ו. 217-214). דאָס אָפּקומען פֿון אַ באַנקיריש־אינדוסטריעלער ייִדישער גרויסבורזשואַזיע אין בערלין און קיניגסבערג האָבן מיר שוין פֿריער באַהאַנדלט. גלייכצײטיק קומט אַף אַ מאָדערנע אינטעליגענץ. מיטן עקאָנאָמישן אָפּשווינג פֿון דער בורזשואַזיע גייט האַנט באַ האַנט דער קולטורעלער אָפּשטיג; עס פאַר־שפרייט זיך פאַמעלעך צווישן די אויבערשטע שיכטן פֿון ייִדישן בירגערטום מאָדערנע וועלטלעכע בילדונג. שוין דער „קב הישר“, וואָס איז דערשינען אין פראַנקפֿורט־מיינן 1706-1705, באַקלאַגט זיך, אַז „די רייכע ייִדישע פֿרויען טוען זיך אָן לויט דער מאָדע, נאַקעט ביו די בריסטן“, אזוי, אַז ס'איז שווער צו דערקענען, אַז דאָס איז אַ ייִדיש קינד; ער טאַדלט אויך, וואָס אין די רייכע ייִדישע הײַזער לערנט מען די קינדער פֿראַנצויזיש און אַנדערע שפּראַכן, נאָך איידער זיי קענען העברייִיש, דעריקער לערנט מען די פֿעדעמע שפּראַכן, און בלויז צוביסלעך די טראַדיציאָנעלע ייִדישע לימודים. אויך גליקל האַמעלס שטיפּשוועסטער קען פֿראַנצויזיש און שפּילט קלאַוויר. פאַקטיש זינען דאָס אין אָנהייב 18־טן י.ה. זעלענע דערשיינונגען, זיי נעמען אָבער אָן אַ מאַסן־כאַראַקטער זינט דער צווייטער העלפט פֿון XVIII יאָרהונדערט. מוּישע מענדעלסאָן שרייבט אין יאָר 1761 צו זײַן קאַלע, זי זאָל ניט פאַרלאָזן דעם לימעד פֿון פֿראַנצויזיש, „וואָס איז אין בערלין געוואָרן קימאַט אַ מוטער־שפּראַך“ („אין ביטע

זי, מאמוזעלן! לערנען זי דיזע שפראכע, די קאן (דאָה) פאסט צור מוטערשפראכע וואָרדן". אַרְטאָגראַפֿיע מאָדערניזירט. מענדעלסאָן, העברייִשע שריפטן, ב. 3. בערלין 1929 ז. 21). מענדעלסאָנס קאלע איז אָבער געווען פון א מיטעלער בירגערלעכער, ווייט ניט אָנגעווענער און ניטפארמעגלעכער מישפּאַכע. דער גאנצער קרייז, צו וועלכן ס'געהערט מענדעלסאָנס קאלע—און זי איז גראַד ניט געווען קיין באַזונדערס אינ־טערעסאנטע אָדער טאלענטירטע פּרוי—גייט מיט מיט דער מאָדערנער דייטשישער און פראנצויזישער ליטעראַטור, פארגיסט שוין טרען איבער רוסאָס „נייער העלאָזיע“ ליינט אפּילע פּילאָסאָפֿישע ווערק, אשטייגער שעפטעסבערי.

עס קומט אוף א פּראָפּעסיאָנעלע, ארבעטנדיקע אינטעליגענץ. מע דארף דאָ קוי דעמאָקאָל דערמאָנען די ייִדישע דאָקטוירים. שוין אין יאָר 1678 האָט דער קורפּירשט דערלויבט ייִדישע סטודענטן שטודירן אף אלגעמיינע יעסוידעס אפן אוניווערסיטעט פון פראנקפורט־אָדער; מע האָט פאר זיי שפעטער געעפנט אויך די אוניווערסיטעטן פון גיסען, האלע, געטינגען א. א. עס הייבט זיך אָן רירן אין דעם שטייענדיקן, קלעריקאל־קאָנסערוואַטיוון ייִדישן קולטור־לעבן אין דייטשלאַנד. עס לוינט דאָ צו פארצייכענען דאָס ביכל „מיסע טעויע“ (מעשה טוביה) פון דעם דאָקטער טעויע האקויען (1653—1729), וואָס האָט שטודירט מעדיצין אין פראנקפורט־אָדער און פאדנא; זיין ביכל, וואָס באהאנדלט פאָפּולער קאָסמאָגראַפֿיע, געאָגראַפֿיע, פיזיק, מעדיצין א. א. וו., איז דערשינען 1707 אין ווענעציע און 1721 אין יעסניץ, דייטשלאַנד. עס באווייזט זיך אין בערלין אזא קאָלאָריטפולע פיגור, ווי ייסראָעל זאמאָשץ, א לאַמדן און א פרומער מענטש, א גאליציאַנער, וואָס איז שפעטער געווען לערער אין דער זאמאָשצער טאלמעטוריע, א מאטעמאטישער טאלענט, וואָס קומט 1741 אין פראנק־פורט־אָדער, ביכדיי דאָ אָפּדרוקן זיין בוך „נצח ישראל“.

שפעטער איז ער אין בערלין, און ער געהערט צו די ערשטע לערער פון ארן גומפּערץ און מוישע מענדעלסאָן. ניקאָלִי שרייבט וועגן אים, אז ער האָט דורך אייגענעם נאָכדענקען געפונען די באווייזן פאר וויכטיקע מאטעמאטישע טעאָרעמעס, אויך האָט ער „פארמאָגט פיל פּאָעטישן געני פאר העברייִשער פּאָעזיע“. ער האָט קאָמענטירט דעם ראַמבאָמס „מוירע נעווכים“, דעם „קוזרי“ פון יעהודע האלייווי, אופגעשטעלט א גרויסן קרייז פון טאלמידים, און איז א מין אָנזאָג אפן רעכטן פליגל פון די „מאספים“, אף וויזלעך און איצבאָק סאטאנאָוו¹). און א מין אָנזאָג אף מענדעלסאָנען איז די מערקווירדיקע געשטאלט רעפּאָעל לעווי (געבאָרן 1705), וואָס איז געווען בוכהאלטער באַם באַנקיר שימען וואָלף אָפּענהיימער אין האַנאָווער (ענלעך ווי מענדעלסאָן), ווי אן אוטאָדידאקט געלערנט מאטעמאטיק, לאטיין, פראנצויזיש (ענלעך ווי מענדעלסאָן), ביז ס'איז אופּמערקזאם געוואָרן אף אים דער גרויסער לייבניץ, געלערנט אים און געמאכט פאר זיין בען־בניס. ער איז געשטאָרבן 1779 אין האַנאָווער, ווו ער האָט זיך לעצטנס פארנומען מיט לערער־ע. א צווייטע, גאנץ פארביקע פיגור פון א ייִדישן דאָקטער, א קולטורטרגער איז ארן גומפּערץ (ארן עמערין)—געב. 1723 אין בערלין, געשט. 1769 אין האַמבורג. אויך ער איז געווען אן אוטאָדידאקט, געענדיקט שפעטער מעדיצין, שטודירט אויך

¹ וועגן ייסראָעל זאמאָשטש זע אויך די שוואַכים אין מיראָנאָס וואָסור: „Sur Moses Mendelsohn“, par le comte Mitrabeau, Londres 1787, p. 4—5.

פילאָסאָפיע און מאטעמאטיק. גומפערץ איז געווען באפריינדעט מיט די פראנצויזישע פילאָסאָפן פון דער פרייסישער וויסנשאפט-אקאדעמיע, געדרייט זיך ארום איר פרע-זידענט, דעם מאטעמאטיקער מאָפערטייז, און געווען סעקרעטאר פון דעם מארקוז ד'ארושאן. ער האָט פיל אופגעטאָן פאר מענדעלסאָנען, געלערנט אים שפראכן, פאר-שאפט אימ לערער, באקאנט געמאכט אים מיט לעסינגן און ניקאָלי.¹

א דריטער דיר מעדיצין, וואָס איז געוואָרן א וויכטיקער קולטורטועגער, איז געווען מארקוס הערץ (1747—1803), וואָס האָט ביז 15 יאָר געארבעט אין א געשעפט, און א פאָר אופגעקלערטע גווירים האָבן אים שפעטער אויסגעהאלטן מעשעך זיין שטודירן. ער איז געווען א באליבטער טאלמיד קאנטס, און אף קאנטס פראָפעסאָר-דיסערטאציע פיגורירט ער ווי איר אָפיציעלער פארטיידיקער. ער איז שפעטער אוועק געפאָרן אין בערלין און געוואָרן דאָרט דער ערשטער מעוואסער און פראָפאגאטאָר פון קאנטס פילאָסאָפיע, נאָך איידער עס זיינען געדרוקט געוואָרן קאנטס הויפטווערק. ער האָט אָנגעהערט צו מענדעלסאָנס נאָענטסטע פריינט.

יידישע יונגעלייט האָבן זיך געוואָרפן צו מעדיצין, ניט האָבנדיק קיין אנדער ברייע: בלויז אפן דאָזיקן פאקולטעט האָבן זיי געקאָנט ענדיקן און באקומען א דיפ-לאָם, מעדיצין האָט אויך געגעבן א מאמאָשעסדיקע פארנאָסע. גיך אנטשטייט שוין אן איבערפראָדוקציע אף דעם דאָזיקן געביט, און מענדעלסאָן שרייבט שוין אין יאָר 1769 צו א פריינט וועגן א יונגמאן, וואָס וויל שטודירן מעדיצין: „אליין (אָבער) וואָרום דען דאפקע מעדיצין שטודירן? וויפל מעדיצין ברויכט די נאציאָן דען? ווו וואָלן אלע ברויט נעמען?“ (העבר. בריוו, ז. 127). מע האָט אָבער אויך שטודירט אף אנדערע פאקולטעטן, שוין אָן דירעקט-פראקטישע אויסזיכטן. ביפראט ציט זיך די מענלעכע יונגט צו פילאָסאָפיע (בייס די ווייבלעכע יונגט אינטערעסירט זיך הויפט-זעכלעך מיט ליטעראטור). קאנט איז ארומגערינגלט מיט יידישע סטודענטן. אייכל, דער רעדאקטער פון „המאסף“, אליין אויך פון קאנטס ליבלינגען, האָט א קאריאטור-ריסטיש געשילדערטן פאָרטערט פון א יידישן קאנטאנער געגעבן אין זיין קאָמעדיע „רעב הענען“ (1792-3).

דידאָזיקע „פילאָסאָפן“ ווערן שפעטער פארוואנדלט אין לערער, בוכהאלטאָרן, סטאם אָנגעשטעלטע, סאָכרים. די אופגעקומענע יידישע ברוזשואזיע נייטיקט זיך אין אזא מין שיכט פון האלב-און גאנץ-געבילדעטע, האלב-און גאנץ-אופגעקלערטע, מענטשן, וואָס קענען שפראכן, זיינען אָבער נאָך ניט פרעמד דער יידישעכער טרא-דיציע, קענען פירן סיני א דייטשיש-פראנצויזישע, סיני א העבריישי-יידישע קאָרעס-פאָנדען; זי דארף זיי האָבן ווי אָנגעשטעלטע אין אירע קאָמערציעל-פינאנציעלע אונטערנעמונגען, ווי דערציער פון אירע קינדער, און ווי אירע אידעאָלאָגן. מיט אומצאָליקע עקאָנאָמישע, פאָליטישע און געזעלשאפטלעכע פעדעם איז די דאָזיקע פראָפעסיאָנעלע אינטעליגענץ פארבונדן מיט דעם יידישן גרויסבירגערטום, באדינט דעמדאָזיקן קלאס, פירט אויס אכן אידעאָלאָגישן געביט אין לעצטן סאכאקל זיין „סאָ-צינאלע באשטעלונג“. זי האָט געוויינטלעך אויך אן אייגענעם אידעאָלאָגישן ניו אנס. רעדט אמאָל פארביטערט וועגן אירע ברויטגעבער, די גראָב-הויטיקע „קצינים“;

¹ מארגל. עשעלבאכער, אין פיליפסאָן-פעסטשריפט, 1916, ז. 168—177, און ריגער, דאָרט, ז. 178—183.

אביסל מיט איראָניע, און מער מיט סימכע שרײַבט דער יונגער מענדעלסאָן צו זײַן קאלע אין יאָר 1761: „האקאָצין רעב פײַטל (עפראָים-מ. ע.) האָט זיך גונמער אלס מײַן פאטראָן ערקלערט. ער לײַגט אף זײַנעם לױטגאָרטן אונד איך מוז עצלױ (בא אים) שלאָפן אין אײַנעם פּרעכטיקן צימער דאס מיר אָנגעױוין װאָרן. קאָן איך נישט שטאָלץ הערױף זײַן? זען זי, אײַנען זאָ פּאָרנעמען כאָסן באקומען זי!“ (24). עס איז דער זעלביקער פײַטל עפראָים, דער הױפּטשוטעף אין פּרױריכס מינץ-אפּערעס. אין אנדערע בריוו רעדט אָבער מענדעלסאָן מיט פּיל ביטערקײַט װעגן די זעלביקע „רײַכע בערלינער“, די קצינים און אשירים“ (זע צ.ב. ז.ו. 27, 28; די זעלביקע װאקלדיקײַט זעט זיך אָן אין מענדעלסאָנס פּאָרטרעט פון פײַטל עפראָים אין בריוו נומ. 31: „דער מאן איזט אײַן זײַער בראווער מאן, בא דעם מיר אָבער צײַט און װײלע לאנג װירד. עס געפּעלט אים נישט אלעס װאָס ער זעלבער זאָגט, דאָך האָט ער געױסע אונעם-ליכקײַט, אום דערן װײַן מאן אים פּילעס פּערצײַט... דער מאן האָט די גאבע דורך זײַנע װיכטיקע מינע זײַנע צװערער אופּמערקזאם צו מאכן. מאן האָרט, װירד איבער זײַנען לאנגזאמען פּאָרטראַן אומגעװלדיק, און פּינדעט צולעצט דאָס ער גאָר-נישט זאָגן װאָלן“. ז. 42 שרײַבט ער: „ער שײַנט אײַן פּרײַנד פון אירעם הױזע צו זײַן, דאָך װי קצינים פּרײַנד זינד. בא מיר איזט עס אײַנע אױסגעמאכטע זאך, אונדזערע קצינים זינד צו קײַנער פּרײַנדשאפט אױפּגעלײַגט. מאן מוז אױך אױף קײַנעם אנדערן פּוס מיט אײַנען לעבן, אלס מיט גוטן בעקאנטן. אָבער צור פּרײַנד-שאפט געהערט אײַן מיטלשטאנד“).

עס בלײַבט אָבער בלױז בא לײַכטער פּראַנדע. דעם אידעאָלאָגישן נױאנס דארף אָבער דיסקאָנטירן יעדער היסטאָריקער, און אװאדע שױן דער לײַטעראטור-היסטאָריקער. אין אײַכלס קאָמעדיע „רעב הענעך“ זײַנען צ. ב. די פּאָזיטיווע גע-שטאלטן דער אופּגעקלערטער גױר נאטאן, דער אופּגעקלערטער ייִדישער דאָקטער און דער סטודענט מאַרקוס. דעם גױרס אידעאָלאָגיע שטייט אין צענטער פון דער קאָמעדיע, ער גופע איז אָבער אין שאַטן, װערט געצײכנט סכעמאטיש, בײַס אָן א פארגלײַך מער לײַכט פאלט אף די פּאָרשטייער פון דער אינטעליגענץ. דאָס זעלביקע זעען מיר אױך אסאך שפּעטער אפן גאנצן שעטעך פון דער מאסקױישער דראמא-טורגיע.

דער אָביעקטיווער אינהאלט פון דער אידעאָלאָגיע פון דער דאָזיקער אינטעליגענץ איז, אלזאָ, א בורשוואַער, באדינט די אינטערעסן פון די פײַטל עפראָים; בעסער געזאָגט, אפּילע איר פּראַנדע, װאָס דערלױבט איר אופּריכטיק ארויסטרעטן אין נאָמען פון גאנצן דריטן שטאנד, „פון דער גאנצער נאציאָן“, באדינט אױך, און באדינט גוט, די אינטערעסן פון די געלטזעק. עס האָט גוט געדינט די אינטערעסן פון די עפראָים און איציקס, װאָס טרעטן אױף אף דער ארענע פון מאָדערנעם קאפיטאַל-ליזם, ארומגערינגלט מיט דער קלאָלע פון די דײַטשישע פּאָלק-מאסן, דער עצעם פאקט פון דער עקזיסטענץ פון א „ייִדישן סאָקראטעס“; מענדעלסאָנס אפּאָלאָגיע פון דער ייִדישער רעליגיע, װי די אײַנציקע פארנופּטרעליגיע, איז פאר די עפראָים געװען װיכטיק און נוצלעך, אפּילע װען זײ גופע האָבן שױן געהאלטן באם טױפּן זיך; די מילכאָמע-ספּעקוליאַנטן האָבן זיך אפּילע נישט אָפּגעזאָגט פון יענעם בײַבל-ײַכעס, װאָס איז געגאנגען פון דער טאנאך-גריבלעריי פון די „מאספּים“. נישט קײַן

וונדער, אז די עפראָמיס רופן ארויס צו זיך אין „לוסטגארטן“ די אָרעמע מענדעלסאָנס
און האַלטן זיי לאַנגע און לאַנגווייליקע דראָשעס.

עס איז ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש, אז דעם פּראָספעקט צום „המאסי“, דעם
„נחל הבשור“ (1783) כאַסמענען פיר מיטגלידער פון דער רעדאָקאָלעגיע, און דאָס
זינען: צוויי פּרידלענדערס (שימען און זאנוול פּרידלענדער) און צוויי סטודענטן,
לערער באַ די ריכע פּרידלענדערס: איציק אייכל און מענדל ברעסלע. אין בערלין
איז זייער פּאַרשטייער יועל בריל (לעווע), לערער אין הויז פון דאָויד פּרידלענ-
דער. אייכל איז שפּעטער בוכהאַלטער אין בערלין. מענדעלסאָן איז צוערשט בוכ-
האַלטער באַם פאַבריקאַנט בערנהאַרד, שפּעטער, נאָך בערנהאַרס טויט, דער שוטעף
פון זיין אלמאַנע. נאַפּטאַלע הערץ ווינל, דער גרעסטער פּאָעט פון דער בערלינער
האַסקאַלע, איר קלאָפּשטאַק, איז געווען; א סויכער, שפּעטער אַן אַנגעשטעלטער באַ
פּיטל עפּראָם, דערנאָך ווידער סויכער, אַנגעשטעלטער, און צולעצט לערער און
אַנגעשטעלטער באַ דאָויד פּרידלענדער. ארן האַיע וואָלפּסאָן איז געווען אינספּעק-
טער פון א שול אין ברעסלע. ייצכאַק סאַטאַנאָווער איז געווען לערער פון יידישע
לימודים אין די הויזער פון די קצינים אין בערלין, א געוויסע צייט א פאַרוואַלטער
פון דער דרוקעריי פון דאָנעל איציק און דאָויד פּרידלענדער; בען-זיוו איז געווען
אַ קאַרקטער אין א דרוקעריי; יויסעף האָעפּראָסי איז געווען אַ לערער אין ריכע
הויזער אין אויבערשלעזיע, א. א. וו., א. א. וו., קורן, די „מעאַספּים“ זינען
אַ גרופע לערער און בוכהאַלטאַרן, וואָס סיי זייער אָרגאַן, סיי זייער אָנפירנדיקער
קערן ווערט אויסגעהאַלטן און געשטיצט דורך די ריכע פּרידלענדערס.

די צווייטע שיכט אין דעם דעמאָלטיקן פּרייסישן ייִדנטום זינען מיטעלע
סאַכריים, וואָכערער, פּעדלער, א. א. וו. פּאַרשטייער פון דעם מיטעלן סאַכרישן
קאַפיטאַל, וואָס האָט זיך אריינגעקוועטשט פאַראַזיטיש אין די פּאַרן פון פּעאַ-
דאַלן פּראָדוציר-אויפן. פאַרן האַנדל-קאַפיטאַל איז, ווי באַקאַנט, כאַראַקטערי-
סטיש אַ געוויסע סטירעדיקע דאַפּליציטיקייט פון זיין ראָלע באַם איבערגאַנג פון
דער פּעאַדאַלער געזעלשאַפט אין דער קאַפיטאַליסטישער: פון איין זייט שווענקט ער
אונטער, לייגט פאַנאַדער די פּעאַדאַלע באַצינגען, פון דער אַנדער זייט קאַנסער-
ווירט ער זיי און טאַרמאַזירט אַף אַזאַ מין אויפן די אַנטוויקלונג פון קאַפיטאַליזם.
דאָס ייִדישע מיטלבירגערטום אין פּרייסן אינעם 18-טן י.ה. דריקט אויס בוילעט
די קאַנסערווירנדיקע ראָלע פון האַנדל-קאַפיטאַל. עס שטעקט טיף אין די פּעאַדאַלע
פאַרעלטערטע פאַרהעלטענישן, לייגט ווי אַ וואָרעם אין מיטלאַטערלעכן כּרִיין און
מיינט, אַז זיסער איז שוין נישט, עס קאַנסערווירט די פאַרגליווערטע פאַרהעלטענישן
און ווערט פון זיי קאַנסערווירט. די מאַכט-אינסטיטוציע פון אַט דער שיכט אין דער
ייִדישער סוויוע איז די פּעאַדאַלע קעהילע, און זי באַהערשט זי נאָך ביון סאַף פון
18-טן יאָרהונדערט.

אַטאָ די צוויי קלאַסן-שיכטן זינען כאַראַקטעריסטיש פאַר דער ייִדישער
סוויוע אין פּרייסן אין 18-טן י.ה. און אין טאָך אויך פאַר גאַנץ דייטשלאַנד.
דערמיט ווערן אָבער קלאָר אַסאַך מערקווירדיקע שטריכן אין דער געשיכטע פון
דייטשישע ייִדן: אין דייטשלאַנד איז צ. ב. כּסידעס קיינמאַל נישט ערנסט אריינג-
געדרונגען, ס'האַבן געפּעלט יענע גרויסע מאַסן פון קליינבירגערטום, וואָס זינען די

באזע פון דער כסידישער באוועגונג. אין די ליטערארישע און פובליציסטישע ווערק
 פון דער בערלינער האסקאלע פעלט אויך יענער ברייטער „סאָציאלער“ שטריך, ד.ה.
 יענע בורזשואַדעמאָקראטישע לאָזונגען, געווענדט צו די האַרעפאשניקעס און
 אַרעמשאפט, וואָס האָבן געפונען אזוי אַדער אנדערש אַן אַפּשפּיגלונג אין די שריפטן
 פון דער ייִדישער האסקאלע אין רוסלאַנד. די בערלינער האסקאלע קעמפט קעגן
 מיטלבירגערטום און פארן מיטלבירגערטום, קעגן דעם פעאַדאלן, קאָנסערוואַטיוון
 אין מיטלבירגערטום און פאר די נעשאַמעס פון זיינע מאסן, ביפראט פון זיין יונגן
 דאָר, וואָס איז פילבארער צו די נייע טענדענצן. אין אייכלס „רעב הענעך“
 קעמפן פארביטערט צוויי גווירים: דער גוויר נאטאן, וואָס איז שוין אַ מאַ-
 דערנער בורזשואַ, און דער גוויר רעב הענעך, וואָס האַנדלט אפן פעאַדאלן שטייגער
 מיט אלטע קליידער און זילבער, און שטעלט פאַר דעם אלטן, קאָנסערוואַטיוון האַנדל-
 קאפיטאַל. ביידע זיינען זיי גווירים; אָבער נאטאנס פאַנעם איז געווענדט צו דער
 אָנגלייענדיקער קאפיטאַליסטישער אַנטוויקלונג און צו זיינע קלאַסנברידער, דער ניט-
 ייִדישער בורזשואַזיע, ביים הענעך דרייט זיך אויס מיט מוירע מיטן פאַנעם צו דער
 פאַרגאַנגענהייט, האַפט, אַז ס'וועט געלינגען אַפּשטעלן די ראַד פון דער געשיכטע,
 און איז ענג פאַרקויקט מיטן ייִדישן קלעריקאַליום. דאָ האַנדלט זיך ניט וועגן דוירעס
 און ניט וועגן גרייס פון זייערע קאפיטאַלן, נאָר וועגן דער נייער קאפיטאַליסטישער
 קוואַליטעט, אין וועלכער ס'איז איבערגעוואקסן נאטאנס פאַרמעגן און זיין פונקציע
 אין דער געזעלשאַפט.

דער קאמף פון דער יידישער בורזשואזיע אין פרייסן פאר איר פאָליטישער עמאנסיפאציע

עס איז, אלזאָ, געוואקסן עקאָנאָמיש דאָס יידישע בירגערטום אין פרייסן, אויס-
טיילנדיק אן אויבערשטע שיכט פון קימאט מאָדערנער בורזשואזיע, וואָס אייראָפּיי-
זירט זיך האסטיק אויך אפן געביט פון שטייגער און קולטורעלער אנטוויקלונג. א דיי-
טשישער שריפטשטעלער פארצייכנט אין יאָר 1779, אז די בערלינער יידן זינען זייער
אויסגעוואקסן און שטארק פארענדערט זיך אין זייער באנעמען זיך, קליידונג און
געוועליקייט, און אז זיי זינען גרויסע ליבהאַבער פון ליטעראטור און טעאטער. א
אנדערער ריזנדער כאראקטעריזירט אזוי די יידישע בורזשואזיע געזעלשאפט אין קי-
ניגסבערג: „קיניגסבערג, דעם 6 אויגוסט 1770. דאָ זינען פאראן באדייטנדיקע האנדל-
היזער, און אכוך די קאבצאַנישע יידן אין די פאָרשטעט, א רייכע ייִדנשאפט, וואָס
ווינט אין אייגענע היזער אין דער שטאָט. פון זיי האָבן געוויסע מישפּאַכעס גרויס
אַנזען. אסאך פון זייערע פרויען און טעכטער גיט מען דאָ אַפּ קאָועד, און אייניקע
דעליקאטע שיינקייטן, ווען זיי וועלן לייענען די דאָזיקע שורעס, וועלן געוויס דרייען
מיטן נעזל (ד. ה., די ניטידישע לייענערקעס וועלן ניט זיין צופרידן. מ. ע.) דעהיינע
— זיי ווערן אופגענומען אין די בעסטע געזעלשאפטן פון די היגע איינוווינער, און
איך קען בעמעס זאָגן, אז אינעם פארקער מיט זיי האָבן איך זיך אָפט געשעמט
מיטן פאָרורטייל, וואָס איך האָבן איינגעזויגן, אז די דאָזיקע נאציע איז מיקלוימערשט
ניט פייק צו באזיצן די מילעס פון א גוטן ארט דענקען, פון געשמאק און לעבנ-
פירונג (יאָלאָוויטש, ז. 93). רייכערע בערלינער יידן האָבן שוין גרויסע קונסט-און-
ביכערזאמלונגען. די פרידלענדערס אין קיניגסבערג זאמלען בילדער, קופערשטאָכן,
ווערטפולע ביכער אין דייטש, פראנצויזיש, ענגליש, זיי פארמאָגן אויך גרויסע זאמ-
לונגען פון העברייִשע ספאָרים. אין לעצטן פערטל פון 18-טן יאָרהונדערט איז, אלזאָ,
שוין פאראן א היפשע שיכט פון דער יידישער בורזשואזיע, וואָס האָט זיך אין קול-
טורעלן זינען, אין שפראך און שטייגער, קימאט אסימילירט מיט דעם קולטור-לעבן
פון די דייטשישע הערשנדיקע קלאסן, און אין געוויסע הינויכטן זיך אפילע שוין
ארויסגערוקט אין זייער שפּיץ. דאָס איז בילפראט נעגייע די פרויען, וואָס זינען אין
קעגנזאץ צו די מענער זייער שוואך געווען פארבונדן מיט דער יידישער טראדיציע.
עס שלאָגט די שאַ פון די בארימטע „סאלאַנען“ פון דער יידישער בורזשואזיע אין

בערלין און ווין סאָף 18-טן און אָנהייב 19-טן י. ה., וואָס האָבן געשפּילט א גרויסע
 ראָלע אין דעם געזעלשאַפטלעך-ליטעראַרישן און אפּילע פּאָליטישן לעבן פון זייער
 צייט. שלייערמאכער שרייבט אין יאָר 1798: „ס'איז נאטירלעך, אז יונגע געלערנטע
 און מענטשן פון דער „געזעלשאַפט“ באזוכן אָפּט די גרויסע הויזער פון די יידן,
 וויל דאָס זיינען די רייכסטע פאמיליעס פון דעם מיטלשטאנד, און די דאָזיקע הויזער
 זיינען די איינציקע, וואָס פארמאָגן אסאך באזוכער און מע קען דאָרט טרעפן אויס-
 לענדער פון פארשיידענע שטאנדן, וויל די יידן האָבן באציאונגען מיט אלע לענדער.
 דערפאר שטרעבט יעדערער, וואָס וויל זיין א פּוּבליכע סאָציאַלער מיטגליד פון דער
 „געזעלשאַפט“, צו פארקערן אין די דאָזיקע הויזער, ווי מע נעמט איהן יעדערן פריינט-
 לעך און ער פארברענגט אָנגענעם די צייט, וויל די יידישע פרויען (די מענער
 פארנעמען זיך נאָך מיט פלייס מיט מיסכער) פארמאָגן אסאך בילדונג, קענען ריידן
 וועגן ארץ און באהערשן ס'ראו אויך א געביט פון דער פרייער קונסט. שליייער-
 מאכער באקלאַגט זיך אף די פרייע באציאונגען צווישן ביידע געשלעכטער, וואָס
 הערשן אין די יידישע סאלאָנען, און דאָס געפעלט אים ניט. „מיר איז קלאָר-שרייבט
 שליייערמאכער-אז מע קומט דאָרט בלויז צוליב די פרויען.“ אן אויסנאם זיינען
 לויט שליייערמאכער די סאלאָנען פון הענריעטע הערץ און פון פייט. ער פירט טאקע
 א ליבע, עפּשער א פלאַטאָנישע, מיט דער שיינער הענריעטע הערץ, דער פרוי פון
 דעם דאָקטער און כלאַסאָף מאַרקוס הערץ, פארקערט קעסיידער אין איר סאלאָן,
 וואָס איז געווען אויב בארימט, אז ס'קורסירט דאן א שפּריכוואָרט אין בערלין:
 „ווער ס'האָט ניט געזען דעם זשאַנדארמען-כאַרק און מאדאם הערץ, דער האָט ניט
 געזען בערלין.“ נאָך א גרעסערע ראָלע האָט געשפּילט דער סאלאָן פון ראהעל,
 ד. ה. פון ראָכל לעווין, ווי ס'האָבן פארקערט די ברידער הומבאָלדט, די ברידער
 שלעגעל, מאדאם דע-כטאל און די שפיץ פון דער דעמאָליטיקער פריזישער אריס-
 טאָקראטיע. דער דאָזיקער סאלאָן האָט, אגעווי, דער ערשטער אנטוויקלט אן עמעסן
 „געטע-קולט“. א דריטער סאלאָן איז געווען דאָראַטעא מענדעלסאָנס, מוישע מענדעל-
 סאָנס טאָכטער וואָס האָט זיך געגעט מיט איר מאן שימען פייט און כאסענע געהאט
 מיט פרידריך שלעגעל. די סאלאָנען פון די טעכטער פון דאָניעל איציק אין בערלין
 און ווין זיינען מער געווען פארבונדן מיט דער פעאַדאלער אריסטאָקראטיע, ווי מיט
 דער ליטעראַריש-קינסטלערישער באַהעמע. כאַראַקטעריסטיש איז, אז די האַלב-און
 גאַנץ-אסימילירטע יידישע בורזשואזיע שמעלצט זיך צונויף ניט מיטן דייטשישן ביר-
 גערטום פון יענער צייט, נאָר מיט דער פעאַדאלער אריסטאָקראטיע און דער
 קינסטלערישער וועלט. דאָ שפּילט זיך אָפּ די ענגע עקאָנאָמישע פארבינדונג פון
 די יידישע קאפיטאליסטן מיט דעם פעאַדאליזם און די אָפּגעשטאַנענקייט פון דיי-
 טשישן בירגערטום פון יענע צייטן. דער אופשטייג פון דער יידישער בורזשואזיע אין
 פרייסן איז אויך געגאנגען אין שטענדיקע ריבונגען און קאַמף מיט דער קאַנקורירנ-
 דיקער דייטשישער בורזשואזיע. ווי א לאַגישער פּויעל-יוצע קומט די טויפ-
 עפידעמיע און די שידוכים פון רייכע יידישע פרויען מיט דייטשישע פריצים און
 ליטעראטן. נאָך אין מענדעלסאָנס צייט, 1776, האָבן זיך געטויפט די טעכטער פון
 דעם רייכן יידן מוישע האַלפערן און כאסענע געהאט מיט פרייטישע פריצים (פארגל.
 מענדעלסאָנס אורטייל וועגן דעם, העבר. בריוו נומ. 279). לויט פרידלענדערס כעזאבן

אין יאָר 1811 האָבן זיך פאר די פארגאנגענע 8-5 יאָר געטויפט ניט ווייניקער ווי 32 פאמיליע-פאָטערס און 18 באַכרים (גיגער, פאָר הונדערט יארן, 51).

אין א שרייענדיקן קאָנטראסט צו דער עקאָנאָמישער און קולטורעלער וואָג פון דער יידישער בורזשואזיע אין פרייסן שטייט אָבער איר פאָליטיש-יורדישע דאגע. פאָליטיש איז זי נאָך אלץ פארשקלאפט צו אומצאָליקע מיטלאַטערלעכע בא-גרענצונגען און אינסטיטוציעס. די פעאָדאלע מעלוכע האָט צוליב אייגענע מערקאנטי-ליסטיש-פיסקאלע צוועקן געגעבן א ריי עקאָנאָמישע פריוילעגיעס דעם יידיש-בירגערטום, שטרעבנדיק ארויסצופרעסן פון אים וואָס מער שטייערן און אָפּצאָ-לונגען. אין פאָליטיש-יורדישן געביט האָט זי אָבער איבערגעלאָזן און נאָך מער פארטיפט די פארשיידנסטע מיטלאַטערלעכע באגרענעצונגען. ייִדן זיינען יורדיש באטראכט געוואָרן ווי א „פרעמדן-קאָלאָניע“. ניט אומעטום האָבן זיי געמעגט וויינען אין א ריי פריישישע שטעט (שטעטין, קאָלבערג, מאגדעבורג, עלבינג) האָבן זיי ביכלאל ניט געטאָרט וויינען. אין די שטעט, ווו זיי זיינען אופגענומען געוואָרן, איז געווען פעסטגעזעצט די צאָל יידישע פאמיליעס, און פון צייט צו צייט פלעגט „רעגולירט“ ווערן דער באשטאנד פון דער יידישער באפעלקערונג—ס'פלעגן ארויס-געטריבן ווערן די „ניטגעשיצטע“ און ניטפארמעגלעכע ייִדן. דורך פארשיידענע פאר-באָטן און שווערע אָפּצאָלונגען פלעגט מען פארשווערן די יידישע שיהוכים. גראָד אין דער רעגירונג-צייט פון פרידריך II אנטשטייט דאָס רעאקציאָנערסטע ייִדן-געזעץ פון יאָר 1750, א געזעץ, וואָס האָט געזאמלט, פארטיפט און פארשארפט די פריערדיקע באגרענעצונגען. דאָס געזעץ באשרענקט די באפעלקערונג-צאָל פון די ייִדן, טיילט זיי איין אין פארשיידענע קאטעגאָריעס און גרופעס, שליסט זיי אויס פון א מענגע פראָפעסיעס און פארנאָסעס, באגרענעצט זייער האנדל. געוויינלעך זיינען די פריישישע ייִדן געטיילט געוואָרן אין „שוציִדן“ און „געדולדעטע“ ייִדן. בלויז די ערשטע האָבן געלעבט אפן סמאך פון פריוילעגיעס, וואָס די רעגירונג האָט זיי געגעבן. די שוצִיִדן האָבן זיך אָבער אויך געטיילט אף פארשיידענע קאטעגאָריעס: 1. גענעראל-פריוילע-גירטע, וואָס האָבן געמעגט וויינען און האנדלען אין גאנצן לאַנד, און זייערע פריוילעגיעס זיינען ביערושע אריבער צו זייערע קינדער. 2. „אָרדנטלעכע“ שוצִי-ייִדן, וואָס זיינען געווען באגרענעצט מיט א באשטימטער פראָפעסיע אין איין שטאָט, און זייער פריוילעגיע האָט געקאָנט יארשענען בלויז איינער פון זייערע קינדער. 3. „אויסערִאָרדנטלעכע“ שוצִיִדן, וועמעס פריוילעגיע איז געווען ריין פערסאָנעל און ניט געקאָנט אריבערגיין צו דער מישפּאָכע. אין ברעסלע טיילט איין די מאכט די ייִדן אין 4 קאטעגאָריעס: 1. גענעראל-פריוילעגירטע. 2. פריוילעגירטע. 3. טאָלערירטע—ד. ה. „געדולדעטע“ ייִדן. 4. די א. ג. „פיקסענטריסטן“, ד. ה. אועלכע, וואָס האָבן בלויז צייטווייליק געמעגט וויינען אין ברעסלע (זאָמבארט. 209).

גרויס זיינען געווען די לאסטן און שטייערן פון ייִדן. זיי צאָלן שיצעלסט, אן אָפּצאָל פאר די פריוילעגיעס, און 1768 באטרעפט עס 52 טויזנט טאָלער יערלעך. צו דעם קומט צו „רעקרוטן-געלט“, דאן „זילבערליפערונג“—א העזעק פון 24 טויזנט טאָלער יערלעך, און נאָך קלענערע שטייערן. פאר אלע די שטייערן ענטשערן ייִדן סאָלידאריש, ד. ה., דער קלאַל ענטפער טפארן יאָכיד, דער יאָכיד פארן קלאַל-סיקומען צו אָרטיקע שטייערן. נאָר שווער איז ענדלעך די לאסט פון אויסערגעוויינ-

לעכע אָפּצאָלן, אוי ז. ב. פאר דער וואָל פון פארנייסיים, פאר לעשן סרייפּעס, פאר קאָלעריי שטעמפּל-הויצאָעס, און סטאם ווילדע, צוגעטראכטע פּאָדערונגען. יידן האָבן ז. ב. געמוזט אָפּקויפן דעם פּאַרצעלע פון דער קיניגלעכער פאבריק, וואָס קיינער האָט ניט געוואָלט נעמען אין האנט, און ס'פלעגן אויסוואקסן דערפון כויוועס אין די הונדערט טויזנטער טאָלער. אין די יאָרן 1769-1788 האָט געגאָלטן א פאראַרדענונג, אז בא יעדער כאסענע, בא יעדער פאמיליע-סימכע, באם אופבויען א וויז א.א.וו. מוזן יידן קויפן פּאַרצעלע אף א סומע ביז 300 טאָלער. יידישע קעהילעס פלעגט מען צווינגען איבערצונעמען מעלזוכישע פאבריקן, ווען ס'האָט געהאלטן מיט זיי שמאָל. יידן האָבן געמוזט אָפּצאָלן „לײַב-צאָל“, ד. ה. באם אריבערפאַרן פון איין פּראָווינק אין דער אנדערער געמוזט באצאָלן צאָל פאַרן אייגענעם קערפער. ערשט אין יאָר 1797 איז עס אין פרייסן באַטל געוואָרן פאר די אָרטיקע יידן, אָבער ניט פאר פרעמדע. די יידישע קעהילעס האָבן באקומען דעם כאראקטער פון א רעליגיעז-פּאָליטישן (ריכטיקער-פּאָליצייִשן) פארבאנד. זיי האָבן געמוזט קאָנטראָלירן דעם שריט פון יעדן יאָכיד, זיין האנדל-טעטיקייט, פארמעגן-צושטאנד, זיין אופירונג און מאָראל. וואָרעם אויך דאָ האָט עקזיסטירט די סאָלידארישע אכרייעס: די גאנצע קעהילע איז געווען פאראנטוואָרטלעך פאר יעדער גניווע, פאר יעדן פארדעכטיקן באנקראַט, פאר יעדן שטייער-אויספאל. עס באקומט זיך א בילד פון אומגעהויערער ענגשאפט, שטיקנדיקער אטמאָספער, פארשארפטן געטאָ-ביוואָקראטיש און אָפט אכזאָריעסדיק רעגירט, און אזא צושטאנד האָט נאָך געדויערט לאנג נאָכן אויסברוך פון דער גרויסער פראנצויזישער רעוואָלוציע! אפילע באם רויקן, פּשאָרעדיקן מען דעלסאָן רייסן זיך ארויס פון צייט צו צייט ביטערע קלאַגענישן: „דאָ, אין דעם דאָ זיין אוי גערופענעם טאָלעראַנטן לאַנד, לעב איך אויז איינגעענגט, דורך עמעסער ניטטאָלעראַנץ פון אלע זייטן באשרענקט“ (שריפטן, ב. 5, 567). דאָס שאדט אָבער ניט, אז אין דער האקדאָמע צו מ. הערצס איבערזעצונג פון מענאשע בען ייסראָעלס „רעטונג דער יודען“ (1782) זאָל מענדעלסאָן שרייבן וועגן דער דאָזיקער „טאָלעראַנטער מעלזוכע“ און איר הערשער: „איך לעב אין א מעלזוכע, אין וועלכער איינער פון די קליגסטע רעגירער, וואָס האָבן ווען עס איז געהערשט איבער מענטשן, האָט קונסט און וויסנשאפטן צו בלעזן, און פארניגפטיקע פרייהייט צו דענקען אזוי אלגעמיין געמאכט, אז זייער ווירקונג שפרייט זיך אויס ביז אפן קלענצטן איינוווינער פון זיין מעלזוכע“ (שריפטן, ב. 3, 180).

ערשט נאָכן טויט פון פרידריך II (1786) הייבט זיך אף די עמאנסיפאציע-אקציע פון דער יידישער ברוזשואזיע אין פרייסן. דער שוואכער פּאָליטישער קאמף פון דער יידישער ברוזשואזיע אין פרידריכס צייטן דערקלערט זיך ערשטנס מיט איר שטארקסטער עקאָנאָמישער אָפהענגיקייט פונעם פעאָדאלן רעזשים, מיט וועלכן זי איז דעמאָלט געווען פארקניפט און פארשוטעפט מיט טויזנטער פעדעם. אירע עקאָנאָמישע אינטערעסן האָבן אין לעצטן סאכאקל ניט געליטן פון דער פעאָדאלער מאַ-נארכיע, פארקערט, זי האָט ערשט רעכט אופגעבלייט אין פרידריכס צייטן. צווייטנס, מיט דער אומגעהויערער שוואכקייט פון דער דניטשישער ברוזשואזיע, וואָס האָט נאָך אפילע ערנסט ניט געקאָנט טראכטן וועגן איר פּאָליטישער עמאנסיפאציע, דריטנס, מיט דער רויקער מאכט פון פרייסן. אבסאָליוטיזם אין פרידריכס צייטן. גלייך נאָך

זיין טויט, ווען די לייצעס פון דער מאָנארכיע ווערן אביסל אָפגעלאָזן, הייבט זיך אָן א ברייטע פּאָליטישע אקציע פון דער יידישער בורשוואזיע. יעכידים האָבן נאטיר- לעך געזוכט פאר זיך אן אינדיווידועלן אויסוועג. אזוי צ. ב. האָט דאָניעל איציק באקומען פאר זיך און פאר זיין גאנצער צאָלרייכער מישפּאַכע (16 קינדער, אויך איידעם) אין יאָר 1791 דאָס נאטוראליזאציע-בירגעררעכט (ד. ה. פּולשטענדיקע גלייכ- בארעכטיקונג). אנדערע האָבן דעם אויסוועג געפונען אין טויפן זיך. דאָס איז אָבער געווען אן אויסוועג בלויז פאר יעכידים, פאר איינצלנע רייכע יידן. פאר א גאנצן קלאס איז עס ניט געווען קיין דערעך. און זינט 1787 הייבט זיך אָן די עמאנסיפא- ציע-באוועגונג פון דער יידישער בורשוואזיע אין פּרייסן, וואָס איז געקרוינט גע- וואָרן מיט א געוויסן דערפּאָלג (אויך בלויז א טיילווייזן) ערשט מיטן עדיקט פון 11 מארט 1812, ווען נאפּאָלעאָנס באגנעט האָט געצווונגען דעם דייטשישן פעאָדאליזם אין אסאך פראגעס גיין אף האנאָכעס. ס'איז געווען א לאנגער, פארוויקלטער און פארפּאָנטערטער קאמף, פּול סטירעס, אקציעס און קעגנאקציעס. דעם עדיקט פון 1812 זיינען פאָרויסגעגאנגען דריי רעפּאָרם-פרוויזן: דער ערשטער פון די יאָרן 1787-1793, דער צווייטער 1795-1798, דער דריטער 1800-1801. אלע דריי פרוויזן זיינען געבליבן אָן דערפּאָלג, זיינען דערטרונקען געוואָרן אין דעם מאבל אקטן פון דער פארגליווערטער פּרייסישער ביראָקראטיע. קעגן דרויסן, קעגן דער מאכט, איז די דאָזיקע עמאנסיפאציע-באוועגונג קוים אריבערגעוואקסן די שטופע פון שטאדלענעס; אָבער אינעווייניק, אין דער יידישער סוויוע, האָט זי גלייך ארויסגערופן שארפע רייבונגען און קאָנפליקטן צווישן דער אופגעקומענער בורשוואזיע און דעם אלט- פּרענקישן מיטלברעגערטום, האָט ארויסגערופן דעם ליינדשאפטלעכסטן קאמף אין אלע פּרייסישע קעהילעס און האָט אופגערגעגט די געמיטער.

וואָרעם שוין דאָ, אין דער געשיכטע פון דער בערלינער האסקאָלע, זעען מיר יענע דערשיינונג, וואָס איז שפעטער כאראקטעריסטיש קימאט פאר דער גאנצער האסקאָלע: זי איז פּשאַרעדיק און האכנאָעדיק אין אירע פּאָדערונגען צו דער מעלכע, זי איז אגרעסיוו אין איר קאמף אף אינעווייניק, קעגן דעם קאָנסערוואטיוון מיטל- בירגערטום. די יונגע יידישע בורשוואזיע שטרעבט קוידעמקאָל פּאָטער ווערן פון דער וויכטיקסטער פעאָדאלער אינסטיטוציע אין דער יידישער סוויוע—פון דעם קאָהאָל און זיין „סאָלידארישער אכרייעס“. קאָהאָל איז די באסטייליע, וואָס עס שטרעמט די אופקומענדיקע יידישע בורשוואזיע. זי שטרעבט האָבן פרייע הענט אין איר אנט- וויקלונג, און די קאָהאָל-אינסטיטוציע פענטעט זי, בינדט זי סיי עקאָנאָמיש, סיי פּאָליטיש, סיי קולטורעל, מאכט זי פאראנטוואָרטלעך פארן שיקזאל אויך פון די איבעריקע יידישע מאסן, שטערט איר ווייטערדיקן קאמף פאר פּולשטענדיקער פּאָלי- טישער עמאנסיפאציע. אנדערש דאָס אלטפּרענקישע, האנדללאַקאפיטאליסטישע מיטל- בירגערטום, פאר וועלכן קאָהאָל איז א ווי-טיקער מאכט-אפאראט, א מיטל אריבער- צווארפן א גרויסן טייל שטייערן און אנדערע לאסטן אף אונטן, אף די אָרעמע שיכטן. טיילווייז אָבער אויך אף אויבן, אפן גרויסבירגערטום, וויבאלד אין צאָל, נומע- ריש, האָט דאָס מיטלברעגערטום אן אויבערמאכט אין דער קעהילע, און וויבאלד

(1) די געשיכטע פון דיראָזיקע עמאנסיפאציע-קאסטן טילדערט די מאָנאגראַפיע:

I. Freund: Die Emanzipation der Juden in Preussen. Berlin 1912. I-II.

דער קלער, די ראבאָנים זײַנען דער געטרייטער שוטעף און אינסטרומענט. עמאנ׳-
סיפאציע באדייט פארן מיטלברירגערטום דעם סאָף פון זײַן הערשאפט אין קאָהאַל,
באדייט א שרונג אין א נײַטיכערער צוקונפט, באדייט מיליטעריניסט, באדייט דעם
וואָס פון אײַראָפּייזאציע־טענדענצן אין ײִדישן לעבן און אן אָפּשוואַכונג פון קלערי-
קאָליר, זײַן וויכטיקסטן אידעאָלאָגישן געווער. אָפּן און אנטשיידן נײַט מיטגיין קאָן
ניט די דאָזיקע שיכט, אָף וויפּל עמאנסיפאציע באדייט דאָס אָפּשאפן א גאַנצע רײַ
מיטלאַלטערלעכע באגרענעצונגען, דאָס באַטל ווערן פון דעם גאַנצן שוין־סיסטעם און
פון די פארשיידנסטע מיטלאַלטערלעכע מאַקעס, וואָס זי האָט אויך גאַנץ גוט געפילט
אָף דער אײַגענער הײַט, און אָף וויפּל עס דריקט אָף איר אויך דער עקאָנאָמישער
קױעץ פון ײִדישן גרויסברירגערטום, גײַט זי פּאַרזײַכטיק, מיט כשאד, פּוּל אומצוטרוי,
א שריט פּאַרויס, צוויי צוריק, און טאַרמאַזירט מער ווי זי העלפט.
עס איז ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש, אז אין דער שפּײַץ פון דער עמאנסיפאציע-
באוועגונג איז געשטאַנען דאָוויד פּרידלענדער, איציקס אײַדעם. ווען מע ווײַלט אויס
ײִדישע דעפּוטאַטן, וואָס זאָלן אונטערהאַנדלען מיט דער רעגירונג, ווערט ער אויס-
געוויילט פארן גענעראל־דעפּוטאַט. ער רעדאגירט עס דעם אויספירלעכן מעמאָראַנדום
פון יאָר 1787, א מײַן „מאַגנאַ קאַרטאַ“ פון די דעמלטיקע פּאַדערונגען פון דער
ײִדישער בורזשואזיע. און אָט איז א טשיקאווער עפּיזאָד פון די עמאנסיפאציע־קאַמפּן
אין פּרײַסן; ווען מע ווײַלט אין קיניגסבערג דעפּוטאַטן, קומט צו א שפּאַלטינג אין
דער קעהילע. די אָרטאָדאָקסיע (ד. ה. דאָס מיטלברירגערטום) האָט די מערהײַט אין
דער קעהילע, די אופגעקלערטע זײַנען אין א מינדערהײַט, צײַלן אָן סאַכאַקל 34
באַלעבאַטיס. דאָס זײַנען אָבער די רײַכסטע מענטשן אין שטאַט,
וואָס רעפּרעזענטירן מער ווי א העלפט פון די געצאָלטע שטיי-
ערן. זיי ווײַלן אן אײַגענעם מינדערהײַט־פּאַרשטייער, וואָלף פּרידלענדער, ער ווערט
אָבער נײַט אָנערקענט פון די קיניגלעכע קאַמיסאַרן (פּרוינד, ז. 62). אין א מעמאָ-
ראַנדום פון 24 אויגוסט 1792 טרעט ארויס די קיניגסבערגער קעהילע (ד. ה. די
אָרטאָדאָקסיע) קעגן פארשיידענע פונקטן פון דער געפלאַנטער רעפּאָרם, דער הײַפט
אָבער קעגן דער אָפּשאפונג פון דער סאָלידאַרישער אַכרייעס.
אָבער אויך די 34 אופגעקלערטע גוירים אין קיניגסבערג שווינגן נײַט און פּאַדערן,
פארקערט, אָפּשאפן די סאָלידאַרישע אַכרייעס און מאַכן א סאָף צו דער דיקטאַטור
פון מיטלברירגערטום אין די קעהילעס. זיי שרײַבן צ. ב. אין זײַער מעמאָראַנדום פון
17 יאַנואַר 1793: „פון דער אַנדער זײַט דריקן אונדז די קײַטן פון דער סאָלידאַרי-
שער פאַרבינדונג, די אַסט פון שטייערן, ביפּראַט אָבער די סאָלידאַרישע פּאַרם,
אין וועלכער מיר מוזן זיי צאָלן; די מער אָדער ווייניקער גרויסע אָפּהענגי-
קײַט, אין וועלכער סײַהאַלטן אונדז אונדזערע פּאַרשטייער און
עלסטע, מוז אונדז וואָס ווייטער אַלץ מער אומדערטרעגלעך ווערן“ (פּרוינד,
ב. 2, 92).

דעם דאָזיקן קאַמפּ פון דער ײִדישער בורזשואזיע פאר איר פּאָליטישער עמאנ-
סיפאציע וועט, אגעווי, שילדערן אייכלס קאַמעדיע „רעב הענעך“ (1792-1793).
דער קענזאָק צווישן דעם מיטלברירגערטום, וואָס וואַקסט איבער אין מאָדערנע
בורזשואזיע, און דעם פאַרגלײַווערטן, אַלטפּרענקישן, פּעאָדאַלן מיטלברירגערטום —

דאָס איז איינע פון די וויכטיקסטע טעמעס פון דער בערלינער האסקאָלע-
ליטעראַטור. מיר וועלן אים געפינען אויך אין דער רוסישער און גאליצישער האס-
קאָלע-ליטעראַטור. דאָרט איז אָבער דער קלאסנקאמף אין דער ייִדישער סוויווע אסאך
קאָמפליצירטער, פארביקער. וואָרעם דאָ איז דאָ נאָך א דריטער סאָציאַלער קויען:
א ריזיקע מאסע פון האָרעפאשניקעס און אָרעמשאפט, צו וועלכער די בורזשואזיע
וועט אפעלירן אין איר קאמף קעגן דעם ייִדישן מיטלאַטער, פאנאנדערוויקלענ-
דיק פאר איר דעם גרויזאמען לייִונט פון קאָהאַלשער עקספּלאַטאציע. אזויארום
וועט אנטשטיין די באזע פאר א פארצווייגטער האסקאָלע-ליטעראַטור אין דער ייִדי-
שער שפראך, א באזע, וואָס האָט געפעלט אין דער געשיכטע פון דער בערלינער
האסקאָלע.

די מענדעלסאָן-רעגענדע

פראנץ מערינג האָט פארפאסט א גאנצן בוך, ביכדיי אָפצורייניקן רעסינגס לעבן, ווירקן און שאפן פון די אומצאָליקע רעגענדעס, וואָס די בורזשואזע פאַרשונג האָט געשאפן ארום דעם דאָזיקן גרויסן פאַרשטייער פון דער דייטשישער אופקלערונג. ניטווייניקער, און עפשער נאָך מער רעגענדעס זיינען געשאפן געוואָרן ארום מוישע מענדעלסאָן. עס שיינט אפילו, אז מענדעלסאָנס מישפּאַכע האָט קאַרעגירט מענדעל-סאָנס געבורט-יאָר פון 1728 אף 1729, עס זאָל אויסקומען, אז ער איז געבאָרן גע-וואָרן מיט רעסינגן אין איין יאָר (זע „דור תהפוכות“, ב. 1, 40). ער איז געווען אן אידעאָלאָג פון אן איבערגאנג-שיכט אין אן איבערגאנג-צייט, און שוין דאָס אליין האָט געשאפן א ברייטע גאמע פון יערושע-מעגלעכקייטן פאר פארשיידענע קלאסן-שיכטן, האָט מעגלעך נעמאכט א פארשיידנארטיקע ווירקונג פון זיין שאפן און גע-זעלשאפטלעכער טעטיקייט. די רעגענדע האָט זיך גענומען וועבן שוין בעשאס זיין לעבן, און נאָך א יאָר פאר זיין טויט, אין דעם „המאסף“ פון 1785, האָט מען אים שוין פארגליכן צום ראמבאם און אף אים אריבערגעטראָגן דעם זאך „ממשה ועד משה לא קם כמשה“. בא אָט דעם אפאָטעאָז איז אין אלגעמיין פארבליבן די גאנצע האסקאָלע. נאָך אין יאָר 1867, ווען גאָטלעךער פובליקירט זיין איבערזעצונג פון מענדעלסאָנס „יערושאלאָיים“, באגלייט ער זי מיטן עפיגראם (ז. XXX):

(מוישע ראביינו האָט די טוירע באקומען פון הימל,
דער ראמבאם האָט אין איר אריינגעבלאָזן א יע-
בעריקן גייסט, מענדעלסאָן האָט איר אופגעשטעלט
א ט פּל אין זיין „יערושאלאָיים“.)

משה בן עמרם קבל התורה מן השמים
משה בן מימון נפח באפה גיבית רוח חיים,
משה בן מנחם עשה לה מ רש בירושלים.

א גוטן גרונט צו יארשענען מענדעלסאָנען האָט די האלב- און גאנץ-אסימילירטע יידישע גרויס-בורזשואזיע. עס נעמט אָן מענדעלסאָנען אפילו איר רעכטער, אָרטאָ-דאָקסישער פליגל פון פראנקפורטער שניט, וואָס זעט אין אים דעם באגרינדער פון דער נעץ-אָרטאָדאָקסיע בא ייִדן (פארגל. בערנפעלד, זאמלבוך מענדעלסאָן, 79). אָבער אויך די יאהודישע רעליגיעזע רעפּאָרם-באוועגונג, וואָס ציט איר ייִכעס פון פריד-לענדערן, פארופט זיך אף מענדעלסאָנען. א פאָר יאָר פאר זיין טויט (1834) האָט פרידלענדער איידעס געזאָגט, אז מענדעלסאָן איז אין טאָך געווען קעגן די מצוות מעשיות, ד. ה. קעגן דער רעליגיעזער פראקטיק. דאָס איז געזאָגט געוואָרן אין דער פאָלעמיק קעגן רעדזשיאָ, וואָס איז אין זיין בוך „התורה והפילוסופיה“ (1828) ארויס-

געטראָטן קעגן די טאלמידים פון מענדעלסאָנען, וואָס ווילן אראָפּוואַרפן די לאַסט פון די פּראַקטישע מיצוועס (דור הפּוֹכוֹת, ב. 2, 19). קייזערלינג, מענדעלסאָנס ביו איצט באַדייטנדיקסטער ביאָגראַף, רעפּרעזענטירט זעם שוין קימאט אסימילירטן פּליגל פון דער ייִדישער גרויס-בורזשוואַזיע אין דייטשלאַנד, און פאַר אים איז מענדעלסאָן דער נאַוואַטאָר אין ייִדישן לעבן, דער גרויסער דייטשישער פּאַטריאָט און שריפט-שטעלער, דער כאַווער פון לעסינג און אנדערע דייטשישע אופקלערער, א באַווונד-דערער פון פּרידריך II און פון דער האָהענצאָלערנישער מאָנאַרכיע, דער קעמפּער קעגן דער ייִדישער שפּראַך, קעגן פּוילישע מעלאַמדים און קעגן פּוילישע יידן ביכלאָל, וואָס קייזערלינג האָט זיי פּיינט טאַכלעס סינע. מיט קליינע, מער קלעריקאלע מאָדי-פיקאַציעס איז עס אויך גרעצס שטאַנדפּונקט.

פאַר דעם גרעסטן טייל בורזשוואַזע פּאַרשער איז כאַראַקטעריסטיש יענע אַנט-שיידנדיקע ראַלע, וואָס זיי שרייבן צו מענדעלסאָנס אופטריט אין דעם ייִדישן גע-זעלשאַפּטלעכן לעבן. דאָס שטימט מיטן בורזשוואַזן קוק אָפּ געשיכטע, ווי העלדן געשיכטע. „פון מענדעלסאָנען, — זאָגט קייזערלינג, — איז ארויס די גאַנצע אַנטוויקלונג, וואָס די יידן האָבן גענומען אין גייסטיקער און בירגערלעכער הינויכט, און יעדע פּאַרטיי, וואָס האָט זיך געבילדעט אין ייִדנטום, האָט זיך אָן אים אָנגעלענט“ (ערשטע אויס-גאַבע, 385). און ליינט איר איבער קייזערלינגס בוך, ווערט אייך קלאָר, אַז אָן מענדעלסאָנען וואָלטן מיר נאָך אלץ געהאַלטן באַם 18-טן יאָרהונדערט, באַ יאַנקעוו עמדעג און דעם ווילנער גאַען. פּערעץ סמאָלענסקיין, דער אידעאָלאָג פון רוינירטע און צוליב דעם נאַציאָנאַליסטיש-צעיושעטע שיכטן פון קליינבירגערטום, איז, ווי באַ-קאַנט, סאָף זיבעציקער יאָרן ארויס אין שאַרפן קאַמף קעגן מענדעלסאָנען און דער בערלינער האַסקאַלע. אָבער אויך ער ליינט ניט די דאָזיקע אַנטשיידנדיקע ראַלע מענדעלסאָנס, כאָטש ער פאַרופט זיך אָפּ „רוח הזמן“. פאַרקערט, טאַקע ארויסגייע-ענדיק פון דער זעלביקער האַנאַכע, זידלט ער אזוי טעמפּעראַמענטפול דעם דעסער, באַשולדיקט אים אין צווייטע און ראַפּינירט-פאַרהילטע אסימיליאַטערישע טענדענצן. און מוישע לייב ליליענבלום, וואָס איז דאַן (1879) נאָך געווען „סאָציאַליסטיש“ גע-שטימט, ענטפּערט סמאָלענסקינען: „דער גייסט פון דעם דעמאָליטיקן דייטשישן דאָר האָט ארויסגערופן אזא מענטשן, און אויב דער גוירל וואָלט ניט געפאַלן אָפּ אַ הוי-קער, וואָס הייסט מוישע מענדעלסאָן, וואָלט אָפּ זיין אָרט געקומען אַן אנדערער, אַ נאַרמאַל-וויקסיקער מיט אַן אנדער נאָמען.“ (כל כהני ליליענבלום, ב. 2, 165). בערנפעלד האָט אין יאָר 1897 אין זיין מאָנאָגראַפּיע „דור הפּוֹכוֹת“, — עמעס, מיט מער באַוואַרענישן, — פאַרטיידיקט אין טאָך סמאָלענסקינס פּאָזיציע בענעגייע מענדעלסאָנען. אין פאַרגלייך מיט סמאָלענסקינען אונטערשרייכט ער שוין, אַז „מענדעלסאָן האָט ניט באַשאַפן די דאָזיקע טקופּע, נאָר זי איז פון זיך געוואָרן דורך טויונט באַקאַנטע און ניט באַקאַנטע סיבעס“. פון דער בורזשוואַזער אַנטי-נאָמיע, פּערזענלעכקייט און געשיכטע“ גייט אָבער אויך בערנפעלד ניט ארויס. מענדעלסאָנען האָט טאַקע באַשאַפן „די טקופּע“, עס לאָזט זיך אָבער אויס, אַז מענדעלסאָן האָט פאַרהאַלטן איר לויף, און נאָך זיין טויט, וויל ער האָט ניט איבערגעלאָזן יאָרשים פון זיין פּאַרמאַט, איז טאַקע געקומען די אסימיליאַציע-פאַרפלייצעניש (ב. 1, 125).

פּעלד מיט קלעריקאלן אָבסקוראָנטיזם. ב. 1, ז. 94 דערקלערט ער קאטעגאָריש, אז
"אָן א שטעקן און א בייטש קען מען ניט רעגירן מיטן פּאָליק", און פארטיידיקט
דערמיט דאָס ראַבאָנאַישע רעכט אפן כּיירעם. ז. 40 זעט ער, די געטלעכע האַנט"
אין דעם פּאָקט, וואָס מענדעלסאָן האָט זיך מיטיאכעס געווען מיטן פּוילישן ראָוו
רמ"א; שפורן פון גאָטס אופּזיכט זעט בערנפעלד אויך אין דעם פּאָקט, אז מענדעל-
סאָנס העלפער באַם, בעער" איז געווען דער פּוילישער לאַמדן שלוימע דובנע
(ב. 1, 95). אָף אַן אנדער אָרט (ב. 1, 104) פארטיידיקט בערנפעלד די ראַבאָנאַים, אָף
וועלכע ס'איז לויט בערנפעלדן ניט גערעכט אָנגעפאלן ווייזל, וואָרעם זיי זיינען
געווען גרויסע מענטשן, כּאָטש ס'האָבן זיי געפּעלט יענע, פּלאַכע" זאכן, וואָס ס'האָט
פון זיי געפּאָדערט ווייזל, ד. ה. עלעמענטארע בילדונג-יעדעס. בערנפעלד גיט, אַלואָ,
בלויז א וואַריאַנט פון סמאָלענסקינס שטאַנדפּונקט; וואָרעם אויך סמאָלענסקיין, ווען
ער איז מאַסקים מיט מענדעלסאָנען, אז רעליגיע טאָר ניט האָבן קיין וועלטלעכע
מאַכט, פּאָדערט ער אָבער, אז קאָלומאַן אנדערע רעליגיעס האָבן אזא מין מאַכט,
מוז זי האָבן אויך דער ייִדישער קלער, "אַנדערש וועט אויסגעראָבן ווערן א קייווער
פאר דער ייִדישער רעליגיע. וואָרעם די אנדערע רעליגיעס וועלן זיין געשיצט, און
די ייִדישע רעליגיע וועט קיינער ניט באַשיצן". אַנדערש געזאָגט, פאר סמאָלענ-
סקינען האָט רעליגיע א ווערט ווי א צעמענטיר-מיטל פון דער ייִדישער נאַציע,
בעשאַס פאר בערנפעלדן, וואָס פאַרצייכנט מיט טאַרגעניגן, אז "אין אונדזער צייט
איז אונטערגעגאַנגען די האַשפּאַע פון דער מאַטעריאַליסטישער פּילאָסאָפּיע" (ב. 1, 54),
האָט די רעליגיע א זעלבשטענדיקן ווערט. בערנפעלד שטרעבט צו זיין, אָביעקטיוו"
בענגייע מענדעלסאָנען און דעם ערשטן דאָר מאַסקיליים; אָבער זיין אַלגעמיינע
אַפּשאַצונג איז א נעגאַטיווע. די ערשטע מאַסקיליים זיינען לויט אים, פּלאַכע פּלאַפּ-
לער". אין מענדעלסאָנס ווירקן זיינען פאַראַן אויך געוויסע פּאָזיטיווע שטריכן, אָבער
ער איז ווייט ניט געווען קיין "גדול בחכמי ישראל" (ב. 2, 127). אין דער לעצטער
צייט, ווען די מיטעלע ייִדישע בורזשואַזיע און טיילן פון קליינבירגערטום ווערן
פאַשיזירט, גייען אונטער דער אָנפירונג פון דער גרויסבורזשואַזיע אויך אפן אידע-
אָלאָגישן געביט, האָט בערנפעלד רעווידירט זיין אָפּשאַצונג פון מענדעלסאָנען אין
זיין פון מאָריס ווינטשעווסקיס באַרימטן פעליעטאָן "נאָך מײַן טויט" (ב. 4, ז. 110-116).
פריער האָט בערנפעלד געשריבן, אז מענדעלסאָן און זיין דאָר זיינען אין טאָך געווען
א נעגאַטיווע דערשיינונג, האַגאַם ניט אָן מײַלעס; הייַנט שטרעכט ער אונטער זייערע
מײַלעס, וואָס זיינען אָבער ניט פריי געווען פון פעלערן. פריער האָט ער געשריבן
וועגן די "מעאַספּים", אז זייערע שריפטן קען א לייענער מיט געשמאַק ניט לייענען
אָן א ווידערווילן ("דור תּהפּוכות, ב. 1, 41); הייַנט (מענדעלסאָן-זאַמלבוך, ז. 94)
געפינט ער אײַן, אז דער דאָזיקער יונגער קרייז איז אופּגעטראָטן זיגעסבאַווסט און
גלייך פון אָנהייב אַגרעסיוו, ביכדיי דערהויפּט צו וועקן בא זיין פּאָליק דעם זיין פאר
א שיינעם, מען קען אָפּליע זאָגן פאר א קלאַסישן העברייִשן סטיל און איידעלער
מאַכן זייער ליטעראַרישן געשמאַק". אויך יויסעף קלויזנער אין זיין לעצטדערשינע-
נער געשיכטע פון די "מעאַספּים" געפינט פאר נייטיק צו קאָרעגירן די קימאַט-איינמו-
טיקע אָפּשאַצונג פון מענדעלסאָנען, וואָס ס'האָבן געגעבן סמאָלענסקיין, בערנפעלד, אכאַד
האַאָם ("על פרשת דרכים", ב. 2, 3, 41-37) אין א מער אפּאָלאָגעטישן גייסט. (ז. 81-87).

דעמזעלביקן פראָצעס פון צוזאמענוואקסן מיט דער יאהודישער גרויסבורזשוואזער אידעאָלאָגיע דעמאָנסטרירט אויך דער יידישיסטישער לאַגער; אויך ער האָט אפּאָ- לאַגעטיש געפּייערט מענדעלסאָנס יוביליי אין יאָר 1929, אָפּגעדרוקט באַראַדיאנסקעס יאהודישן ארטיקל אין די היסטאָרישע שריפטן פון יווא און אינגעאָרדנט בא- גייסטערטע מענדעלסאָן-אָוונטן.

מע רעדט אָפּט וועגן צוויי דויערס פון דער אופקלערונג אין פראנקרײך: דעם „עלטערן“ אין דעם „ינגערן“. דער אונטערשייד צווישן ביידע „דויערס“ באדייט די נייע קוואליטעט, וואָס ס׳האָט אריינגעבראכט דער ווייטערדיקער וויקס פון קאפיטא- ליסטישע עלעמענטן אין שוים פון דער פעאַדאלער אָרדענונג, דער אויסגעוואקסענער קלאַסן-באוויסטזיין פון דער יונגער בורזשוואזיע, איר אויסגעוואקסענער רעוואָליוציאָ- נערישקייט. דער „דויערס“-טערמין טראַגט א ריין-באדינגלעכן כאַראַקטער; מיר קענען זען דעם אונטערשייד אפילע אין דער שאַפונג פון דעם זעלביקן שרייבער (פארגל. צ. ב. דירדאָס ראָמאַן „Les bijoux indiscrets“ פון זיין יוגנט-פּערזאָנאַ מיט זיין „זשאַק דער פאטאליסט“ (1773), וואָס זאָגט שוין אָן די גרויסע פראנצויזישע רע- וואָליוציע); „עלטערע“ אופקלערער, וואָס רעפּרעזענטירן א מער-אַפּגעשטאַנענע שיכט פון דער בורזשוואזיע, קענען עקזיסטירן גלייכצייטיק מיט דער „יונגער“ אופקלערונג. מוישע מענדעלסאָן (אָדער מוישע מידעסוי, ווי ער פלעגט זיך אליין כאַסמענען) איז א פאַרשטייער פון דעם „עלטערן“ דאָר אופקלערער. דער מיטל-בירגער זעט זיך אָן דייטלעך אין זיין אירעאָלאָגיע, כאַטש אויך דאָ קומט פאַר א לאַנגזאַמע עוואָליר- ציע אין דער ריכטונג פון מאָדערנער בורזשוואזיע. די לאַנגזאַמקייט פון דער דאָזיקער עוואָליוציע, אנדערש געזאָגט, מענדעלסאָנס קאָנסערוואטיווקייט ווערט בא- שטימט דורך דער אָפּגעשטאַנענער אנטוויקלונג פון דייטשלאַנד אין זיין צייט, דורך דער פאַרקריפּטער אנטוויקלונג פון דער דייטשישער בורזשוואזיע, דורך דער אָפּגעשטאַנענע קייט פון דער יידישער סוויוע, אין וועלכער ער האָט טיף גע- שטעקט. זיין קאָנסערוואטיווע אופקלערונג שטעלט פאַר א דיאַלעקטישע איינהייט, און מען קען ניט אָפּטיילן זיין טעטיקייט אין דער דייטשישער סוויוע פון זיין טע- טיקייט אין דער יידישער סוויוע (ווי דאָס טוט צ. ב. קלויזנער, ז. 83). עס איז ניט ריכטיק, אז מענדעלסאָן איז געווען א מעכטיקער קעמפּער (לוחם כביר) אין דער דייטשישער ליטעראטור, און א פּשאַרעדיקער קאָנסערוואטער אין דער יידישער סוויוע. א „לוחם כביר“, א מעכטיקער קעמפּער אין דער דייטשישער ליטעראטור איז געווען לעסינג, ניט מענדעלסאָן; און מענדעלסאָן און ניקאָלי האָבן געטאָן אלץ, וואָס איז געווען אין זייער רעשוס, ביכדיי אָפּצוהאַלטן לעסינג פון זיינע קאַמפּן, פונקט ווי לעסינג האָט קעסיידער געשטרעבט צוצוגיטן פּייער און טעמפּעראַמענט אין מענדעלסאָנס ארויסטרעטונגען. אין א בריוו פון דעם 9טן יאנוואר 1777 שרייבט לעסינג צו מענדעלסאָנען: ⁽¹⁾ „איך בעט אייך, אויב איר וועט ענטפערן, טוט עס וואָס מוטיקער און מיט דער גאַנצער מעגלעכער ענערגיע (ב. V, 183). און בא אן אנדער

(1) עס האַנדלט זיך וועגן דעם לאַוואטער-שטרייט.

„Er würde es doch nicht wiederum nach einem so hämi-
schen Schläge mit einem verräterischem Streicheln hinterher gut
sein lassen wollen.“ ער (מענדעלסאָן), דארף זיך דאָך ניט באַפרידיקן, נאָך אזא
ברוטאלן קלאַפּ, מיט אַ פאַרעטער־ישן גלעטן פון הינטן אַרום“ (פאַרגל. קייזערלינג,
ערשטע אויסגאַבע, 62, 201, 210 און א. ו.).

מענדעלסאָן איז ניט געווען קיין קעמפער, ניט אין דער דײַטשישער סוויװע,
ניט אין דער ייִדישער. אין דער שריפט „פּאָפּ, איין מעטאָפּיזיקער“ (1755), װאָס ער
האָט געשריבן מיט לעסינגן, זײַנען די שאַרפע פּײַלן קעגן דער אַקאַדעמיע לעסינגס
אייגנס, ניט מענדעלסאָנס. אין די שטרײַטן מיט לאַװאַטער און באַנע איז מענדעלסאָן
אַרײַנגעצױגן געװאָרן קעגן זײַן װײַלן, און טײַקעף געשטרעבט זיך אַרױסצױען פון
קאַמף. ער איז געווען אױך קעגן עזנטלעכן פּאָליטישן קאַמף פאַר די אינטערעסן
פון זײַן קלאַס און נאַציע, און פאַרמאָגט װעגן דעם עטלעכע זײער טרוקענע און
נעגאַטױוע אַרױסזאָגונגען (פאַרגל. קייזערלינג, 191, 270). װען זײַן פּרײַנט, דער
דײַטשישער פּראָפּעסאָר אבט, האָט אים מיטגעטײלט, אז ער װײל דיסקוטירן די פּראַגע
װעגן דעם גױרל פון מענדעלסאָנס לאַנדסלײַט, ד. ה. די ייִדישע פּראַגע, האָט דער
לעצטער קאַלט געענטפּערט: „אײך װאַש אָפּ מײַנע הענט, אײך װײס גאָרניט. סױװעט
זײַן דאָס, װאָס עס קען זײַן, לױט די געשעענישן. װאָס עס באַװרויקט ניט מײַן
סיסטעם, דאָס מאַכט אױך מיר ניט זאָרג. פּאַמפּאַדור, ברײל, די יעװײטן, גלױבנס-
ריכטער, יאַס-רױבער, טיראַנען, גיפּט-מײשער און לאַנד-פאַרעטער, װאָס אַרט עס?
מיט דעם קאַרטזין פון אַ דײַטשישן מעטאָפּיזיקער הײל אײך מיך אײַן אין מײַן מאַנטל,
און זאָג װײ פאַנגלאָס: די דאָזיקע װעלט איז די בעסטע.“ (שר-פּטן ב. V, 325). עס
שטעקט דאָ אַ פּולשטענדיקע גלײַכגילטיקייט און אָפּנייגונג בענעגײע געזעלשאַפּטלעכן
קאַמף, אײן קעגנזאַץ צו לעסינגן. מענדעלסאָן האָט אָפּט געהאַלפּן ייִדישע קעהילעס
אין מאַמענטן פון רעדיפּעס אָף זײ, אָבער ניט אין עפּנטלעכן קאַמף, נאָר דורך פּרײ-
װאַטע פאַרבינדונגען און שטאַדלאַנעס. ער פלעגט װירקלעך באַװײַזן טעמפּעראַמענט
בלױז דאַן, װען עפּעס „האַט באַװרויקט זײַן סיסטעם“ — דאַן פאַרפּאַסט ער זײַן
„יערוואַלעם“, זײַנע „מאָרגן-שטונדן“. אזױ אױך אין דער ייִדישער סוויװע. װען די
שווערינער קעהילע האָט אים געבעטן אײן יאָר 1771 אינטערווענירן מעקױעך דעם
פאַרבאַט פון דער מאַכט צו באַגראָבן די ייִדישע מײסיים דעם זעלביקן טאָג, אַ פאַר-
באַט, װאָס איז געווען צום האַרצן דעם אױפּקלערער מענדעלסאָן — דערקלערט ער דער
קעהילע, אז דער פאַרבאַט גײט ניט קעגן די פּרײַנציפּן פון דער ייִדישער רעליגיע,
אָבער גלײַכצײטיק פאַרפּאַסט ער אַ באַקאַשע לױט איר װונטש. ער שטרעבט אײן
מעשעך פון זײַן גאַנצן לעבן ניט אײַנרײַסן מיט דער אַרטאָדאָקסיע, מיט ראַבאַננים,
און פירט אַ פּאָרזיכטיק-העפלעכע (ריכטיקער — כּניפעסדיקע) קאַרעספּאָנדענץ מיטן
אַבסקוראַנטישן ראָװ עמדען, װאָס שעמט זיך גראָד ניט פון צײַט צו צײַט אים דער-
לאַנגען מאַמאָשעסדיקע קלעפּ. מענדעלסאָנס ניטקעמפּערישקײט פאַרצײכנט װײ אַכע-
סאַרן נאָך זײַן ערשטער בײַגראַף, אײציק אײכל, און טײטשט עס אױס מיט מענדעל-
סאָנס שווערער יוגנט (זע „המאסף“, 1788, ז. 120).

מענדעלסאָן איז געווען אַ מעסיקער קאַנטערוואַטױוער אױפּקלערער. אַ צװײ יאָר-
צענדליקער איז מענדעלסאָן געווען שטאַרק פּאָפּולער באַ דעם אױסגעװאַקסענעם

שיכט פון בירגערלעכע און פריזישע האלב-אופגעקלערטע. זיין טעטיקייט אין דער דייטשישער ליטעראטור פאלט אף א צייט, ווען גרויסע מאסן פון דייטשישן בירגערטום און פארבירגערלעכטע פריצים ווערן אריינגעצויגן אין דער אופקלערונג- באוועגונג, זיינען נאך אָבער צו קאָנסערוואַטיוו, ביכדיי צו קענען מיטגיין מיט אזעלכע אוואַנגארדישע פּיאָנערן, ווי לעסינג צ. ב., — עס איז א צייט פון רעלאַ- טיוון שטילשטאנד, פון לאַנגזאָם ריפּנדיקן ברוזשואַזן קלאַסן- באַוווּסטיגן אונטערן קנאַפּל פון דער הָהענצאָלערנישער דעספּאָטיע, ווען די באַוועגונג גייט מער אינ- דערברייט, ווי אינדערטיף. דידאַזיקע צווישנצייט האָט אָבער מעגלעך געמאַכט דעם גרויסן רוים פון מענדעלסאָנס עפּיאָנעריש-עלעגאַנטער, פּלאַכער פּילאָסאָפּיע. עס איז גע- ווען א שווינדזיכטיקער רוים, וואָס איז אזוי גיך פאַרשווינדן, ווי גיך ער איז געקומען. אין די אכציקער יאָרן פון אכצנטן י. ה. איז מענדעלסאָן געשטאַרבן ניט נאָר פּיזיש, נאָר אויך גיכטיק פאַר דער דייטשישער קולטור און ליטעראַטור. טיילווייז האָט ער עס אַליין גע- פּילט אין זײַנע לעצטע יאָרן. ער שרייבט דאָן אַליין: „איך ווייס, אז מײַן פּילאָסאָפּיע איז שוין ניט מער די פּילאָסאָפּיע פון דער צײַט.“ (שריפטן, ב. 2. 236). די עפּאָכע פון דער גרויסער פּראַנציוזישער רעוואָלוציע, פון קאַנטס פּילאָסאָפּיע, פון געטעס און שילערס דיכטונג, האָט אים פּרלשטענדיק ליקווידירט- און מער איז ער שוין אין דייטשלאַנד ניט אופגעשטאַנען טכּיעס-האַמיסיים. היינט צו טאָג ווערט מענדעלסאָן- און מיט רעכט- קוים דערמאָנט אין דער געשיכטע פון דער דייטשישער פּילאָסאָפּיע און ליטעראַטור.

אַנדערש אָבער אין דער יידישער סוויוע. בא די דייטשן איז מענדעלסאָן פּאָפּולער געוואָרן אדאַנק דעם קאָנסערוואַטיוו פון זײַן אופקלערונג, אין דער יידי- שער סוויוע איז אָבער זײַן באַדייטונג באַשטאַנען אין דער אופקלערערישקייט פון זײַן קאָנסערוואַטיוו. בא די דייטשן האָט ער דערלאַנגט דעם גרעסטן רוים מיט זײַן „פּעדאַגאָג“, ווייל ער האָט אין דעמדאָזיקן ווערק געליפּערט „באוויזן“, אזויצוזאָגן, פאַר די האַלב-אופגעקלערטע, וואָס באַשטעטיקן די אומשטערבלעכקייט פון דער געשטאַמע; אין דער יידישער סוויוע וואָלט מער בוילעט ארויסגעקומען זײַן עצעם שטרעבן צו דערווייזן מיט „סייכלדיקע“ ארגומענטן דעמדאָזיקן טעזיס, וואָס איז א יידישע רעליגיעזע דאָגמע. אין מענדעלסאָנס א בריוו צו ווייזלען פון יאָר 1768 (העבר. בריוו, נומ. 98) שרייבט ער טאַקע, אז ער האָט לעכאַטכילע מוירע געהאַט אים צוצושיקן זײַן „פּעדאַגאָג“, וואָרעם אין דעמדאָזיקן ווערק ברענגט ער ראיעס און באַווויזן פאַר א זאַך, וואָס איר ריכטיקייט קען ניט זײַן אין סאָפּעק פאַר קיין שום ייִדן; „והנה תוך ימים מועטים יגיע לידו כרך החבור הקטן מהשארית הנפשות אשר חברתי בלשון אשכנז, באמת יראתי להקריבו לפניו עד כה, כי אמרתי פן אהיה לבוז בעיני שאני דורש ומביא ראיות ונותן מופתים על דבר אשר לא תסופק אמתו בעיני כל איש אשר בשם ישראל יכונה, כי הוא סעיף מעקרי אמונתנו הקדושה... והייתי בעיניו כמתעתע.“. האָט ער טאַקע דעם „פּעדאַגאָג“ פאַרפאַסט אין דייטש, כאַטש לעכאַטכילע האָט ער געטראַכט אים אָנצושרייבן אין העברעיִש (זע דעם דערמאָנטן בריוו). אַנדערש געזאָגט: בא א געוויסן שיכט פון דייטשישן יייענדיקן אוילעם האָט מענדעלסאָנס „פּעדאַגאָג“ ארויסגערופן א באַגייסטערונג, ווייל ער האָט פאַרפּעסטיקט זייער שוואַנקן- דיקן גלויבן; אין דער שטייענדיקער בלאַטע פון דער יידישער סוויוע וואָלט ער

געהאט גאָר אן אנדערן עפעקט: ער וואָלט געשלאָגן איבער די ייִדישע רעליגיעזע דאָגמעס, וויבאלד ס'אנטשטייט די נויטווענדיקייט זיי ארויסצופירן פון אַ קאָנגרעס אַרגומענטאציע.

בא די דײַטשישע ייִדן איז פאקטיש שוין צום סאָף פון 18-טן י. ה. פון אים געבליבן בלויז אַ לעגענדע, און די געשיכטע פון זײַן אײגענער מישפּאַכע רעדט דײַטלעך וועגן יענעם טהאַם, וואָס האָט אים אָפּגעטײלט שוין 10 יאָר נאָך זײַן טויט פון דעם נײַעם דאָר פון דער אופּגעקלערטער ייִדישער בורזשואזיע אין דײַטשלאַנד. פרידלענדערס שוין דערמאָנטער פארופן זיך אף מענדעלסאָנען אין זײַן קאמף קעגן די פראקטישע מיצוועס באוויזנט, אז בלויז דער וועג פון א „לעגענדע“ האָט מעגלעך געמאכט דאָס יארשענען פון מענדעלסאָנס אידייען מיצאד די שפיצן פון דער ייִדישער בורזשואזיע אין דײַטשלאַנד. אין דער שוידערלעך אָפּגעשטאנענער מיזורעך-אייראָפּע האָבן אָבער זײַנע שריפטן, זײַן לעבן און טעטיקייט נאָך אין מעשעך פון צענדליקער יאָרן געווירקט אופּקלערעריש אין דער ייִדישער סווייווע, ניט קוקנדיק אף זײער גאַנצן קאָנסערוואַטיוזם. ביז די 60-ער יאָרן, ביזן האַסטיקן וווקס פון קאפיטאַליזם אין רוסלאַנד, האָט די ייִדישע סווייווע אין מיזורעך-אייראָפּע פאַרגע-שטעלט דעם דאַנקבאַרסטן באָדן פאַר די אידייען פון מענדעלסאָנען און זײַן שול, און ווען ניט די פאַרהאַסטע מיזורעך-ייִדן, וועגן וועלכע גרעץ און קײזערלינג ריידן מיט אזויפיל פאַראכטונג, וואָלטן פון מענדעלסאָנען אויך אין דעם ייִדישן קולטור-לעבן ניט געבליבן קײן גרעסערע שפורן, ווי אין דער דײַטשישער קולטור.

מוישע מענדעלסאָן איז געווען א מיטלברוגער און א מיטלמענטש, א פיליסטער אין אלע הינזיכטן, אין זײַן פּערזענלעכן לעבן, אין זײַן לעבנשטייגער, אין זײַן פּילאָסאָפּיע און זײַן געזעלשאַפּטלעכער טעטיקייט. די ניט לאַנג פאַרעפנטלעכטע בריוו זײַנע צו דער קאלע (בערלין, 1929, 16-טער באַנד פון דער נײַער אויסגאַבע) גיבן א גוטן באַגריף וועגן זײַן פּערזענלעכן שטייגער-אידעאַל. בלויז דער מיטלשטאַנד איז פאַר אים יענער קלאַס, וואָס איז דער טרעגער פון אלע טוגנטן (צ. ב. „צור פּרײַנט-שאַפט געהערט אײן מיטלשטאַנד“, ז. 42, בריוו נומ. 32 פון 1761). א קאלע האָט ער זיך אויסגעקליבן, ווי ער שרײַבט צו לעסינגן, „ניט קײן שײַנע, ניט קײן גע-לערנטע און אָן פאַרמעגן“ (שריפטן, ב. 5, 165). און פּראָמעט גוגנהיים איז טאַקע געווען ניט שײַן, אָבער אויך ניט מַעס, ניט שטאַרק געבילדעט, דאָך ניט אָן וויסן, אָן פאַרמעגן, אָבער פון א ייִכעסדיקער פאַמיליע, א מיטלמעסיקייט אין אלע הינזיכטן. אין פאַמיליע-לעבן האָט ער געזען דעם הויפּטגליק פון מענטשן; „אַם ענדע איזט עס דאָך נור דאָס הויזליכע לעבן, אין וועלכעס דער מענטש גליק און באַרויִקונג פינדעט.“ ער איז געווען לעכאטכילע לערער באַ בערנהאַרדן, דעם פאַבריקאַנט, שפּעטער באַ אים בוכהאַלטער, האָט אָבער אונטערגעהאַנדלט, אָבער אף א קליינעם, מעסיקן אויפן ער האָט זיך אָפּגעזאָגט פון מינץ-ספּעקולאַציע, זוכנדיק אויך אין האַנדל דעם מיטעלן וועג (בריוו, נומ. 62, 63). ער האָט זיך דערביי פאַרנומען אויך מיט שאַדכאַנעס, און אזא מין „דבר הגון“ (אַנשטענדיקער געשעפט) האָט אים שפּעטער מעגלעך

געמאכט זיך שטעלן אף די פיס און ווערן א שוטעף אין דער פאבריק פון בערנהארדס אלמאנע (פארגל. "היסטארישע שריפטן" פון ייוויא, כ. 1, 310). נאך א צען יאָר פאר זיין טויט איז ער גרינדער און איינער פון די טעטיקסטע טוער פון דער בערלינער "היראט-געזעלשאפט" (1776; זע סטאטוט בא קיזערלינגן, ערשטע אויסגאבע, ז. 559-563).

ער האָט זיך זיין גאנץ לעבן געפירט פרום, שטרענג אָפּגעהיט אלע ייִדישע דינים, און גלייך פון אָנהייב האָט מען עס באטראכט ווי צווייטעס. דער מארקיו ד'ארושאן האָט אין יאָר 1763 אונטערגעשטיצט מענדעלסאָנס ביטע וועגן א שוצפריוויילעגייט בא פרידריך II מיט דער פֿאָלגנדיקער צושריפט: "א פילאָסאָף, א שלעכטער קאטאָליקער, בעט א פילאָסאָף, א שלעכטן פראָטעסטאנט, צו געבן די פריוויילעגייט א פילאָסאָף, א שלעכטן יידן" (קיזערלינג, 126). די ייִדישע אָרטאָדאָקסיע אין דייטשלאנד האָט שוין אין זיין צייט געקוקט אף אים מיט כשאד, און שטילערהייט געמורמלט וועגן זיין אפיקאָרסעס; דער בארימטער ראָוו יאנקעוו עמדען וואָרנט אים אין א בריוו פון 1772 (בריוו, ז. 168), אז "סייווי איז גרויס די צאָל פון יענע, וואָס באקלאָגן זיך, אז ער האָדעוועט א שלעכטן הונט אין זיין שטוב" (שבלאו-הכי רבו המתלוננים על מעלתו שמגדל כִּבֵּב... (כלב רע בתוך ביתו), ד. ה., אז זיין באשעפטיקונג מיט פילאָסאָפיע און דייטשישע שריפטן וועט צו קיין גוטס ניט ברענגען. זייענדיק אליין פרום, האָט ער אָבער טאָלעריט ארום זיך פריינט און טאלמידים, וואָס זיינען שוין לאנג אָפּגעגאנגען פון ייִדישע רעליגיעזע דינים און מינהאָגים, אשטייגער הערץ האָמבערג אָדער איציק אייכל (וועגן אייכלען האָט דער בערלינער ראָוו מיט ביטער-קייט זיך געוויצט: אמאָל האָט א כאזער געגעסן אייכלען, היינט עסט אַייכל כאזער). אן אנדער זאך איז, אז אויך ער אליין האָט שוין געפילט די נויטווענדיקייט מיט סייכלדיקע ארגומענטן בארעכטיקן סײַ די טעאָרעטישע יעסוידעס פון דער ייִדישער רעליגיע, סײַ איר "צערעמאָניאל-געזעץ", איר רעליגיעזע פראקטיק. דערין אנטפלעקט זיך שוין די אופקלער ערישע זייט פון זיין אידעאָלאָגיע.

ער טוט עס אף אזא מין אויפן, אז ער דערקלערט די ייִדישע רעליגיע ווי די איינציקע, נאטירלעכע רעליגיע, ד. ה. די איינציקע, וואָס שטימט גענוי מיט די פאָדערוגען פון סייכל. געלויבט צו גאָט, וואָס האָט אונדז געגעבן די טוירעס-עמעס—שרייבט ער אין א בריוו צו עלקאן הערץ, 1771 (בריוו, ז. 151).—מיר האָבן קיין שום איקרים, וואָס זיינען קעגן דעם סייכל אָדער העכער פון סייכל. צו דער נאטירלעכער רעליגיע גיבן מיר בלויז צו מיצוועס און גערעכטע געזעצן, געלויבט צו גאָט. אָבער די איקרים און די יעסוידעס פון אונדזער רעליגיע זיינען איינגעפונדעוועט אף די זיילן פון סייכל און שטימען מיט דער פאָרשונג און עמעסער פארטיפונג פון אלע זייטן, אָן קיין שום סטירע און מאכלויקעס. און אין דעם בא-שטייט די מילע פון אונדזער רעליגיע אין פארגלייך מיט אלע אנדערע לינגערישע דעליגיעס (דתות הכוזבות). די ייִדישע רעליגיע איז, אלזאָ, לויט מענדעלסאָנען, די איינציקע פארנונפטרעליגיע, אין קעגנזאץ צו דער קריסטלעכער, געאָפּנבארטער (אנטפלעקטער) רעליגיע. דאס איבער און ווידער (קעגן) די פארנונפט איזט" (דאָרט). פון א שפעטערדיקן בריוו דערוויסן מיר זיך (ז. 153), אז מענדעלסאָן האָט פארפאסט א גאנצע שריפט קעגן דער קריסטלעכער רעליגיע,—ער האָט אָבער באשלאָסן זי קיינמאָל ניט צו פארעפנטלעכן.

דעם דאָזיקן קוק אף דער ייִדישער רעליגיע האָט מענדעלסאָן אנטוויקלט אין א ריי שריפטן, ביפראט אין זײַן „יערוואלעם, אָדער איבער רעליגיעזע מאכט אונד יודענטום“, בערלין 1783. ער שרייבט טאקע אין דעם זעלביקן גײסט אין „יערוואלעם: מיט איין וואָרט קען מען זאָגן: איך גלויב, אז דאָס ייִדנטום ווייס ניט פון קיין שום אנטפלעקטער רעליגיע אין דעם זין, ווי דאָס ווערט פארשטאנען דורך די קריסטן. די ייִדן האָבן געטלעכע געזעצגעבונג, געזעצן, מיצוועס, באפעלן, לעבן־קלאַלים, לימעד פון גאָטס ווילן, ווי זיי זאָלן זיך פארהאלטן, ביכדיי צו דערלאנגען צייטלעכע און אייביקע גליקזעליקייט; אזעלכע זאצן און פאָרשריפטן זײנען זיי ניסגאלע געוואָרן דורך מויש־עראביינן אף א ווונדערבארן און איבערנאטירלעכן אויפן; אָבער קיין שום לערמינגונגען, קיין שום געולע־עמעסן, קיין שום אלגעמיינע פארנופּטזאצן. זינדאָזיקע אנטפלעקט אונדו גאָט, ווי אלע איבעריקע מענטשן, צו יעדער צײט דורך נאטור און זאך, קיינמאָל ניט דורך וואָרט און שריפט־צײכן“ (III, 311).

דורך אזא מין קוק אף דער ייִדישער רעליגיע איז אָבער מענדעלסאָן געוואָרן דער פאָטער פון דער בורזשואז־קלעריקאלער אפּאָלאָגעטיק, יענער אפּאָלאָגעטיק, וואָס איז דער איינערער באשטאנד־טייל פון דער „כאָמאס האיאאהאדוס“, פון דער ייִדישקײט־וויסנשאפט פון דער ייִדישער גרויסבורזשואזיע, און איר אָנהייב דארף מען רעכענען ניט פון צונצן, יאָסטן אָדער גרעצן, נאָר פון מענדעלסאָנען. די אפּאָלאָגיע פון דער ייִדישער רעליגיע איז אָבער בא אים געגאנגען האנט בא האנט מיט דער פאָדערונג אָפּצוטיילן די קירך פון דער מעלכע־מאכט, א טיפיש־בורזשואזע אופקלערערישע פאָדערונג. אין דער זעלביקער שריפט פריידיקט ער וועגן דעם פרינציפּיעלן אונטערשייד פון די געביטן פון דער קירך און פון דער מעלכע: דער מעלכע געהערט דער געביט פון די מענטשלעכע טאטן, דער קירך־פון די מענטשלעכע געזינגונגען. די מעלכע רעגירט, די קירך דערציט, און ביידע טאָרן ניט און דארפן ניט אריינדרינגען איינע אין דער צווייטערס געביטן.

בערנפעלד קען ניט אנטשיידן די פראָבלעם פון מענדעלסאָנס סוביעקטיווע צווייטע („דור תהפוכות, ב. 1, 66). דאָ האנדלט זיך אָבער ניט וועגן סוביעקטיווע קאוואָנעס, נאָר וועגן יענער סטירעדיקער איינהייט פון קאָנסערוואטיווער אופקלע־רונג, וואָס דרינגט אדורך מענדעלסאָנס גאנצע סיסטעם אָנשווינגען. אין א בריוו צו הענינגסן פון יאָר 1784 זאָגט מענדעלסאָן, אז „אן אופקלערער דארף אופהייבן דעם פאָרהאנג נאָר אין יענער מאָס, אין וועלכער דאָס ליכט קאָן ברענגען א פועלע זײַן קראנקן“. מענדעלסאָן האָט אליין גוט געוויסט און געשריבן, אז סײַנען פאראן אין ייִדנטום פארשיידענע שיימעס („שארטעקן“, שריפטן, ב. 3, 42); לאוואטערן ענטפערט ער עפנטלעך, אז „ליידער האָט ער געפונען אין זײַן רעליגיע פארשיידענע צוגאָבן, וואָס פארטונקלעך איר ליכט: ווו איז עס יענער ליבהאָבער פון וואָרהייט, וואָס זאָל זיך קענען בארימען, אז ער האָט געפונען זײַן רעליגיע ריין און פריי פון מיצוועס, וואָס זײנען דאָס ווערק פון מענטשן?“. א יאָר שפעטער שרייבט ער אָבער צו עלקאן הערץ (1770; בריוו, ז. 142), אז „ער איז ווייט ענטפערנט מאמר אחד ממאמרי חוץ כאס־ועשאלעם פאר שארטעקע צו ערקלערן“. די זעלביקע סטירע וועלן מיר זען אין מענדעלסאָנס הייליגער־אַרטאָדאָקסישער האקאָמע צו דער בילד־איבערזעצונג— וועגן וואָס סײַנען נאָך ווייטער זײַן א רייר.

ער איז געווען איינער פון לעסינגס נאָענטסטע פריינט, און זינט 1754 ביז
 לעסינגס טויט (1781) האָט זיי ביידן פארבונדן אן אופריכטיקע, הארציקע פריינט-
 שאפט. עס איז אָבער געווען די פריינטשאפט פון אן אָדלער, וואָס ריכט זיך פאַרויס
 און ארוף, און א קרעכס, וואָס ציט טאָמיד אף צוריק. קיזערלינג שרייבט וועגן
 מענדעלסאָנס באצויג צו לעסינג אפּאָלאָגעטיש: „מענדעלסאָן האָט טאָמיד באורטיילט
 לעסינגן מיט דער מאָס, מיט וועלכער ער דארף אַליין געמאַסטן ווערן“ (62). עס
 איז ריכטיק: ער האָט טאָמיד מיט זיין קליינער פיליסטערישער מאָס באורטיילט
 לעסינגס לעבן-פירונג און זיינע שטורמישע, טעמפּעראמענטפולע געזעלשאפטלעכע
 קאמפן. ער האָט געטאדלט לעסינגס אומגאנג מיט אקטיאָרן, וואָרעם דאָס זיינען
 מענטשן, וואָס האָבן ערשט אין דער נייער צייט באקומען די פרייהייט צו דער-
 שיינען אף דער בינע“. מערקווירדיק קלינגט דער דאָזיקער ארגומענט אין מויל פון
 א רעכטלאָזן יידן. ער האָט געטאדלט לעסינגס קעמפּערישקייט, זיין פּאָליטיש-
 פּאָלעמישן טעמפּעראמענט. ער האָט געטאדלט לעסינגס אומרו: „מע קען גאַרניט טאָן
 מיט אַיך, שווינדליקע, איר האָט קיינמאָל ניט קיין פעסטע שטעל, און ווען ס'טרעייבט
 אייך ארום דאָס קוועקזיבלער, ווינטשט איר אַיך נאָך גליק דערצו. רייזט, אלזאָ,
 קעסיידער. וואנדערט דורך די וועלט. שליסט באקאנטשאפט מיט טויזנט נארן, ביכדי
 אויסגעלאכט צו ווערן פון נאָך גרעסערע נארן; באקענט זיך מיט טויזנט עלטע,
 ביכדי צו באוועגן צו מיטליינד נאָך עלטערע...“ מיט רעכט זאָגט פראנק מערינג:
 „מענדעלסאָן האָט געפּייניקט לעסינגן מיט זיין שולמעסיקער זעלבסטצופרידנקייט
 בענעדיגע זאכן, וואָס לעסינג איז שוין אריבערגעוואקסן, וואָס זיינען אָבער פאר
 מענדעלסאָנען געווען א גרויסער פּראָגרעס. מענדעלסאָן האָט שטאַלצירט דערמיט,
 וואָס ער איז געוואָרן א דייטשישער פיליסטער, און ניט א יידישער אפּעריסט.
 לעסינג איז אָבער שוין לאנג אריבערגעוואקסן דעם פיליסטער סיי אין זיינע ריזיקע
 שוואכקייטן, סיי אין זיינע קליינטשיקע טונגן... עס איז אים געווען אומאַנגענעם
 צו הערן מוסער אין דעם פראט פון מענדעלסאָנען, וואָס האָט ניט געקאָנט פארשטיין

דעם זין פון זיין לעבןקאמף“. (די לעסינג-לעגענדע, 280).
 א היפּשן וועג איז מענדעלסאָן אדורך מיט לעסינגן—אנערעך ביז לעסינגס
 „לאַקאָאָן“. זינט דאָן האָט לעסינג געשטורעמט פאַרויס, און מענדעלסאָן האָט שוין
 איינגעלעך ניט פארשטאנען, ווהיין גייט זיין פריינט, מיט עמעסן ווייטיק און אומ-
 רויקייט באמיט ער זיך אָפּצוהאלטן לעסינגן פון זיינע גרויסע און שווערע,
 איינזאמע קאמפן. מיט ניקאָלי האָט ער צ. ב. זיך באמיט אָפּצוהאלטן לעסינגן
 פון צו פארעפנטלעכן די בארימטע אנטירעליגיעזע ריימארוס-פראגמענטן, און
 ער האָט שוין גאַרניט פארשטאנען אין לעסינגס קאמף סיי קעגן דער אָפיציעלער
 טעאָלאָגיע, סיי קעגן דער מאָדערנער האלב-אופגעקלערטער טעאָלאָגיע, וואָס האָט
 געפריידיקט „סייכלדיקן קריסטנטום“,—קעגן דער ערשטער, „וואָס איז אים ליבער,
 וואָרעם זי געפינט זיך אין אָפּענער סטירע צום געזונטן מענטשלעכן פארשטאנד,
 בעשאס די צווייטע וויל אים אונטערקויפן“. מענדעלסאָן האָט עס ניט געקאָנט פאר-
 שטיין אויך צוליב דעם, וואָס ער אַליין האָט דאָך אויך געפריידיקט א מין „סייכלדיקן
 יידנטום“, און אויך זיין גאנצע טעטיקייט האָבן אומבעראמאָנעדיק געשראַגן
 לעסינגס ווערטער פונעם בארימטן בריוו צו זיין ברודער פונעם 2 פעווראל 1774:

„דאָס זאָל איך זײַן אומצופרידן דערמיט, וואָס ס'איז פאראן א שטרעבונג אופצו-
קלערן די וועלט? האָב איך דען ניט געוואָלט פון גאנצן הארצן, אז יעדערער זאָל
פארנינפטק זיך באציען צו רעליגיע? איך וואָלט זיך אליין פאראכט, ווען כוואָלט
מיט מײַן גאנצן טינטלען ניט געהאט קיין אנדער ציל, ווי העלפן פארווירקלעכן
די דאָזיקע גרויסע שטרעבונגען. אָבער לָאז מיר איבער מײַן אויפן פון האנדלען, מיט
וועלכן כ'ויל דערגרייכן דעם זעלביקן ציל... וואָרעם וואָס איז אונדזער נײַמאָדישע
טעאָלאָגיע, אין פארגלייך מיט דער אָרטאָדאָקסיע, אויב ניט טינעף פארגלייכן מיט
שמוציקן וואסער? מיט דער אָרטאָדאָקסיע האָט מען זיך, געלויבט צו גאָט, געהאלטן
פונדערווייטן, צווישן איר און דער פּילאָסאָפיע איז געווען אופגעשטעלט א וואנט...
וואָס זישע קומט איצט פאָר? די וואנט צעשטערט מען און מע מאכט פון אונדז
העכסט ניטטייכלדיקע פּילאָסאָפּן, אונטערן אויסרייד צו פארוואנדלען אונדז אין
טייכלדיקע קריסטן... דעם הויז פון מײַן שאַכן דראַט אײַנצופאלן. אויב מײַן שאַכן
ווייל אים ארונטערייטן, בין איך גרייט אים פולקאם אונטערשטיצן. אָבער ער וויל
אים ניט ארונטערייטן, נאָר אונטערשפארן און אונטער אים אונטערפירן א פונדאמענט
אפן כעשבן פון דער פולשטענדיקער צעשטערונג פון מײַן אייגענעם הויז...“
און וואָס איז אָביעקטיוו געווען מענדעלסאָנס אפאָלאָגיע פון דער יידישער
רעליגיע, אויב ניט דאָס שטרעבן אונטערצושפארן זי און צעמענטירן מיט א סייכל-
דיקייט פונדאמענט און אריבערצופירן אף אזא מין אויפן ניטצעשטערט אין די נייע
באדינגונגען פון דער בורזשוואזער געזעלשאפט? פּאָליטיש האָט עס באדייט: פארוואנדלען
די רעליגיע פון א וואָפן פון די פעאָדאלע קלאסן אין א וואָפן פון דער בורזשוואזיע.
אויך דאָ באשטעטיקט זיך, אלוואָ, דער טאָך פון מענדעלסאָנס קאָנסערוואטיווער
אופקלערעריי: זי איז אופקלערעריש בענעגייע די אלטע, פעאָדאלע צושטאנדן, און
זי איז קאָנסערוואטיוו בענעגייע די נייע אופקומענדיקע בורזשוואזיע צושטאנדן. זי
איז אופקלערעריש אין אספעקט פון אלטן האנדל-קאפיטאליסטישן ייִדנטום און ייִדיש-
קייט, זי איז שטארק געמעסיקט און פאָרזיכטיק אין אספעקט פון דער נייער קאפי-
טאליסטישער ייִדישער בורזשוואזיע.

דער הויפט-געביט פון מענדעלסאָנס טעטיקייט איז געווען די פּילאָסאָפיע, גראַד
דאָ אָבער איז ער געווען אן עפיגאָנער פון דער לייבניץ-וואָלפּישער שול, און ניט
צופעליק דערמאָנט אים קארל מארקס אין צוזאמענהאנג מיט „יענעם פארדריסלעכן,
מיטלמעסיקן עפיגאָנערטום, וואָס פירט איצט דעם אויבנאָן אינעם געבילדעטן דײַטש-
לאַנד און וואָס געפינט זיך דעם פארגעניגן צו באהאנדלען העגעל'ן אזוי, ווי דער
בראווער מוישע מענדעלסאָן האָט אין לעסינגס צײַטן באהאנדלט שפינאָזען, דעהינע,
ווי א טויטן הונט“ (פאָרוואָרט צו דער צווייטער אופלאגע פון „קאפיטאל“, ב. 1, 1873).
נאָך שארפער דריקט זיך אויס מארקס וועגן מענדעלסאָנען אין זײַן בריוו צו קוגעל-
מאנען פון 27 יון 1870: „אין איין פראט דערמאָנט ער (פ. א. לאנגע) מיר מוישע
מענדעלסאָנען. דער דאָזיקער פראָטאָטיפ פון נישטיקסטן מענטשן האָט געשריבן צו
לעסינגן: „ווי האָט אײַך געקאָנט קומען אפן זינען ערנסט צו נעמען דעם דאָזיקן טויטן
הונט, — שפינאָזען!“

אין דער פילאָסאָפֿיע האָט מענדעלסאָן עקלעקטיש געשטרעבט אויסצובע-
 סערן די וואָלפֿיש-לייבניצישע סיסטעם פֿון דאָגמאטישן ראַציאָנאליזם, צוואַמענ-
 שמעלצנדיק זי מיט דער ענגלישער עמפירישענסואליסטישער שול פֿון לאָק און
 שעפּטסבערי. די איראָניע פֿון דער געשיכטע האָט געוואָלט, אז שוין זײַן ערשטע
 גרעסערע פֿילאָסאָפֿישע שריפט זאָל אָנשטויסן זיך אָף אזא קעגנער, ווי קאנט. צום
 קאָקורס פֿון דער פֿרײַשישער אקאדעמיע אָף דער טעמע, צי זײַנען די מעטאפֿיזישע
 וויסנשאַפטן פֿייַק צו דער זעלביקער עוידענק, ווי די מאטעמאטישע, האָבן זיך גע-
 מאַרדן מענדעלסאָן און קאנט. די פרעמיע האָט אָבער באקומען מענדעלסאָן (1763),
 כאָטש — ריכטיקער, טאקע דערפֿאר, ווײַל — קאנטס שריפט האָט שוין פֿאַרמאָגט די
 וויכטיקסטע עלעמענטן פֿון זײַן שפּעטערדיקער פֿילאָסאָפֿיע. קאנטס הויפּט-ווערק —
 „די קריטיק פֿון דער ריינער פֿאַרנונפט“ איז דערשינען 1781, 5 יאָר פֿאַר מענדעל-
 סאָנס טויט, איז אָבער פֿאַר מענדעלסאָנען געבליבן פֿאַרשלאָסן אָף זיבן שלעסער.
 ער שרײַבט אָפֿן צו עליזע ריימאַרוס, אז ער פֿאַרשטייט ניט קאנטס „קריטיק פֿון
 דער ריינער פֿאַרנונפט“, און אז ער איז צופֿרידן, וואָס ער פֿאַרלירט ניט פֿיל, אויב
 ער וועט שטאַרבן, ניט האָבנדיק פֿאַרשטאַנען דאָס דאָזיקע ווערק. בעסער און טיפּער
 האָט, דאקעגן, קאנט אָפּגעשאצט מענדעלסאָנס פֿילאָסאָפֿישן אופטו (עמעס, אין דער
 העפלעכסטער פֿאַרם). דעם טיפּן אונטערשייד צווישן בייַדע דענקער, צווישן דעם
 מאסשטאַב פֿון זײַער דענקען, גיט מענדעלסאָנס מיינונג, אז דער מיינונגען-קאַמף
 אין דער פֿילאָסאָפֿיע איז אין טאָך בלויז א וואָרט-שטרײַט, דער רעוולוטאַט פֿון דער
 פעלערדיקער און ניטפֿינקטלעכער פֿילאָסאָפֿישער טערמינאָלאָגיע, — בײַס קאנט האָט
 געלערנט, אז אין יעסאָד פֿון שטרײַטן, ביפֿראט אין דער פֿילאָסאָפֿיע, וועלכע גײַען אָן
 א לענגערע צײַט, האנדלט זיך קײַנמאָל ניט וועגן א וואָרט-שטרײַט, נאָר וועגן
 א קאַמף צוליב דער זאַך גופּע.

מע דאַרף אָבער פֿאַרצײכענען, אז, ווי בא אן עכטן וואָלפֿיאנער, איז מענדעלסאָנס
 אידעאליסטישער ראַציאָנאליזם טאָמיד געווען טעאָלאָגיש אַרְענטירט און באזירט. די
 גרויסקײַט פֿון מעטאפֿיזיק-האָט מענדעלסאָן געלערנט — באשטייט אין דעם, וואָס זי
 פירט צו איין ריינעם באגריף, — צום באגריף פֿון דעם צומײסטן פֿולקאָמענען וועזן —
 צו גאָט. דער „אַנטאָלאָגישער גאָט-באוויז“¹ דרינגט אדורך מענדעלסאָנס אלע
 שריפטן און איז דער גרונטשטיין פֿון זײַן גאַנצער פֿילאָסאָפֿישער סיסטעם. זײַן מעטאָד
 צו „דערווייזן“ די „אומשטערבלעכקײַט פֿון דער געשאַמע“ אין „פעדאָן“ איז בלויז
 א ספּעציעלער פֿראט, אן אָנווענדונג פֿון דעם דאָזיקן הויפּט-טעזיס פֿון זײַן פֿילאָסאָפֿיע;
 ער שטיצט זיך דערבײַ אָף צוויי „באוויזן“: אפֿן פֿרינציפֿ פֿון קאַנטינענטאַליטעט,
 ד.ה. נאָכן „זײַן“ קען ניט גלייך קומען דער „ניטזײַן“, עס מוז זײַן אן איבערגאַנג
 צווישן בײַדע צושטאַנדן, און אפֿן פֿרינציפֿ פֿון דער „אינפֿאַקטײַט פֿון דער
 געשאַמע, וואָס קען ניט פֿאַנאדערפֿאַלן זיך אָף טײַלן מיטן טויט, וויבאַלד זי באשטייט

¹ דעם „אַנטאָלאָגישן גאָט-באוויז“ האָט ענגעלס אזוי כאַראַקטעריזירט: „דער דאָזיקער באוויז
 באשטייט אָס אין וואָס: דענקענדיק גאָט, דענקען מיר אים ווי א גאַנצקײַט פֿון פֿולקאָמענהײַט. אָבער
 צו דער גאַנצקײַט פֿון אלע פֿולקאָמענהײַטן געהערט אויך דאָס זײַן, וואָרעם א גיטעקוויסירנדיק וועזן
 איז אומפֿאַרמירלעך גיטפֿולקאָם. אלזאָ, מוזן מיר צו גאָטס פֿולקאָמענהײַטן צורעכענען אויך די עקזיסטענץ-
 אלזאָ, גאָט מוז עקזיסטירן.“ (אנט-דירוינג, ז. 37).

ניט פון טיילן. ווי א שטיקל טרייסט פארצייכענען די מענדעלסאָן-אפּאָלאָגעטן, אז ער איז מיט זײַנע עסטעטישע טעאָריעס טיילווייז פּאַרויסגעגאנגען קאנטן, ענלעך ווי קאנט פּאַרמולירט דעם עסטעטישן גענוס ווי א „ניטפארינטערעסירטן וויל-געפעלן“.

גראַד אף דעם פּילאָסאָפּישן געביט, וווּ מענדעלסאָן האָט דערלאנגט זײַן גרעסטן רום אין דער דײַטשישער סוויױע, זײַנען, אלוף, זײַנע אופטוען נישטיקע, עפיגאַ-נעריש-עקלעקטישע, און דער בורזשואזער פּילאָסאָפּישער געדאַנק האָט זיי אָפּגעראמט פון וועג שוין אין יאָר 1781 מיט קאנטס הויפט-ווערק. אסאך א גרעסערע היסטאָ-רישע באדייטונג האָט גראַד באקומען מענדעלסאָנס א זײַטיקער טעטיקייט-געביט—זײַן ביבל־איבערזעצונג אין דײַטש און זײַן קאָמענטאר, וואָס אלץ צוזאַמען האָט אין דער ייִדישער סוויױע באקומען דעם נאָמען „בעיער“ (באור—קאָמענטאר).

דער „בעיער“ איז א קאָלעקטיווע שאפונג, דאָס ווערק פון א גאַנצן מאסקילישן דאָר. דאָך האָט דאָ מענדעלסאָן דעם באדייטנדיקסטן אָנטייל: ער האָט איבערגעזעצט אף דײַטש די 5 כומאַשים, טיילים, קויהעלעס, שיר־האשירים, און אָנגעשריבן דעם גאַנצן קאָמענטאר צום סייפער „שמויס“ און צו דער ערשטער פארשע בריישיס; ער איז געווען דער רעדאקטער פון דער גאַנצער טוירע-איבערזעצונג און איר אָרגאַניזאַטער; ער האָט זי פינאַסירט (און צוגעלייגט דערבײַ מער פון 3 טויזנט טאַלער); ער האָט אײַנגעשטעלט דעם נוסעך פון דער אויסגאַבע, לויט וועלכן ס'האָבן זיך געהאַלטן אלע זײַנע און שפעטערדיקע מיטאַרבעטער; זײַן נאָמען און אוטאָריטעט האָבן געשוועבט איבער דער גאַנצער אונטערנעמונג אויך נאָך זײַן טויט. דער פּראָספּעקט פון דער מענדעלסאָנישער אויסגאַבע „עלים לתרופה“ איז דערשינען 1778; די גאַנצע כומעש-איבערזעצונג מיטן קאָמענטאר איז פאַרענדיקט געוואָרן אין יאָר 1783. אכוץ מענדעלסאָנען האָבן זיך באטייליקט, ווי קאָמענטאַטאָרן, דער פּוילישער לאַמדן שלוימע דובנע (קאָמענטאר צו בריישיס), נאַפּטאַלע הערץ וויילז (קאָמענטאר צו וואַיקראָ), ארן יאַראַסלאוו (באַמידבאַר) און הערץ האָמבערג (דוואָרים).

וואָס זײַנען געווען די צילן און מאָטיוון פון דער דאָזיקער ביבל־איבערזעצונג און פונעם קאָמענטאַר? אין דעם אריינפיר „אור לנתיבה“ דערציילט וועגן דעם מענדעלסאָן פאַרשיידענע זאַכן: 1. די איבערזעצונגען פון כומעש, וואָס קורסירן ביז איצט צווישן די דײַטשישע ייִדן, זײַנען געשריבן אין א פאַרדאָרבענער שפראך (ד. ה. אין ייִדיש), אשטייגער, בליצט איבערזעצונג פון יאָר 1679, אזוי, אז זיי רופן ארויס א ווידער-ווילן באם לײענער, וואָס רעדט ריכטיק. אָבער ביז איצט האָט קיינער ניט געטראכט איבערזעצן דעם כומעש אין דער פאַרפולקאָמטער שפראך, וואָס איז אָנגענומען אין אונדזער צײַט (ד. ה. הויכדײַטש): „... תרגם בלשון עגרים מקולקל ומשדת מאד, תגעל בה נפש הקורא היודע לדבר צחית. ומאז ועד עתה אין איש שם על לב לתקן המעוות ולתרגם את התורה הקדושה בלשון המתוקן הנהוג ומורגל בדורנו“ (ז. XXVII, ציטירט לויטן איבערדרוק פון אדם הכהן לעבענזאָן און בען-יאנקעוו, ווילנע 1849). 2. ייִדישע קינדער, וואָס ווילן פאַרשטיין דעם טאַנאַך, מוזן צוליב דעם זיך ווענדן צו די קריסטלעכע איבערזעצונגען פון טאַנאַך אין דײַטש. די קריסטלעכע איבערזעצער האַלטן זיך אָבער ניט בא דער ייִדישער טראדיציע, און דאָס טויג ניט פאַר די

יידישע ליינער. 3. ווייטער קומען פערזענלעכע מאַטיוון, וואָס האָבן א קנאפע באדייטונג: די איבערזעצונג האָט מענדעלסאָן צוערשט פארפאסט פאר זיינע קינדער, און באשלאָסן זי פארעפנטלעכן בלויז אף דער באקאָשע פון שלוימע דובנע, וואָס איז געווען דער לערער פון דיקדעק פון זיין זון יויסעף, מיטן טנאי, אז דובנע זאָל פארפאסן דעם קאָמענטאר, און אז פאר א שוטעף צו דער אויסגאבע זאָל דובנע נעמען מענדעלסאָנס ברודער שאָעל א.א.וו. א מער דייטלעכן לאַשן רעדט מענדעלסאָן אין זיין בריוו צו אווגוסט הענינגס פון יאָר 1779 (קניזערלינג, 522), ווי ער שרייבט: „לויטן ערשטן פלאַן פון מיין לעבן, אזוי ווי כ'האָב אים אָנגעוואָרפן אין מיין בעסערע יאָרן, בין איך זייער ווייט דערפון געווען צו ווערן ווען עס איז א ביבל-ארויסגעבער אָדער איבערזעצער... עס איז אָבער געפעלן געוואָרן דער האַטונאָכע מיך צו פירן אף א גאנץ אנדערן וועג... נאָך א געוויסער אונטערזוכונג האָב איך איינגעפונען, אז דער רעשט פון מייןע קויכעס וועט נאָך קלעקן טאָן א גוטן דינסט פאר מייןע קינדער און עפשער א באדייטנדיקן טייל פון מיין נאציע, ווען כ'וועל זיי געבן אין די הענט א בעסערע איבערזעצונג און דערקלערונג פון די הייליקע ביכער, ווי די, וואָס זיי האָבן ביז איצט געהאט. דאָס איז דער ערשטער שריט צו דער קולטור, פון וועלכער מיין נאציע ווערט, ליידער, געהאלטן אין אזא דיסטאנץ, אז מע וואָלט געקאָנט קימאט זיך מיסיאעש זיין אין א מעגלעכקייט פון א פארבעסערונג... (אונדזער קורסיוו—מ. ע.).

אין סאכאקל ווארפן מיר אָפּ די פערזענלעכע מאַטיוון, וואָס קענען ניט שפּילן קיין גרעסערע ראָלע, וויבאלד דאָס ווערק איז ארויס פון די מישפאָכע-ראמען און איז פארוואנדלט געוואָרן אין א גרויסער געזעלשאפטלעכער אונטערנעמונג. אין דעם בריוו צו הענינגס רעדט מענדעלסאָן דייטלעך וועגן „א גוטן דינסט“ אויך פאר א באדייטנדיקן טייל פון דער נאציע, און שאצט אָפּ גאָר הויך די געזעלשאפטלעכע באדייטונג פון דער אונטערנעמונג, ווי „אן ערשטן טריט צו דער קולטור“. דער מאַטיוו, אז די איבערזעצונג דארף ארויסשטופן די דייטשישע קריסטלעכע ביבל-איבערזעצונגען, איז אויך ווייניק איבערצייגנדיק. מע האָט זיי גאָר ווייניק גענוצט אין יידישע הייזער, און ס'איז א מאַטיוו פאר דער אָרטאָדאָקסיע, וועמען סע ווערט אונטערגערוקט דער געדאנק, אז פון צוויי ביזן (די קריסטלעכע איבערזעצונגען און מענדעלסאָנס) איז שוין בעסער דאָס קלענערע בייז. בלייבן צוויי מאַטיוון, און זיי האָבן טאקע באשטימט די באדייטונג פון דער דאָזיקער אונטערנעמונג: 1) עפענען דער נאציע דעם וועג צו דער ביבל דורך א גוטער דערקלערונג און איבערזעצונג. 2) ארויסשטויסן די יידישע שפראך, וואָס רופט ארויס דעם ווידערווייזן פון דעם „קורא יודע לדבר צחות“, ד. ה. פון דער אופגעקומענער יידישער בורזש-אזיע, לעטוועס דער ריינער דייטשישער שפראך. אין צוזאמענהאנג מיט דער שווער-פאָרמולע פאר יידן, וואָס מענדעלסאָן האָט פארפאסט אין הויכדייטש טאקע אין פערזאָל פון דער ביבל-איבערזעצונג (1782), שרייבט ער צו קליין: „איך וואָלט זייער ניטגערן אופגענומען... ווען די יידיש-דייטשישע מונדארט און די פארמישונג פון העברייש מיט דייטש וואָלט אויטאָריזירט געוואָרן דורכן געזעץ. איך האָב מוירע, אז דער דאָזיקער זשארגאָן האָט ניט ווייניק בייגעטראָגן צו דער אומזיטלעכקייט פון דעם געמיינעם מענטשן (פראָסטן מענטשן), און כ'דערוארט זייער א גוטע ווירקונג

פון דעם אופקומענדיקן געברויך פון דער ריינער דײַטשישער מונדארט צווישן מײַנע
ברידער... ריין דײַטש, אָדער ריין העברײַיש... נאָר ניט קיין פארמישונג פון די
שפראַכן" (קײַזערלינג, 283).

„ריין דײַטש, אָדער ריין העברײַיש! נאָר ניט קיין פארמישונג פון די שפראַכן!“—
דאָס איז לאַנגע צענדליקער יאָרן דער טעאָרעטישער לאַזונג פון דער גאַנצער האַסקאַלע,
אפילע פון יענע מאַסקילים, וואָס האָבן אַליין געשריבן ייִדיש (צ. ב. לעוויןזאָן, דער
מעכאַבער פון דער „העפּקער-וועלט“, וואָס שרײַבט פונדעסטוועגן אין זײַן „תעודה
בישראל“, ז. 38: „אזוי אויך קענען מיר זאָגן אין דערדאָזיקער מעדינע (רוסלאַנד):
צו וואָס ייִדיש? אָדער ריין-דײַטש, אָדער רוסיש“).

און אויב מענדעלסאָן רעדט אין דעם ארײַנפיר „אור לנתיבה“ מיט א האַלבן מיל,
דערעדט אָבער אַלץ ביזן סאָף נאַפּטאַלע-הערץ ווייזל אין זײַן לײַבגעזאַנג-ליד
„מהלל רע“, וואָס איז געדרוקט לעקאָועד דעם „בעיער“ צום סאָף פון ארײַנפיר, און
ווייזל פאַרמולירט דרײַ צײַן פון דעם „בעיער“: 1. פאר ריין-דײַטש, קעגן דעם
„זשאַרגאָן“ („כשפת גויי ארץ מלל למדנו, אך לא כהם דבר צחות חמדנו, נחנו עלגים,
שפתי עמים בללנו“). 2. אופלעבונג פון דער טאַנאַך-קענטעניש. 3. אופלעבן דעם
לימעד פון העברײַיש.

דאָס באַדײַט אָבער, אז די ערשטע גרויסע באוועגונג פון דער ייִדישער
בורזשואזיע איז געגאַנגען גלײַכצײַטיק אונטער דער פאַן פון הומאַניזם און פון
אופלערונג, — אַנדערש געזאָגט, אז יענע אידעאָלאָגישע עוואָלוציע פון דעם
אייראָפּײַישן בירגערטום, וואָס איז געגאַנגען אין צוויי גרויסע עטאַפּן, — הומאַניזם,
ווי א באוועגונג פון סאָכרישן קאַפיטאַל, און אופלערונג, ווי דער אַנאָגאָ פון
אינדוסטריעלן קאַפיטאַליזם, — איז פאר דער פאַרשפּעטיקטער, פאַרקריפּט-אַנטוויקל-
טער ייִדישער בורזשואזיע צונויפגעפאַלן אין איין עטאַפּ. דאָס זעט זיך שוין אָן
דײַטלעך אין מענדעלסאָנס ביבלי-איבערזעצונג און אין דער טעטיקייט פון די
„מאַספּים“: דער רענעסאַנס פון העברײַישן דיקדעק, דאָס פּראָקלאַמירן פון דער ביבלי,
ווי דעם ערשטן שריט צו אייראָפּײַישער קולטור, איז א טיפּישער הומאַניסטי-
שער שטריך, א מיטל דורך דער אַנטיקער קולטור אָפּשטייסן זיך פון דער פעאַדאַלער
קולטור. אין דער ייִדישער סוויױע באַדײַט דאַן דער ביבלי און דיקדעק-קולט אַ קאַמף
פאר רעפּאַרמירן און ראַציאָנאַליזירן די ייִדישע רעליגיע. דער קאַמף פאר ריין דײַטש איז
אָבער דער אופלערערשער לאַזונג פון דער ייִדישער בורזשואזיע, וואָס שטרעבט
צעברעכן דעם פּאַליטיש-קולטורעלן געטאַ, אַפּראַמען די שפראַך-ראַגאַטקע, וואָס
שטייט צווישן איר און דער ארומיקער וועלט. ייִדיש דערשיינט פאר די אויגן פון
די בערלינער מאַסקילים ווי די פאַראַכטע שפראַך פון מיטלאַטערלעכע פאַרהעל-
טענישן, אַליין א פּראָדוקט פון דער אָפּגעשלאָסענע טעטיקייט און באַגרענעצטקייט פון דער
ייִדישער סוויױע, אָבער אויך א פאַקטאָר, וואָס קאַנסערווירט די דאָזיקע באַגרע-
נעצטקייט.

אָבער סײַ די אופלערערישע, סײַ אפילע די הומאַניסטישע לאַזונגען פון דעם
„בעיער“ האָבן אף דעם ייִדישן קאַנסערוואַטיוון מיטלברירגערטום געקאַנט ווירקן אופ-
רייצנדיק — און אזוי איז עס טאַקע געשען. מענדעלסאָן באַמיט זיך אויך דאָ
פּשאַרעדיק גיין דעם קאַמף אויסן וועג (ניט אומזיסט האָט זײַן ביבלי-איבערזעצונג

געהייסן „נהיבות שלום“, ד. ה. די וועגן פון שאַלעם), אויסמיידן אים, אף וויפל דאָס
 איז מעגלעך, און פארוואָלירט זאָרגפול, ווי מיר האָבן געזען, די אייגנטלעכע צילן
 פון דער ביבל-איבערזעצונג. מער נאָך: ער גיט זיך אונטער פולשטענדיק דער
 אַרטאָדאָקסיע אין די פרינציפיעל-מעטאָדישע פּראָבלעמעס פון דער איבערזעצונג. ער
 שרייבט, אלזאָ, אין דעם אריינפיר גאנץ טראַדיציאָנעל, אז מוישע-ראַביינו האָט די
 גאנצע טויער געשריבן פון אָנהייב ביזן סאָף, אפילו די לעצטע פסוקים, ווו ס'רעדט
 זיך פון מוישעס טויט (ו. V); אז עס קאָן ניט זיין קיין סאָפּעק, אז די זיבן מיצוועס
 פון די בניי-נויעד האָבן אָדאָם און כאווע געהערט פון גאָט אליין, און אין לאָשן-
 קוידעש (ו. IX); ער וואגט אפילו ניט אָנעמען עליאָהו באַכערס ביסל קריטישע
 באַמערקונגען וועגן דעם רעליאטיוו-שפּעטן עלטער פון ניקעד און אקצענטירונג אין
 טאנאך, א קריטיק, וואָס איז ארויסגעזאָגט געוואָרן פאר 250 יאָר; דאָס שענסטע
 איז, וואָס עליאָהו באַכערס קריטיק ווערט אָפּגעוואָרפן דורכן פארופן זיך אפן זויהאר,
 כאָטש מענדעלסאָן ווייס גאנץ גוט יענע ספייקעס, וואָס זיינען ארויסגעזאָגט געוואָרן
 בענעדיע דעם עלטער פון דעם זויהאר אפילו דורך פרומע ראַבאָנים (אשטייגער,
 עמדען). אין זיין איבערזעצונג, זאָגט מענדעלסאָן, אויב דער טראַדיציאָנעלער דראש
 איז אינגאנצן אנדערש, ווי דער פּשאט, ד. ה. ווי די ריכטיקע באַדייטונג פון ביבלישן
 טעקסט, האָט ער זיך געהאלטן באַם דראש: „אויב דער וועג, וואָס שיינט אונדז צו
 זיין דער פּשאט פון טעקסט, שטייט אין א סטירע צום וועג פון דראש, וואָס איז
 אָנגענומען און אונדז איבערגעגעבן געוואָרן דורך אונדזערע כאַכאָמים, אזוי, אז
 ס'איז אומעגלעך, אז ביידע זאָלן זיין ריכטיק... איז אונדזער פליכט צו האַלטן זיך
 באַם דראש, און איבערזעצן לויט אים דעם ביבל-טעקסט, וואָרעם פאר אונדז גילט
 בלויז די טראַדיציע פון אונדזערע כאַכאָמים“ (ו. XXIX). אנדערש געזאָגט, ווען די
 כאַכאָמים דארשענען קעגן געוויסן מענטשלעכן פארשטאנד, זיינען זיי גערעכט, ניט
 די לאָגיק... ענלעך האָט מענדעלסאָן געשריבן אין זיין קאָמענטאר צו קויהעלעס (1770):
 „אף פיר וועגן קען אויסגעטישט ווערן אונדזער הייליקע טויער-דורך פּשאט,
 דרוש, רעמעיו, סאָד, און אלע זיי זיינען דאָס געטלעכע וואָרט און אלע זיינען זיי
 ריכטיק.“

און דאָך האָט דאָס אלץ ניט געהאָלפן, און נאָך אין מענדעלסאָנס צייטן, ניט-
 קונדיק אף זיין רוים און זיינע איינפלוסריכע פארבינדונגען ס'זיין אין דער יידישער,
 ס'זיין אין דער ניט-יידישער סוויוע, האָבן ראַבאָנים אריינגעלייגט אין כירעם דעם
 „בעיער“ (רעפּאָעל האַקויען אין אלטאָנא-האַמבורג), ער איז פארבאָטן געוואָרן אין
 פּוילן, ליסא, פירט, ווילנע, פּראָג, און אין אייניקע ערטער אפילו עפנטלעך פאר-
 ברענט געוואָרן. דערהויפּט טאקע צוליבן „בעיער“ האָט „דער דעסער“ באַקומען דעם
 שעם פון אן אפיקוירעס באַ דער יידישער אַרטאָדאָקסיע, זי האָט מיט אויסגע-
 צייכנטן קלאַסנכוש דערשמעקט די געפאר. אין א באַדייטנדיקער מאָס האָט טאקע דער
 „בעיער“ אויסגעפילט זיינע אופגאבעס. פון אים האָט מען טאקע געלערנט דייטש-
 מער ווי טאנאך. ער האָט געגעבן דעם שטויס פארן אופלעבן פון אינטערעס צו
 דער ביבל, צו העברייש און העבריישע פּאַרשונגען אין דער האַסקאַלע-ליטעראַטור.
 באַ זיין גאַנצן קאָנסערוואַטיום, האָט ער דאָך אף א פילבארן אויפן געשלאָגן דעם
 טאַמדישן פילפּל און דרוש. זיין גרעסטע ווירקונג האָט אָבער דער „בעיער“ געהאַט

אין די מ'ורעך-איראפיישע לענדער. דאָס אריבערוואקסן פון יידישן בירגערטום אין מאָדערנער בורזשואזיע איז אין דײַטשלאַנד אוועק מיט אזעלכע גיכע טעמפן, אז ס׳זײַנען מיטאמאָל פארעלטערט און אומברויכבאר געוואָרן די הומאניסטישע טענדענצן פונעם „בעיער“, און אפילו זײַן אופקלערערישער רוף צו דער דײַטשישער שפּראַך, — מע האָט דײַטש שטודירט שוין פון עכטן קוואַל, פון געטע און שילער, און ניט אפן אומוועג פון מענדעלסאָנס איבערזעצונג. אנדערש אין גאליציע, פוילן, ליטע, רוסלאַנד, וווּ די קאפיטאליסטישע אנטוויקלונג איז געגאנגען אַן א פארגלייך לאַנג-זאמער, און די אָפגעשטאנענקייט פון דער יידישער סוויוע איז געווען נאָך לאַנגע צענדליקער יאָרן זייער גרויס.

אזוי, צ. ב., שרייבט דער פאָפולערער און רירעוודיקער לעמבערגער מאסקיל אוראָם מענדל מאָהר (1868-1815) אין זײַן אויטאָביאָגראפיע („שבלי עולם“, III טייל לעמבערג 1865, ז. 146): „נאָך א ינגל פון 12 יאָר האָב איך אָנגעהויבן שטרעבן צו וויסנשאפטלעכע און קולטור-ווערק. די צײַטן זײַנען אָבער געווען פינצטערע... דערפאר האָב איך מײַן שטרעבונג דורכגעפירט בעסאָד, באטאָג האָב איך געלערנט געמאָרע, און באנאכט, ווען אלע ארום זײַנען אײַנגעשלאָפן, האָב איך געלייענט דעם טאנאך מיטן „בעיער“ אין דער דײַטשישער איבערזעצונג... און די דײַטשישע איבער-זעצונג איז פאר מיר געווען א יעשוע צו פארשטיין דורך איר די דײַטשישע שפראך... און מיט איר הילף האָב איך אָנגעהויבן לײענען וויסנשאפטלעכע ווערק אין דײַטש.“ זײַן אויך פאר מאָריס ווינטשעווסקען איז דער „בעיער“ נאָך אין יאָר 1870 געווען יענע בריק, וואָס האָט געפירט צו לודוויק בערנע.

נאָך אין די יאָרן 1849-1853 איז דער „בעיער“ דערשינען אין חילנע אין 17 בענדער, ארויסגעגעבן דורך די באקאנטע מאסקילישע שריפטשטעלער-אָדאָם לעבענוואָן און ייצכאָק איזיק בעניאנקעוו.

מע קען איצט שוין אונטערפירן א שטיקל סאכאקל. מענדעלסאָן איז געווען א קאנסערוואטיווער אופקלערער, ד. ה. אן אידעאָלאָג פון בירגערלעכע שיכטן, בא וועלכע עס וואקסט אָן לאנגזאם דער בורזשואזער קלאסן-באוויסטזײַן און וועלכע זײַנען נאָך שטארק פארבונדן און געבונדן מיט קאָלעראַליי פעאָדאלע טראַ-דיציעס.

זײַן וועלט-אַנשויונג האָט זיך פאָרמירט ארום דער העלפט פונעם 18-טן י. ה., ווען ס'האָט זיך ערשט געהאלטן באם אויספיקן א מאָדערנע יידישע בורזשואזיע אין דײַטשלאַנד, און מעמילע שפיגלט אָפּ זײַן אידעאָלאָגיע דעם ערשטן עטאפ פון דער דאָזיקער בורזשואזיע, אן עטאפ, ווען די בורזשואזיע אירעאָלאָגיע איז נאָך באלאָרן מיט שווערע פעאָדאלע רעשטן. דערפון די סטירעס אין מענדעלסאָנס טעאָריע און פראקטיק. דער דאָזיקער ערשטער אידעאָלאָגישער עטאפ פון דער מאָדערנער יידישער בורזשואזיע אין דײַטשלאַנד אנטשפּרעכט ניט דעם ניוואָ פונעם אוואַנגארד פון דער דײַטשישער בורזשואזיע, וואָס אים האָט פארקערפערט צ. ב. לעסינג, נאָר דער גרויסער מאכנע בירגערלעכע און פריצישע אופקלערער, וואָס האָט זיך געשלעפט אין א היפשער דיסטאנץ הינטער לעסינג, געווקט זיך פאָרויס

אַבער לאַנגואַם, פאכראַניש, זיך אומקוקנדיק קעסיידער מיט מוירע אף צוריק—בא זיי האָט עס דערלאַנגט זײַן רוּם מענדעלסאָן.

די סטירעס פון מענדעלסאָנס אידעאָלאָגיע קומען צום אויסדרוק אין אלע זײַנע שריפטן, אינעם „פעדאָן“ ווי אין די „מאַרגנשטונדן“, אין „יערוואַלעם“ ווי אינעם „בעיער“. צום דײַטלעכסטן און צום קלאַרסטן לאָזט זיך דאָס באַמערקן אין זײַן „יערוואַלעם“: פון איין זײַט, איז עס א טעמפּעראַמענטפולער פאַמפּלעט קעגן דער וועלטלעכער מאכט פון דער קירך, מיט א שאַרפּער פּאַנאַנדערגרענעצונג פון די געביטן פון דער מעלוכע און פון דער קירך, וואָס פירט צו דער בורשוואַזער פּאַלי־טישער פּאַדערונג פון אָפּטיילן די קירך פון דער מעלוכע. עס איז אן אלגעמײַן־בורשוואַזער פּאַדערונג, וואָס באַדינט אַבער אויך אויסגעצײכנט אַקטועלע אינטערעסן פון דער ייִדישער בורשוואַזיע, וואָרעם עס ראַמט אָפּ איינעם פון די פּאַפּולערסטע אַרגומענטן פון די פּעאַדאַלע קרייזן קעגן דער עמאַנסײַפאַציע פון ייִדן, און איז איינצײטיק געווענדט קעגן דער מאכט פונעם ייִדישן קלער אין דער ייִדישער סוויוע. מיט אויסגעצײכנטן קלאַסן־כּוּש וואַרפט אָפּ מענדעלסאָן קאַטעגאָריש דאָמס פּאַרשלאַג וועגן איבערלאָזן די ייִדן געוויסע אוּטאָנאָמע אינסטיטוציעס (ב. 3, 193—202), און דאָ קומט צום אויסדרוק סײַ די מוירע פון דער אופשטייגנדיקער ייִדישער בורזשואַזיע פאַר ניטפולשטענדיקער עמאַנסײַפאַציע, פאַר א נײַ־געשײַערטן געטאָ, סײַ איר דראַנג צו געמײַנזאַמע פּאַליטישע אינסטיטוציעס מיט דער אַרומיקער בורשוואַזיע אף אלע אָן אויסנאַם געביטן, סײַ איר שטרעבן צו ליִקווידירן די פּעאַדאַלע אינסטיטוט־ציעס אין דער ייִדישער סוויוע. ביז איצט האָבן מיר פאַר זיך א טיפּישן אופקלערער, א טאַלמיד און ווייטערפירער פון די טעאָריעס פון האָבס און לאָק. די סטירע הייבט זיך אָן, ווען די טעאָריע דאַרף דורכקאָנטראָלירט ווערן אפן קאָנקרעטן בײַשפּיל פון דער ייִדישער רעליגיע, ווען די נעגאַציע פון קירלעכער מאכט דראַנג צו פאַר־ניכטן ביכלאַל די עצעם יעסוידעס פון דער ייִדישער רעליגיע, וואָרעם, ווי ס'האַבן ריכטיק געטיינעט מענדעלסאָנס קעגנער, „דאָס באַוואָפּנטע קירכנרעכט איז דאָך טאַמיד איינער פון אירע וויכטיקסטע גרונטשטיינער“ (ז. 307). אַטאָ דאָ גיט מענדעלסאָן האַסטיק א קער אף צוריק, און די אפּאָלאָגיע פון מענטשלעכן סײַכל ווערט סאַפּיסיטיש איצט שוין געשטעלט צו דינסט דער אפּאָלאָגיע פון דער ייִדישער רעליגיע.

אין זײַן בריוו צו הענינגסן, געשריבן אין זײַנע לעצטע יאָרן (1784), זאָגט מענדעלסאָן זיך אזוי ארויס איבער אופקלערונג: „ווען אופקלערונג אַיַלט פאַרויס דער קולטור, קען זי שערלעך זײַן און צופעליק אפילע פאַרהאַלטן אף א צײַט די אנטוויקלונג פון קולטור.“ (קולטור הייסט באַ מענדעלסאָנען די געוועלשאַפטלעכע סוויוע אין אירע זײַטן, געזעליקײַט, קונסט א.א.וו., ד. ה. דאָס „פּראַקטישע לעבן“). בײַס אופקלערונג איז די טעאָריע, די דערקענטעניש, דאָס אָפּשאַפן פון פּאַרורטיילן). ווייטער הייסט עס באַ מענדעלסאָנען אין דעם זעלביקן בריוו: „ווען ס'וואַלט געווען אין מײַן רעשוס, וואָלט איך זיך זײַער געהיט מיט איין פעדערשטריך אופצודעקן אלע פּאַרורטיילן. דער אופקלערער, וואָס וויל ניט ברענגען שאַדן, דאַרף זאָרגפול נעמען אין אכט צײַט און פאַרהעלטענישן און אופהייבן דעם פּאַרהאַנג נאָר אין יענער מאָס, אין וועלכער דאָס ליכט קען ברענגען א פעולע זײַן קראַנקן. אַבער די אנטשיידונג דאַרף

מען אים אלײן איבערלאָזן, און קיין שום עפנטלעכע אנשטאלט טאָר דאָ ניט באַ-
שטימען די מאַס און דעם ציל״. באַ אַט די פרינציפן האָט זיך מענדעלסאָן געהאלטן
אין זײַן טעטיקייט סײַ אין דער דײַטשישער, סײַ אין דער ייִדישער סוויױוע, און
סײַ דאָ, סײַ דאָרט האָט ער געמיינט, אז די װײַטערדיקע אנטװיקלונג װעט אָנגײן
זייער לאַנגזאַם, און ביפראט אין דײַטשלאַנד האָט ער איבערגעשאצט דעם אינערציע-
קױעך פונעם ייִדישן קאָנסערוואַטיוון בירגערטום. די געשעענישן זײַנען אָבער אױעק
אין אסאך א גיכערן טעמפּ, װי ער האָט זיך געקענט פּאַרשטעלן, און ביפראט נאָך
זײַן טױט. אין דעם איז איבעריקנס באשטאנען אױך די טראגעדיע פון דער העבריי-
שער האסקאַלע אין דײַטשלאַנד.

מענדעלסאָן האָט ניט געהאט קיין פּאַליטישן טעמפּעראמענט, ניט געװען קיין
קעמפּערינאַטור. װי א טיפּישער אױפקלערער, האָט ער אױך ניט געהאט קיין שום כױש
פאר געשיכטע, פאר היסטאָרישע צװאַמענהאַנגען. אין 1765 שרײַבט ער צו אבטן,
אז „אַלץ, װאַס האָט דעם נאָמען געשיכטע: נאַטור-געשיכטע, ערד-געשיכטע, מעלױכע-
געשיכטע, געלערטן-געשיכטע, איז אים קײנמאַל ניט געקראַכן אין קאָפּ“, און אז ער
גענעצט טאָמיד, װען ער דאַרף זײענען עפעס היסטאָרישעס.

ער איז געװען א מיטלמעסיקער פּילאָסאָף, און אפּילע זײַן באַגײסטערטער
ביאָגראַף קײזערלינג (27) שטאַמלט ארויס, אז מע קען אים ניט פאַרעכענען פאר
א פּילאָסאָף ניט פון ערשטן און ניט פון צװײטן ראַנג.

א גלענצנדיקער קענער און סטיליסט פון העברײַש, האָט ער אָבער בלױז א פּאַר
גיטיקע זאַכן געגעבן דער העברײַשער ליטעראַטור. ער געהערט ניט צו דער
העברײַשער, ניט צו דער ייִדישער ליטעראַטור. זײַן טעטיקייט האָט אָבער געהאט
א גרויסע האשפּאַע סײַ אף דער העברײַשער, סײַ אף דער ייִדישער ליטעראַטור.

סטיכײַש האָט זיך נאָך באַ זײַן לעבן ארום אים געשאפן א גאַנצע שול, און
נאָך באַ זײַן לעבן האָט די האסקאַלע זײַן נאָמען אױפגעשריבן אף איר פּאַן. דער
מאַטקײַשער אינטעליגענט האָט אין אים איםפּאַנירט אַלץ: זײַן לעבן-געשיכטע, זײַן
שטעלונג אין דער דײַטשישער געזעלשאַפּט, און דאָס װיכטיקסטע—זײַן אידייען-
װעלט, װאָרעם זײַן מעסיקע אױפקלערערײַ האָט געשאפן גרויסע מעגלעכקײַטן
אַריבערצופּלאַנצן זײַן אידעאָלאָגישע יערושע אין דער אָפּגעשטאַנענער ייִדישער
סױױוע אין מיזרעך-אַיראָפּע. דעם מעטאָד צו באַגרינדן אױפקלערונג-לאָזונגען מיט
ציטאַטעס פון די טראַדיציאָנעל-רעליגיעזע ייִדישע שריפטן, יענעם מעטאָד, װעלכן
ס'האַט שפּעטער מיט אזא דערפּאָלג גענוצט לעױנוואָן אין זײַן „תּעודה בישראל“,—
האַט, צ. ב., אָנגעװענדעט שױן מענדעלסאָן (אין זײַן „בעיער“, אין זײַן דיסקוסיע
מיט עמדען װעגן דעם טײקעפּדיקן באַגראַבן מײסיס א.א.וו.). די דײַטשישע ייִדישע
בורזשאַזיע האָט, דאַקעגן, באַ אים געיאַרשנט דערהױפּט זײַן אפּאָלאָגיע פון דער
ייִדישער רעליגיע; אין א געװיסער טראַנספּאַרמירונג זײַנען זײַנע רעליגיעזע אָנשױנגען
געװאָרן אױך דער אױסגאַנג-פּונקט פאר די יאַהודישע רעליגיעזע-פּאַרמעס.

מענדעלסאָן איז ניט געװען קיין פּערזענלעכקײַט פון גרויסן פּאַרמאַט. געקײפּלט
אָבער אף װיכטיקע היסטאָרישע סיבעס און סיטואַציעס, האָט זײַן גאַנצע טעטיקײַט
באַקומען א גרויסע באַדײַטונג און לאַנדװיערנדיקע װירקונג.

ציטירטע מענדעלסאָן-ליטעראַטור:

1. שריפטן. I-VII. Leipzig 1843-1845. M Mendelssohns gesammelte Schriften.
2. שריפטן. גניע אויסגאבע. ניו יורק 1931 זיבען דערשינען 4 בענדער. Moses Mendelssohn. gesammelte Schriften. Jubiläumsausgabe. Akademie-Verlag. Berlin 1929-1931. I-II—Schriften zur Philosophie und Aesthetik. VII. Schriften zum Judentum.
3. בריוו (העברייִשע בריוו)—מענדעלסאָנס ייִדישע און העברייִשע בריוו, בערלין 1929. זעכצנטער באַנד פון דער דאָזיקער אויסגאבע.
4. מענדעלסאָן-זאמלבוך: Moses Mendelssohn, herausgegeben von der Encyclopaedia Judaica. Berlin 1929. צום סאָף און אויספירלעכע ביבליאָגראַפיע.
5. קיזער לינג: M. Kayserling. Moses Mendelssohn. Sein Leben und seine Werke. Leipzig 1862. צווייטע אומפלאַגע, לעפציק 1888; דאָ ווערט ציטירט די ערשטע אומפלאַגע, וואָס האָט א בריוו-בילאַגע.
6. איציק אייכ 5. תולדות רמבאָם—בערלין 1789, ווין 1814, לעמבערג 1860. צוערשט געדרוקט אין „המאסף“ תקמ"ח-תקמ"ט.
7. פראַנץ מערינג. די לעסינג-לעגענדע. ציטירט לויט דער רוסישער אויסגאבע, סאַסקווע 1924 „Легенда о Лесинге“.
8. ש. בערנפעלד. דור תּהפּוכות. ב. 21. ווארשע 1897.
9. פ. לאַכאָווער. תּולדות הספרות העברית התּרשה. 1 באַנד. טעל־אָוויוו 1928.
10. י. קלויזנער—היסטוריה של הספרות העברית החדשה. 1 באַנד. יערושלאַים 1930. ז. 87-33.
11. כ. באַראַדיאנסקי—מיישע מענדעלסאָן און זינע ייִדישע בריוו. אין „היסטאָרישע שריפטן“ פון ייוואָ. 1-טער באַנד, ווארשע 1930, 297-346.
12. שלוימע מיימאָנס לעבנעשיכטע. איבערזעצט פון א. י. גאַלדשמירט. ווילנע 1927 צווייטער באַנד, קאפיטלעך 11-12.
13. פ. סמאָלענסקי—עת לטעת, השחר 1876-79.
14. Mirabeau. Sur Moses Mendelssohn, sur la reforme politique des juifs... Londres, 1787 (א ווערק, וואָס האָט שטארק באווינקט אייכלס מענדעלסאָן-ביאָגראַפיע).

אייניקע כאראקטעריסטישע ארויסזאָגונגען פון מוישע מענדעלסאָן.

אפּאָלאָגיע פון סויכער, פון פרייער קאָנקורענץ:

... ווער הייסט דען, אייגנטלעך, פּראָדוצירער און פארברויכער? ווען בלויז דערייעניקער פּראָדוצירט וואָס העלפט שאפן עפעס מאטעריעלעס, אָדער פארבעסערט עס דורך דער ארבעט פון זינע הענט, דאן באשטייט דאָך דער וויכטיקסטער און גרעסטער טייל פון דער מעלוכע בלויז פון פארברויכער. דער גאנצער לערן-און-אָפּווערשטאנד פּראָדוצירט גאַרניט לויט אזא מין שטאנדפונקט, סײַן די ביכער, וואָס יענער שרייבט, זינען אן אויסנאם. באַס דערנערונג-שטאנד דארף מען אראָפּרעכענען, קוירעמקאַל, די סאַכריס, טרענער, לאַנד-און-וואַסערטאַרער, און סאַפּקאַלסטאָף וועט דער קלאַס פון די אויגערופענע פּראָ-דוצירער באשטיין סײַ אַזוי פון אַקעריקעכט און האַנטווערק-געזעלן; וואָרעם די ערד-אייגנטימער און מעסטער לייגן צו סײַ אַזוי זעלטן די האַנט צו דער פּראָדוקציע. אַף אזא מין אויפן וועט די מעלוכע באשטיין, אַכוץ יענעם אכטונגווערטן, דאָך קלענערן טייל פון פּאַלץ, וואָס ניט זיי ברענגען ארויס, ניט זיי פארפילקאַמען דורך דער ארבעט פון זייערע הענט די פּראָדוקטן פון דער נאַטור, אַלזאָ, בלויז פון פארברויכער, און ווי? עפּשער אייך פון אומנוציקע מילער, וואָס פאַלן צו לאַסט דעם פּראָדוצירער? ... ניט בלויז דער, וואָס ארבעט מיט די הענט, וואָר איבערהויפט, ווער סײַטוט בלויז עפעס, ברענגט ארויס, באַגינסטיקט, פארליכטערט דאָס, וואָס קאָן פארשאפן זיין כאווער נוצן אָדער פארגעניגן, פאריינט דעם נאָמען פּראָדוצירער... מאַכער סויכער, וואָס מאַכט ספּעקוליאציעס אין זיין ביוראָ, אָדער פארפאַסט פלענער אין זיין סאַטעל, פּראָדוצירט אין טאָך מער, ווי דער ארבעטער און באַלמעלעכע, וואָס מאַכט דעם גרעסטן גערויש. דער מיליטערמאַן פּראָדוצירט, וואָרעם ער פארשאפט דער מעלוכע רו און זיכערקייט... בלויז אין אן אָנפאל פון שלעכטער שטימונג קאָן אזא קלוגן מענטשן, ווי רוסאָ, אַינפאַלן, אז דער ביסקוויט-בעקער אין פאריזש פּראָדוצירט מער, איידער די אקאדעמיע פון וויסנשאפטן...

פאריינט דען דער צווישנהענדלער דעם נאָמען פון אן אומנוציקן פארברויכער? די מאַטייון פאר א קליינעם צווישנהענדלער זינען נאָך מער איבערזייגנדיק, ווען מע ווענדט זיי אָן אפן גרויסן צווישנ-הענדלער, אפן אייגנטלעכן סויכער, וואָס פירט און זעצט אָפּ די פּראָדוקטן פון דער נאַטור און פונעם פלינט, פון לאַנד אין לאַנד, פון וועלטגעגנט אין וועלטגעגנט. ער איז דער עמעסער ווילטעטער פון דער מעלוכע און ביכלאַל פונעם מענטשלעכן געשלעכט, און, אַלזאָ, בעשמויפן ניט אן אומנוציקער מיל, וואָס מוז אומייסט אויסגעהאַלטן ווערן פונעם פּראָדוצירער...

מע דארף שטרעבן, ווי ווייט מעגלעך, פארמינערן די באַרענעצונגען, אָפּשאפן די סאַפּאַפּאַליעס, פרויוויליעניס און אויסשליסונג-רעכט, געבן גלעכע רעכט און פרייהייט דעם קלענסטן אופקופער מיט גרעסטן האַנדל-הויז; מיט איין וואָרט, אַנטוויקלען די קאָנקורענץ אַף אלע אויפאַנים צווישן די פאַר-מיטלער, דערוועקן צווישן זיי א געוועס... בלויז דורך קאָנקורענץ, אומבאַרענעצטער פרייהייט און גלעכהייט אין די רעכט פון קויפן קאָן מען דערגרייכן די דאָזיקע צילן...

(באנד 3, ז. 189—192).

מעלכע און קירך:

.... די קירך האָט קיין שום רעכט נישט אף פארמעגן און אייגנטום, זי קאָן נישט האָבן קיין שום פּרעטענזיע אף בייטראַג און אַפּוּאַג... אלע מענטשלעכע אָפּמאָכן האָבן דער קירך נישט געקאָנט געבן רעכט אף פארמעגן און אייגנטום, וואָרעם לויט איר מעהוס קאָן זי דאָס נישט סאָדערן... זי קאָן, אלזאָ, קיינמאָל נישט האָבן קיין צוואנגרעכט, און די מיטגלידער קאָן נישט ארופגעלייגט ווערן קיין שום צוואנג-פליכט בענעדיגע איר... אוי-ארום האָט די קירך אויך נישט קיין רעכט מיטסם צו באַלויגען אָדער צו באַשטראַפּן. די בירגערלעכע מיטסם געהערן צו דער מעלכע, און די אייגנטלעכע רעליגיעזע מיטסם פארטראַגן נישט לויט זייער מעהוס קיין שום צוואנג אָדער אונטערקויפּן... אויך די מעלכע האָט נישט געקאָנט באַקומען דורך קיין שום אָפּמאָך דעם מינדעסטן צוואנגרעכט איבער די מיינונגען..."

(כאנד 3, ז. 283—285).

פרייהייט פון געוויסן באדייט פרייהייט פון רעליגיעזע מיינונגען; אָבער אנטירעליגיעזע מיינונגען, אטעניזם, דארף באַקעמפט ווערן.

.... נישט די מעלכע און נישט די קירך זינען באַרעכטיקטע ריכטער אין רעליגיעזע איינזאָגים... עמעס, די מעלכע דארף סיננווייטן אכטונג געבן, אז ס'זאָלן נישט פארשפרייט ווערן קיין שום לערעס, מיט וועלכע ס'פאָרט זיך נישט דער עפנטלעכער ווילשטאנד, וואָס גראַבן אונטער, ווי אטעניזם און עפיקוריזם, רעם יעסאָד, אף וועלכן ס'רוט די גליקזעליקייט פונעם געזעלשאַפטלעכן לעבן... פלוטאָרן און בייז מעגן זיך פאָרשן, צי שנייט נישט אָפּ די מעלכע בעסער באַם אטעניזם, ווי באַם אבערגליבן, זיי מעגן כעזבענען און פארבלייבן יענע פלאַגן, וואָס זינען בייז יעצט אנטשטאנען און דראַפּען נאָך אנטשטיין פון די דאָזיקע פארשיידענע קוואַלן פונעם עלנט פארן מענטשלעכן געשלעכט. אין טאָך באַרייט עס נישט עפעס אנדערש, ווי אויסצופאָרשן, וואָס דראַפּט גיכער מיטן טויט, לאַנגזאָמער אָדער היציקער סיבער?... אוי-ארום וועט יעדע בירגערלעכע געזעלשאַפט גוט טאָן, ווען זי העט נישט דערלאָזן קיינעם פון בייזע, נישט דעם פאנאטיזם און נישט דעם אטעניזם, זיך אַינזאָרעלען און זיך פארשפרייטן... אָן גאָט און אָן האַשאַכע און אָן קינפטיקן לעבן איז מענטשגלייכע אן אייגענברענע שוואַכקייט..."

(ב. 3, ז. 286—287).

קעגן מאַטעריאַליזם און אטעניזם.

.... דער פאָרשטעלונג-אויפן (פונעם פאָשעטן מענטשן) פארמאָגט עפעס פעלערדיקעס, אָבער ער מירט דירעקט צו דער דערקענטעניש פון א נייטיקבארן, אלמעכטיקן וועזן... אָבער ווי נאָר אן עפיקור אָדער לוקרעץ, א העלוענזיס אָדער יום קריטיקירט דאָס נייטפולשטענדיקע אינעם דאָזיקן פאָרשטעלונג-אויפן און מאַכט איבערסלייזונגען אף דער אנדערער זייט, און וויל טרייבן א פארפירערישן שפיל מיטן וואָרט נאטור, דעוועקט די האַשאַכע ווידעראַמאָל אנדערע מענטשן אין פלאַק, וואָס טיילן אָפּ דעם פאָררטייל פונעם עמעס, קאָרענירן דאָס איבערגעטריבענע פון בייזע זייטן, און באווייזן, אז דער עמעס באַשטייט, אפילו ווען ס'ווערט אָפּגעוואָרפן דער פאָררטייל..."

(ב. 3, 317).

קעגן העלוענזיסעס ווערק „וועגן גייסט“.

.... לויט אַינער און דעם הערן לעסינגס רעקאָמענדאציע האָב איך איבערגעלייענט העלוענזיסעס בוך „וועגן גייסט“. אָבער, דערלויבט, מינע הערן! איך געפין נישט, אז דאָס בוך איז אוי אויסערגע-וויינלעך, ווי איר האָט עס מיר געלויבט. מע קאָן נישט לייקענען, דער מענטש האָט אן אויסגעצייכנטן סטיל, אָבער דאָס איז אלץ. זיין פילאָסאָפיע איז אויסערגעוויינלעך פלאַן... איך האַלט, אז ער פארמאָגט נישט גענוג שאַרפזיגיקייט, קערדי וואַרשיינלעך מאַכן זינע פאראַקסן... אז איך האָב איבערגעלייענט דאָס ווערק, האָב איך באַקומען כייסעק מאַכן א פאָר פערזן... איך האָב געשריבן:

די אייגנשאַפטן דיזעס באַנדעס
זינד וויין, געשמאַק, פיל פאנאטיזם,
פראַנצויזישע סאָפיסטיקעריי
אונד וועטערליכטען דעם פערשטאנדעס..."

(בריוו צו אבטן, 22 פעברואַל 1762, כ. 5, 250—251).

א ייד קאָן נישט און טאָר נישט זיך באַפרייען פון די געזעצן פון דער ייִדישער רעליגיע.

... און בעמעס, איך זע נישט אײַן, וואָזוי קאָנען זיך די יעניקע, וואָס זײַנען געבאָרן אין יאנקעוויס הויז, זיך באַפרייען אף וועלכן סײַאזי געוויסנהאפטקן אויפן פונעם געזעץ. עס איז אונדז דערלויבט ארומצוטראכטן וועגן דעם געזעץ, זײַן גײסט צו דערפאַרשן, דאָ און דאָרט, וווּ דער געזעצגעבער האָט נישט אָנגעגעבן א מאָטיױו, מעשאַער זײַן א מאָטיױו... אָבער קאָלזמאַן מיר קאָנען נישט דאָקומענטירן אן אויטענטישע באַפרייבונג פונעם געזעץ, קען אונדז אונדזער גריבלערײַ נישט באַפרייען פונעם שטרענגן געהאָרזאַם, וואָס מיר זײַנען שולדיק דעם געזעץ, און די ערפֿורכט פֿאַר גאָט שאַפט א גרענעץ צווישן ספּעקוליאַציע און אויספירונג, וואָס סײַטאָר נישט איבערשרײַטן קײַן שום געוויסנהאפטער... פּערזענלעכע געבאָטן, פֿליכטן, וואָס זײַנען ארומגעלייגט געוואָרן אפֿן בען-ײַסראָעל אָן א פֿאַרבינדונג מיטן בײַס-האַמיקראַש און ערד־אײַגנטום אין פֿאַלעסטינע, מוזן שטרענג געהאַלטן ווערן לױטן וואָרט פונעם געזעץ ביז דער אויבערשטער וועט באַויליקן באַרוקן אונדזער געוויסן און הויך און עפֿנטלעך באַקאַנטמאַכן זײַער באַטל ווערן... און אפֿילע ווען עמיצער פֿון אונדז גײט אריבער צום קריסטלעכן גלױבן, פֿאַרשטיי איך נישט, וואָזוי גלױבט ער, אז דורכדעם קאָן ער זײַן געוויסן באַפרייען און אַראָפּוואַרפֿן פֿון זיך דעם יאָך פונעם געזעץ?...

(ב. 3, 356—357).

די מעאספּים

די ערשטע וויכטיקע אויסוויקונג פון מענדעלסאָנס „בעיער“—אונטערנעמונג איז געווען די געזעלשאפט „חברת דורשי לשון עבר“ (פריינט פון דער העברייִשער שפראך, דײַטש: „געזעלשאפט העברייִשער ליטעראטורפרוינדע“), וואָס איז געגרינדעט געוואָרן אין קיניגסבערג אין יאָר 1783 מיטן ציל ארויסצוגעבן א העברייִשן זשורנאַל. אויך אין דעם פראט איז זיי מענדעלסאָן פאָרויסגעגאנגען, מיט זײַן העברייִשן זשורנאַל „קהלת מוסר“, וואָס ער האָט ארויסגעגעבן מיט זײַן פריינט טעווע בעאק אין בערלין אין יאָר 1750, נאָך איידער ער האָט געשריבן דײַטש. פון מענדעלסאָנס זשורנאַל, וואָס האָט פאָפּוליאַריזירט לייבניץ־וואָלפּס פילאָסאָפיע און געשטרעבט אופצולעבן די העברייִשע שפראך, זײַנען אָבער ארויס בלויז א פאָר בלעט־לעך — די ייִדישע אַרטאָדאָקסיע האָט אים גלייך אָפּגעשטעלט. דרייסיק יאָר שפעטער איז אָבער די לאגע געווען גאנץ אנדערש. דער קיניגסבערגער זשורנאַל האָט שוין געקאָנט דערשײַנען ניט געשטערט. עס איז אויך ניט קיין צופאָל, וואָס דער אָרגאן פון דער דײַטשישער העברייִשער האַסקאָלע האָט אָנגעהויבן דערשײַנען אין קיניגס־בערג: עס איז געווען, ווי מיר ווייסן שוין, א צענטער פון אופגעקלערטע, ענלעך ווי בערלין; די נאָענטקײַט צו מירעך־אײראָפּע, די גרויסע צאָל לייט־וויש־פּוילישע צוגעפּאָרענע ייִדן אין דער שטאָט גופע, די פּראָווינציעלע אָפּגעשטאנענקײַט לעגאבע דער פריישישער הויפטשטאָט, — דאָס אלץ האָט אין קיניגסבערג געשאפן א מער גינסטיקע סוויוע פאר א זשורנאַל אין העברייִש. ער איז טאקע גיך פארהאנדלט געוואָרן אין א „זאמלער“ (המאסף), אין א זאמלפונקט פון אלע מאסקילים פון זײַן צײַט, וואָס האָבן געשריבן העברייִש.

די קיניגסבערגער געזעלשאפט איז באשטאנען פון יונגעלײַט פון א פארשיידענער סאָציאַלער לאגע, אַרעמער אינטעליגענץ און קינדער פון רייכע, אופגעקלערטע גוים־רים פון א פארשיידענעם גראד בילדונג, — א טײל מיט בלויז ייִדיש־טראדיציאָנעלער בילדונג, א טײל שוין וועלטלעך געבילדעט, אוטאָדידאקטן און סטודענטן פון אוני־ווערסיטעט (לויט זייער בריוו צו וויזלען: „אגודת בחורים משכילים מהם תורניים ומהם יודעי לשונות זרים יון ורומי ויתר העמים ומביני ענין בחכמות השמושיות והרמות“). דער הויפטאיניציאַטער איז געווען איציק אייכל, קאנטס א סטודענט אפן קיניגס־בערגער אוניווערסיטעט און אן אַרעמער לערער אין הויז פון די פרידלענדערס, וואָס איז דאן אלט געווען 27 יאָר. שוין צוויי וואָכן נאָך דער גרינדונג פון דער געזעל־

שאפט בעט זי בא מענדעלסאָנען און נאפטאַלע-הערץ ווייזל, זיי זאָלן איבערנעמען די רעדאקצִיאָנעלע אופזיכט (וברבות הימים יושלחו ההתקנות והפירושים הנבחרים שבהם למעלתך הרמה ולכבוד החכם מהור"ר משה נ"י לשפוט עליהם"). ביפראט האָפט די געזעלשאפט אף דער נאָענטסטער מיטארבעטערשאפט פון נאפטאַלע-הערץ ווייזל, בעט בא אים לידער און ארטיקלען, טיילט אים מיט די פראַגראם פון זשורנאל (א פערטל בויגן יעדע וואָך, מיטן אינהאלט: 1. העברייִשע לידער, 2. ארטיקלען וועגן מאַראַל און וויסנשאפט, אויך ביאָגראַפיעס פון גרויסע ייִדישע לייט, 3. נייט, וואָס קומען פֿאַר בא ייִדן, ביפראט וועגן זייער עמאנסיפאציע אין א טייל לענדער, וועגן פראגעס פון דערצויגן, א. א. וו., עס זאָל זיי קאָנען ליינען א מענטש, וואָס פארשטייט ניט אנדערע שפראכן.) דער זשורנאל איז באשטימט צום נוצן פון דער יוגנט, וואָס זוכט וויסן, און צו דער פארווייזונג פון אירע דערוואקסענע ליבהאַבער. פינאנציעל איז ער געזיכערט דורך דער אונטערשטיצונג פון אייניקע גוהרים.

ענלעך ווי באם „בעיער“, זעען מיר אויך אין דער דאָזיקער פראַגראם א געמיש פון הומאניסטישע און אופקלערענישע טענדענצן. דער דריטער פונקט דערציילט אונדז וועגן יענע עמאנסיפאציע-האַפּענונגען, וואָס האָבן זיך דערוועקט בא דער אופ-קומענדיקער ייִדישער ברוזשואזיע אין צוזאמענהאנג מיטן רעפאָרם-עדיקט פון דעם עסטרייכישן קייזער יאָזעף II (1781), און באטאָנט די שטרעבונג פון זשורנאל צו האָבן א געזעלשאפטלעך-פאָליטישע באדייטונג און אָנפירן א פראַפאגאנדע אויך צווישן יענע שיכטן פון ייִדישן בירגערטום, וואָס ליינען בלויז אין העברייִש. עט איז, אלוואָ, ניט קיין ווונדער, אז די איניציאטערס פון „המאסף“ ווענדן זיך קוידעם-קאָל צו ווייזלען, מיינענדיק דערביי ניט נאָר דעם דיכטער און געלערנטן, נאָר אויך, און עפּשער קוידעמקאָל, דעם געזעלשאפטלעכן קעמפער. וואָרעם אָקאָרשט (1782) זיינען דערשינען ווייזלס בריוו „דברי שלום ואמת“, ווי ער האָט באגריסט די אקציע פון דער עסטרייכישער רעגירונג און געפאָדערט א רעפאָרם פון דער ייִדישער דערצויגן-בריוו, וואָס האָבן ארויסגערופן א שטורעם בא דער ייִדישער אַרטאָדאָקסיע, ביפראט בא אועלכע זייִלן אירע, ווי יעכעסקל לאנדע, ווי דער ווילנער גאָען און א ריי ראבאָנים פון קלענערן פאָרמאט.

ווייזל איז אָבער נאָך ווייניקער פון מענדעלסאָנען געווען א קעמפער. ווי מיר ווייסן שוין, איז ער געווען פרימער און מער טראדיציאָנעל געשטימט, ווי דער דע-סער, אזוי ווייט, אז מענדעלסאָן האָט מוירע געהאט אים שיקן דעם „פעדאָן“. ווען ס'איז אָבער פארעפנטלעכט געוואָרן דער עדיקט פון יאָזעף II, האָט אף א ווייזל אופגעפלאַקערט ווייזלס בירגערלעכער קלאַסן-באוויסטזיין. עמעס, פאר זיין קאָנסערוואטיום איז כאַראַקטעריסטיש, אז אין צוזאמענהאנג מיטן עדיקט פארשארפט ער די אופמערקזאמקייט בלויז אף דערצויגן-פראגעס. דאָך רייסט זיך ארויס בא אים אזא שארף וואָרט פאר יענע צייטן, (א פאראפראזע פון א טאלמודישן וואָרט), אז א טאלמיד-כאָכעם, וואָס פארמאָגט ניט וועלטלעכן וויסן, איז ערגער פון א נעוויילע, וואָרעם א נעוויילע קען כאָטש נוצן ניט קיין ייִד, באשאט אזא מין ייִדישער לאמדן טויג ניט פאר ייִדן, ניט פאר קריסטן.

עס איז אָבער געווען בלויז שטרויענער פּייער. שוין צוויי יאָר שפּעטער האָט ווייזל טשוווע געטאָן, אוועק אין קאנאָסע, און ניט ווייזל ס'האַבן אים דערשראָקן די

זידל־דראַשעס פון דעם ליסער ראָוו דאָויד־טעוויל, וואָס האָט געפֿייערט אפֿן „שויטע, ראַשע, גראַבן יונג, נארײַ וויזל, אָדער פֿון דעם פֿראַגער ראָוו יעכעסקל לאַנדע, וואָס האָט אים באַצירט מיטן עפֿיטעט „ראַשע“, אָדער דעם ווילנער גאַענס אופֿטוען, וואָס האָט זײַן סאַפֿקאַלסאַף גאַנץ אומשולדיקן ביכל געהייסן צוערשט אופֿהענגען אין פֿאַליש אָף דער קייט, און דערנאָך פֿארברענען עפֿנטלעך, אָדער די נעגישעס פֿון די אָרטאָדאָקסן אפֿילע אין בערלין, וואָס האָבן אים שיר גיט פֿארטריבן פֿון שטאָט. אין זײַן פֿון זײַנע איבערצײגונגען איז ווײַל געווען א גאַנץ אומבויגזאמער מענטש. גיט פֿאר זײַנע אָרטאָדאָקסישע פֿארפֿאַלגער האָט ער זיך דערשראָקן, נאָר פֿאר זיך אליין, פֿאר דעם אייגענעם געדאַנק, וואָס האָט אים צו ווייט אוועקגעפֿירט, פֿאר דעם שטראַם, וואָס האָט אים אוועקגעשלעפֿט אסאך ווייטער, ווי ער האָט אליין געוואָלט, און צוגעגעבן זײַן ארויסטרעטונג אזא באַדייטונג, וואָס ער האָט אליין גיט געמיינט. און אין זײַן לעצטן בריוו פֿון דער זעלביקער סעריע א. ט. „רחובות“ (1784) קלאַגט ער שוין, אז די נײַגעפֿנטע רעפֿארמירטע ייִדישע שולן גיבן זיך אָפֿ מער מיט דײַטש און וועלטלעכע לימודים, ווי מיט רעליגיעזע ייִדישע לימודים, און אז דער עדיקל פֿון יאָזעף II האָט ביכלאַר גיט געבראַכט יענע רעזולטאַטן, אָף וועלכע מע האָט געהאַפֿט, און ער פֿארענדיקט פעסימיסטיש: „סוף דבר: תחת חטה יצא חוח ותחת שעורה־באָשע. תמו דברי נפתלי“.

אין אזא געמיטצושטאַנד איז צו ווײַזלען אָנגעקומען דער בריוו פֿון די קייגיס־בערגער יונגע מאַסקילים, און ער אַיילט זיך זײ ענטפֿערן אין א דורכויט קאַנסער־וואַטיוון גיטע. ער וואַרנט זײ, זײ זאָלן אָנגיין ביז גאַר פֿאַרויכטיק, און ביפֿראַט האַלטן זיך באַ אזעלכע זאַצן: 1. זײ זאָלן געדענקען, אז גאַטפֿאַרטיקייט גייט פֿאר כאַכמע. און זי זאָל טאַקע אָנפֿילן אַלע זײערע ווערק. 2. גיט דערמאַנען אין די לײַדער די גריכישע און די רוימישע מיטאַלאָגיע, 3. גיט דרוקן גלוסטיקע לײַבע־לידער, אשטייגער, ווי די לידער פֿון אימאַנועל האַרוימי און אסאך פֿון די מאַדערנע אייראָ־פֿיינישע שרייבער. 4. איר זאָלט גיט פֿארפֿאַסן אָדער איבערזעצן מעליצעס און שפֿאַט־דערציילונגען אָפֿצולאַכן פֿון אייערע ברידער און זײערע מײַסיס... מיט די מיטלען פֿון סאַטירע (וויזלס קורסיוו. מ. ע.)... האָניק און מילך זאָל זײַן אָף אייער צונג. 5. גיט באַנוגענען זיך בלויז מיט דער פֿאַרשונג פֿון העברײַש ווי א שפֿראך פֿאר זיך, נאָר ווי א מיטל און וועג צום טאַנאך.

וויזל שטרעבט, אַלזאָ, גלייך אָפֿהאַקן די פֿליגלען פֿון דעם נײַעם האַסקאַלע־אַר־גאַן, באַגרענעצן אים אין אן אָרגאַן פֿאַר העברײַש־ביבלישע פֿאַרשונגען אין א מאַ־ראַלישן און רעליגיעזן גיטע. אכּוּך די פֿונקטן 2 און 3, וואָס זײַנען קליינלעך־פֿי־ליסטרישע, קאַנסערוואַטיווע פֿאַדערונגען, איז כאַראַקטעריסטיש די פֿאַדערונג אויס־צומײַדן דעם וועג פֿון א סאַטירישן זשאַנער, אַרויסצורײַסן באַ די יונגע מאַסקילים דעם נאַטירלעכסטן וואָפֿן פֿון א יונגן, אופֿשטרעבנדיקן קלאַס¹. די קייגיסבערגער גע־זעלשאַפֿט איז אָבער געווען נאָך אזוי רוי און אומדערפֿאַרן, אזוי בונט אין איר סאָ־ציאַלן באַשטאַנד, אזוי מעטושטעש און אומבאַהאַלפֿן אין איר אידעאָלאָגישן פֿאַרזעף.

(1) אירך מענרעלסטן האָט געפֿרייריקט, אז גיט פֿאַרשפֿאַטונג, דאָס איינציקע מיטל צו פֿאַרשפֿרייטן עמעסע אופֿקלערונג איז אַר ט ק ע ר ג י. זע זײַנ ארטיקל, באַנד III, ז. 413—415, אויסגאַבע 1843.

אז זי האָט אין גרונט אָנגענומען קימאט אלע פּאָדערונגען פון וויזלס אולטימאטום. צוויי כאדאָשים שפעטער דערשיינט דער פּראָספעקט פון זשורנאל א. ט. נהל הבשור, ווו ס'ווערט פובליקירט די קאָרעספּאָנדענץ מיט וויזלס, און די צילן און באדינגונגען פון זשורנאל ווערן קאָנצענטרירט ארום 5 פּראָגעס: 1. וואָס? 2. ווער? 3. פאר וועמען? 4. צו וואָס? 5. וויאזוי?

געענטפערט ווערט אויך: צו 1 (וואָס?): דער זשורנאל וועט דרוקן העברייִשע לידער ביו איצט ניטפארעפנטלעכטע אָרער ערשט פארפאסטע, אָבער ניט ליבע-לידער, וואָס זיינען פול טייווע, אָדער לידער, וואָס פארופן זיך אף פרעמדע געטער (אין זין פון וויזלס פּאָדערונגען); ארטיקלען אלגעמיין-לינגוויסטישע און וועגן דער העברייִשער שפראכ וויסנשאפט, טייטשן פון טאנאך, פּאָפולער-וויסנשאפטלעכע ארטיקלען, אויך וועגן מאַראַלישער און פיזישער דערציִונג. אָפּהאנדלונגען וועגן טאל-מודישע פּראָגעס, אָבער קעגן דעם פילפֿל-מעטאָד, ביאָגראַפיעס פון גרויסע ייִדישע לייט—גרויסע ראבאָנים, געלערנטע און אויך ייִדישע גווירים און פילאנטראָפּן, צייט-יעדעס, און ענדלעך רעצענזיעס.

צו 2 (ווער?): ארויסגעבער איז די שוין כאַראַקטעריזירטע געוועזענע פּראָגעס פון יונג-געלייט.

צו 3 (פאר וועמען איז דער זשורנאל באשטימט?): ער איז לעכאטכילע פארטראכט געוואָרן ווי א יונגט-זשורנאל („ביד בחורי ונערי בני ישראל“).

צו 4 (צו וואָס ווערט דער זשורנאל ארויסגעגעבן?): 1. צו פארשפרייטן וויסן. 2. צו פארשפרייטן די קענטשאפט פון העברייִש.

צו 5: דער זשורנאל דערשיינט אין מאַל אין כוידעש א. ט. „המאסף“, אין דער גרויס פון 1 בויגן, מיט דייטשישע בילאגעס אין דער דייטשישער שריפט.

אין אועלכע מאָגערע באדינגונגען האָט דער „המאסף“ אָנגעהויבן דערשיינען, — א יונגט-זשורנאל פון קליינטשיקן פּאָרמאט, מיט א שטרענג-ארוםגעשוירענער און באגרענעצטער פּראָגראַם. דריי יאָר איז ער דערשינען אין קיניגסבערג אונטער אייכלס הויפט-רעדאקציע (1784-1786); דערנאָך קומט א האפּטאָקע פון א יאָר צייט. די גע-זעלשאפט „פריינט פון דער העברייִשער שפראך“ ווערט פארוואנדלט אין א „חברת שוחרי הטוב והתושיה“—אין פריינט פון גוטס און קולטור, — ד. ה., זי באקומט א מער אופקלערענישן כאַראַקטער, און אויך דער „המאסף“, וואָס ווערט איצט באנייט אין בערלין (1788-1790), וואקסט אויס אין פּאָרמאט, אקטיווקייט, באדייטונג, ווערט דרייטער אין טאָן — עס הייבט שוין אָן ווירקן דער פּלאַקער פון דער גרויסער פראנצויזישער רעוואָלוציע, און דער „המאסף“ וואגט אפילע געבן א באריכט וועגן דער נאציאָנאַלער פארוואנדלונג אין פאריז, וועגן דער צעשטערונג פון דער באסטיליע, און די פעטיציע פון די פאריזשער ייִדן (1789, ז. 365-372). זינט 1791 ווערט דער „המאסף“ חידער אָפּגעשטעלט, און א נייער פרוו ווערט געמאכט אין די יאָרן 1794-1797, ווען ס'דערשיינען ווידער א פּאָר העפטן. אין יאָר 1797 איז פאקטיש דער „המאסף“ שוין אונטערגעגאנגען. א פּאָר דויערעס מאסקילים האָבן זיך אָבער געמיט אופצולעבן דעם זשורנאל. 1809-1811 גיט ארויס אונטערן זעלביקן טיטל דער מאסקיל שאַלעם האקויען נייע 3 בענדער, 1829 גיט ארויס א געוויסער פירשטנטאל א באנד אין ברעסלע. אן אויסוואל פון אלטן „המאסף“ ווערט סיסטעמאטיש איבערגעדרוקט

אין דעם אָרגאָן פֿון די גאליצישע מאסקילים, „בכורי העתים“ (זינט 1820). און נאָך
אין יאָר 1862 דרוקט איבער מעיער לעטערס פֿולשטענדיק, און מיט אסאך דערגאנג-
צונגען, דעם גאנצן ערשטן יאָרגאנג פֿון „המאסף“ (1784).

דער „המאסף“ האָט, אַלזאָ, געהאט א שווערע און געמאטערטע עקזיסטענץ. אין
מעשעך פֿון 13 יאָר (1784-1797) זינען דערשינען בלויז 7 בענדער, אָנשטאָט א כּוּי-
דעש-זשורנאל איז ער פאקטיש פארוואנדלט געוואָרן אין א קווארטל-שריפט. דאָך
האָט ער באוויזן צו ווערן די פּאָן פֿון א גאנצער באוועגונג, א פּאָן, וואָס איז אופ-
געהויבן געוואָרן דורך ווייטערדיקע דויערס פֿון דער העברייִשער האסקאַלע אין מיו-
רעך-איייראָפּע. עס האָט זיך איבערגעכאזערט די זעלביקע געשיכטע, ווי מיט מענדעל-
סאָנס „בעיער“: אין דײַטשלאַנד איז זײַן מעסיקע, קאָנסערוואַטיווע אופקלערערײַ גיך
געוואָרן פארעלטערט און קיינעם ניט גייטיק. דער „המאסף“ האָט געהאט א קײַנע
בײַלאַגע אין דײַטש מיט דײַטשישע אויסעס, — עס זײַנען אָבער גיך אופגעקומען
אָרגאנען אין דײַטש מיט קײַנע בײַלאַגעס אין העברייִש, — ווי „שולמית“, „יודיה“, —
די ייִדישע בורזשואויע אין דײַטשלאַנד איז מיט ענערגישע שריט אוועק צו דער
דײַטשישער קולטור און שפראך, און אריבערגעשפּרייט איבערן טײַטן קערפּער פֿון
דער העברייִשער האסקאַלע. אין מיוּרעך-איייראָפּע, אין גאליציע און רוסלאַנד האָט
אָבער נאָך צענדליקער יאָרן געלעבט די מעאסעף-טראדיציע, ווי א טראדיציע פֿון
א בונטארישער אופקלערערישער באריקאדע.

אזא מין באריקאדע, א זאמלפונקט פֿון בונטארישע אופקלערער איז אָבער דער
„המאסף“ גיט געוועזן. ער איז אָבער אויך ניט געווען א שוואַאל, אופגעשטעלט
קעגן דער פֿרייצנדיקער כּוואליע פֿון אסימיליאציע, ווי עס טראכטן איצט אויס די
צײַעניסטישע אפּאָלאָגעטן, די קײַנמאנס און קלײַנזערס. ניט ריכטיק איז אויך קלײַז-
נערס טעאָריע (290), אז ווײַל די „מעאספּים“ האָבן געשריבן אין העברייִש, זײַנען
זיי געווען קאָנסערוואַטיוו. פארקערט, דער קאָנסערוואַטיוו פֿון זײַער אופקלערערײַ
האָט געפירט צו העברייִש, פּונקט ווי ער האָט געפירט צו דער פּסעוודאָ-קלאסיק.
דער „המאסף“ איז געווען אן אָרגאָן פֿון קאָנסערוואַטיווער אופקלערונג, דער
אויסדריקער פֿון בירגערלעכע שיכטן, וואָס האָבן לאַנגזאם גענומען איבערוקן זיך פֿון
געטאָ צו אופקלערונג. די גרויסע פראנצויזישע רעוואָליוציע, וואָס האָט אָפּגעפּרישט
אפּילע דאָס דײַטשישע אָפּגעשטאַנענע לעבן, האָט גלייך אונטערגעהאקט דעם צווייג,
אף וועלכן סײַ זײַנען געזעסן די מעאספּים. ענלעך ווי מענדעלסאָנס „בעיער“, איז אויך
דער „האמעאסעף“ פארוואנדלט געוואָרן אין א בריק, איבער וועלכן טויזנטער ייִדישע
יונגעלײַט פֿון מיטלבירגערטום האָבן זיך אריבערגערוקט צו דער אייראָפּייִשער קול-
טור. אין דײַטשלאַנד האָט זיך אָבער דאָס געטאָ גיך דערנענטערט צום אלגעמיינעם
לעבן, און דער בריק איז געוואָרן איבעריק.

ניט קיין שוצמויער איז געווען דער „האמעאסעף“ — ער איז געווען א בריק. אָבער
מער ווי א בריק האָט ער ניט געקאָנט זײַן. ער האָט ניט געקאָנט פּראָגרעסירן, זיך
אנטשירנדיק ראדיקאליזירן, וואָרעם דאָס איז מעגלעך געווען בלויז אוועקווארפּנדיק
סײַ די הומאניסטישע בילדפּאַרשונגען, סײַ די פּסעוודאָקלאסיק, סײַ העברייִש, — ד. ה.

ווערנדיק אויס „המאסף“, ליקוידירנדיק זיך אליין. דער „המאסף“ האָט געקאָנט עק-
זיסטירן און האָבן א ווירקונג בלויז קאָלומאן די כוואליעס פון בורשוואזן קלאַסן-
באוואוסטזיין, פון קאפיטאליסטישער אנטוויקלונג האָבן לאנגזאם צוגענומען אין דער
’דישער סוויוע. ווען זיי האָבן אָנגעהויבן שטארקער שלאָגן, האָט זיך גלײַך איבער-
געקערט דאָס בידע שיפל פון דער העברייִשער האסקאָלע.

מענדעלסאָן, ווייזל און די מעאספּים, דאָס זיינען די דריי זיילן פון דער קאָנ-
סערוואטיווער יִדישער אופקלערונג אין דײַטשלאַנד. ניט אומזיסט זיינען מענדעלסאָן
און ווייזל געשטאנען בא דעם וויגעלע פון „המאסף“. זייער פּשאַרעדיקער, קאמף-
מיידנדיקער גײסט דרינגט דורך אויך דעם „המאסף“. מענדעלסאָן האָט בלויז א פאַר-
לידער און ארטיקלען געגעבן אין דעם זשורנאַל. ברייט האָט זיך דאקעגן פאנאנדער-
געלייגט אין „המאסף“ ווייזל-מיט לידער, טאנאכישע פאַרשונגען, געזעלשאפטלעכע
ארטיקלען, אלץ לאנג, לאנגווייליק און טויט ביז גאָר.

דער עפּיאָד מיט די „דברי שלום ואמת“ (1782-1784) איז ווייזלס איינציקע וויכ-
טיקע געזעלשאפטלעכע ארויסטרעטונג. אף זיך אליין האָט ווייזל טאַמיד געקוקט ווי
אף א פאַרשער און קאָמענטאטער פון דער ביבל; און זײַן גרויסע פּאָעמע, וואָס האָט
אים בארימט געמאכט, זײַן „מאָזאָדע“, האָט ער אין טאָך פארפאסט אויך בלויז,
בידידי אויסצוטײַטשן דעם ביבלישן טעקסט פון יעצטעס-מיצראים, נעמענדיק אין אכט,
אז לידער ווערן מער געלייענט, ווי ווינסשאפטלעכע קאָמענטארן...

די דאָזיקע „מאָזאָדע“ ווערט אָבער באטראכט ווי די גרעסטע דערגרייכונג פון
דער דײַטשישער מאסקילישער פּאָעזיע, און ווייזל - ווי דער גרעסטער פּאָעט פון
דער בערלינער האסקאָלע. עס איז נאָך איין באווייזן פארן גײַסטיקן און קינסטלע-
רישן עלנט פון דערדאָזיקער באוועגונג. די „מאָזאָדע“ („שירי תפארת“) האָט ווייזל
אָנגעהויבן שרייבן קימאט צו זעכציק יאָר. איר ערשטער נוסעך איז פארענדיקט גע-
וואָרן אין מעשעך פון 4 יאָר (1785-1789), ווייזל האָט אָבער אָן אופהער געארבעט
איבער דער פּאָעמע קימאט ביז זײַן טויט (1805) ד. ה. 20 יאָר. עס איז א ווערק
פון א זאָקן. עס קומט אָבער אין דער „מאָזאָדע“ צום אויסדרוק אויך די גאנצע
זיקנעס, די גאנצע פארעלטערטקײַט און עפיגאַנערישקײַט פון דער בערלינער העברייִ-
שער האסקאָלע.

די „מאָזאָדע“ איז געשריבן אין סטיל פון קלאָפּשטאַקס „מעסיאָדע“. אין די
אכציקער יאָרן פון אכצנטן יאָרהונדערט איז אָבער קלאָפּשטאַקס „מעסיאָדע“ שוין
לאנג געווען אן אַנאכראָניזם אין דער דײַטשישער לײַטעראַטור. די ערשטע 3 געזאנ-
גען פון קלאָפּשטאַקס פּאָעמע זיינען דערשינען 1748. אָבער שוין 5 יאָר שפּעטער
האָט דער יונגער לעסינג פאַרצייכנט:

Wer wird nicht einen Klopstock loben?

Doch wird ihn jeder lesen?—Nein.

(„Sinngedichte“).

25 יאָר האָט קלאָפּשטאַק געארבעט איבער דער פּאָעמע, און ווען ער האָט זי
פארענדיקט אין יאָר 1773, איז באלד אוועק א ווערטל איבער דײַטשלאַנד, אז סײַזי

ניטא קיין מענטש, וואָס זאָל האָבן זי געלייענט ביון סאָף. ענלעך האָט ש. ד. לוצאטאָ דערקלערט, אז ער האָט קיינמאָל נישט געהאט קיין קויעך צו דערלייענען ביון סאָף וויילס פּאָעמע (אגרות שד"ל 3, 374).

און דאָך איז ריכטיק, אז ארום דער העלפט פון אכצנטן יאָרהונדערט זיינען קלאַפּשטאָקס ערשטע געזאנגען געווען אן אנטפּלעקונג פארן ליטערארישן דייטשלאַנד. קלאַפּשטאָקס האָט, עמעס, בלויו נאָכגעמאכט מילטאָנס „פארלוירענעם גאניידן“, א ווערק, וואָס האָט אויסגעדריקט דעם אייגנארטיקן גאנג פון דער ענגלישער בורזש-אזער רעוואָלוציע. „די קריגערישע מאכנעס מאלאַכים אין מילטאָנס „פארלוירענעם גאניידן“ — זאָגט טראַנק מערינג — זיינען אין טאָך, אין א דיכטערישער איבערקליי-דונג, בלויו קראַמווועלס דראַגונער“ (צור ליטעראטור-געשיכטע, בערלין 1929, ב. 1, 50). אויב די ענגלישע ברוזשואזע רעוואָלוציע איז אַבער געזאנגען אונטער דער פּאָן פון פּורטיאניזם, האָט אין דייטשלאַנד דער רעליגיעזער לעוווש פון קלאַפּ-שטאָקס פּאָעמע אויסגעדריקט בלויו די שוואַכקייט פון בירגערלעכן באוויסטזין, די קאָנסערוואַטיווקייט און פארשקלאַפּטקייט פון דער יונגער דייטשישער ברוזשואזיע. אפן פּאָן פון דעמאָוקרעטיק פארגליווערטן בירגערלעכן לעבן האָבן אין 1748 געקאָנט נאָך פריש און רעוואָלוציאָנער קלינגען קלאַפּשטאָקס מעליצעס, אשטייגער קריסטוסעס רף צום גאָט-פּאָטער.

— — — איך שווער דיר בא מיר אליין,

וואָס איך בין גאָט ווי דו, — איך וויל די מענטשן אויסליין.

דערנאָך האָט קלאַפּשטאָקס א פערטל יאָרהונדערט ווייטער געשמידט און געהא-מערט זיין פּאָעמע, וואָס קיינער האָט שוין נישט געדארפט האָבן. מיט א שטארקן טעמפ איז אוועק דאָס לעבן נאָך דער זיבניאָריקער מילכאָמע. עס האָט דורכגערוישט לעסינג. עס איז אָנגעקומען דער „שטורעם און דראַנג“. געטע האָט שוין לאַנג פאר-פאסט דעם „ווערטער“ (1774) און שילער „די רויבער“ (1781), און די בערלינער העבריישע האסקאָלע האלט ערשט רעכט באם אופלעבן קלאַפּשטאָקס!

געוויס זיינען אין וויילס פּאָעמע פאראן א פאָר שיינע לירישע ערטער (אשטיי-גער דער מאַנאָלאָג פון יויכעוועד, איידער זי ווארפט אריין מוישען אין טיך); גע-וויס ליגט אף דער פּאָעמע א דינער אופקלערערישער הויך (מוישע איז צ.ב. א מין קאָנ-סערוואַטיווער מאסקיל, א מאסקיל איז אויך זיין שווער ייסרע). דאָך איז די „מאָזא-ידע“ צומייסטן פול מיט דידיאקטישן מוסער, מיט דידיאקטישע מעליצעדיקע לויבגע-זאנגען צו גאָט, — זי איז א שול-פּאָעמע אין נאָך א גרעסערער מאָס, ווי קלאַפּשטאָקס „מעסיאָדע“.

וויילס „מאָזאָדע“ און דער ענטוואַזום, וואָס האָט זי באגלייט בא עטלעכע דויערעס מאסקילים, איז די מאָס פון דער אָפּגעשטאנענקייט פון דער גאנצער בערלינער העבריישער האסקאָלע. די ועבליקע פארעלטערטקייט פון דעם אידעאָלאָגישן צוגאנג, פון דער טעמאטיק, פילט זיך אָבער אפן גאנצן „המאסף“. פון דייטשישע דיכטער ווערן דאָ איבערעזצט בלויו די עלטערע-ראמלער, האלער, געסנער, קלייסט, לעסינג א. א. מיטן גאנצן „המאסף“ רעגירט דער גייסט פון שטיפן ראציאָנאליזם, — די כוואליעס פון „שטורעם און דראַנג“, די שאפונג פון די יונגע געטע און שילער איז דאָ אינ-

גאנצן ניט דערגאנגען. דער פאָרפֿערסטער זשאנער פאר אייגענער בעל־טריסטיק און איבערזעצונגען זײַנען מעשׂאָלים און מאָראַלישע סענטענצן (עפיראמען), „זינגט־דיכטע“, וווּ ס׳פֿילט זיך שטארק סײַ די פראקטיק פון לעסינגס מעשׂאָלים, סײַ זײַן מעשׂאָלים־טעאָריע. עס איז אָבער אַ כאַראַקטעריסטישער זשאנער פון דער עלטערער אופקלערונג, אַן עזאָפֿישער, פּאָרזיכטיקער, ניטדרייטער זשאנער פון דער יונגער, ניטזעלבשטענדיקער ברוזשואזיע. ווען ער בלייבט אָפּ אין פראנקרײַך און דײַטשלאַנד מיט דער פארשטארקונג פון די פּאָזיציעס פון ברוזשואזן קלאַס, געפינט ער נאָך אלץ אַ דאנקבארן באַדן און גרויסע פּאַרשטייער אין מיזערד־איראָפּע. (קראשיצקי באַ די פּאָליאָן, קרילאָוו און אַ רײַ אנדערע באַ די רוסן, עטינגער אין דער ייִדישער לײַ־טעראַטור).

וויזלס „מאָזאָידע“ דאָקומענטירט אָבער אויך דעם פּסעוודאָ־קלאַסישן סטיל, ווי דעם הערשנדיקן סטיל אין דער העברייִשער האַסקאָלע סײַ אין דער בערלינער טקופּע, סײַ יאַרצענדליקער שפּעטער. די פּסעוודאָ־קלאַסיק איז אָבער דער סטיל פון דעם צוואַמענשטוס פון דער יונגער, האַנדל־קאָפיטאליסטישער ברוזשואזיע מיט דער אבסאָליוטער, פּעאַדאַלער מאָנאַרכיע, עס קומט אין איר אין לעצטן סאַכאַקל צום אויס־דרוק יונגער, אָבער ניט זעלבשטענדיקער, פאַרשקלאַפטער בייגערלעכער באַוווּסטזײַן. אין דער פּסעוודאָ־קלאַסיק פון דער העברייִשער האַסקאָלע דאָקומענטירט זיך נאָכאַ־מאַל איר אָפּגעשטאַנענקײַט, ניטזעלבשטענדיקײַט און קאַנסערוואַטיזם.

אכוּן אין וויזלס „שירי תפארת“ און די צאָל־ריכע נאָכמאַכענישן פון דעם ווערק (לאַכאַווער צײַלט אָן ביז 20 נאָכמאַכונגען, ז. 76 און 146), דריקט זיך אויס די פּסעווד־דאָ־קלאַסיק פון דער בערלינער האַסקאָלע אין איר קלענערער לײַשער פאַרם (אַדעס, אידייליעס א. א. וו.) און דערהויפּט אין איר דראַמאַטורגיע. עס איז כאַראַקטעריסטיש, אַז די מעאַספּים האָבן ניט פאַרפאַסט אין העברייִש קיין אײַן רעאַליסטישע פּיעסע, פּונקט ווי זיי האָבן ניט איבערגעלאָזן קיין אײַן רעאַליסטישע דערציילונג אָדער ראָ־מאַן. דערפאַר פאַרמאַגט די בערלינער האַסקאָלע אַ רײַ פּסעוודאָ־קלאַסישע דראַמאַס, אַריגינעלע און איבערזעצטע.

דער מאָגערער „המאסף“, אין וועלכן ס׳דאַמינירן לאַנגווייליקע דיסקוסיעס און טראַקטאַטן וועגן בייבלישע אויסדרוקן און פּסוקים, גיט ניט קיין פּוּלן בילד פון דער ליטעראַרישער באַוועגונג פון דער בערלינער האַסקאָלע.

די מעאַספּים זײַנען אַ בונטער, פאַרשיידנאַרטיקער אוילעם. דאָך מאַכן זיי אַ גע־וויסן איינהײַטלעכן אינדרוק, כאַטש, אָדער ריכטיקער, ווייל עס זײַנען פאַראַן צווישן זיי קאַנסערוואַטיווע פּאַרשטייער, וואָס רעפּרעזענטירן דעם רעכטסטן פּליגל, אשטיי־גער וויזל, יצחק סאַטאַנאָוו, און מער ראַדיקאַלע אופקלערער פון אייכלס און וואַלפּאַנס שניט. עס באַקומט זיך אַ מין מיטלאַריטמעטישע, און זי גיט עס דעם אינדרוק פון אַ געוויסער איינהײַטלעכער לײַנע פון מעסיקער אופקלערונג.

עס זײַנען פאַראַן צווישן די מעאַספּים טיפּישע הומאַניסטן, אשטייער יצחק סאַטאַנאָוו. אופקלערערישע שטריכן זײַנען אין זײַן גאַנץ שאַפּן און טעטיקײַט ניט קאַנטיק. אָבער ווי אַן עמעסער הומאַניסט איז ער אַ זאַמלער און אַרויסגעבער פון אלטע טעקסטן, און אַ הומאַניסטישער שטריך איז אויך זײַן פּעלשן טעקסטן, זײַן גלענצנדיקער אימײַטירן פאַרשיידנסטע ליטעראַרישע סטילן־פון ביבל ביון וויהאַר—

און דאָס פּובליקירן זי ווי עכטע אָריגינאַלן. ער איז דער בעסטער כטיילסט אין דער העברייִשער האַטקאָלע, א ביז גאָר פארביקע פּערווענדלעכקייט און זיין פעלשונג-מאַניע (אפילע דאָרט, וווּ זי איז לאַכטן ניט נייטיק) דערגייט ביז עמעסער פּאַטאָאָגיאַע. עס זיינען אָבער פּאַראַן צווישן די מעאַספּים אויך ניט ווייניק טוער, וואָס שטייען אף דער הייך פון דער דעמלטיקער קולטור, טאַלמידים פון קאַנטן. ווי אייכל, שלוימע מימאָן, א ריי פון זיי גוט באהאוונט אין דער אייראָפּייִשער ליטעראַטור אין פּאַר-שיידענע שפּראַכן. זיי האָבן זיך אָבער, ווייזט אויס, שטאַרק גערעכנט ביט דער אָפּגעשטאַנענקייט פון זייער באַלעבאַטישער אודיטאָריע, און אין זייער טעטיקייט אין העברייִש ליגט אויך אף זיי דער געבאַט פון מענדעלסאָנען און וויזלען צו האַנדלען פּאַרויזכטיק, פּשאַרעדיק, און זייער גאַנץ גרויסע קולטור קומט צו קיין שום טאַלעס ניט. און ווען אייכל מאַכט נאָך מאַנטעסקיעס. פּערסישע בריוו" אין זיינע „אַגרות משולם בן אוריה האַשטמוע" (המאַספּ, 1790) גייט ער אָן אוי פּאַרויזכטיק און איינגעהאַלטן, אז ס'באַקומט זיך אַ לאַנגווייליקער גענעץ אין פּאַרגלייך מיט מאַנטעס-קיעס שפּרודלדיקן, שאַרפּזיניקן ווערק.

אַסאַך פּאַטאַס האָבן די מעאַספּים געוויזן באַם רעסטאַורירן ווערק פון העברייִשן מיטלאַטער. זיי האָבן אַנטוויקלט א ריזיקן קולט אַרום דעם אַרויסגעבן און קאָ-מענטירן דעם „מורע נעוויכים", און שלוימע מימאָן האָט אפילע געפרוּווט פּאַרבינדן דעם ראַמבאַם מיט קאַנטן, זיי האָבן אַופּגעהויבן פון שטויב די הומאַניסטישע „מחברות" פון אימאַנועל האַרוימי. זיי האָבן פּאַרעפּנטלעכט דעם קוורי און אַנדערע ווערק פון דער ספּאַרדישער פּאַעזיע און פּילאָסאָפּיע. זיי האָבן איבערגעגאַסן אין העברייִש די ביבלישע אפּאָקריפּן און פּאַר זיך גופּע האָבן זיי רעסטאַורירט אַ ביבלישן פּסעוודאָ-קלאַסישן שפּראַך-סטיל, קעגנשטעלנדיק אים דעם טאַלמודיש-אַראַמישן לאַשן. געוויס האָבן זיי אין דער פּאַרגאַנגענהייט געזוכט יערושע, אף וואָס אָנצושפּאַרן זיך, געוויס האָט גערעדט צו זייערע געפילן דעם ראַמבאַם ראַציאָנאַליזם און זיין ניט גאָר געהויבענע באַציונג צום טאַלמוד, געוויס האָט זייער ליבע צו דער ביבל אַויסגעדריקט אַן אייגנאַרטיקע פּסעוודאָ-קלאַסיק. זיי האָבן אָבער קעסיידער גע-גאַסן לעבן אין אַלטע שיימעס און אַליין אַלץ מער אָפּגעשניטן געוואָרן פון געשיכט-לעכן אַרום, עס האָבן זיך אין זייער ליטעראַטור אַויסגעמישט הומאַניזם, פּסעוודאָ-קלאַסיק און אַופּקלערונג-צום ווינציקסטן אָבער אַופּקלערונג, צומייסטן הומאַניזם און פּסעוודאָ-קלאַסיק—אינעם קער צום ביבלישן העברייִש, אינעם רעסטאַורירן דעם ספּאַרדישן מיטלאַטער, אינעם דרייען זיך אין דעם פּאַרקישעפּטן קרייז פון קלאַפּשטאַק און ראַסין, פּסעוודאָ-קלאַסישע אַדעס און אידיליעס און פּסעוודאָ-קלאַסישע דראַמאַטורגיאַע. דאָס האָט דעצידירט וועגן דער טויטקייט פון דער דאָזיקער ליטעראַטור, וווּ ס'פילט זיך גאָר שוואַך דער דויפּעק פון לעבן.

און זי איז אין דייטשלאַנד מעשוּנעדיק גיך אַראָפּגעשווענקט געוואָרן. שוין זינט 1790 גייט אָן די גסיסע פון דער בערלינער העברייִשער האַטקאָלע, „המאַספּ נאַספּ",— עס איז אָפּגעשטאַרבן צוביסלעך דער „המאַספּ", און ווען דער יונגער מאַסקיל שאַלעם האַקויען איז 1799 געקומען אין בערלין און פּאַרגעלייגט אייכלען, דעם גרינד-דער פון „המאַספּ", צו באַניצען דעם אָרגאַן און ווידער נעמען זיך אַופּלעבן די באַ-וועגונג פאַר העברייִש, האָט אייכל אים געענטפּערט מיט אַ פּאַרצווייפּלטן בריוו:

„כ'באדויער דיך, פריינט מינער, כ'באדויער, וואָס דו האָסט געבראכט א טייער שטיין, און קיינער קוקט זיך ניט אום, האָסט מיטגעבראכט א באלואם, א היילונג פאר אלע זוכער פון מאָראַל, און קיינעם ארט עס ניט. פארוואָס ביזטו אזוי שפעט געקומען? פארוואָס האָסטו זיך אזוי לאַנג פארהאלטן, און איצט, אז דו רופסט, ענטפערט קיינער ניט... אויך איך האָב געטרונקען פון דעם גיפּט-בעכער, וואָס איז אויסגעגאָסן געוואָרן אפן ייִדישן פּאָלק און זיינע מאסקיילס.

עס זיינען אוועק די ליבע-טעג, אריבער די טעג פונעם בונד צווישן מיר און די זין פון ייִסראָעל, ווען ס'האָבן זיך באוויזן די שפּראַצונגען פון כאָכמע, און העברייִש האָט געבליט אין רום און פראכט, און די ייִדישע יוגנט איז ארויס יעדן טאָג זאמלען פון די פרוכטן פון איר וויסן—איצט זיינען זיי אנטלאָפן און זיינען ניטאָ, וויי, זיי וועלן שוין אויך ניט צוריקומען. זינט זיי האָבן זיך געזאָגט: פּוּל איז די גאנצע ערד וויסן, איז זיי מ'קען געוואָרן די שפּראַך פון זייערע עלטערן, און זיי האָבן זי אוועקגעוואָרפן. אויך מיך האָבן זיי פארגעסן און פארלאָזן ווי אן איינוואַמן אין סטעפּ... גיי אדורך די גאסן, וואנדער אדורך די הויפן, עפן די אויגן און זע, צי וועסטו געפינען כאָטש איינעם אין א שטאָט און צוויי אין א מיטשפּאָכע, וואָס וועלן דיך הערן... אזוי האָבן זיך געענדערט די צייטן און זייער געשיכטע, אזוי האָבן זיך געענדערט די מענטשן און זייערע אָנשויונגען!...“ (די בריוו פון אייכל און שפּאַלעס האקויען זיינען אָפּגעדרוקט אין דעם לעצטנס בריוונשטעלער „כתב יושר“, ווין, 1820).

און נאָך צוויי יאָר פריער, 1797, שרייבט אייכל אין דעם אריינפיר צו זיין ביי כעלע „איזט נאָך דעם ייִדישן געזעצע דאָס איבערנאכטן דער טאָגן ווירקליך פער-באָטן?“ (געדרוקט אין ברעסלע אין דער פּאָרם פון א בריוו צו יויעל-בריל-לעווע): „ווען מיר האָבן מיט 14 יאָר צוריק איינגעזען די נוצלעכקייט ארויסצוגיין אין דער עפנטלעכקייט מיט אירייען, זיטן, מינהאָגים און ליטעראַטור-זאכן פון אונדזער נאציע, און צו דעם צוועק פּראָיעקטירט א פּערזאָנלישע שריפט בלויז פאר ייִדן, האָבן מיר באטראכט די העברייִשע שפּראַך פאר פּוּלשטענדיק גענוגנדיק. מיר האָבן דאן גע-קאָנט נאָך רעכענען אָף זייענער, ווייל צו יענער צייט האָט נאָך יעדער ייִדישער ליטעראַט באטראכט פאר א פארדינסט צו פארשטיין העברייִש. וואָרעם ס'האָט גע-לעבט צווישן אונדז א מאן, וועמעס פּילאָסאָפיע האָט אים ניט געשטערט, ניט קוקנדיק אָף זיין אינטימקייט מיט אריסטאָטעלעס און פלאַטאָן, צו שטודירן אכזרעם די ביבל און אירע קאָמענטארן... ליידער האָט דער גייסט פון אונדזער נאציע זינט דעם טויט פון אונדזער לערער אָנגענומען א מ'קעסע געשטאלט... בייזער ווילן האָט פארנומען דעם פּלאַץ פון דער אמאָליקער אומוויסנקייט...“

און אייכל קומט צום אויספיר, אז איצט, אויב מע שרייבט העברייִש, זייענען עס ניט די, וואָס פארשטייען העברייִש, און די, וועמען אזעלכע שריפטן וואָלטן געווען צום הארצן, פארשטייען עס ניט. שרייבן אין דייטש און אין דער דייטשישער שריפט טויג אויך ניט—מע טראָגט ארויס די אייגענע אָפּגעשטאנענקייט און אייגענע כעס-רוינעס צום ברייטן דייטשישן אוילעס, דאָס ווערק בלייבט דאן ניט „אין דער יהודים-שולע“ (אין דער ייִדישער גאס). עס איז פאראן איין אויסוועג: באַנייען דעם „המאסף“ אין רייזנדישט מיט ייִדישע אויסעס. זאָפּיל נור פּאָרלויפיג איבער די פּאָרם, נאָך וועלכער איך דעם „מעאסעף“ ווידער לעבן און נייעס אינטערעסע צו געבן ווינטשע.

ענדעכע טרויעריקע טענער קלינגען אויך אין דעם פאָרוואָרט פון דעם גראמאטיקער פון די מעאספּים, בען-זיוו, אין זײַן „אוצר השרשים“ (ווין, 1807-1808) אָט איז שוין 20 יאָר זינט דער צאדיק (מענדעלסאָן) איז געשטאַרבן, און זינט דעמלט איז די העברייִשע שפראך געזונקען צען מאָל אזויפֿל ווי זי איז געשטיגן אין זינע צײַטן, וואָרעס די, וואָס קענען די שפראך, שטודירן ניט אירע שריפטן, און די, וואָס לײענען אירע שריפטן, קענען ניט די שפראך. באם גאנצן אוילעם איז געבליבן בלויז דאָס שטרעבן צו לערנען די אנדערע שפראכן... און אזוי איז ניט נאָר מיט דער העברייִשער שפראך, נאָר אויך דער לימעד פון טאנאך און טאלמוד ווערט אלץ אָרעמער און מאָגערער פון יאָר צו יאָר. די הויפטסיבע פון דער דאָזיקער דערשיינונג איז לויט בען-זיוו דער אויסגעוואקסענער געשעפטלעכער פארקער, די גרעסערע לעבן-פאָדערונגען, און צוליב דעם, גרייטן די עלטערן זייערע קינדער קוידעמקאָל צו די לימודים און וויסנשאפטן, וואָס מאכן זיי פייִק צום געשעפט, און דאָס איז שרײַבן און ציפער און די גערעדטע שפראכן, און זיי האלטן זיך פעסט בא צען שפראכן פון די נישטיִדן, וואָס זינען נייטיק צום האנדל און געשעפט, און אנטלויפן פון דער העברייִשער שפראך, וואָס האָט צו זיי ניט קיין שניכעס. א כּוּץ דעם לערנט מען די קינדער נאטורוויסנשאפט, געשיכטע און געאָגראפיע און אייניקע לערנען אויך מוזיק און טאנצן“.

בען-זיוו האָט ריכטיק געשטעלט דעם דיִאגנאָז. די פאנאנדערוויקלונג פון קאפּי-טאליסטישע באציִונגען האָט ליקוידירט און איבעריק געמאכט די בערלינער העב-ריישע האסקאָלע.

די ערשטע יידישע בורזשוואזע קאָמעדיעס.

פון דעם זעלביקן קרייז מעאספּים זיינען אָבער ארויס אויך צוויי ווערק, געשריבן האַלב־דייטש, האַלב־יידיש, וואָס זיינען די ערשטע מאַניפעסטאציע פון בורזשוואן סטיף אין דער יידישער ליטעראַטור. דאָס זיינען איציק אייכלס קאָמעדיע „רעב הע־נעך אָדער וואָס טוט מען דערמיט“ (1792-1793) און ארן האַלע וואָלפּסאָנס „לייכטזין און פרעמעליי“ (1796). אין קעגנזאך צו דער העברייִשער ליטעראַרישער פּראָדוקציע פון דער בערלינער האַסקאָלע, וווּ ס'הערשט אלמעכטיק די פּסעוודאָ־קלאַסיק, וווּ די טעמאַטיק איז ס'ראָו א ביבלישע, אָפּגעריסן פון דער היינטצייטיקייט, און די דראַ־מאַטורגיע באַשטייט אַפּט פון פאַראַפּראַזירטע איבערזעצונגען (פּראַנאַק מענרעסעס „גמול עת־לילה“ און „תּשועת ישראל בידי יהודית“ זיינען צ. ב. פאַראַפּראַזעס פון ראַסין און מעטאַסטאַסיאָ), וווּ ס'בלייבט א פּוסטע און לאַנגווייליקע רעטאַריק—זיינען אייכלס און וואָלפּסאָנס פּיעסעס עכטע אופּקלערונג־ליטעראַטור, רעאַליסטישע בורזשור־אזע פאַמיליע־דראַמעס, וואָס שטייען אסאך העכער אין קינסטלערישן זינען פון דער גלייכצייטיקער פּראָדוקציע פון די איפּלאַנדס און שרעדערס, זיינען ניט ערגער פון לעטינגס יוגנט־פּיעסעס און קענען זיך רויק פאַרמעסטן אפּילע מיט דידראַס באַרימטע בירגערלעכע טרערן־קאָמעדיעס „דער נאַטירלעכער זון“ (1757) און „דער פאַמיליע־פּאַטער“ (1758), וואָס האָבן באַדייט אן עפּאָכע אין דער אַנטוויקלונג פון בורזשוואן ליטעראַרישן סטיף.

די זעלביקע אייכלס און וואָלפּסאָן האָבן אָבער, שרייבנדיק אין העברייִש, ניט אויסגעטיילט זיך פון אנדערע מעאספּים, און מיר האָבן שוין דערמאָנט, ווי בלאַס און אָן לעבן האָט זיך באַקומען אייכלס פּרוּוו נאַכצומאַכן אין העברייִש מאָנטעס־קיעס „פּערסישע בריוו“. עס וואָלט אָבער געהייסן איבערכאַזערן קלויזנערס טעאַריע אין א יידישיסטישער מאָדיפיקאַציע, ווען מיר וואָלטן דעם טיפּיש־אופּקלערערישן כאַראַקטער פון „רעב הענעך“ און „לייכטזין און פרעמעליי“ אויסגעטייטשט דורך דער שפּראַכלעכער פּאַרם—דורכן קויען פון דעם יידיש־דייטש, אין וועלכן די פּיעסעס זיינען געשריבן. עס איז גראַד פאַרקערט: ניט די שפּראַך האָט באַשטימט דעם בורזשוואז־אופּקלערערישן און רעאַליסטישן סטיף פון די קאָמעדיעס, נאָר די שאַרפע געזעלשאַפּטלעכע טענדענץ פון די פּיעסעס. דער פאַקט, וואָס זיי זיינען אַנטשטאַנען באַם שײן פון דער פּלאַקערנדיקער פּראַנצויזישער רעוואָלוציע, אין רעכטן ברען פון שאַרפן קלאַסן־קאַמף אין דער יידישער סוויוע, האָט געשאַפן די נויטווענדיקייט זיך

ווענדן צו א מאסן-שפראך, צום יידיש-דייטש. די דאזיקע קאמף-אטמאָספער האָט אָבער גלייך דיקטירט אנולירן, אָפּשאפן וויזלס בארימטן געבאָט, מע זאָל לעמאן-האשעם „ניט פארפאסן שפאָט-דערציילונגען אָפּצולאכן פון אייערע ברידער און זייערע מינים מיט די מיטלען פון סאטירע“. אין קעגנזאץ צו דער העברייִשער האסקאָלע, ווו ס'פליסט טאקע לויט וויזלס אויסדרוק „מילך און האָניק“, ווערט דאָ אפן קאָל געלאכט פון די אייגענע ברידער. און ווי א מאָטאָ צו זיין קאָמעדיע נעמט אייכל טאקע א ציטאט פון האָראצס סאטירעס (1,1,24-25): „וואָס קען פארווערן לאַכנדיק זאָגן דעם עמעס“?

Ridentem dicere verum quid vetat?

(אגעוו, אויך דיראָס דערמאָנטע קאָמעדיעס זיינען איינגעלייטעט דורך האָרא-
זישע ציטאטעס).

מיט אייכלען, דעם איניציאַטער און רעדאקטער פון „המאסף“, זינען מיר טייל-ווייז שוין באקאנט. איציק אוראָם אייכל איז געבאָרן געוואָרן אין 1756 אין קאָפּענ-האגען (דענעמארק), לויט אן אנדער מאָקער-27 טן סענטיאבער 1758. ער לערנט, ווי געוויינטלעך אין יענער צייט, בא פוילישע מעלאמדים געמאָרע; פאָרט אָבער אריבער צו 17 יאָר (1773) אין קיניגסבערג, געטריבן פון דורשט צו וועלטלעכן וויסן, ווערט דאָ לערער בא די ריכע פרידלענדערס, קומט אָן אין יאָר 1781 אין קיניגסבערגער אוניווערסיטעט, אפן פילאָסאָפישן פאקולטעט — ער ווערט קאנטס א טאלמיד. קאנט האלט פיל פון אים, און ווען ס'האָט אין יאָר 1786 דעמיסנאָנירט דער פראָפּעסאָר פון העברייִש קעלער, רעקאָמענדירט קאנט אף זיין אָרט ווי א לעקטער אייכלען. קאנט איז דאן דעקאן פון פילאָסאָפישן פאקולטעט, און אין זיין רעקאָמענדאציע שרייבט ער ווארעם וועגן אייכלען: „דער אלס פערפאסער (!) איינער העברייִשן פערזאָדישן שריפט שאָן רימליך בעקאנט איסט“, „דיזן געשיקטן יונגען מאן“, א.א.וו. עס איז אָבער גאָרניט דערפון געוואָרן; אפן ווונק פון דער רעגירונג, וואָס האָט געפאָדערט „מער געשיקטע קאנדידאטן“, ווארפט אָפּ דער פילאָסאָפישער פאקולטעט אייכלס באקאָשע און מאָטיווירט עס דערמיט, וואָס לויטן סטאטוט מוז יעדער דאָצענט זיין אן עוואנגעליקער, אויך וועט זיך דער יידישער לערער פון העברייִש האלטן בא דער ראבאָנישער אויסלייגונג פון שריפט, און דאָס וועט געוויס ברענגען צו קאָנפליקטן צווישן אים און די קריסטלעכע לעקטערס און סטודענטן. דעם זעלבליקן קאנטן, אין זיין איינגשאפט פון דעקאן, קומט אויס אייגהענטיק אָנצושרייבן יענעם דאָקומענט, ווו עס ווערט אָפּגעוואָרפן אייכלס קאנדידאטור (דאָס האָט אריינגעבראכט אין א פלאָנטער אסאך פאָרשער. פארגל. מײן ארבעט „נייע מאטעריאַלן וועגן אייכלען“; צייטשריפט ב. 5, מינסק 1931).

אזוי זיינען צערונען געוואָרן אייכלס האָפּענונגען. און האָפּענונגען האָט ער געהאט גאָר גרויסע: אין זיין באקאָשע דריקט ער אויס דעם ווונטש, אז שפעטער, אויב ער וועט זיך באוואָרענען אלס לעקטער, וועט ער אויך באקומען „דאָס יוס-לעגענדי עט דאָצענדי אף שטענדיק“. דער דורכפאל מיט דער דאָצענטור גיט דעם לעצטן שטויס צום אריבערפאָרן אין בערלין. ער האָט זיך אָבער דאָרט געריסן נאָך פריער. לעטערס (אין זיין „המאסף“ אויסגאבע, 1862, ז. 136) פארעפנטלעכט א בריח

פון יועל ברייל-לעווע צו אייכלען פון יאָר 1784, ווו ער מעלדעט אים, אז „מיר האָבן א גרויסע האַפענונג איינצולענען דיך דאָ אַף שטענדיק (ד.ה. אין בערלין), ווי מיר האָבן אַפגערעדט מיטן גוויר, דעם מאסקיל דאָוויד פרידלענדער און זיין שווער (ד.ה. דאָניעל איציק)“. עס האָט געצויגן אייכלען אין בערלין די גרויסע שטאַט, איר באדייטנדיקער קרייז מאסקילים און מענדעלסאָן, מיט וועלכן אייכל און באקאנט געוואָרן בעשאס דעם דעסערס באזוך אין קיניגסבערג 1777, און נאָענט געוואָרן זומער 1784, ווען אייכל האָט זיך אופגעהאלטן אין בערלין אַף זיין ריזע אין קאַפענא-האגען. מענדעלסאָן גיט אים דאן מיט א ווארעמע רעקאָמענדאציע, אדרעסירט צו זיין שוואַגער יוסעף גוגענהיים און צו מוישע פירסט (העבר. בריוו, נומ. 275), גע-האלטן אין הומאָריסטישן טאָן.

אַף שטענדיק איז אָבער אייכלען געלונגען זיך באזעצן אין בערלין ערשט נאָך מענדעלסאָנס טויט, אין יאָר 1787. ער ווערט דאָ פארוואלטער (אַף ייצכאַק סאַטאַ-נאָוס אָרט) פון דער דרוקעריי בא דער שול „הנוך נערים“, וואָס ס'האָבן געגרינדעט דאָוויד פרידלענדער און זיין שוואַגער איצכאַק יאַפע (דאָניעל איציקס זון), שפעטער איז ער בוכהאַלטער אין דעם געשעפט פון מייער ווארבורג. ער איז אין בערלין גע-בליבן שוין ביז זיין טויט (דעם 18 יון 1804).

אייכלס שריפטשטעלערישע און געזעלשאפטלעכע טעטיקייט הייבט זיך אָן אין יאָר 1781, ווען ער פובליקירט א העבריישע בראַשור „שפת אמת“, ווו לויט וויזלס מוסטער פאָדערט ער גרינדן א מאָדערנע שול אין האסקאָלע-גייסט אין קיניגסבערג, ענלעך צו דער פריישול, וואָס איז אדאנק דאָוויד פרידלענדערן שוין אין יאָר 1778 געגרינדעט געוואָרן אין בערלין. עס איז אין צוזאמענהאנג מיט דער דאָזיקער אקציע געקומען צו פארייטיגערטע קאמפן אין דער קיניגסבערגער קעהילע, וואָס איז געשפאָלטן געוואָרן אין צוויי לאַגערן. די אָרטאָדאָקסן מיטן אָרטיקן ראָוו שמועל אויגנער אין דער שפיץ האָבן געשטעלט א הארטנעקיקן ווידערשטאנד און ס'איז גאַרניט דערפון געוואָרן. אין רעזולטאט האָבן די מאסקילים אָנגעהויבן סאַבאָטירן די ארבעט פון דער קעהילע און פלעגן קומען צו די זיצונגען בלויז, ווען ס'האָט זיך געהאנדלט וועגן פינאַנציעלע אינאַננים (ה. יאַלאָוויטש, „געשיכטע דער יודן אין קיניגסבערג“, פּויון 1867). דערנאָך איז געקומען אייכלס וויכטיקסטער אופטוי: די גרינדונג פון דער געזעל-שאפט „דורשי לשון עבר“ און דאָס ארויסגעבן פון „המאסף“. אייכל האָט פארפאסט דעם פראָספעקט „נחל הבשור“, געווען אין מעשעך פון 6 יאָר דער הויפט-רעדאקטער פון „המאסף“ און אַפגעדרוקט דאָרט א גרויסע צאָל ארטיקלען—אשטייגער, די בלאַ-גראפיעס פון ייצכאַק אבארבאנעל, פון ראמבאם, א גרויסע (אדהאיעם לויט איר מאטעריאל ווערטפולע) בלאָגראפיע פון מוישע מענדעלסאָן, בריוו פון א ריזע אין קאַפענהאגען, קימאט אלע ארטיקלען קעגן דעם טייקעפדיקן באגראָבן מייסיס, די שוין דערמאָנטע „אגרות משולם“ אין מאָנטעסקיע-גייסט, די גרויסע האקדאָמע צום „המאסף“ פון יאָר 1788, א פאָר לידער, אסאך רעצענזיעס א.א.וו.¹ ער האָט אָנטיילגענומען אין דער ווייטערדיקער ארבעט איבערן „בעיער“ און האָט איבערגעזעצט אין דייטש און קאַמענטירט „משלי“ (בערלין 1790). ער איז דער ארויסגעבער פון דעם ראמ-

¹ מארגל. מיין נאָטיץ אין „ביבליאָפּאָליטישן זאַמלבוך“, קיטע 1930, ז. 512—513.

באמט „מורה נבוכים“ מיט שלוימע מיימאָנס קאָמענטאר (פונעם ערשטן טייל, די אנ-
דערע צוויי האָט ארויסגעגעבן ייצכאָק סאטאנאָווער, אָן מיימאָנס קאָמענטאר). אין
קסאוויאד איז פארבליבן זיינע א פולשטענדיקע העבריישישע איבערזעצונג פון מענ-
דעלסאָנס „יערוואלעס“, וואָס שטיקער פון איר האָט ער פובליקירט אין זיין מענ-
דעלסאָן-באָגראפיע.

אייכל איז, אלואָ, א טיפישער „מעאסעף“, מיט א ברענענדיקער ליבע צו העב-
דיישיש, א פארערער פון מענדעלסאָנען, א גרינטלעכער קענער פון אסאך שפראכן
און ביכלאל א מענטש פון גרויס וויסן, אין זיין אופקלערערישגעזעלשאפטלעכער
טעטיקייט צענטריסטיש-געמעסקט, אין זיין פריוואטן לעבן שטארק פרייז און ניט
רעליגיעז. ער איז א מעקורעווי בא די פרידלענדערס און שטייט אין זייער דינסט
דעם גרעסטן טייל פון זיין לעבן, צוערשט בא די קיניגסבערגער פרידלענדערס,
דערנאָך אין בערלין בא דאָויד פרידלענדערן. עס איז ניט אויסגעשלאָסן, אז זיין
„רעב הענעך“ איז געשריבן אף דירעקטער באשטעלונג פון די פרידלענדערס. וואָרעם
די קאָמעדיע איז אנטשטאנען אין פניער פון די קאמפן פאר דער עמאנסיפאציע פון
די יאָרן 1783-1793, יענע קאמפן, ווו דאָויד פרידלענדער האָט געשפילט אזא גרויסע
ראָלע, ווי דער גענעראלער פאָרשטייער פון אלע יידישע דעפוטאטן.

די דאָזיקע ערשטע גרויסע עמאנסיפאציע-באוועגונג פון דער יידישער בורשוואזיע
אין פרייסן האָבן מיר שוין פריער באהאנדלט. זי הייבט זיך אוף גלייך נאָכן טויט
פון פרידריך II, ווען ס'האָט אביסל אָפגעלאָזן די פויסט פון פרייסישן אבסאָליטיזם;
עס גיסן צו פניער צוערשט די טאָלעראַנץ-עדיקטן פון יאָזעף II, וואָס זיינען פאר
דער יידישער בורשוואזיע אין אסאך לענדער געווען דער ערשטער אָנזאָג פון דער
אָנקומענדיקער גלייכבארעכטיקונג, און שפעטער דער אויסברויך פון דער גרויסער
פראנצויזישער רעוואָלוציע. די עמאנסיפאציע איז צום סאָף פון 18-טן י.ה. געוואָרן
א פראגע פון לעבן און טויט פאר דער יידישער בורשוואזיע אין פרייסן, און מיט
קימאט א טראגישער פאטעטיק אָטעמען אירע פעטציעס און מעמאָראנדומס צו דער
רעגירונג (אשטייגער, דער שוין דערמאָנטער מעמאָראנדום פון די 34 קיניגסבער-
גער מאסקילים). עס איז אָבער גלייך קלאָר געוואָרן דעם אוואנגארד פון דער יידישער
בורשוואזיע, אז דער דאָזיקער קאמף אירער קען געקרוינט ווערן מיט דערפאָלג בלויז,
ווען ס'וועט געבראָכן ווערן דער ווידערשטאנד פון דעם קאָנסערוואטיוון יידישן מיטל-
בירגערטום, פון דער אָרטאָדאָקסיע, וואָס האָט צו יענער צייט געהאט א מערהייט
קימאט אין אלע יידישע קעהילעס אין פרייסן און מיט אלע קויכעס טאָרמאָזירט דעם
גאנג פון דער עמאנסיפאציע-אקציע. אין דידאָזיקע קאמפן איז נייטיק געווען א שארף
אידעאָלאָגיש געווער, געווענדעט קעגן דער אינערלעכער רעאקציע, און דאן איז
געבאָרן געוואָרן אייכלס קאָמעדיע, פול מיט שארפסטער סאטירע קעגן דער אָרטאָ-
דאָקסיע, א בורשוואזיע טענדענץ-קאָמעדיע, וואָס איר וויכטיקסטער ציל איז געווען
פראָפאגאנדע פאר דער יידישער פאָרם. און ביכריי דאָס ווערק זאָל אריינדרייגען אין
די ברייטסטע מאסן, פארפאסט עס אייכל ניט אין העבריישיש, נאָר אין יידיש-דייטש.

אייכל היט זיך פון דערמאָנען צו אָפט דעם אייגנטלעכן ציל פון דער קאָמעדיע-
די רעפאָרם. דאָך ווערט זי אפאָר מאָל דערמאָנט. שוין אין די ערשטע סצענעס פון
דעם ערשטן אקט ברענגט אריין דער שאמעס אן איינלאדונג פאר רעב הענעך, דעם

פארנעס, צו א יצונג אין דער קעהילע—מע דארף באהאנדלען א נייע ווענדונג פון דער רעגירונג מיקויעך דער רעפּאָרם. אין א ווייטערדיקער סצענע פון ערשטן אקט זייענט דער אופגעקלערטער דאָקטער א „האנטשרייבן“, א פראָיעקט פון דער נייער רעפּאָרם, וואָס מאכט באַטל די סאָלידארישע אכרייעס, און דער דאָקטער מאכט אזא באַמערקונג: „מעגן זי יעצט נור שרײַען, ווי זי וואָלן (וי—ד. ה. די אַרטאָדאָקסן); אין דער פּאָלגע ווערן זי דאָך איינזען לערנען, דאס דיזע נוייע פּערפּאָסונג די קרעפֿ-טיקסטע שטיצע דעס יודענטומס איז.“ נאָך אין א שפּעטערדיקער סצענע פונעם ערשטן אקט שמועסן רעב ארן דער גראַווירער און דער באַרד-שערער וועגן דער נייער רעפּאָרם, און רעב ארן דערציילט, אז „רעב סענדער, רעב קאַלמען און קע-דוימע לוי לאָזן זיך אַשרוי שעל קוירעך קאַסטן, אום די גויירע מעוואַטל צו זיין.“ אין דער קאָמעדיע פיגורירט אפילע איינער פון די, וואָס זינען זיך צומייסטן מיט-טאדל וועגן דער נייער רעפּאָרם—דער אופגעקלערטער גוויר, דער פּראָווינציאַל-דעפּוטיטער נאַטאַן, רעב הענעכס א מעכטן. און אין דעם לעצטן אקט אנטוויקלט זיך צווישן נאַטאַנען און רעב הענעכס א דיסקוסיע, וואָס איז טיפּיש פאר די קאַמפּן צווישן די אָנהענגער פון דער רעפּאָרם און אירע קעגנער:

„נאַטאַן: ער זאָל אין מיין קאַנטאַר דינען... מיטלערוויילע (דערווייל) קעמט, ווילס גאָט, די רעפּאָרם צושטאַנדע, זאָ קאָן ער זיך זעלבסט עטאַבלירן. הענעך (שאַדנפּאַר): די רעפּאָרם, די וועט ווילס גאָט ניכט צושטאַנדע קאָמען, דאס ווייס איך בעסער.“

נאַטאַן: ווויל אינען, ווען די ווערע לענגסט צושטאַנדע געקומען, זאָ העטן זי פּיליכט אלע די טרויעריקע פּאַרפאלע ניט געהאַבט. רעב הענעך: פשיטע! (שפּעטיש) האָ בעהאָ טאליע (איינס הענגט אָפּ פון דעם אנדערן). מיינע סאָנים זאָלן לעבן! ווען וויר באַלמעלאַכעס און באַלמילכאַמעס זיין, דאן וועט עס קיין פוישים אונטער זי זיין? וועט איר דאָס ענדערן, מיין ליבער פּריינט, הע!

נאַטאַן: מיין ליבער פּריינט, איך קאָן פּרייליך ניט בעהויפטען, דאס עס בעסער זי א שופליקער צו זיין אלס איין באַנקיר, זעהע וואָהל איין, דאס עס בעקוועמער איזט אויף איין זאָפּא צו זיצן, אלס שילדוואכע צו שטיין. עס איז דאָך אָבער אלעס בעסער, אלס בעטלען און בעטריגן, וויר מיסן נון איינמאָל דארוף דענקען, דען צושטאַנד אונדזערעס פּאָלקעס צו פּערבעסערן, און וויר קענען פּרייליך די רעכטע דעס שטאַטס-בירגערס ניט ערלאַנגען, ווען וויר ניכט אויך זיינע פליכטן איבערנעמען...“

אזוי גייט די דירעקטע פּראָפּאגאַנדע פאר דער רעפּאָרם. מיט ניטדירעקטן ענ-לעכן שטאָף איז אָבער אויסגעפילט די גאַנצע קאָמעדיע. אין א גרויסן מאָנאָלאָג ווערט געגעבן דער ווידע פון הענעכס זון, הערצקע, און דער דאָזיקער ווידע האָט דעמלט געמוזט רירן דאָס הארץ פון אסאך יידישע יונגעלייט. הערצקע דערציילט, ווי פארקריפלט מע האָט אים דערצויגן, קלאַגט אף דער איצטיקער לאַגע, ווו ס'איז ניטאָ צו וואָס זיך צו נעמען, סײַ צוליב די באַגרענעצונגען פון דער רעגירונג, סײַ צוליב דעם פּאַנאַטיזם פון די עלטערן. ער וויל ווערן א בוי-מיסטער. וואָס, רופט אויס דער פּאָטער, כ'האָב קיינמאָל ניט געהערט, אייך זאָל זיין א בוי-מיסטער. היינט איז

עס פארבונדן מיט סאקאָנעס־נעפּאָשעס און ס'ברענגט צו כילעל־האשעס. ער וויל
ווערן סקולפּטאָר, — פּשיטע, האָט געשרייען דער פּאָטער, פּסאָלים צו שניצן! אזוי
קומט ער אָן אף דער לער צו דעם פרומען רעב ארן גראווירער, וואָס האָט אים
אַבער גאַרניט אויסגעלערנט. אפּן ביישפּיל פון רעב הענעכס איידעם, מאָדל, ווערט
געוווּן, ווי וואָכער דערנידעריקט דעם יידן, דעמאָראַליזירט זיין כאַראַקטער. מאָדל
דערווייט זיך, אז זיין ווייב פאַראט אים מיט לייטענאַנט האָרן, ווערט אָבער ווייכער,
ווען דער לייטענאַנט דראָט, אז אויב מאָדל וועט מאַכן סקאַנדאַלן, וועט ער פאַרלירן
די קונדשאַפט פון דעם גאַנצן רעגמענט. עס ווערט געוווּן די צווייטע פון דעם פרומען
לאַגער, זיין ענגהאַרציקייט אפּילע צו די קינדער, זיין עגאַזום אפּילע צו די קרויווים,
זיין ניטדאַנקבאַרקייט אפּילע צו רעטער און אויסלייזער.

שלאָנגדיק קרעפּטיק איבער די הענעכס, די האַרטקעפּיקע פּאַרשטייער פון דעם
קאָנסערוואַטיוון מיטל־בירגערטום, שטרעבט די קאָמעדיע גלייכצייטיק צו דערווייזן,
ווי אונטערמינירט איז די דאָזיקע גאַנצע שיכט, וואָס טרייבט די אופּלערונג דורך
דער טיר, און זי קריכט אריין צוריק דורכן פענצטער. דעמלט קומט אָבער די
אופּלערונג שוין פאַרקריפּלט, פאַרוואַסערט, פאַרפלאַכט—די אופּלערונג ווערט פאַר-
וואַנדלט אין „לייכטזין“, אין פאַלשער אופּלערונג. אין דעם דאָזיקן אייגנאַרטיקן
קאַמף סיי קעגן די אַרטאָדאָקסישע פרומאַקישע הענעכס און סיי קעגן דער פלאַכער,
„לייכטזיניקער“ אופּלערונג פון די הערצקעס און עליזאַבעטס — אַנטפּלעקט זיך
די מעסיקע, צענטריסטישע אופּלערעריי פון אייכלען און דעם גרעסטן טייל פון
מעאַספּים. עס איז, עמעס, א ראַדיקאַלערע אופּלערעריי, ווי די, וואָס איז געקומען
צום אויסדרוק אין די ערשטע יאָרגענג פון „המאסף“, דאָך נאָך רעכט מעסיק. אין
דעם אַקאַרשט דערמאָנטן פּראָגראַמאַטישן אריינפיר צום „המאסף“ פון יאָר 1788
טיילט זיין אייכלע די קעגנער פון דער האַסקאַלע אין דריי גרופּעס: 1. די ערשטע,
וואָס איז מעגאַזעם די שוועריקייטן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיטן שטרעבן צו וויסן
און אופּלערונג—די אַפּשערעקער פון מאַסקיל (מפּחידי המשכיל). 2. די צווייטע גרופּע
האַט קוים עפעס דערשמעקט פון דער האַסקאַלע, וואַרפט זי שוין ספּייקעס אף עמוּנע-
זאַכן און רעדט ניט־ערלאַזבאַרע זאַכן וועגן גאַט און זיין שאַפּונג—דאָס זיינען די
פאַרקלענערער פון דער האַסקאַלע (מקטיני המשכיל). 3. די דריטע גרופּע איז די
אַרטאָדאָקסיע, די פאַרהעצער פון מאַסקיל (משטימי המשכיל).

א גרעסערע באַדייטונג האָבן בלויז די צוויי לעצטע גרופּעס—די אַרטאָדאָקסיע
און די „פאַלשע אופּלערונג“,—און זיי איז טאַקע געווידמעט אייכלס קאָמעדיע.
די וויכטיקסטע געשטאַלטן פון דער קאָמעדיע זיינען רעב הענעך, א רייכער,
פרומער יידישער סויכער, ייטל זיין פרוי, זיינע זין הערצקע אָדער האַרטוויג און דער
פרומאַק שמועל, זיינע טעכטער האַדעס אָדער העדוויג און עלקע אָדער עליזאַבעט.
עלקע איז אַ כאַסענע־גע־האַטע. איר מאַן איז דער יוועליר און וואָכערער מאָדל. די
קלענערע געשטאַלטן זיינען: הענעכס מעכטן, דער רייכער, אופּגעקלערטער גוויר
נאַטאַן, דער צוויקער (באַרד־שערער) מאָזעס מערקל, דער גראווירער רעב ארן, אן
אופּגעקלערטער יידישער דאָקטער, דער סטודענט מאַרקוס, דער אַפּיצער האָרן און
זיין פריינט טעלער, די יונגע־לייט ברייטנבליק—א יידישער סטודענט, א קאַנטיאַנער,
א שויטע,—און דער לעביונג פּלומפּ, דער פּראַנצויז דעקאַמפּ און אנדערע.

די שטוב פון דעם פרומען און טקיפעסדיקן רעב הענעך איז אונטערמינירט, און ער אליין הייבט ניט אָן דערפון צו וויסן. דער זון הערצקע האָט זיך שוין א נאָמען געגעבן הארטוויג, דרייט זיך אין א פאדדעכטיקער קאָמפאניע, הוליעט און שפילט אין קאָרטן. הענעכס האָפענונג איז דער פרומער זון שמועל, עס לאָזט זיך אָבער אויס סאָף קאָמעדיע, אז אויך דאָס איז א טאכטי, א שטילער וואָרעם, וואָס האָט דערווייַל פארפירט די קעכן. די נארישע האָדעס-העדוויג לויפט אויך ארום מיט יונגע-לייט און האלט זיך פאר א טיף-געבילדעטע און אופגעקלערטע. די קליגערע און עלטערע עלקע-עליואבעט האָט פֿינט דעם מאן, דעם פראָצענטניק-אַרטאָדאָקס מאָדל, און פון גרויס סינע צו אים פירט זי א ליבע מיטן פריישישן לייטענאנט האָרן. דער צוואק מערקל, דער באָרד-שערער, הענעכס ליבלינג, אנטפלעקט זיך ווי א גאנעוון און שווינדלער. די איינציקע ליכטיקע געשטאלטן אין דער פיעסע זיינען גראָד די אלע, וואָס הענעך האָט זיי פֿינט פון גאנצן הארצן, דער אופגעקלערטער יידישער דאָקטער, א קלאָטור און פילאנטראָפ, וואָס אונטערשטיצט די יוגנט, וואָס רייסט זיך צו בילדונג, דער מאָדערנער גוויר נאטאן, דער קעמפער פאר עמאנספאציע, און דער שטילער, פֿליכטיקער און טוגנטלעכער סטודענט מארקוס. וואָס ווייטער עס אנטוויקלט זיך די פיעסע, אלץ מער צאָרעס און איבעראשונגען שיטן זיך אף רעב הענעכס קאָפּ, און ס'פארענדיקט זיך מיט א סצענע פון פאניק, כאָאָס און צע-טומלונג:

„רעב הענעך: וואָס טוט מען דעמיט?

י?טל: און איך זאָג דיר: מע טוט יאָ דעמיט!

אלע: „שוין ענוג, וואָס טוט מען דעמיט!“

די געשעענישן פון דער קאָמעדיע קומען פֿאַר אין די יאָרן 1792-1793. דאָ ווערן שוין דערמאָנט די קאמפן פון פריישישן מיליטער מיטן רעוואָלוציאָנערן פראנקרייך, עס ווערט שוין גערעדט וועגן דער פֿאַרשטייענדיקער גילאָטינירונג פון „בירגער לודוויג קאפעט“. אָרט פון דער האנדלונג איז, ווייזט אויס, בערלין.

פאר דער קאָמעדיע איז כאַראַקטעריסטיש איך רעאליזם. דאָ איז געגעבן א גרויסע צאָל געשטאלטן, פאראן דאָ אָבער אויך די שטרעבונג יעדע געשטאלט אויסצומאָלן מיט א מעגלעכסט גרויסער צאָל פראָטים און שטריכן, מיט דער גרעסטער דעטאלי-זירונג. ניט קוקנדיק אף דער טענדענץ אויסצומאָלן אין די פינצטערסטע פארבן דאָס קאָנסערוואטיווע מיטלברירגערטום, איז אָבער אייכל ניט אוועק ווייט פון דער ווירק-לעכקייט, האָט גאָר ווייניק געברויכט מעגאזעם צו זיין — פארקערט, זיין אופ-קלערער, זיין סאטירישער צוגאנג האָט מעגלעך געמאכט א גאנץ געטרייע שיל-דערונג פון דעם אונטערגיינדיקן שיכט. אָט איז דער עפיואָד מיטן דרייעק: עלקע-מאָדל-לייטענאנט האָרן; דער לייטענאנט לייט געלט באם יידן און ראָמאנסירט מיט זיין ווייב. ס'איז געווען א פארשפרייטע דערשיינונג יענע צייטן, און הענעכע הערץ שרייבט אין אירע מעמארן: „די יידישע טעכטער... האָבן דערהויפט געוואָלט ניט זשעגירט און אין דער מאָדעשפראך קאָנווערסירן מיט הויפקאוואלירן און מיט שיינע יונגע אָפּיצערן, וועלכע האָבן דאָס געלט, וואָס זיי האָבן געליען בא די טאטעס, אָפּט באצאָלט בלויז מיט די אופמערקזאמקייטן, וואָס זיי האָבן געשאַנקען די טעכ-“

טער" (ז. 119-120)¹. אזוי אויך אין דער שילדערונג פון געשטאלטן. שווער צו גלויבן, אז אין לעבן איז רעב הענעך אנדערש, בעסער, ליכטיקער, ווי אין דער קאָמעדיע, און ס'איז טאקע א געשטאלט, וואָס איז אראָפּגעכאפט פון לעבן. זיין סקארבאָווער וואָס טוט מע דעמיט" האָט עפּשער דירעקט געדארפט טייטלען אָף א באשטימטער, גוט באקאנטער פיגור אין די בערלינער קרייזן. גלייכצייטיק וואקסט אויס דער דאָ-זיקער אויסגעשריי, דער טאָמיד צוריקערנדיקער רעפריין. וואָס טוט מע דעמיט" אין א סימבאָל פון קאעס, פארלירנקייט, צעטומלטיקייט, אן אויסגעשריי פון א שיכט, וואָס א גרוב עפנט זיך אונטער אירע פיס, און וואָס ראנגלט זיך מיט די לעצטע קויכעס פאר איר קיעם.

די צענטראלע פיגור אין דער קאָמעדיע איז רעב הענעך, און ס'איז געלונגען אייכלען זי אויסצובויען אין א מאָנומענטאלער געשטאלט, אין א גרויסארטיקע טיפישע פארקערפערונג. רעב הענעך איז די צענטראלע פיגור אין דער קאָמעדיע, מיט אים איז פריילעך, לעבעדיק און אינטערעסאנט; גייט ער נאָר אראָפּ פון דער סצענע, פארלאנגזאמט זיך דער לויף פון דער פיעסע, די רעדעס ווערן רעטאָריש, די אקציע גיט וויכטיק, גיט אינטערעסאנט, שלאבעריק... רעב הענעך איז געגעבן מיט א שטוי-גענדיקער ריכטיקייט פון פראָטיים און שטריכן. ברייט ווערט ביפראט געשילדערט זיין גאדלעס. רעב הענעך האלט שטארק פון זיך. אין דער יוגנט, דערציילט ער, איז ער געווען „א פיינער היפשער בורש“, ער האָט אויסגעווען „כתואר פני המלך“. דיכטונג און ווארהייט מישט זיך אויס בא אים, ווען ס'קומט צו זיין אייגענער פערזאָן. ער כאסמעט זיך „הענעך קאצענעלנבאָגן מעהאלבערשטאט“, כאָטש „פון זיין אָוועס-אוויסיינו איז קיינער גיט געווען אין האלבערשטאט“. „מיין מישפאָכע שרייבט זיך מיקאדמעס מעהאלבערשטאט, וואָרום? ווייס איך אליין גיט“, אזוי דערקלערט עס אנוועסדיק רעב הענעך. אינדערעמעסן נעמט זיך עס דערפון, וואָס ס'איז אין יענע צייטן געווען א ייכעס צו שטאמען פון האלבערשטאט, דער גרעסטער פרייסישער קעהילע ביו דער העלפט פון 18-טן י.ה. דעם באַרדשערער דערציילט הענעך אנעק-דאָטן, וואָס דארפן איליוסטירן זיין כאָכמע און שארפזין, דאָס זיינען אָבער אלטע וויצן, און ווידער האָט דאָ הענעך א מאָדנעם שוואכן זיקאָרן. געגאנוועט און ערגעץ געהערט זיינען מינאסטאם אויך די דיורע-טוירע, וואָס הענעך לאָזט הערן ווי אייגענע.

דער דאָזיקער רייכער סויכער, וואָס האנדלט מיט אלטווארג און זילבער, פירט אָן מיט דער גאנצער קעהילע, זיצט שוין 15 יאָר בא קאָהאָלס טיש, און יענע צייטן האָט קאָהאָל א גרויסע מאכט איבערן יאָכיד, גיט קלענער, ווי אין רוסלאנד אין ניקאָליי דעם ערשטנס צייטן. רעב הענעך קאָן צו יעדער צייט ארויסשיקן א יונג-מאן, אן אָרעמאן, א מאסקיל פון שטאָט... אזוי וואקסט ער אויס אין א מין יידישן „סאמאָדור“: א סאטראפ אין דער קעהילע, א סאטראפ אין שטוב, אין דער מישפאָכע. אין דער קעהילע גיבן צ. ב. ארויס די הענעכס פריקאון, מע זאָל גיט וואגן קומען שאבעס אין שול אין שטיוול און שווארצע זיידענע האלדוטיכער, וואָרעם דערפון איז צו זען, „אז זיי אָנפאנגען כויקרים און פילאָסאָפן צו ווערדן“...

Henriette Herz, ihr Leben und ihre Erinnerungen. J. Fürst 2 Aufl. Berlin 1858. ¹
פארגל. אויך: Henr. Herz, Jugenderinnerungen. Berlin 1896.

דעם צוויקער וויל הענעך אָן קיין שום געריכט ארויסשיקן פון שטאָט. אן עמע-
 סער שטורעם הייבט זיך און ארום דעם יונגן, שטילן סטודענט מארקוס, וואָרעם
 מע האָט אים געזען אין שטאָט עסנדיק ניט איבערגעקליבענע פלוימען... א סאט-
 ראפ, א בלינדער סאטראפ איז אָבער הענעך אויך אין שטוב. ווי טאָמיד אין פרומע,
 יידישע הייזער, און אים ווייניק די טעכטער. ער ווערט ניט ניספאָעל פון דער
 לייכטזיניקער אופירונג פון זיין כאסענע-געהאטער טאָכטער עלקע, און קיין גרויסע
 סקאנדאלן מאכט ער אויך ניט דער יינגערער טאָכטער העדוויג, וואָס האָט „געסאָפט“
 מיטן ענגלענדער פרייטיקצונאכטס, וויבאלד ער דערוויסט זיך, אז געסאָפט הייסט
 געגעסן אָונטברויט, און ניט ערגערע זאכן. דערפאר אָבער רוידעפט ער דעם אופ-
 געקלערטן זון הערצקע, און ס'ארט אים ניט, אויב ער וועט ביזן טויט פוילן אין
 טפיסע פאר כויוועס. דערפאר צאצקעט ער זיך מיטן צוואקישן זונדל שמועל, און
 פארטיידיקט אים אפילע נאָכן פיינעם אופטו מיט דער קעכן, וואָס שמועל האָט פאר-
 פירט, מיטן בעפירעשן פאָסיק: „אין אפוטרופס לערויח“. וואָרעם הערצקע איז פאר
 הענעכן א מין סימבאָל פון א גאנצן לאַגער, מיט וועלכן ער קעמפט פארביטערט,
 מיט אלע מיטלען, פרויוואט און געזעלשאפטלעך. ס'איז א פארביטערטער קאמף, ווייל
 רעב הענעך פילט, אז ער שטייט פאר א קויעך, וואָס איז שטארקער פון אים. ער
 בארימט זיך נאָך, אז ס'וועט גאַרניט ווערן פון דער רעפאָרם. דאָך ווייס ער, אז „די
 גויים“ זינען אפן צאד פון די אופגעקלערטע, און די אופגעקלערטע זינען אנעוו
 גווירם, קצינים אדירים. דאָס ווערט קלאָר ביפראט אין יענע אויסגעצייכנטע סצענעס,
 ווו הענעך שמועסט זיך דורך מיט זיין מעכטן, דעם פראַוויניק-דעפוטאט און קעמ-
 פער פאר דער רעפאָרם נאטאן. רעב הענעך האָט רעספעקט פאר נאטאנען, ס'איז
 א קאָצין אדיר, רייך ווי קוירעך; ער האָט פיינט נאטאנען פאר זיין ווייטקייט פון
 יידישקייט, א וואָרט טוירע קען נאטאן ניט ליידין; פאר זיין דייטשישער שפראך,
 פאר זיין היילעך און גאנג אין לעבן. אלץ צוזאמען גיסט זיך אויס אין א פארביסן-
 איראָנישער באַציונג, און ס'קלינגט מאָדנע באקאנט, ווען רעב הענעך הייסט נא-
 טאנען „מאכן דערפון (פון די אלע געשעענישן) א בוך“. עס דערמאָנט אן ענלעכע
 שטעלע אין גאַנאַלס „רעוויזאָר“.

קורץ, שווער צו זאָגן, אז רעב הענעך איז אן אוטרירטע, טענדענציעז צוגע-
 פוצטע געשטאלט. ער שטייט פאר אונדז אין גלאַנץ און שפיל פון אלע לעבנאָלירן,
 מיט זיין ליבע צו די קינדער און מיט יענער פינצטערקייט, וואָס מאכט בלינד און
 טונקל די וועגן פון זיין ליבע, מיט זיין ניקטערן, אָבער שמאַלן, סאָכרישן לעבנכוש,
 וואָס פארשטעלט אים ברייטערע פערספעקטיוון, מיט זיין כאיעשער ליבע צו געלט,
 וואָס הייסט אים אָפּזאָגן זיך פון זון, ניט באַלוינען דעם ענגלענדער, וועלכער האָט אים,
 הענעכן, געראטעוועט זיין לעבן, פון אָט דער שווערער, מאסיווער געשטאלט האָט
 נאָך אייכל פארשטאנען אויסשלאָגן פונקען פון הומאָר, פון געזונטן געלעכטער דורך
 וויצן, ווערטלעך, אנעקדאָטן און סטאם קאָמישע סיטואַציעס.

אין דריי לאַגערן צעפאלן זיך אייכלס יידישע העלדן: דעם קאָנסערוואטיוון לאַגער
 רעפרעזענטירן הענעך, ייטל, די צוואקעס שמועל און דער באַרדשערער, דער איידעם
 מאָדל, דער גראוירער רעב ארן. זיי קעגניבער שטייט דער „ליכטיקער“, שטראַלנדיקער
 לאַגער פון די „עכטע“ אופקלערער-דער דעפוטאט נאטאן, דער דאָקטער, דער סטו-

דענט מארקוס. און איצט קומט דער דריטער לאגער: די „פאלשע אופקלערונג“, דער „ליכטיגן“, ווי וואָלפּסאָן רופט עס; דאָ געהערן רעב הענעכס טעכטער עלקע או העדוויג, דער זון הערצקע, דער „פּילאָסאָף“ ברייטנבליק. צום שוואכסטן איז אייכל אין דער שילדערונג פון דעם „ליכטיקן“ לאגער פון דער עמעסער אופקלערונג. אלע דריי געשטאלטן פון דעמדאָזיקן לאגער קליען פאפיר, אלע זיינען אזוי איידל, אז דעם מענטשן זעט מען שוין אינגאנצן ניט ארויס. אייגנטלעך זיינען סיי דער דאָקטער, סיי מארקוס פולשטענדיק איבעריק אין דער קאָמעדיע. נאָר מילע, דער דאָקטער איז עפּשער נייטיק, ביכדיי אויסצוהערן הערצקעס ווידע אין דער טפיסע (כאָטש צוריקגעשמועסט, האָט עס געקאָנט אויסהערן אויך נאטאן). אקעגנזשע האָט אבסאָ- ליוט קיין שום פּונקציע ניט מארקוס. אייכל האָט אים אריינגעבראכט, ביכדיי ער זאָל רעפּרעזענטירן דעם אידעאל פון דער מאסקילישער יוגנט: אן אָרעמער באַכער, וואָס עסט טעג, שטודירט און וואקסט דער קינפטיקער שטאַלץ פון דעם יידישן פּאָלק, אזא מין באַכער איז דאָך אמאָל געווען א מוישע מענדעלסאָן, א מארקוס הערץ. און עפּשער דערפון שטאמט דער נאָמען פון אייכלס פּאָזיטיוון העלד, א נאָמען, וואָס איז שפּעטער אוועק איבער דער יידישער מאסקילישער קאָמעדיע.

בא די פיגורן פון אָט דעם לאגער פעלט לעבן, און נאטירלעך אויך הומאָר. דער- פאר ווערט ער ניט געזשאלעוועט בא די „פאלשע אופגעקלערטע“. ס'ווערט בייסיק אויסגעלאכט דער טיפּעש ברייטנבליק, וואָס האָט א פול מויל מיט קאנטס פּילאָסאָ- פישע טערמינען, פון וועלכע ער פארשטייט אָבער גאָרניט, און וויל מיט זיין „פּילאָסאָפיע“ אימפּאָנירן הענעכס יינגערע טאָכטער, דער גאנז העדוויג. זי איז נאיוו, ניט פארדאָרבן, אָבער ניט קלוג, ניט אנטוויקלט און ניט געבילדעט, כאָטש זי האָט שוין פארשטאנען פון האָדעס פארוואנדלט צו ווערן אין א העדוויג. ריפּער איז שוין די עלטערע טאָכטער עלקע-עליזאבעט, אירע האסקאָלע-אידעאלן האָבן זיך שוין געענדיקט בא פריישישע אָפיצערן. פאר די אלע געשטאלטן האָט אייכל בלויז דעם וואָפּן פון סאטירע, ער פארטיפט ניט און מאכט ניט טראגיש זייערע שיקואלן, און ליקווידירט לייכט און אָן גרעסערן טומל די עמעסע טראגעדיע פון דער פּאָר מאָדל-עלקע: קען דען טאקע עלקע אזוי לייכט פון דעם אָפיצער צוריקקומען צום פרומען מאן, וועמען זי האָט ניט לייב?

וועט טאקע מאָדל אזוי לייכט אלץ פארגעסן און אלץ מויכל זיין? אייכל האָט דאָ געזאָלט ווייזן, ס'ארא געוואלטיקע ראָלע סע שפילט בא די פרומאקעס געלט, און ס'האָט זיך געעפנט א באקוועמער אוטוועג: דער אָפיצער האָט געדראָט צוצו- נעמען די כּוּנע, און מאָדל ווערט טייקעף ווייך ווי פוטער, פארגעסט וועגן געט. און אגעווי איז עס א לעקציע וועגן דעב, אז די טראדיציאָנעלע יידישע פארנאָסעס זיינען אן אייביקער קוואַל פאר דערנידעריקונגען און ביזוינעס.

און דאָס וויכטיקסטע: אייכלס מעסיקע אופקלערער, זיין שטרעבן צו דערווייזן, אז אופקלערונג פירט ניט אוועק פון דעם ייִדנטום, נאָר איז פארקערט „די קרעפ- טיקסטע שטיצע דעם יודנטום“, האָט ניט דערלויבט פאנאנדערוויקלען דעם דאָזיקן עפּיזאָד אין א פארטיפטער, טראגישער ריכטונג, דיקטירט אים די פּלאַנע אידייליע פון דער טשווע-טוענדיקער טאָכטער, וואָס קערט זיך אום צוריק אפן שויס פון דער מישפּאַכע.

מיט טראגישע שטריכן האָט אייכל דערקעגן אויסגעמאָלט דעם יונגן הערצקע, וואָרעם ער האָט אים אוועקגעשטעלט אף דער גרענעץ פון פאלשער און עכטער האסקאָלע, ער ווײַזט אים דעם וועג פון טשווע און גלויבט אין זײַן צוקונפט. מאש-מאַעס, אין די הערצקעס האָט אייכל נאָך געגלויבט, פאר זיי עפּשער געשריבן זײַן קאָמעדיע, פאר זיי געשאפן זײַנע כעוורעס.

אין אייכלס קאָמעדיע באקומט די ייִדישע לײַטעראַטור איר ערשטע בורזשוואַזע סאַמיילע-דראַמע, מיט אלע מײַלעס און כעסרוינעס פון דעם דאָזיקן לײַטעראַרישן זשאַנער. א פאַמיליען-געמעלדע" רופט זי אייכל אלײן. אין די ראַמען פון א פאַ-מיליען-דראַמע האָט אָבער אייכל באַוווּזן צו געבן א גרויסן אויסשניט פון דעם-ל-טיקן לעבן, ארײַנפירן דעם טומלדיקן קאַמף ארום דער עמאַנספאַציע, שילדערן די באַצײונגען פון דעם ייִדישן בירגערטום מיט די נײַטידישע פּריצים, אָפּיצערן, אינטעלע-גענץ. אייכל האָט זיך געיאָגט נאָך אסאך געשטאַלטן, און ס'איז א מײַלע פון דער פּיעסע, אָבער אויך א קאָנסטרוקציע-כעסאַרן. אָפּט האָבן די געשטאַלטן זיך ארויס-געגליטשט אים פון האַנט, און אייניקע זײַנען אזוי נישטיק און אומבאַדייטנדיק, אז זיי זײַנען בלויז א באַראַסט פאר דער קאָמעדיע.

דער שאַרפער קעמפּערישער כאַראַקטער פון אייכלס פּיעסע באַוואָרנט זי פון דער סענטימענטאַליקייט פון אסאך דעמלטיקע בירגערלעכע פּיעסעס. זי איז שטאַרק און לעבעדיק אין איר קריטיק, דאָ, וווּ ס'האַנדלט זיך וועגן די פיגורן פון דער אָרטאָדאָקסיע אָדער פון דער לײַכטזיניקער יוגנט. זי איז סכעמאַטיש און מעלע-צעדיק בא די פאָזיטיווע פיגורן, בא די געשטאַלטן פון אייגענעם לאַגער. זי אָרענע-טירט זיך אפן מאָדערנעם, אופגעקלערטן גוויר (נאַטאַן) און אף דער מאָדערנער בורזשוואַזער אינטעלעגיענץ (מאַרקוס, דער דאָקטער). אָבער נעענטער איז איר די אינטעלעגיענץ, בייס נאַטאַן ווערט באַוווּזן פון דער זײַט. און דאָך איז נאַטאַן דער יעניקער, וואָס צעשניידט דעם אינטריגע-פּלאַנטער, וויקלט פאַנאַדער די קאָנפליקטן און גלײַכט זיי אויס. זײַן שטאַרקער האַנט זינגט עס דעם לויבגעזאַנג דער מאַסקי-לײַשער שרײַבער. און אזוי וועט עס בלײַבן קימאַט אין אלע ווייטערדיקע מאַסקילישע דראַמעס.

די סאַטירע, ווי דער וויכטיקסטער קונסט-מיטל, פאַרוואַנדלט די פּיעסע אין א האַלבע קאָמעדיע, א האַלבע דראַמע. און ווי יעדע קימאַט אופקלערונג-דראַמע, איז עס א "מאָראַלישע" פּיעסע, א פּיעסע, וואָס רוקט ארויס אין פּאָדערגרונט די "הויכע מאָראַל" פון דער אופגעקלערטער בורזשוואַזיע און שילדערט די מאָראַלישע צעפּוילט-קייט פון דער אַלטער פאַטריאַרכאַלער מישפּאַכע. כאַראַקטעריסטיש פאַר דער בור-זשוואַזער פּיעסע איז אויך די שאַרף-קריטיקירנדיקע, נעגאַטיווע באַצײונג צו די פעאַ-דאַן טעלער און האָרן.

די פּיעסע האָט אייכל געשריבן אין דײַטש מיט ייִדישע אויסעס. איר רעאַליס-טישער, סאַטירישער נוסעך האָט אָבער געפּאָדערט גענוי צו קאָפּירן דעם הילעך, די מאַנירן, די שפּראַך, דעם סטיל פון יעדן העלד. רעדט טאַקע דער נײַער דאָר ריין דײַטש, און דער קאָנסערוואַטיווער לאַגער-פּראָסט ייִדיש. פאַראַן אָבער אין דער

קאָמעדיע אויך אן ענגלענדער און א פראנצויז-און זיי ריידן כאַצי-דייטש, פּאָלאַ-
ווינע ענגליש-פראנצויז. נאטירלעך ריידן דייטש אויך די קריסטלעכע דייטשן, אָבער
דער רעאליזם פון דער פיעסע דריקט זיך אויס אויך אין דעם, אז די מענטשן פון
פּאָלק, אשטייגער דער זעלנער אָדער די „שאבעס-גאַיע“, ריידן זייער פּאָלקדיג-
לעקט. דער דייטש פון דער אופגעקלערטער יידישער בורושואויע ווימלט מיט פראנ-
צויזישע ווערטער און אויסדרוקן, און אזוי לעמאַשׂ זאָגט נאטאן: „נון, רעב הענעך,
פון אירער פרוי האָב איך פלען פווואר“ (פולע פולמאכט). — אזוי רעדט אָבער
די גאנצע דעמלטיקע דייטשישע געבילדעטע געזעלשאפט, און שוין ל. גייגער האָט
אומפערקוזאם געמאכט אף דער גרויסער צאָל פראנצויזישע אויסדרוקן אין מענדעל-
סאָנס בריוו צו דער קאלע, — „מע דארף עס באטראכטן ווי א באווייז, אז אין דער
שפראך פון די דעמלטיקע בערלינער, יידן ווי קריסטן, איז פראנצויזיש געווען
א מאמאַשעסדיקער עלעמענט“ („מאַנאַטשריפט“, 1906, 357-360). די רעמארקעס פון
דער פיעסע זינען אין דייטש.

עס האָט זיך אזוי ארום באקומען א געמישט-שפראכיקע, דייטש-יידישע פיעסע.
און אומיסט וויל שטיף זען דערין א באווייז, אז אייכל איז ניט געווען קעגן יידיש.
גראַד פארקערט: וויבאלד יידיש ריידן בלויז די נעגאטיווע פיגורן פון קאָנסערוואטיוון
לאגער, קעגן וועלכע ס'איז געווענדעט אייכלס הויפטפּיער, באקומט זייער יידיש
אָביעקטיוו דעם כאראַקטער פון נאָך איין סאטירישן מיטל, פון נאָך איין וויכטיקן שפאַט-עלע-
מענט. דער אלטער יאָסט איז אין דעם זינען געווען אסאך נעענטער צום עמעס, ווי שטיף.
די פיעסע, ווי ס'זאָגן איידעס יאָסט און לעטעריס, איז דערשינען נאָך אייכלס טויט
(1804), מינאסטאם אין ערשטן צענדליק פון 19-טן יאָרהונדערט, אין יידישע אויסעס.
א צווייטע אופלאגע, א שטארק פארענדערטע און אין דייטשישע אויסעס, איז דער-
שינען אין בערלין אין יאָר 1846, א דריטע (א שונדויגסאבע) אין ד. 60-ער יאָרן
פון 19-טן י.ה. נאָך בעשאס דעם לעבן פון מעכאבער און א פאָר יאָרצענדליקער
שפעטער האָט זי קורסירט אין אָפּשריפטן. עס זינען שוין היינטצוטאָג באשריבן
דריי אזעלכע קסאוויאדן (אין ברעסלע, אמסטערדאם און יערושאַלמיים). אויספאַרשנ-
דיק די דאָזיקע מאנוסקריפטן, בין איך געקומען צום אויספיר, אז אלע דריי זינען
אויטענטישע וואריאַנטן, ד. ה. די ענדערונגען אין זיי שטאמען פון אייכלען גופע,
און אז אלע דריי שטעלן ניט פאָר דעם אורטעקסט, ד. ה., קיין איין קסאוויאד שטעלט
ניט פאָר דעם ערשטן נוסעך פון דער קאָמעדיע אָדער זיין קאָפּיע. די עלטערע ווא-
ריאַנטן פון דער קאָמעדיע (צו וועלכע ס'געהערט דער פאלעסטינער קסאוויאד)
זינען די מעסיקסטע; אין די שפעטערדיקע יאָרן האָט אייכל נאָך מער פאנאנדערגע-
וויקלט, אויסגעבעסערט און מאַטיווירט זיין קאָמעדיע, פארשארפט איר אָנגרייפערישע
שפּיץ, (אזוי צ. ב. צוגעגעבן די סצענעס, ווו ס'ווערט נעגאטיוו געשילדערט די פרי-
זישע אָפּיצערן-סוויוע). (פארגל. מינע ארבעטן „די ערשטע יידישע קאָמעדיע“, פילאָ-
לאָגישע שריפטן פון יוואָ, ווילנע דריטער באנד, 1929, און „נייע מאטעריאלן וועגן אייכלען-
צייטשריפט פון יידישעקטער בא דער וויסרוסישער וויסנשאפט-אקאדעמיע, מינסק 1931, ווו
ס'ווערט אנאליזירט די גאנצע אייכל-ליטעראטור. די קאָמעדיע גופע איז איבערגעדרוקט פון
אמסטערדאמער קסאוויאד דורך ז. רייזינען אין „טעאטערארכיוו“ פון יוואָ, ווילנע 1930).

דער פארפאסער פון דער צווייטער קאָמעדיע, „לייכטזין און פרעמעליי“, און האַלע וואָלפּסאָן, איז געווען אייכלס א נאָענטער פריינט און מיטארבעטער. זיי האָבן מיט געארבעט אין „המאסף“, און אין דעם בערלינער פּערזאָל פון „המאסף“ האָט וואָלפּסאָן געהערט צום באשטאנד פון דער רעדאקציע פון דעם דאָזיקן אָרגאן. ער איז ווי אייכל אײנער פון די טעטיקסטע „בעיעריסטן“, ד. ה. פון יענע נאָכפּאָלגער מענדעל-סאָנס, וואָס האָבן ווייטער געפירט זײַן ארבעט ארום דעם איבערזעצן אין דײַטש און קאָמענטירן די ביבל. ער ארבעט צוזאמען מיט אייכלען אין דײַעליקע געזעלשאפטן (די בערלינער „געזעלשאפט פון פריינט“, אויך די „חברת שוחרי הטוב והתושיה“). אייכל, וואָלפּסאָן און יועל בריל-לעווע זײַנען א פּעסט צוזאמענגעשמידטער אין פריינדשאפט און וויסנשאפטלעכער טעטיקייט דהײלינג.

און האַלע וואָלפּסאָן איז געבאָרן געוואָרן 1754 אין נידער-ענהיים, אין עלזאס. זײַן פאָטער איז געווען דער דאָקטער וואָלף (דערפון די פאמיליע: וואָלפּסאָן), וואָס איז אין יאָר 1760 אריבער אין פירט. א לענגערע צײַט האָט וואָלפּסאָן געלעבט אין האמבורג, שפעטער אריבערגעפאָרן אין בערלין. זינט 1792 איז ער מיט בריילן אין ברעסלע, ווו ער איז אינספּעקטער אין דער ווילהעלם-שול, און זינט 1802, נאָך בריילס טויט, דירעקטער פון דער שול. עס איז א רעפּאָרמיסטישע שול, וואָס איז ארומגערינגלט מיטן האס פון דער אָרטאָדאָקסיע, און וואָלפּסאָן ווערט גלײַך פארמישט אין א פאר-ביטערטן קאמף מיט די אָרטיקע פרומאקעס. ראָזענטאל פארצײכנט אן אנעקדאָט וועגן וואָלפּסאָנען, לויט וועלכן וואָלפּסאָן מאסקידט זיך פורים-צײַט פאר אן אָקאָרשט פאר-שטאָרבענעם מעס, ביכדיי צו דערווייזן דער אָרטאָדאָקסיע, אז ס׳איז שעדלעך דער יידישער מינעג צו באגראָבן פארשטאָרבענע טייקעף נאָך זײער טויט („יודע ספר“, ז. 176). אן אקשאַנעסדיקן קאמף האָט ער געפירט קעגן דעם טאלמוד, און סאָפּאָל-סאָף פארטריבן דעם דאָזיקן לײמעד פון דער שול. אין יאָר 1807 איז ער אוועק פון דער שול, „מע איז אים אוועק“, ווייזט אויס צוליב זײַן קריגערישקייט (פרוידנטאל, ז. 60-61)¹. א געוויסע צײַט איז ער געווען צענוואָר איבער יידישע שולביכער, ווי בריילס א פארטרעטער (דאָרט, 71). זינט 1807 האָט ער געלעבט אין בערלין ווי א דער-צײער פון די דײַ ברידער בער, צווישן זיי דער שפעטערדיקער בארימטער קאָמפּאָ-זיטער מעיער-בער (אגעון, זײַנע קרויוויים). פון זײַן ווייטערדיקער טעטיקייט און לעבן איז ווינציק וואָס באקאנט. טעויע פעדער בארימט זיך אין זײַן באקאנטן ענט-פער-בריוו צו ביקן אין צוזאמענהאנג מיט לעפינס קויהעלעס-איבערזעצונג, אז זײַן (פע-דערס) שארפע קריטיק פון וואָלפּסאָנען אין זײַן בוך „דהתחבר המתהפכת“ (1804) האָט אוי שטארק געוויקט אף וואָלפּסאָנען, אז ער איז אוועק פון דײַטשלאַנד אין פראנקרײַך און איז נאָך ביז איצט (ד. ה. ביז 1815) ניט צוריקגעקומען („והאפראָ-פעסאָר, בראותו כי היה ללעג... עוב ארץ אשכנז וילך צרפתה ועודנו לא ישוב“). אין יאָר 1821 איז ער אָבער, ווייזט אויס, שוין געווען אין פירט. ער איז דאָרט געשטאָרבן אין יאָר 1835. אף דער עלטער זאָל ער אפילע האָבן פארגעסן די העבריישע שפראך. (פארגל. לעוונשטיין, אין יאָר-בוך דער יידיש-ליטאָ געז. פראנקפורט-מײן,

¹) Freudental, Die ersten Emancipationsbestrebungen der Juden in Breslau. 1890

1911. ז. 154, אויך דר. שאצקיס ארטיקל אין „פינקעס“, 1, 1929, ניריאָרק, וואָס באַ-
האנדלט אָבער דערווײַל בלויז וואָלפּסאָנס ייִכעס).

אין „המאסף“ ארבעט ער מיט אקטיוו זינט 1788. ער דרוקט דאָרט די פארשיידנ-
סטע זאכן: פאבלען און עפיגראמען, סראָוו גאנץ טאלענטירטע זאכן, נאטורוויסנשאפט-
לעכע פאָפּולערע ארטיקלען, און לאנגע עקזענטישע מימאָרים. ער איז אין דעם דאָ-
זיקן פערזאָן אויך שטארק פארטאָן אין דער בעיעריסטישער ארבעט (ער האָט אי-
בערזעצט און קאָמענטירט אייכאָ, רוס, עסטער, איעוו, מעלאָכים), פארפאסט אויך
לערנביכער.

זײַן „לייכטזין און פרעמעלײַ“ איז דערשינען אין ברעסלע 1796 (מיטגעדרוקט אין
ייִדישע אויסעס „די שטאָלצע וואשטי“ פון דעם דײַטשישן שריפטשטעלער פרידריך
וילהעלם גאָרטער). און אין א צווייטער אופלאגע, שוין אָן גאָרטערס פיעסע, אין
אמסטערדאם 1798. אין דער האקדאָמע דערצײלט וואָלפּסאָן, אז זײַן „לוסטשפּיל“ דארף
ארויסשטויסן די „זינלאָזע“ פורים-שפּילן („אן דער שטעלע דער זאָנסט געוויינלעכן
זינלאָזן אונד צוועקווידריגן הארלעקינאדן דינען זאָל“), און „מיט לעכהאפטע פארבן“
פאָרשטעלן דער נאציע די שלעכטע פאָלגן סײַ פון שטרענגן פאנאטיזם און צווייעס
פון איין זײַט, סײַ פון דער „פאלשער אָדער אונעכטער אופלערונג אונדזערע יעציגן
מאָדישן יוגנט“ פון דער צווייטער זײַט. די האסקאָלע האָט אלזאָ—נאָכגייענדיק לע-
סינגס געבאָט—געיוכט א וועג צום טעאטער, און געמוזט אויסנוצן יענע שמאָלע און
עלנטע מעגלעכקייט, וועלכע ס'האָט געגעבן דער מינעג פון פורים-שפּילן. זײַן פיעסע
האָט וואָלפּסאָן, ווייזט אויס, פארפאסט צום אופירן אין זײַן שול, פארטראכט זי לע-
כאטליכע ווי א טעאטער-שטיק, אין קעגנזאץ צו אייכלס קאָמעדיע, וואָס האָט אין ד-
דעמלטיקע באדינגונגען געשטעלט דער אופירונג אויסערגעוויינלעכע שוועריקייטן.
צוליב דעם זעלביקן צוועק—ארויסצושטויסן די אלטע ייִדישע פורים-שפּילן—האָט
וואָלפּסאָן, ווייזט אויס, מיטגעדרוקט גאָרטערס פיעסע. די ברעסלער אויסגאבע האָט
טאקע געהאט דעם טיטל: „לוסטשפּילע צור אונטערהאלטונג באם פורים-פעסטע,
ערשטנס בענדען“. וואָלפּסאָן האָט, אלזאָ, געהאט בעדייע ווייטערצופירן זײַן דראמא-
טורגישע טעטיקייט (אין דער האקדאָמע שרייבט ער טאקע, אז אויב דאָס ביכל וועט
האָבן דערפאָלג, וועלן „מערערע פאָלגן“). ער האָט אָבער סאכאקל ארויסגעגעבן
נאָך איין ביכעלע פון 16 זײַטן „דאָויד, דער בעזיגער דעס גאָליאס“ (ברעסלע 1802
און פירט, 1815?). — „א שוישפּיל מיט געזענגען אין צוויי אופציגן צור בעלוסטיקונג
אם פורים פעסטע“—א שולמעסיקע ביבלישע פיעסע, באשטימט אויך, ווייזט אויס, פאר
זײַנע טאלמידים אין דער וילהעלם-שול, אָן קיין שום ליטערארישן ווערט (פארגל.
שאצקי אין טעאטער-ארכיוו פון י״ו'א 1930, ז. 147-150).

דערפון דארף אָבער ניט געמאכט ווערן דער אויספיר, אז וואָלפּסאָנס „לייכטזין
און פרעמעלײַ“ האָט א וועלכע ס'איז שײַכעס צום פורים-שפּיל, אז די ייִדישע בור-
זשואזע דראמע האָט אף איר ערשטן עטאפּ געצויגן איר יעניקע פון אלטן פורים-שפּיל.
פונקט פארקערט: נאָר ברעכנדיק אינגאנצן מיט דער פאָרם, שפראך, סיוזשעט און
סטרוקטור פון די ייִדישע פורים-שפּילן, איז מעגלעך געוואָרן די מאָדערנע ייִדישע
דראמע. וואָלפּסאָן האָט עס אויסגעצייכנט פארשטאנען און גערופן טאקע צום קאמף
קעגן דער אלטער פורים-שפּיל. מע קען ניט מאסקים זײַן אפילע מיט דאָברושינס

פאָרמוֹלירונג, אז אָנהייבער פון יענער צײַט האָט באשטימט געצויגן קוידע מ ק נאָכצומאכן דער דײַלאָגישער פּאָלק־פּאַרם פון די גאנגבארע אײַנגעוואָרצלטע אין זײַקאַרן פארשידענע פּאַרשטעלערישע פּורײַם־שפּײַלן (שאַלעם אײַכעמס דראמאטור־ גיע, מינסקער צײַטשריפט, ב. 2-3, 1928, 408), אָדער מיט אויסלענדערס מײַנונג, אז װאָלפּסאַנס „אומיטלבארער קאַמיום“ שטאמט פון פּורײַם־שפּײַל (די עלטערע ייִדישע דראמע און איר קינסטלערישע אויסשטאַטונג, טעאטער־בוך, קיעוו, 1927). בא די פּורײַם־שפּײַלן האָבן די ערשטע מאסקילים געוואָלט אויסנוצן בלויז א באשטימטע טראדיציע: אז פורים ווערט בא יידן געשפילט טעאטער. מיט דעם שעפט זיך אויס די פארבינדונג פון דער מאסקילישער דראמע מיט דעם פורים־יאָנטעוו. די בעסטע איליוסטרעציע גיט די גאליצישע אנאָנימע „גענארטע וועלט“ (ארום 1815), װאָס אי געווען אויסגעזעכנט אופגעפירט צו װערן פּורײַם־צײַט, אָבער איר אײַנציקער פּורײַם־עלעמענט באשטייט אין דער רעמאַרקע, אז „די מײַסע... הייבט זיך אָן עסטער־טאַנעס נאָך דער מעגילע און לאָזט זיך אויס פורים בא דער סודע“. אויך עטינגערס „סערקעלע“ (ארום 1830) פלעגט מען אפירן פורים־צײַט (זע „קסאָוים“, ב. 1, 47 רוימיש), װאָס פאר א שניכעס האָט אָבער „סערקעלע“ צו די פורים־שפּײַלן און זײַער „דײַלאָגישער פּאָלקפּאַרם“?

פאקטיש איז אויך װאָלפּסאַנס „לײַכטזין און פרעמעלײַ“ א טיפישע בורזשואזע פא־ מיליע־דראמע פון דעמזעלביקן שניט, ווי אייכלס „רעב הענעך“. ס'איז לײַכט צו זען, אז ביידע קאַמעדיעס האָבן אסאך בארירונג־פונקטן. ס'איז גאנג פארשטענדלעך, װען מע נעמט אין אכט, אז װאָלפּסאַן און אייכל זײַנען כאוויירים, פארבונדן דורך פריינט־שאפט און שוטפישער לײַטערארישער און געזעלשאפטלעכער טעטיקייט, װאָס האָבן זיך מינאסטאם גענוי אינפאַרמירט װעגן זײַער לײַפנדיקער לײַטערארישער ארבעט. דער הויפט־העלד פון אייכלס קאַמעדיע הייסט הענעך, און אזוי הייסט אויך דער הויפט־העלד פון װאָלפּסאַנס פיעסע (רעב כאנויך). מער נאָך: ס'איז דער זעלביקער טיפ, די זעלביקע געשטאלט. אייכלס הענעך האָט א פרומען זון שמועל, און אויך רעב כאנויך דערמאַנט (אָבער בלויז דערמאַנט) א זון שמועל, װאָס װאַקסט אן אילוי. די טאַכטער פון װאָלפּסאַנס כאנויך הייסט יעטכען, און ס'איז אין טאָך דער זעלביקער טיפ, װאָס אייכלס העדוויג אָדער עלקע, אויך זי איז לײַכטזיניק, װערט פארפירט, קומט צוריק מיט כאראַטע. אייכלס קאַמעדיע פארמאַנט צוויי צוואַקעס: דעם טאמע־װאַטן שמועל, הענעכס זון, און דעם דורכגעטריבענעם צוויקער. פון שמועל'ן װערט מערבערעס די קעכן, און זער כניפעסדיקער צוויקער איז א גאנעו און א שווינדלער און סטאם א מײַסע ברײַע. אין װאָלפּסאַנס קאַמעדיע פיגורירט בלויז איין צוואַקע, דער מעדאַמעד רעב יויסעפּקע, ס'איז אָבער א קאַמבינאַציע פון ביידע טיפן, א מין סינטעז פון שמועל'ן מיטן צוויקער. אויך ער טשעפעט זיך צו דער קעכן שײַנדל, און צום סאָף געפינט מען אים אין א שאַנדהויז. סײַ אייכלס הענעך, סײַ װאָלפּסאַנס כאנויך זײַנען װײַט ניט קיין נאַראַנים, און דאָך װערן זיי באשווינדלט און אָפּגענאַרט פון די צוויקעסדיקע פרומאַקעס. טעלעצע, כאנויכס װײַב, איז קימאַט דער זעלביקער טיפ, װאָס אייכלס ייִטל (מער ניט זי איז אביסל פרייער פון ייִטלען). און פונקט ווי יעטכען איז א קאַמבינאַציע פון עלקען מיט העדוויג, רעב יויסעפּקע א קאַמבינאַציע פון שמועל'ן מיטן צוויקער־אזוי איז דער פּאָזיטיווער טיפ װאָלפּסאַנס (װאָס הייסט

אויך מארקוס) א קאָמבינאציע פון עטלעכע איידעלע העלדן אייכלס: דעם דעפוטאט נאטאן, דעם דאָקטער און דעם סטודענט מארקוס. קימאט אלע העלדן וואָלפסאָנס פיגורירן, אלזאָ, אויך אין אייכלס קאָמעדיע; אויך די פראָבלעם איז די זעלביקע: דער לייכטזין פון דעם נייעם, פוסטן דאָר און די פרעמעליי, די צווייעס פון דעם אַרטאָ-דאָקסישן מיטלברירגערטום. אויך די שפראך-באהאנדלונג איז די זעלביקע: דער נייער דאָר רעדט דייטש, דער אלטער יידיש. אגעוו: דער קלאסישער אויסרוף פון אייכלס רעב הענעך: „וואָס טוט מע דערמיט!“ איז פאראן אויך אין וואָלפסאָנס טעקסט (פון מענדעלסאָן ביז מענדעלע, ז. 47, זע אויך ז. 41).

איצט קאָן מען אריבערגיין צו די דיפערענצן צווישן ביידע קאָמעדיעס. זיי נעמען זיך דערהויפט דערפון, וואָס וואָלפסאָנס גאנצע קאָמעדיע גייט אריין ווי אין א פיר-טערפאס אין אייכלס פיעסע. לייכטזין און פרעמעליי איז א צימצעס, א מין געקירצטע סכעמע פון אייכלס קאָמעדיע. בא אייכלען איז א ראכוועס אין דער צאָל העלדן און געשטאלטן. אייכל שטרעבט אריינציען וואָס מער פיגורן אין דער אקציע, טשעפעט צו צוליב דעם אפילע גיטנייטיקע פערסאָנאזשן, ווי דעם פראנצויז דעקאמפ, דעם ענגלענדער דושאָנסאָן, האָרנס פרינט טעלער, דעם קריסטלעכן סטודענט פלומפ, סאָלדאטן, נאכט-וועקטער א. א. וו. די אלע פיגורן—ניט זיי זיינען נייטיק אין דער קאָמעדיע, ניט זיי פארגיכערן און שטופן די אקציע. דערמיט בינדט זיך בא אייכלען א טענדענץ אריינשטעלן וואָס מער קליינע סצענעס. באשטימט איז עס א כעסאָרן פון אייכלס ווערק, און מע מעג לעכאטכילע זאָגן, אז וואָלפסאָנס קאָמעדיע איז אָן א פארגלייך סצענישער: דאָ נעמען אַנטייל בלויז 8 פערזאָנען, בעשאס בא אייכלען זיינען עס לעכאָלעפאָכעס 24 ראָלן, דערפון ביז 15 גאָר וויכטיקע, אָן וועלכע מע קען זיך ניט באגיין. אין וואָלפסאָנס קאָמעדיע בייט זיך ניט די סצענע אין מעשעך פון אקט (אין אויסנאם איז דער דריטער אקט), און די דעקאָראציעס זיינען גאָר איינפאכע צימער-טעכניק. בא אייכלען בייט זיך די סצענע 4 מאָל אין מעשעך פון ערשטן אקט, און איין מאָל קומט פאָר די האנדלונג אינמיטן גאס, 7 מאָל אין מעשעך פון צווייטן אקט, 4 מאָל אין דריטן אקט. די אקציע אין וואָלפסאָנס קאָמעדיע איז מער קאָנדענסירט, דער סיפער-האמניסע איינפאכער, און פאראן דאָ דער שאבלאָנער און טאָמיד שלאָגנדיקער מאָטיוו פון א שידעך, ארום וועלכן ס'דרייען זיך א צאדיק, א פארפירער און א צוואק. אזא מין איינפאכער, צענטראלער מאָטיוו פעלט אין אייכלס קאָמעדיע.

אָבער זאָל מען ניט באשולדיקן אייכלען פאר קאוואָנעס, וואָס זיינען אים קיינ-מאָל ניט ארוף אפן געדאנק. וואָלפסאָן האָט בעפירערש געהאט אינזינען די בינע: ס'איז געגאנגען צו פורים, זיינע טאלמידים האָבן זיך עפשער געגרייט אופצופירן א פורים-שפיל, האָט ער זיך מעיאשעוו געווען און צוגעשניטן לויט אייכלס גרויסער קאָמעדיע זיין „לייכטזין און פרעמעליי“. אייכל ווידער, האָט קיינמאָל ניט געטראכט, אז זיין קאָמעדיע וועט ווען עס איז אופגעפירט ווערן. ער האָט געשאפן א פיעסע צום ליינען, א פיעסע, וואָס זאָל „לאכנדיק דערציילן דעם עמעס“, האָט ער טאקע געשטרעבט צו געבן וואָס מער עמעס, וואָס מער לעבן. דערפון זיין נייגונג צו דער פולקייט פון בילד, צו אסאך סצענעס, אסאך געשטאלטן. אכויך אייכלען, האָט אָבער וואָלפסאָן געהאט פאר די אויגן אויך א קלאסישן

מוסטער — דעם גרויסן דראמאטורג פון דער אופגייענדיקער בורזשואזיע, מאָליערן. „לייכטזין און פרעמעליי“ דערמאָנט אין אסאך פּראָטים מאָליערס, טארטיוף, דער פּוילישער מעלאמעד רעב יויסעפּקע איז א מין יידישער טארטיוף, א צוואק, וואָס פארברענגט זיינע נעכט אין א שאַנדהויז, און דאָך איז רעב כאַנויך אזוי פארגלויבט אין אים, אז ער וויל אים אָפּגעבן זיין אופגעקלערטע טאַכטער יעטכען, — ענלעך ווי אין מאָליערס פּיעסע. ענלעך ווי באַ מאָליערן, ווערט דער טארטיופישער מעלא-מעד געפאקט באַ אן אויירע (ערשטער אַקט, 7טע סצענע), ווען ער האָט צו טאָן מיט דער דינסט שיינדל, און דאָך פארלירט ניט רעב הענעך צו אים דעם צוטרוי, פארקערט, דער צוואק וואקסט נאָך אויס אין זיינע אויגן. שוין אין יאָר 1796 האָט א דייטשישער רעצענזענט פארזייכנט, אז „דער העלד דעם שטיקס, ראבי יויסף, איזט איין יידישער טארטיוף“ (טעאטער-ארכיוו, ז. 147). הענעכס איידעלער שוואַגער מאַרקוט דערמאָנט ווידער מאָליערס שוואַגער, קלעאנט. עס איז דורכויס אין גייסט פון מאָליערן און דער גאַנצער בורזשואזער דראמאטורגיע, ווען סײַ אייכל, סײַ וואָלפּסאָן קעמפן קעגן דעם דראַנג פון בורזשואזע יידישע מיידלעך צום פרייטישן אדל, צו גראפן, באַראָנען און סטאם צו יעדערן, וואָס האָט נאָר דעם טיטל „פּאָן“. וואָלפּסאָנס יעטכען לויפט ארום מיט גראפן און פריצים, גיט זיך איבער אין די הענט פון א פּאָן שנאפּס, כאַטש יענעם פאסט ניט אפילע גריסן זי אין גאס. סאָפּקאָלסאָף פארקויפט זי דער פּאָן שנאפּס¹ אין א שאַנדהויז. אין אייכלס קאָמעדיע לאַכט ווידער אויס דער לייטענאַנט האָרן אומבעראַכמאַנעסדיק זיין יידישע געליבטע, עלקע-עליזאבעט: „שטרענגע פרינציפן“ האָט זי בלויז קעגן ייִדן, און אף יעדן פאל קעגן בירגערלעכע. דאָס פארדאַנק איך איר שטאַלץ, און ווי אן אדעליקער האָב איך פיל פּאַרצוג. ווייסטו דען, וואָס פאר א מאַגישע קראַפט האָט דאָס ווערטל „פּאָן“ באַ די דאָזיקע באשעפענישן?“ (105-106).

דער בירגערלעכער שטאַלץ, דער אופוואַכנדיקער בורזשואזער קלאַסנבאוויסטזיין האָט אָבער פּראָטעסטירט קעגן דעם בורזשוא, וואָס קריכט צום אדל, און געמאַכט עס פאר א הויפּט-טעמע פון אסאך קאָמעדיעס (און טאַקע באַ מאָליערן צום שטאַרקסטן).

די ערשטע יידישע בורזשואזע קאָמעדיעס זיינען, אַלואָ, שטאַרק ענלעך — מיט דער ציל-איינשטעלונג, טעמאַטיק, אפילע פיגורן. אייכלס קאָמעדיע איז אסאך ברייטער אין פארנעם, האָט אן אַקטועלן פּאָליטישן ציל — פּראָפּאגאַנדע פאר דער עמאַנספּאַציע-אַקציע פון דער יידישער בורזשואזיע. וואָלפּסאָנס קאָמעדיע האָט זיך געשטעלט מער שמאָלע צילן, באַשרענקט זיך אין די ראמען פון א ריינער פאַמיליע-דראַמע. אין רע-זולטאַט האָט זיך באַ וואָלפּסאָנען באַקומען א מער געשלאָסענע, א מער דורכזיכטי-קע קאָמפּאָזיציע. הענעך, דער אָרטאָדאָקסישער פאַמיליע-פּאָטער, דער סאַמאָדור און פּרומאַק, האָט זיך בעסער, פאַרביקער באַקומען באַ אייכלען, דאַקעגן איז וואָלפּסאָנען מער געלונגען די פיגור פון צוואק, דעם מעלאמעד, סײַ דורכדעם, וואָס ער האָט אין דער דאָזיקער פיגור צוזאַמענגעשמאַלצן אייכלס צוויי פיגורן (צוויקער און שמועל) מיט מאָליערס טארטיוף, סײַ דורך דער טעמפּעראַמענטפולער,

¹ דער אַנטיפּעאַראַלער שטאַנדפּונקט פון דער בורזשואזער קאָמעדיע דיקטירט אייך שפּאַטנדיקע נעמען פאר דער אריסטאָקראַטיע: „פּאָן שנאפּס“, „טעלער“ א.א.וו.

טאטירישער באהאנדלונג פון דער פיגור פון א פוילישן מעלאמעד, — א פארהאטע
קאטעגאָריע בא דער בערלינער האסקאָלע, וואָס האָט אין די פוילישע מעלאמדימ
געזען די גרונט־טיבע פון דער פארקריפלטער ייִדישעלעכער דערציִונג. אגעווא איז
דער דאָזיקער מעלאמעד א כּאָסיד—צום ערשטן מאָל באוויזט זיך כּסידעס אין דער מאס־
קילישער בעלעטריסטיק. אין וואָלפּסאָנס באהאנדלונג האָט אָבער נאָך ניט די דאָזיקע
באוועגונג, וואָס איז געווען ווייניק באקאנט אין דייטשלאנד, ספעציפישע שטריכן,
וואָס זאָלן זי אויסטיילן פון דער סטאם אָרטאָדאָקסיע.

די פּאָזיטיווע מארקוס־געשטאלט איז פונקט אזוי סכעמאטיש און לאקירט, ווי אין
אייכלס קאָמעדיע. די מאסקילישע שרײַבער איז ניט געלונגען פארפוצן און איבער־
צינגנדיק פארמאסקירן די גאנצע באגרענעצטקייט, פיליסטערישקייט פון זייערע פּאָ־
זיטיווע העלדן. די צאָרע באשטייט ניט אין דעם, וואָס זייערע העלדן רעזאָנירן
(אויך טשערנישעווסקיס העלדן פון „וואָס טאָן“ רעזאָנירן קעסיידער און זינען דאָך
לעבעדיקע און אינטערעסאנטע פיגורן), נאָר וואָס זיי רעזאָנירן באלעכאטיש־באגרע־
נעצט, פיליסטעריש, זעלבסטצופרידן, און אנטפלעקן ניט קיין ברייטע איריזשיע
האָריזאָנטן.

ניט קונדיק אפן שטארקן דייטש־שפראכיקן עלעמענט, זינען ביידע קאָמעדיעס
געוואָרן דער ווינקלשטיין פון דער ייִדישער ברוזשואזער דראמאטורגיע. זיי האָבן
געדינט ווי א מוסטער פאר דער גאליצישער אנאָנימער „גענארטער וועלט“ (ארום 1815),
א דראמע, מיט וועלכער די גאליצישע האסקאָלע האָט געענטפערט אף איר ערשטער
פארפּאָגונג. עטינגער האָט אָבער לויט דער „גענארטער וועלט“ געפורעמט זיין
„סערקעלע“ (1830 אנערעך), ער האָט אָבער אויך דירעקט געשעפט פון וואָלפּסאָנס
קאָמעדיע, און פון דאָרט גענומען די מארקוס־געשטאלט. די דאָזיקע אידעאליזירטע
מאסקילישע געשטאלט ווערט א פעסטער רעקוויזיט פון דער ייִדישער ברוזשואזער
דראמע, עס ווערט פארהיט אפילע דער מארקוס־נאָמען, אשטייגער, בא דאָויד
זאהיקן („די רָאָע צווישן דערנער“, 1884), און אפילע בא שאָלעם־אלייכעמען
(„יאקנעהאָז“). פון אייכלען און וואָלפּסאָנען ציט זיך א פעסטער קאָנאָן פון ייִדישער
ברוזשואזער דראמאטורגיע—ביז גאָלדפאדענען, וועמעס „מומע סאָסיע“ (1869) קאָמ־
ביירט עלעמענטן פון עטינגערס און אקסענפעלדס פיעסן, ביז לייענבלומען, וואָס
שאפט נאָך אין זעם זעלבדיקן נוסעך זיין פיעסע „דוואָיעזשעניעץ“ (1881)—ערעווא זיין
איבערגאנג פון האסקאָלע צו כּיבעס־ציען). אין סטיל פון דער דאָזיקער טראדיציע איז
אפילע געשריבן מאָריס ווינטשעווסקיס „דער מירער אילוי אָדער די אופקלערער“
(1886). מיט אָט דער פיעסע, ווו מארקוס ווערט שוין פארוואנדלט אין א דאָקטער
א סאָציאליסט, שליסט זיך אָפּ ניט נאָר דער מאסקילישער פּעריאָד אין ווינטשעווסקיס
שאפן—עס איז אויך דער סאָף און די ליקוידאציע פון דער גאנצער האסקאָלע־
דראמאטורגיע.

צווייטער טייל

עטיוודן צו דער געשיכטע
פון דער גאליצישער האסקאלע

(1780 — 1848)

די סאָציאל-עקאָנאָמישע באַזע פֿון דער גאליצישער האסקאָלע

די אופקלערונג אין דער ייִדישער סוויווע אין גאליציע אנטוויקלט זיך אין דריי עטאפן: 1. דער פּערזאָד פֿון דער צוואנג-אופקלערונג (1780-1815). 2. די האסקאָלע אין רעאקציע-פּערזאָד (1815-1848). 3. מאסן-פארשפרייטונג פֿון דער אופקלערונג און איר אופלייונג—זינט 1848. אין דעם ערשטן פּערזאָד רוקט ארויס די פּעאַדאָלע עסטרייכישע רעגירונג אין אירע אייגענע אינטערעסן אריי פאראַרדענונגען און מאַסמיטלען פֿון אַ קעסוי-אופקלערערישן כאַראַקטער. די דאָזיקע פּאָליטיק אירע פאלט דורך סײַ צוליב דער גרונט-סטרע, וועלכע שטעלט פֿאַר אַ פּעאַדאָלע מאַכט, וואָס שטרעבט דורכפירן אַ פּראָגראַם, וואָס ברענגט אַביעקטיוו צו בורזשואַזע רעוואָלוציאָן, סײַ צוליב דעם, וואָס אין דער ייִדישער סוויווע אין גאליציע איז נאָך ניט פאראן קיין ברייטע שיכט, וואָס זאָל אונטערשטיצן די דאָזיקע פּאָליטיק. דער צווייטער פּערזאָד פאלט אָף דער צייט פֿון דער שווערער רעאקציע, וואָס באהערשט גאנץ אייראָפּע נאָך די נאַפּאָלעאָנישע מיליטאַרעם, און וואָס ווערט אַפּגעריסן דורך דעם „פּעלקער-פּרילינג“—די רעוואָלוציע פֿון 1848. אָבער אויך די רעאקציע קען ניט אופהאלטן די פּראָגרעסיבדיקע עקאָנאָמישע אנטוויקלונג, און אזוי ארום קומט פֿאַר אויך אין גאליציע די לאַנגזאַמע פארוואנדלונג פֿון אַ שיכט ייִדישע מיטלבירגער אין מאַדערנער בורזשואַזיע—עס שאפט זיך די באַזע פֿאַר אַ האסקאָלע-ליטעראַטור אין העברייִש און ייִדיש. עס איז אָבער אַ זייער לאַנגזאַמע אנטוויקלונג, שמאַל איז דער קרייז פֿון די מאַסקילים, און ערשט זינט דער רעוואָלוציע פֿון 1848 צעגיסט זיך ברייטער די אופקלערונג-כוואליע—מיט שטאַרקע טעמפּן גייט אָן די אויספאַרמירונג פֿון רייך-בורזשואַזע פארהעלטענישן. ווי טאַמיר אָבער, איז דער זיג פֿון דער אופ-קלערונג אויך איר טויט: די אופקלערונג זאָגט טאַמיר אָן דעם קאפיטאַליזם, מאַכט ריין פֿאַר אים אידעאָלאָגיש דעם וועג און ווערט איבעריק, ווי נאָר ס'פארפונדעוועט זיך דער קאפיטאַליסטישער פּראָדוציר-אויפן.

דאָ אינטערעסירט אונז דערהויפּט דער צווייטער פּערזאָד פֿון דער גאליצישער האסקאָלע (1815-1848), ווי יענער, וואָס האָט געהאַט די גרעסטע האַשפּאַע אָף דער רוסישער האסקאָלע, וועלכע איז געווען די אייגנטלעכע וויג פֿון דער נײַער ייִדישער ליטעראַטור.

ערשט אין גאליציע שטויסט זיך אָן די אופקלערונג אף גרויסע, געדיכט־קאָנצענ טרירטע יידישע מאסן. אן ערנסטע אמטלעכע סטאטיסטיק הייבט זיך אָן פאר גאליציע זינט 1869; ביז דאן ווימלט זי פון ווילדע אבסורדן און קוריאָזן. א געוויסן בילד קען מען זיך אָבער דאָך שאפן. די גאנץ פראָבלעמאטישע טאבעלע פון יאָר 1773, א יאָר נאָכדעם, ווי גאליציע איז אריבער צו עסטרייך, פארצייכנט אין גאנץ גאליציע 224.981 יידן, דערפון:

אין אמאליקער קראָקאווער וואַיעוואָדסטווע:	11.833 יידן.	2,5%	פון דער גאנצער באפעלקערונג.
סאנראַמירער	11.622	4,5%	" " " "
דובלינער	2.763	}	" " " "
בעלזער	21.413		13,2%
טשערוואַגאניא רוס	174.148		" " " "
סאָדאליער	3.202	"	" " " "

די שפעטערדיקע ציילונגען פון יידן אין גאליציע גיבן פאָרע וואקלענישן:

1773	—	224.981	יידן
1774	—	171.851	"
1776	—	144.200	"
1780	—	151.302	"
1782	—	172.424	"
1785	—	212.000	"
1786	—	215.447	"

(באלאבאן, ז, 8-9) (1)

ביפראט ווארפט זיך אין די אויגן דער אונטערשייד פאר די יאָרן 1773 און 1774: 50 טויזנט יידן זיינען פארשוונדן אין מעשעך פון איין יאָר! אוי, צי אוי — מיט גאליציע האָט עסטרייך אריינבאקומען אין יאָר 1772 אנערעך 170 ביז 200 טויזנט יידן. אין יאָר 1830 ציילט זיך אין גאליציע 250 טויזנט יידן, 1850—333 טויזנט, 1857—449 טויזנט (?), 1869—575 טויזנט. נאָך אין די 50-ער—60-ער יאָרן פון 19-טן . ה. בילדן די גאליצישע יידן $\frac{3}{4}$ פון דער אלגעמיינער צאָל יידן אין עסטרייך. אנ־דערש געזאָגט—ערשט זינט דער אָקופאציע פון גאליציע האָט זיך פאר דער עסטריי־כישער מעלכע געשטעלט די פראָבלעם פון א גרויסער, מאסעווער יידישער באפעלקערונג.

אין פארגלייך מיט פרייסן, ווו ס'איז נאָך אין יאָר 1813 געווען קוים 32 טויזנט יידן, איז עס א ריזיקער יידישער קיבעץ. בא אזא מאסע האָט בעשומיפן ניט געקאָנט גילטן יענע פאָליטיק פון קאָנטינגענטירונג און שויך־פריוילעגיעס, וואָס איז אָנגעגאנגען אין פרייסן אָדער אפילע אין עסטרייכישן ווין.

דאָ קומט אָבער צו נאָך א מאַמענט: די עצעם קאָנצענטרירטקייט פון דער דאָזיקער באפעלקערונג. אין מיזרעך־גאליציע איז די יידישע באפעלקערונג געזעסן (און איז ביזן היינטיקן טאָג) אָן א פארגלייך געדיכטער, ווי אין מיזרעך־גאליציע. אין קראָקאווער וואַיעוואָדשאפט האָבן יידן אין יאָר 1773 אויסגעמאכט קוים 2,5%, בעשאס אין מיזרעך־גאליציע איז זייער פראָצענט דערגאנגען ביז 13,2. דריי פערטל פון דער גאנ־

(1) באלאבאן וועט וויטער טאָמיר באַרייטן דאָס בוך: M. Bałaban. Dzieje Żydów w Galicji, 1914.

צער גאליצישער יידישער באפעלקערונג האָט געלעבט אין „טשערוואָנאָיא רוס“, ד. ה. אין די מירעוו-אוקראַינישע קרייזן לעמבערג, קראסניסטאוו, כעלם, פשעמישל, האליטש און קאַלאַמיי, בוסק, סאנאַק, זשידאטשאָוו. נאָך אין יאָר 1869 האָבן אין מירעך־גאליציע געלעבט 428 טויזנט יידן, אף 147 טויזנט אין מירעוו-גאליציע. די הויפט-סיבעס פון אזא מין דערשייננג איז די גיבסטיקע לאגע פון מירעך־גאליציע, ווי א טראניטי-געביט צווישן רוסלאנד און דייטשלאנד, און דער אומשטאנד, וואָס אין מירעך־גאליציע זיינען די שטעט און שטעטלעך געווען נייע, פריוואטע לאַקאציעס פון פוילישע מאגנאטן, וואָס האָבן צוליב האכנאַסע־טיימם צוגעצויגן יידן, ביים אין מירעוו זיינען דאָסראָוו שטעט געווען אזוי גערופענע „קיניגלעכע“, מיט אן אלטיינעזעסענעם, פריווילעגירטן ניט־יידישן בירגערטום, וואָס האָט גיט דערלאָזן און גערודעפט יידישע קאָנקורענטן. אפילע גרעסערע שטעט, ווי בראָד, טארנאָפּאָל (ביז 1844), זבארוז האָבן נאָך ביז דער העלפט פון 19־טן י. ה. אָנגעהערט צו פרי-צים. אין 19־טן יאָרהונדערט ווידער גייען אָן די קאפיטאליסטישע פראָצעסן אין מירעך־גאליציע אסאך גיכער, ווי אין מירעוו, וואָס ברענגט צו דאָפלט האסטיקן וווקס פון דער שטאָטישער (און מיט איר דער יידישער) באפעלקערונג אין מירעך. אַר דער געשיכטע פון דער האסקאָלע־ליטעראטור וועט עס האָבן דעם רעזולטאט, אז די געשיכטע פון דער גאליצישער האסקאָלע איז אין טאָך א געשיכטע פון דער מירעך־גאליצישער האסקאָלע. קראַקע וועט ארויסברענגען בלויז איין מאסקילישן שרייבער, און דאָס אויך א ניט־באדייטנדיקן - מ. זילבערשטיין, דעם מעכאבער פון דער דראמע „צדק ורשע“ (באלאבאן, 117). דאקען זיינען די וויכטיקסטע אָרגאנען פון דער גאליצישער האסקאָלע, די „בכורי העתים“ און „כרם חמד“, כאָטש זיי דרוקן זיך אין ווין, מירעך־גאליצישע אָרגאנען; און די גאנצע גאליצישע האסקאָלע קאָנצענ-טירט זיך ארום בראָד, לעמבערג, זשאַלקיעוו, טארנאָפּאָל - און בראָד שפילט דאָ די זעלביקע ראָלע, וואָס בערלין אין דער פרינטישער האסקאָלע. א „בראָדער“ איז אין גאליציע און דאָרעם־רוסלאנד א סינאָגים פון א מאסקיל. קראַכמאָל, פערל, ערטער, ראפאָפּאָרט, מיזעס, נאטקעס, ביק, בלאָך, לעטעריס און צענדליקער אנדערע - זיינען אלע מירעך־גאליצישע.

א דריטער כאראקטעריסטישער באפעלקערונג־מאָמענט איז די גרויסע מאסע יידן, וואָס זיצן אין דאָרף. לויט דער פוילישער סטאטיסטיק פון יאָר 1764 האָט יעדער פערטער גאליצישער ייד געלעבט אפן דאָרף. לויט אנדערע רעשימעס באקומט זיך נאָך א העכערער פראָצענט פון יישוווינקעס: 30 פראָצ. אין מירעך־גאליציע און 40 פראָצ. אפן מירעוו (באלאבאן, 32). עס איז פארשטענדלעך, אז אין מירעוו־גאליציע, ווו די שטעט האָבן געפירט א העפטיקן קאמף קעגן דעם יידישן בירגערטום, איז א גרעסערער פראָצענט ארויסגעשטויסן געוואָרן אין דאָרף. די דאָזיקע גרויסע דאָרפישע מאסע יידן איז שוידערלעך צעשטויבט: סאָף אכצנטן יאָרהונדערט זיינען יידן פארצייכנט אין גיט ווייניקער ווי 2310 גאליצישע דערפער, דורכשניטלעך קוים 2 פאמיליעס אף א דאָרף. דאָס זיינען די גוט־באקאנטע פארגרעבטע יידישע יישוווינקעס, פאכטערס, שענקער און קליינהענדלער. ס'העלפן גיט קיין שום פארבאָטן און גיירושים. שוין אין יאָר 1789 האָט די עסטרייכישע רעגירונג פארבאָטן יידן האלטן שענקען אין דאָרף, און אסאך מאָל איז דער פארבאָט באַנייט און איבערגעכאָוערט

געוואָרן. עס האָט אָבער ניט געהאַלפֿן. נאָך אין יאָר 1836 האָבן ווייניקסטנס דריי פּערטל פֿון די גאליצישע דערפער פארמאָגט ייִדישע שענקען, און צורעכענענדיק די קאָרעו 2 טויזנט ייִדישע שענקער אין שטאָט, באקומט זיך, אז יעדער ניינטער גאליצישער ייד האָט געלעבט פֿון שענקערײ. נאָך אין יאָר 1869 האָט אַ גערט־כײלעק פֿון דער ייִדישער באפעלקערונג אין גאליציע געלעבט אין דאָרף (143 טויזנט אף 432 טויזנט שטאָטישע יידן, פרידמאן, ז. 4, 93).

די דאָזיקע ריזיקע ארמיי פֿון ייִשווניקעס איז אָבער געווען דער הויפט־קאָנטינגענט פֿון דער כסידישער באוועגונג.

מיר זיינען, אוי־ארום, צוגעקומען צו דער פּראָבלעם פֿון קלאסן־שיכטונג אין דער ייִדישער סוויוע אין גאליציע. גאליציע איז צום סאָף פֿון אכצנטן און אָנהייב ניינצנטן יאָרהונדערט א שוידערלעך־אָפגעשטאנען לאַנד. קאפיטאליסטישע פּראָצעסן מערקן זיך ערשט קוים אָן. א גרעסערע אינדוסטריאליזירונג פֿון לאַנד הייבט זיך אָן ערשט נאָך 1848, און ערשט דאן באווייזט זיך א שיכט ייִדישע פאבריקאנטן, ביים אין נידער־עסטרייך, מאַראווע, באַהעמיע זיינען פאראן צאָלרייכע ייִדישע פאבריקאנטן שוין אין דער ערשטער העלפט פֿון ניינצנטן יאָרהונדערט, ביפראט אין דער טעקסטיל־אינדוסטריע (פרידמאן, 14). עס פעלט דאָ אויך יענע ייִדישע מאָדערנע פינאנציעלע ברושואויע, וואָס איז אזוי כאַראַקטעריסטיש פאר בערלין און ווין אף דער גרענעץ פֿון 18־טן און 19־טן י. ה. עס לוינט צו פארצייכענען, אז שוין 1816 האָט אַ באַריס־לאווער ייד, א געוויסער העקער, געמאכט פרווון פֿון נאפט־עקספּלאַטאציע, עס איז אָבער גאָרניט דערפֿון געוואָרן. די נאפט־פּראָדוקציע אין גאליציע הייבט זיך אָן אנטוויקלען אין א גרעסערן מאַסשטאב ערשט ארום 1854 (דאָרט, 10).

באמ באגינען פֿון 19־טן יאָרהונדערט איז גאליציע נאָך אלץ אַ לאַנד פֿון האַלב־פעאָדאלער ווירטשאפט. די ייִדישע באפעלקערונג אין איר גרעסטער מערהייט איז נאָך אלץ דער פארמיטלער צווישן פּאָרעץ און פויער. דער ראָוו פֿון דער ייִדישער באפעלקערונג לעבט פֿון האַנדל. א דינע שיכט זיינען גרויס־הענדלער, גרויסע סאָכרים, וואָס פירן אריין אויסלענדישע סכירעס פאר די פריצים, פירן ארויס טוועס און אנדערע אגראר־פּראָדוקטן אין אויסלאַנד, פירן אדורך קאָמערציעל־פינאנציעלע טראַניט־געשעפטן. אף אָט דעם לעצטן געביט האָט זיך געבויט די באדייטונג פֿון בראָד. און דאָך איז עס אַ דינע שיכט. אין דער גלאַנק־צייט פֿון בראָדער האַנדל, אין יאָר 1821, האָבן דעם לייפציקער יאריד באווכט סאכאקל 226 ייִדישע סאָכרים פֿון גאליציע (פרידמאן, 9). דערנאָך גייען מיטעלע סאָכרים און קרעמער, און מיטעלע ארענ־דאטערן, פאכטערס פֿון מילן, בריקן, גרענעץ־צינון, מיטעלע גיטער, גוראלניעס און ביר־ברויערייען. אין יאָר 1826 פארמאָגן סאכאקל 9 פּראָצ. פֿון יידן, וואָס פארנעמען זיך מיט האַנדל, אייגענע רעגיסטרירטע פירמעס—דאָס זיינען 1172 ייִדישע פירמעס אף 269 קריסטלעכע. דעם האַנדל־אויך דעם מיטעלן־באהערשן, אלזאָ, די ייִדישע סאָכרים אין. דעם דאָזיקן פעריאָד פּולשטענדיק. אין יאָר 1777 האָט מען אין גאנץ גאליציע געצייגט קוים 315 קריסטלעכע סאָכרים. דער גאנצער עקספּאָרט און אימ־פּאָרט איז געלעגן אין ייִדישע הענט. אלע פּראָפינאציעס און מעלכע־שטייערן זיינען

געווען פארדונגען צו יידן (באלאבאן, 33). אסאך שפעטער, אין די יארן 1820—1827 זיינען נאך אלץ אף 2 טויזנט קרעמער פאראן 1800 יידן, און אף 13 טויזנט פאמיליעס, וואָס פארנעמען זיך מיט האנדל, אנערעך 12 טויזנט יידישע פאמיליעס. דערנאָך הייבט אָבער אָן גיך אָנוואקסן דער ניט-יידישער האנדל-קלאס, ביפראט זינט דער העלפט פון 19-טן י. ה. אין די 80-ער יארן פון ניינצנטן י. ה. איז אָבער נאָך אלץ פאראן 188 טויזנט יידישע סאַכרים אף 62 טויזנט קריסטלעכע (פרידמאן, 9). איצט קומט א ריזיקע שיכט קליינבירגערטום: די שוין-דערמאָנטע גרויסע מאסע ייִשווויניקעס; א ריזיקע שיכט קליינהענדלער-קליינע הענדלער אף יארידן און מערק, אופקויפער פון טווע, פלאקס, האַניק, פי, כאזער-האַר א.א.וו., לופט-מענטשן און מעקלער, אופקויפער אף אייגענעם כעזשן און אופקויפער, וואָס שטייען אין דינסט פון גרעסערן סויקער; קליינע קרעמערלעך, וואָס פארקויפן די פויערים אייזן, זאלץ, סעפער א.א.וו.; ענדלעך, באלמעלאַכעס (און אויך א דינער שיכט ארבעטער—זינט דעם צווייטן פערטל פון ניינצנטן י. ה. אזוי, צ. ב., זיינען יידן געווען דער גרעסטער טייל ארבעטער אף די נאפט-פעלדער אין דראָהאַביטשער רייאָן אין די 60-ער יארן פון 19-טן י. ה. א. מ. מאָהר שרייבט אין זײַן „שבילי עולם“, ב. III, 1865, ז. 155 וועגן דראָהאַביטש: „די דאָזיקע שטאָט שעפט וואסערן פון בראַכע און אסאך רייכטום פון די יעשווע-קוואַלן פון נאפט, און פון אלע אונדזערע ברידער, וואָס געפינען זיך דאָרט, גייט קיינער ניט ארום ליידיק, ווייל אלע ארבעטער זיינען יידן.“

אין פארגלעך מיט די באדינגונגען, אין וועלכע ס'קומט אף די בערלינער האסקאָלע, איז ביז נאָר מאָגער די באנקיריש-פאבריקאנטישע שיכט, און ס'איז צוגעקומען א ריזיקע מאכנע פון קליינבירגערטום, דערצו אין זײַן גרעסטן טייל א הענדלערישן, ניט קיין האָרעפאשעם, א פארגרעבטן, מיט א ניטויכערער עקאָנאָמישער עקזיסטענץ, טאָמיד פארהאנגען אינדערלופטן, אָפּהענגיק פון פאַרעץ, אין אייביקן פאכער פאר קאָנ-קורענטן-יידן און קריסטן, וואָס קאָנען אים ארויסשטויסן פון דער ארענדע, און סטאם שטאַטיש-שטעטליקער דרויב, א מענטשלעכער שטויב, וואָס לעבט מיט ניסים, פון האנט צום מויל. דער קאמף פון דער האסקאָלע מיט דער כסידישער באוועגונג באטייט דעם קאמף פאר די נעשאַמעס פון אָט דער ריזיקער, פינצטערער און פאר-כוישעכטער שיכט. די אופקלערונג האָט זיך אָבער אויך שוואך אָנגענומען צווישן מיטלען יידישן בירגערטום, וואָס איז אינגאנצן ניט געווען פארבונדן מיטן אויסלאַנד, געלעבט בלויז פון אינערלעכן מארק, שטארק אויסגערעכנט אויך אפן יידישן קליינ-בירגערלעכן קליענט און האָט פארמאָגט דעם מאכט-אפאראט פון די יידישע קעהילעס, א מיטל צו עקספּלאַטירן דעם האמוין און אויך צו פאראליזירן די מאכט-שטרעבונגען פון דער אויבערשטער שיכט פון דער יידישער האנדל-בורזשואזיע. די אידעאָלאָגיע פון דעם דאָזיקן שיכט מיטל-בירגערטום איז מיסנאדעס, וואָס וואקסט זיך צונויף וואָס ווייטער אלץ מער מיט דער טרוימפירנדיקער כסידישער באוועגונג. שוין אין דעם ערשטן אָפּענעם קאמף קעגן דער האסקאָלע פון יאָר 1815 מארשירן מיסנאגדים און כסידים אין איין געשלאָסענעם פראָנט. אין דער בעלזער צאדיקישער ריכטונג (באגרינדעט דורכן צאדיק שאַלעם רויקיער, געשט. 1855) שליסן זיך צונויף ביידע שטרעמונגען—כסידעס און מיסנאדעס—אויך אידעאָלאָגיש.

ניט אומזיסט איז א וויכטיקער צענטער פון דער גאליצישער האסקאלע ברוד
 ברוד איז ביז דער צווייטער העלפט פון 19-טן י.ה. א וועלט-האנדל-צענטער,
 א וויכטיקער טראנויט-פונקט פון דייטשלאנד ביז טיף רוסלאנד: פון לייפציק גייען
 די סכירעס אין ברוד, פון ברוד דורך מאלדאווע איבער דובנאסארי אין אדעס.
 ברוד איז אויך דער פארמיטלער אין דעם האנדל, וואס אנטוויקלט זיך דאן צווישן
 אייראפע מיט פערסיע איבער אדעס (פארגל. קארבאקאו, אין „יעוור. סטארינא“, 911,
 ז. 38, 205-206).

אין 17-טן י.ה. איז דער אנטוויקל פון יידן אין דעם ברודער האנדל זייער
 א באשיידענער, ער לייגט אין די הענט פון אוקראינער, פאליאקן און הויפטזעכלעך
 ארמענער. אין יאר 1742 זיינען אבער פארברענט געווארן די גרויסע סכירעס-
 סקלאדן פון די ארמענער און זיי האבן אלע ביז איינעם פארלאזן ברוד. אף זייער
 ארט זיינען געקומען יידן, און די פאטאצקעס, צו וועלכע ס'האט אָנגעהערט ברוד
 און די ארומיקע דערפער, האבן שטארק אונטערשטיצט (נאטירלעך, האבנדיק אינזינען
 די אייגענע האכנאָסע) דעם יידישן האנדל. ווי בער באַלעכאווער דערציילט אין זיינע
 מעמוארן, האָט יוזעף פאָטאָצקי נאָך דער סרייפּע פון 1742 אויסגעליען די יידישע
 סאָכרים א מיליאָן גילדן, ביכדיי צו אנטוויקלען זייער האנדל. די פאָטאָצקעס האָבן
 אויך געגעבן מידיטערישן שוץ די יידישע סאָכרים אין די דעמאָליקע אומרויקע צייטן.
 אין בערדיטשעוו, וואָס בלייט אוף זינט 1765, האָבן די ברודער יידישע סאָכרים
 געהאט גרויסע סקלאדעס פון סכירעס, און די דאָזיקע פארבינדונג מיט בערדיטשעוו
 אָט קעס יידער אָנגעהאלטן. פיל וויכטיקער איז געווען די פארבינדונג מיט מירעוו—
 מיט לייפציק, פראנקפורט-אדער און ברעסלע, ווו „די ברודער סאָכרים האָבן געהאט
 דעם שטארקסטן קרעדיט“ (קראטער, 1786). אין דער צווייטער העלפט פון 18-טן י.ה.
 זיינען זייערע טראנזאקציעס אפן לייפציקער יאריד פון גרויסער באדעייטונג און
 דעציירן אָפּט וועגן דעם דערפאָלג פון גאנצן יאריד. די ברודער סאָכרים ווענדן
 זיך דאן מער צו לייפציק, בעשאס אין דער ערשטער העלפט פון 18-טן י.ה. איז
 ברוד געווען מער פארבונדן מיט פראנקפורט-אדער און ברעסלע. אין ברוד האָט
 מען געבראכט סכירעס פון פאָדאָליע, וואָלין, אוקראינע, מאַסקווע, טערקיי, פערסיע,
 כינע און אויסגעטוישט זיי אף סכירעס פון לייפציק, פראנקפורט-אדער, ברעסלע,
 דאנציק, אָדער ווייטער פארקויפט אין פוילן, אונגארן, זאקסן, שלעזיע. לעמבערג איז
 געווען דער הויפט-אָרט פאר געלט- און קרעדיט-אָפּעראציעס, ברוד ווידער דער
 צענטער פון גאליצישן אנגראָ- און טראנויט-האנדל, א מיטלפונקט פון האנדל צווישן
 מירעך און מירעוו. די עסטרייכישע רעגירונג, אריינבאקומענדיק ברוד זינט 1772,
 האָט לעכטאטכילע די שטאָט איינגעשלאָסן אין דעם עסטרייכישן אלגעמיינעם צאָל-
 קאָרדאָן, וואָס האָט שיר ניט פארניכטעט דעם גאנצן ברודער האנדל. זי איז צוליב
 דעם געווען געצווינגען פארוואנדלען ברוד אין א פריי-שטאָט (אָפיציעל זינט 1779,
 פאקטיש זינט 1773). אין יאר 1776 מעלדעט דער עסטרייכישער רעגירונג-קאָמיסאר
 עדער: „דער ברודער האנדל איז אזוי גרויס, אז ער באטרעפט מער, ווי דער גאנצער
 איבעריקער גאליצישער האנדל“. צום יאר 1784 באטרעפט דער ברודער אומאָן
 איבער 4 מיליאָן גילדן. אין יאר 1779 ציילט ברוד 17 טויזנט נעפאשעס, אין דעם
 קאָרעו 9 טויזנט יידן, צום יאר 1791 ווערט שוין די ברודער יידישע באפעלקערונג

געשאצט אין 14-16 טויזנט נעפאשעס, און עס זײַנען שוין פאראן בראָדער ייִדן, וואָס פארמאָגן זייער אײַגנס א האַלבן מיליאָן גילדן און מער, א ריזיקע סומע יענע צײַטן. אָנהײב 19-טער יאָרהונדערט האלט בראָד נאָך אַלץ אָן איר דאָמינירנדיקע פּאָזיציע אין גאַליצישן ווירטשאַפּטלעכן לעבן. בראָד האָט צ. ב. אויסגעצײכנט אויסגענוצט די קאָניונקטור בעשאַס נאַפּאָלעאָנס קאָנטינענטאַלער סיסטעם, ביפראַט זינט 1809, ווען עסטרייך האָט פארלאָרן אלע אירע פּאַרטיען.

די שאַרפע צאָל-מויערן, וואָס סײַהאַבן אופגעשטעלט די רוסישע און פּרינסישע רעגירונגען אין 19-טן י. ה., האָבן פאַמעלעך אַרונטערגעריסן דעם בראָדער האַנדל. ביפראַט הייבט זיך אָן די יערידע פון בראָד זינט 1848, א כאַראַקטעריסטישע דער-שײַנונג פאַר א האַנדל-שטאָט, וואָס האָט זיך ניט געקאָנט צופאַסן צו די נייע קאַפּי-טאַליסטישע באַדינגונגען. אין יאָר 1764 איז בראָד די גרעסטע ייִדישע קעהילע אין גאַנץ פּוילן. הונדערט יאָר שפּעטער, 1869, גייט זי שוין אין גאַליציע אַליין אַבן פּערטן אָרט, נאָך לעמבערג, קראָקע און דראָהאַביטש-באַריסלאַוו, צײַלט אָבער נאָך אַלץ מער ייִדן (15 טויזנט), ווי די גרויסע פּראָגער קעהילע (בלויז 13 טויזנט). (פאַרגל. בלאַבאַן, 94-96, פּרידמאַן, 5, 6, 13; מ. ווישניצער, אין דער דובנאַוו פּעסטשריפט, בערלין, 1930, ז. 113-123).

ניט קיין ווונדער, אז בראָד איז געווען א צענטער פון האַסקאָלע און בילדונג. כּסידעס האָט זיך דאָ קײַנמאַל ניט אָנגענומען. צאדיקים האָבן ווי פון א פּעסט געווייכט פון בראָד. די בראָדער מאַסקילים האָבן שוין אין יאָר 1815 געעפּנט א רעאַל-שול, וווּ ייִדישע טראַדיציאָנעלע לימודים האָט מען ניט געלערנט, און אָנשטאָט דעם אײַנגעפירט דעם לימער פון עטיק לויט האַמבערגס לערנבוך בני ציון-דער דירעקטער און אלע לערער זײַנען געווען ניט-ייִדן, אַכוץ דעם לערער פון עטיק. אין דער שול האָט מען אסאך צײַט אָפּגעגעבן האַנדל-לימודים: געאָגראַפיע, סכּוירע-קענטעניש, בוכהאַלטעריע, שפּראַכן (מע האָט דאָרט געלערנט אויך פראַנצויזיש און איטאַליעניש). די שול איז אויסגעהאַלטן געוואָרן פון דער בראָדער קעהילע און פון דער טאַקסע, און ערשט 1856 ווערט זי אויסגעהאַלטן דורך דער רעגירונג.

א. ב. גאַטלאָבער (1811-1899), וואָס זײַנע מעמואַרן זײַנען א וויכטיקער מאַקער פאַר דער געשיכטע פון דער האַסקאָלע, שרײַבט טאַקע: „די ייִדן, וואָס האָבן געלעבט אין די גרויסע גאַליצישע שטעט, זײַנען געווען די ערשטע, וואָס אף זיי האָט אופ-געשײַנט דאָס ליכט פון דער כּאָכמע פון מענדעלסאָנען און זײַנע טאַלמידים. צוליב זייערע מיסכער-איניאַנים פלעגן זיי אַרומפּאַרן אין פאַרשיידענע רוסישע שטעט און ברענגען מיט זיך פאַר אײַנס די געווירצן פון זייער אופקלערונג און וויסן; די יוגנט האָט פאַרוויכט און עס איז איר ליכטיק געוואָרן אין די אויגן. דערהויפּט האָט זיך מיט דעם אויסגעצײכנט בראָד, א שטאָט פון געלערנטע און מאַסקילים, וואָס פלעגן דאָסראָוו האָבן געשעפּטן מיט רוסלאַנד. אומעטום, וווּ א בראָדער סליכער פלעגט קומען, פלעגט ער נעמען די יוגנט מיט זײַן שײַנעם רײַדן; בא זיי פלעגן זיך עפענען די אויגן און זיי פלעגן דערזען, אז זיי זײַנען מוטער-נאַקעט פון יעדער בילדונג און וויסן, און זיי פלעגן זיך נעמען צו בילדונג. אין דעם פראַט איז דער בראָדער סליכער געווען פאַר זיי א וועג-וויזער און א פירער. מאַכמעס דעם האָבן די כּסידים ניט געקאָנט פאַרטראָגן די בראָדער ייִדן, און דער אפּטער ראָוו האָט זיי געשאַלטן

טים ביטערע קלאַלעס, געזאָגט, אז זיי האָבן אַרײַנגעבראַכט אַפּיקאַרסעס אין רוסלאַנד־
 (פּרידקין, גאַטלאַבער און זײַן עפּאָכע, ווילנע 1925, ז. 84, זע אויך דאָרט 146-147)..
 די גאַליצישע ייִדישע סאָכרישע בורזשואַזיע האָט זיך גענייטיקט אין בילדונג,
 אין וועלטלעכע יעדײַעס, אין קענטעניש פון שפּראַכן, אין נײַעם שטייגער, אין
 אַ שיכט פון וועלטלעכער אינטעליגענץ, אַף אַזויפיל אַז זי געווען אַפּאָלערעריש
 געשטימט. רעוואָלוציאָנער־אַפּאָלערעריש האָט זי לויט איר עצעם מעהוס נישט געקאַנט
 זײַן; איר גרונט־אַטריאד האָט צ. ב. נישט געהאַט קיין שום מאָטיוון צו קעמפן טעגן
 דעם לײַבייגנטום—דער וויכטיקסטער באַזע פון דער פּעאַדאַלער רעגירונג—בעשאַס
 דאָס אַז אַ כאַראַקטעריסטישער לאָזונג פון אינדוסטריעלער בורזשואַזיע. זי אַז
 בעלי־אַפּעק געווען פאַרינטערעסירט אין פּאָליטישער עמאַנספאַציע, פאַרשטאַנען עס
 אָבער אין זין פון יורדישן אויסגלייכן זיך מיט דעם נישט־ייִדישן בירגערטום. אירע
 פּאָליטישע פּאָזיציעס זײַנען אָפּגעשוואַכט געוואָרן דורך דעם אַנטאַגאַניזם, וואָס האָט
 געהערשט צווישן דער ייִדישער האַנדל־בורזשואַזיע און דעם קאָנקורירנדיקן נישט־
 ייִדישן סויכער, און ווי מיר האָבן שוין געזען, וואַקסט וואָס ווייטער אַלץ מער
 די דאָזיקע קאָנקורענץ, ביפּראַט זינט 1848. די אָרעמע און אָפּגעשטאַנענע גאַליציע
 האָט געהאַט אַ ריזיקע אַיבערפּראָדוקציע פון ייִדישע האַנדל־עלעמענטן, און דער
 אַפּאָקום פון פּוילישער און אוקראַינישער האַנדל־בורזשואַזיע אַז מעגלעך געווען בלויז
 אין האַרטנעקיקן קאַמף קעגן דער דאָמינירנדיקער שטעלונג פון ייִדישן סויכער. צום
 האַנדל האָבן זיך אָבער אַקשאַנעסדיק געריסן סײַ דער פאַראַרעמטער שליאַכטשיק,
 סײַ דער אַפּאָקומענער פּוילישער און אוקראַינישער באַלעגוף. אַזוי־אַרום האָט די
 ייִדישע האַנדל־בורזשואַזיע, וואָס אַז אין גאַליציע ביז 1848 געווען קימאַט דער
 אויסשליסלעכער טרעגער פון דער האַסקאַלע־אַידעאָלאָגיע, נישט געקענט זיך אָנשפּאַרן
 אַף די נישט־ייִדישע שיכטן פון דעם אַייגענעם קלאַס. אַן אַיינהיטלעכער פּראָנט פון
 דער גאַנצער בורזשואַזיע, דער ייִדישער און דער נישט־ייִדישער, שאַפט זיך ערשט
 אין פּייער פון דער רעוואָלוציע פון 1848. דאָס נישט־ייִדישע בירגערטום פאַרגעסט
 מיטאַמאָל זײַן אַנטיסעמיטיזם, אין רעוואָלוציאָנערן ענטוזיאַזם ווערט געפּייערט די
 פאַרברידערונג פון דער גאַנצער בורזשואַזיע. ווי נאָר די רעוואָלוציע אַז אָבער
 אונטערדריקט געוואָרן, באַנייט זיך אין נאָך אַ שאַרפּערער פּאַרם דער פּריעדריקער
 אַנטאַגאַניזם. אין די יאָרן 1858-1860, ווען די עסטרייכישע רעגירונג הייבט אָן אָפּצו־
 שאַפן די פאַרשיידענע ייִדן־באַגרענעצונגען, שטויסט זי זיך אָן אַף אַ שאַרפן ווידער־
 שטאַנד מיצאַד דער גאַליצישער נישט־ייִדישער בורזשואַזיע אין קימאַט אַלע אירע
 שאַטירונגען. אַפּילע „דעמאָקראַטישע“ בורזשואַזע צײַטונגען און אָנגעזעענע בורזשואַזע
 טעאַרעטיקער (אַשטייגער, דער היסטאָריקער שמירט) אַרגומענטירן אַף די פאַרשיידנסטע
 אויפאַנים קעגן דער גלייכבאַרלעכטיקונג פון ייִדן. צײַטונגען, וואָס זײַנען 1848 געווען
 ייִדן־פּרינציפּלעך, ווערן אַיבט אָפּן אַנטיסעמיטיש. אַייניקע שטעט ווילן אַפּילע אַפּלעבן
 זייערע מיטלעלסטערלעכע פּרווילעגיעס—נישט אַרײַנצולאָזן ייִדן (פּרידמאַן, 54, 200-201).
 פאַר דער ווינער רעגירונג זײַנען אָבער זינט יאָזעף II (1780-1790) די ייִדן גע־
 ווען אַ גלענצנדיקער אָביעקט צו באַלאַנסירן צווישן פּאָליאַקן און אוקראַינער,
 און איר גערמאַניזאַטערישע פּאָליטיק האָט זיך אַף דעם עטאַפּ ביז 1848 געדעקט מיט
 די אַפּאָלערונג־טענדענצן פון דער אַפּאָקומענדיקער ייִדישער בורזשואַזיע.

אין אסאך הינזיכטן איז די גאליזישע האסקאָלע א פארמיטלענדיקער צענטער צווישן דער בערלינער און דער רוסישער האסקאָלע. גאָטלאָבער דערציילט וועגן דער האשפּאָע, וואָס די גאליזישע מאסקילים האָבן געהאט אף די רוסישע יידן אין פּער-זענלעכן פארקער. מע דארף דערצו צוגעבן, אז אין א ריי רוסישע שטעט אנטשטייען גאנצע קאָלאָניעס פון „בראָדער“, וואָס זיינען וויכטיקע האסקאָלע-צענטרען, אזוי צ. ב. אין בערדיטשעוו און ביפראט אין אָדעס. זינט די 20-ער יאָרן פון 19-טן י. ה. שפּילן די „בראָדער“ די ערשטע פּידל אין אָדעסער האנדל- און יידישן געזעלשאפטלעכן לעבן, און שוין 1826 ווערט אין אָדעס געגרינדעט א מאסקילישע שול, וואָס איז געוואָרן דער מוסטער פאר ענלעכע דערציִונג-אנשטאלטן מיט א האסקאָלע-פּראָגראם. די וויכטיקסטע פירער פון עלטערן דאָר רוסישע מאסקילים האָבן א געוויסע צייט געלעבט אין גאליזיע—אשטיגער, לעווינאָן, גאָטלאָבער—זיי שטייען אויך קעסיידער אין א לעבעדיקער קאָרעספּאָנדענץ מיט די זיילן פון דער גאליזישער האסקאָלע. די גאליזישע האסקאָלע איז, אלזאָ, אין אסאך פּראָטים אויך א מין אידעאָלאָגישע לאבאָראַטאָריע פאר דער רוסישער האסקאָלע (אינטערעסאנט איז אָבער, אז אויך די יידן-פּאָליטיק פון דער צארישער רעגירונג ביז די 60-ער יאָרן פון 19-טן י. ה. קאָפּירט אין אסאך פּראָטים די פּאָליטיק פון דער עסטרייכישער רעגירונג. עס איז א טעמע, וואָס פארדינט אופּמערקזאמקייט מיצאד אונזערע היסטאָריקער).

אזא גרויסע האשפּאָע איז מעגלעך געוואָרן בלויז אדאנק דער שטארקער ענלעכ-קייט פון דער סאָציאלער סטרוקטור אין ביידע לענדער. די דאָזיקע האשפּאָע איז אָבער כאראקטעריסטיש דערהויפּט פארן ערשטן עטאפּ פון דער רוסישער האסקאָלע.

די אבסאָליוטע מאָנארכיע און די גאליצישע האסקאָלע

אין גאליציע שטויסן מיר זיך אָן צום ערשטן מאָל אף דער דערשנינונג, אז די אופקלערונג-טענדענצן פון דער אופקומענדיקער יידישער בורזשואזיע באגעגענען זיך מיט אזא מין פאָליטיק פון דער אבסאָליוטער מאָנארכיע, וואָס מאכט מעגלעך א דויערנדיקע פארבינדונג פון ביידע צדאָדים—פון דער פעאָדאלער מאָנארכיע, וואָס פארפאָלגט אירע אייגענע צילן און אינטערעסן, און פון דער האסקאָלע, וואָס שטרעבט עס אויסצונוצן און טייטשט עס אויס אין זין פון אירע אייגענע אינטערעסן.

אינטערעסאנט איז אָבער, אז אין גאליציע האָט זיך די קעמלי-אופקלערערישע פאָליטיק פון דער רעגירונג אָנגעהויבן נאָך איידער ס'האָבן זיך אויסגעפאָרמירט גרעסערע קאדרען פון מאסקילים. דאָס דארף אונדז ניט ווונדערן: די דאָזיקע פאָליטיק האָט דאָך די רעגירונג געפירט ניט צוליב דער טויווע פון ייִדן אָדער פון דער האסקאָלע, נאָר צוליב אירע אייגענע אינטערעסן און צילן.

די צוויי הונדערט טויזנט גאליצישע ייִדן, וואָס די עסטרייכישע פעאָדאלע מאָנארכיע האָט מיט איין קלאַפ אריינגעקומען אין יאָר 1772, זיינען געווען א הארטע נוס פארן קאָנסערוואטיוון, ביוראָקראטישן אפאראט, א נייע, ווילד-פרעמדע דערשנינונג. לעכאטכילע, אין דער רעגירונג-צייט פון מאריע טערעזע (1772-1780), האָט מען נאָך געקוקט אף גאליציע ווי אף א צייטווייליקע דעראָבערונג. מע האָט, אַלזאָ, ניט גע-שטרעבט צו פאראַרדענונגען פון גרעסערן פאָרמאט, און באגרענעצט זיך מיטן אויסנוצן די ייִדן צוליב פיסקאלישע טיימס. מע האָט צוליב דעם איבערגעדאָן די קאָהאָל-אַרגאניזאציע מיט איר סאָלידארישער אכרייעס און אפילע זי צענטראליזירט אין א גענעראל-דירעקציע פון דער ייִדנשאפט. די ביז-איצטיקע שטייערן האָט מען קימאט פארדאָפלט, און ארופגעלייגט נייע שטייערן, אשטייגער, א געווער-ב-און פארמעגן-שטייער פון יעדער ייִדישער מישפאָכע, הויכע כאסענע-שטייערן, וואָס האָבן דערפירט דערצו, אז דער גרעסטער טייל פון די גאליצישע כאסענעס זיינען געווען ניט לעאדלע, בלויז רעליגייעזע ווינקל-כאסענעס. אויסצאפן וואָס מער שטייערן פון די גאליצישע ייִדן פון איין זייט, און זען וואָס גיכער פון זיי פאָטער צו ווערן, פארקלענערן מיט שטארקע טעמפן זייער צאָל, דאָס זיינען די גרונט-שטייבן פון דער פאָליטיק פון דער עסטרייכישער מאָנארכיע אין דאָזיקן פעריאָד (און אין א שטארקער מאָס אויך שפעטער). „איך קען ניט קיין ערגערע פעסט אין דער

מעלכע, ווי די דאָזיקע נאציע, אזוי האָט אויסגעדריקט איר באציונג צו ייִדן די קייזערין מאריע טערעזע. און דאָס דאָזיקע לידל האָבן איבערגעכאזערט אלע אירע באאמטע, און זיי טיטולירן די ייִדן „דאס פערדערבען דעם לאנדעס“, „בלוט־איגעל דער לאנדעס־אינוואסען“. „איר מאיעסטעט־שרייבט א הויכער מעלכע־אוואַטאָריטעט־שטרעבט אופצוהאלטן מיט אלע קויכעס דעם וויקס פון דער גאליצישער ייִדנשאפט“. צו דעם צוועק האָט מען איינגעשטעלט די דערמאָנטע הויכע כאסענע־טאקסעס; מע האָט פארבאָטן די איינוואַנדערונג אין גאליציע, און דערלויבט די עמיגראציע. באזעצן זיך אפסנץ אין גאליציע האָט געמעגט בלויז א ייִד, וואָס וועט אופוויזן לעכלאָעפאָכעס 5 טויזנט גולדן פארמעגן. מע האָט איינגעפירט א געזעץ קעגן „פויפרען“, ד. ה. פאראַרעמטע ייִדן, צו וועלכע מע האָט פארעכנט אלע יענע, וואָס קענען ניט צאָלן שטייערן, און מע האָט זיי מאסנוויז ארויסגעטריבן אין פוילן. עס פלעגן אף דער פוילישער גרענעץ פאָרקומען שרעקלעכע סצענעס, וואָרעם די פוילישע רעגירונג האָט ניט געוואָלט אריינלאָזן די דאָזיקע „פויפרען“. ווען יאָזעף II האָט אין יאָר 1782 אראָפגעבראכט קיין גאליציע דיטשישע קאָלאָניסטן, האָט ער ארויסגע־טריבן א מענגע ייִדן, וואָס האָבן כאסענע געהאט ניט לעגאל, און זייערע הייזער און ערד אָפגעגעבן די קאָלאָניסטן.

א גרעסערן פאָרמאט האָט די ייִדן־פאָליטיק פון דער עסטרייכישער מאָנארכיע אין דער רעגירונג־צייט פון יאָזעף II. פון אילן זייט פירט זי ווייטער די פריערדיקע פאָליטיק פון באגרענעצן די צאָל גאליצישע ייִדן און אויסנוצן אף וויפל ס'איז נאָר מעגלעך זייער שטייער־קראפט. דער פראָוויזאָריום האָט זיך אָבער געענדיקט, די פעאָדאלע מאָנארכיע רוקט ארויס ווייטגייענדיקע פלענער בענעגייע דער ראָלע פון די ייִדן אין גאליציע, זייער עקאָנאָמישער טעטיקייט און זייער אינערלעכער אָרגאניזאציע. עס שטימט מיט דער צענטראַליזירונג־טענדענץ פון דער אבסאָליוטער מאָנארכיע איר מוירע פארן „קאָהאָל“, פאר דער ייִדישער „מעלכע אין א מעלכע“, און יאָזעף II צעקלאפט גרינדלעך די צענטראַלע פארבאנדן פון קעהילעס. קאָהאָל פארבלייבט אין יעדן באזונדערן ייִדישן ייִשעוו, און די ייִדישע קעהילע איז ווייטער סאָלידאריש פאראנטוואָרטלעך פאר אלע שטייערן, פאר רעקרוטן און פאר אלע פאר־ברעכנס און געזעץ־איבערשרייטונגען. אָבער איין קעהילע איז ניט און טאָר ניט זיין פארבונדן מיט דער צווייטער קעהילע. ראכאָנים פארבלייבן בלויז אין די קרייז־שטעט, זיי האָבן אָבער נאָר רעליגיעז־דערצייערישע פונקציעס, ניט קיין געריכטלעכע, עס ווערט זיי אויך פארבאָטן ארופצולייגן שטראָפן און כייִרעס. עס ווערט איינגעפירט (זינט 1788) די רעקרוטירונג פון ייִדן אין מיליטער, און אירע צילן זיינען: 1. אריינ־באקומען רעקרוטן פארן מיליטער, אין וועלכן סיניטיקט זיך קעסיידער די אבסאָליוטע מאָנארכיע; 2. פארניכטן די אויסנאָם־שטעלונג פון ייִדן אף דעם דאָזיקן געביט; 3. אסימילאציע־טענדענצן. די ערשטע גרעסערע רעקרוטירונג איז פאָרגעקומען אין יאָר 1790, ביים דער מילכאָמע מיט טערקיי. נאָכן טויט פון יאָזעף II איז זי פארביטן געוואָרן אף א געלט־שטייער, אָבער זינט 1804, אין סאמע ברען פון די נאפאָעאָנישע מילכאָמעס, איז זי ווידער איינגעפירט געוואָרן. א נייער שטריך פון דער יאָזעפינישער ייִדן־פאָליטיק איז די שטרעבונג צו גערמאניזירן די גאליצישע ייִדן און אזוי־ארום פארוואנדלען זי אין א שטייך־פונקט פון דער מאָנארכיע אין דער סלאווישער גאליציע.

צו דעם צוועק איז די עסטרייכישע רעגירונג צוגעטרעטן עפענען א ברייטע נעץ
 דייטשישע שולן, אין וועלכע ס'האָבן געמוזט גיין אלע יידישע ינגלעך. ווער ס'האָט
 געוואָלט כאַסענען האָבן, האָט געמוזט צושטעלן א צינגעניש, או ער האָט פארענדיקט
 די דאָזיקע שול-בילדונג. די פאטענטן פון 1785 און 1787 האָבן געצוונגען אלע יידן אויס-
 קלײַבן זיך פאמיליע-נעמען (נאטירלעך דייטשישע). פאר „שענערע“ פאמיליעס האָט מען גע-
 דארפט דערצאָלן (אשטייגער, פאר נעמען פון בלומען און טייערע שטיינער), די אַרעמשאפט
 האָט מען באצירט אומזיסט מיט נעמען פון כײַעס, אָפט פון א באליידיקנדיקן אינהאלט.
 אין א פערזאָד, ווען דער אינסטיטוט פון לײַביגנטום הייבט זיך אָן וואקלען
 און עס גייט אָן א בריוונדיקע באוועגונג צווישן פויערטום, אנטשטייט בא דער
 אבסאָליוטער מאָנארכיע אין עסטרייך (און אויך אין רוסלאַנד) א טענדענץ ארויס-
 צוטרעטן מיקאָלומערשט ווי א „פארטיידיקערן“ פון דער פויערישער באפעלקערונג,
 וואָס ווערט אויסגעזויגט דורך די יידישע פאכטערס און שענקער, וואָס זיצן אפן
 דאָרף. אין דעם זינען דארף אָפגעשאצט ווערן דער פאטענט פון 1785, וואָס האָט
 באזייטיקט פון דאָרף און פארבאָטן 13 קאטעגאָריעס פון יידישע ארענדעס (לויטן
 פוילישן עקאָנאָמיסט בוזעק איז עס געווען לעכאַלאַפאָכעס א דריטל פון דער גאנצער
 יידישער באפעלקערונג אין גאליציע). גלײַכצײַטיק איז עס א האנאָכע, א ביינדל
 צוגעוואָרפן דעם קריסטלעכן בירגערטום און די פאראַרעמטע קליינע פריצים און
 שליכטע, וואָס שטרעבן ארויסצורײַסן די יידישע ארענדעס. צענדליקער טויזנטער
 יידישע פאמיליעס זײַנען אזויארום געבליבן אָן ברויט, און יאָזעף II באשליסט דאן
 שאפן פון זיי א יידישן פויעריס-קלאַס. די פאראַרעמטע און ברויטלאָזע יידישע מאסע
 כאפט זיך אָן דערפאר מיט ענטוואָזן, און אין מעשעך פון עטלעכע יאָר ווערט די
 רעגירונג פארשאַטן פון באקאַשעס פון טויזנטער יידישע מישפּאַכעס, וואָס ווילן
 אריבערגיין אף ערד-ארבעט. די פעאָדאלע רעגירונג איז אָבער ניט בעקויען געווען
 רעאליזירן אזא גרויסע, ווייטגייענדיקע אונטערנעמונג. די שווערע ביוראָקראטישע
 מאשין האָט דערשטיקט די דאָזיקע אלע פרווון און לעכאטכילע אומעגלעך געמאכט
 א וועלכן ס'איז מאמאָשעסדיקן דערפאָלג. און גראָד האָט ניט געפעלט קיין בא-
 גייטערונג צווישן די יידישע מאסן פאר ערד-ארבעט. אוי צ. ב. דערוויסן מיר זיך
 פון א באקאַשע פון 50 זאלעשטשיקער יידן פון יאָר 1787 (דאָרעם-מיזרעך-גאליציע),
 אז זיי האָבן פארקויפט זייערע הײַזער און געשעפטן און געווארט, מע זאָל זיי געבן
 ערד, זיי האָבן אָבער אָפגעווארט מער ווי א יאָר צײַט, און דערנאָך האָט מען זיי
 געגעבן שלעכטע ערד, וואָס טויג ניט פאר ערד-ארבעט און איז צוליב דעם פארלאָזן
 געוואָרן פון די פריערדיקע אייגנטימער. אנדערע יידישע קאָלאָניסטן, וואָס האָבן
 מער ווי צען יאָר געארבעט אף ערד, האָט מען אומבעראכמאַנעסדיק אראָפגעטריבן,
 ווען זיי זײַנען ניט בעקויען געווען צו באצאָלן די רעגירונג-שטייערן—אשטייגער,
 אין דער קאָלאָניע נײַ-באבילאָן, לעבן באַלעכאָוו. אין רעזולטאט האָט זיך פון דעם
 גאנצן קאָלאָניזאציע-פלאַן אויסגעלאָזט א בוידעם. אין יאָר 1822 זײַנען אין גאליציע
 געווען קוים 836 יידישע ערד-ארבעטער, וואָס זײַנען איינגעאַרדנט געוואָרן אפן
 סמאך פון די יאָזעפינישע געזעצן (באלאבאן. 38-43).

אזויארום האָט ניט געקאָנט רעאליזירט ווערן אפילע דאָס ביסל פּאָזיטיווע
 מאָמענטן, וואָס זײַנען געווען אין דער יידן-פּראָגראַם פון יאָזעף II. די יידישע

קעהײלעס-אָרגאניזאציע האָט באקומען, עמעס, א שטארקן קלאַפּ, און דאָך ניט אן אנטשיידנדיקן, אף וויפֿל עס זײַנען פארבליבן, צוליב פּיסקאַלע טײַמים, די איינצולענע ײִדישע קעהילעס מיט זייער סאָלידארישער אכראיעס. פון דער קאָלאָניזאציע האָט זיך אויסגעײאָזט א טײַך. די גרויסע מענגע ײִדישע באגרענעצונגען איז געבליבן אין קראפט, און ביז 1848 האָבן צ. ב. ייִדן געמעגט וווינען בלויז אין א טייל גאסן פון לעמבערג. אין ווין האָבן ניט געטאָרט אינוואנדערן די גאליצישע ייִדן. דער א. ג. טאָלעראַנק-פעטענט פון 1789 האָט איינגעפירט א שטייער אף קאָשער פֿלייש (די טאַקסע), וואָס פֿלעגט סײַראָו פארדונגען ווערן צו איינצולענע פאכטערס, און איז פארוואנדלט געוואָרן אין א שווערער לאַסט אף דער ײִדישער באפעלקערונג. ערשט די רעוואָלוציע פון 1848 האָט אָפגעראַמט דעם דאָזיקן שווערן אָפּצאָל, וואָס האָט גאָך אין יאָר 1846 אויסגעמאַכט אין גאליציע 700 טויזנט גולדן! א צווייטער שווערער שטייער איז געווען דער ליכט-שטייער, וואָס איז איינגעפירט געוואָרן אדאנק הערץ האַמבערגן אין יאָר 1797. דער ״לעכטפאכטער״ איז געווען אין גאליציע ניט ווייניקער פארהאסט, ווי דער באַרטאַקסע אין רוסלאַנד. א ײִדישע פרוי, וואָס האָט ניט געצאָלט קיין ליכט-שטייער, איז באַטראכט געוואָרן ווי אן אטעיסטקע, און אפיקאָרסים האָט די פרומע עסטרייכישע רעגירונג אריינגעזעצט אין טפּיסע, באשטראַפּט מיט צוואַנג-ארבעט און מיט שטיין. 350 טויזנט גולדן יערלעך האָבן די ״לעכטפאכטער״ געצאָלט בלויז דער רעגירונג פאר דער ליכט-ארענדע! ניט קיין ווונדער, אז בא דער ערשטער יעדע וועגן דער רעוואָלוציע פון 1848 האָט זיך די ײִדישע אָרעמשאפט פון גאליציע געוואָרפן לינטשן די טאַקסע-און ליכטפאכטער און אין א ריי שטעט כאָרעו געמאַכט זייערע הײַזער.

גיך איז ליקווידירט געוואָרן אויך די נעץ דײַטשישע שולן פאר ײִדישע קינדער (1787-1806), וואָס זײַנען אנטשטאנען אין גאליציע אין דער רעגירונג-צײַט פון יאָזעף II. אין זייער שפיץ איז געשטעלט געוואָרן מענדעלסאָנס פריינט, דער דערצייער פון זײַנע קינדער און אַנטײלנעמער אין דער ״בעיער-אויסגאַבע, הערץ האַמבערג (1749-1841). האַמבערג האָט בעליסאָפּעק פארמאָגט וויסן, אויך פעדאגאָגישע און אָרגאניזאציע־אָנלע פייניקײַטן. ער האָט זיך גענומען ענערגיש צו דער ארבעט און שוין אין די ערשטע יאָרן געעפנט אין לעמבערג 2 שולן, און אף דער פּראָווינק 41; פיר יאָר שפעטער זײַנען אין לעמבערג שוין פאראן 4 שולן און 51 נײַע שולן אף דער פּראָווינק. אין זייער בליצײַט זײַנען געווען 107 שולן מיט 150 לערער. עס זײַנען אויך געעפנט געוואָרן שולן פאר מיידלעך, אין לעמבערג און בראָד. ײִדישע לימודים האָט מען אין די שולן ניט געלערנט—בלויז דײַטש. קימאַט אלע לערער האָט מען געמוזט אראָפּברענגען פון באַהעמיע, אין גאליציע האָבן נאָך דאן אינגאנצן געפעלט קאנדידאטן מיט וועלטלעכער בילדונג. עס איז אויך געעפנט געוואָרן א סעמינאר פאר לערער אין לעמבערג. האַמבערגס שולן האָבן אָבער באגעגנט אן אנטשיידנדיקן ווידערשטאַנד מיצאד דער אָרטאָדאָקסיע, און אף וויפֿל סײַהאַט דאן אין גאליציע נאָך געפעלט א וואָגייער שיכט פון אופגעקלערטן ײִדישן בירגערטום, האָבן זיי געהאַט א שוואכן געזעלשאפטלעכן אַנטשפּאַר. מיטן רעגירונג-קאנטשיק האָט מען געדאַרפט אריינטרייבן קינדער אין די שולן, און ניט קוקנדיק אף די געלט-שטראַפּן, איז דער באזוך פון די קינדער אין די שולן געווען זייער א שוואכער.

פון 100 באקאָשעס, וואָס ייִדן גיבן אָן אין יענער צײַט אין קרײַזאמט, זײַנען 90 ביטעס װעגן באַפֿרײַען די קינדער פֿון צו גיין אין האַמבערגס שולן, און מע גיט אָן די אויסטערלישסטע סיבעס; אזוי צ. ב. שרײַבן א פֿאַר ייִדן, אז זײַערע זין זײַנען געוואָרן אזוי ווילד אין דער שול, אז זיי מוזן זיי ארויסשיקן צו קרויוויס אפֿן דאָרף; איינער שרײַבט, אז זײַן זון איז א גאנעוו, און דערפֿאַר וויל ער אים אוועקשיקן אין פּוילן; די ייִדן אין האַראָדענקאָ דערקלערן מיטאמאָל, אז זיי זײַנען פֿאַטריאַטן און אסימילאַטערן און ווילן זײַערע קינדער שיקן אין א קריסטלעכער שול, און דערפֿאַר בעטן זיי פֿאַרמאכן האַמבערגס ייִדישע שול... מע האָט ניט פֿאַרדונגען דירעס פֿאַר די שולן אָדער זײַערע לערער. עס האָט ניט געהאָלפֿן דער פֿאַרבאָט כאַסענע האָבן אָן א צײַגעניש פֿון דער שול. באַלאַבאַן ברענגט אזא מין טשיקאווך דאָקומענט פֿון יענער צײַט: „איך, דער געכאַסמעטער, פֿאַרפֿליכט זיך פֿון איצט אָן ביז צוויי יאָר נאָך מײַן כאַסענע-האַבן גיין אין דער ייִדיש-דײַטשישער נאָרמאַל-שול און זי פֿלײַסיק צו באַזוכן, שטרעבנדיק אַליין, פֿון אייגענעם ווילן, צו דערלערנען די דאָזיקע נוצלעכע זאַכן. ביכדיי דאָס צו באַקרעפֿטיקן, שרײַב איך זיך אַליין אונטער-לעמבערג, 6 סעפטעמבער 1793. עלכאַנען שלײַכער. קאָהאַל וועט זאָרן, אז די דאָזיקע פֿאַרפֿליכטונג זאָל אויסגעפֿירט ווערן (כסימעס פֿון קאָהאַל-פֿאַרשטייער)“. אזא מין פֿאַרפֿליכטונג פֿלעגן מוזן אונטערשרײַבן יענע כאַסאַנים, וואָס זײַנען דורכגעפֿאַלן אפֿן בילדונג-עקזאַמען, ביכדיי צו קענען כאַסענע האָבן.

אין רעזולטאַט האָבן זיך געשאַטן פֿון ביידע צדאָדים מעסירעס צו דער רעגירונג, און אין יאָר 1806, ווען האַמבערגס שטעלונג באַ דער רעגירונג האָט זיך א וואַקל געטאָן, און ווען, פֿון דער אנדערער זײַט, די רעגירונג האָט גענומען א מער קלער-קאַלן קורס אין צוזאַמענהאַנג מיטן וואַטיקאַן-קאָנקאַרדאַט, זײַנע אלע האַמבערגישע שולן פֿאַרמאַכט געוואָרן. בלויז עטלעכע לערער זײַנען פֿאַרבליבן אין גאַליציע, דער רעשט איז אָפֿגעפֿאַרן צוריק אין באָהעמיע.

הערץ האַמבערג האָט ניט געהאַט קיין ריינע הענט, ער איז ביכלאַל ניט געווען קיין געהויבענע פֿערזענלעכקייט. ער האָט רעקאַמענדירט דער רעגירונג איינצופֿירן דעם ליכט-שטייער, וואָרעם די ייִדן, וואָס האָבן געוואָלט נעמען אין ארענדע דעם דאָזיקן שטייער, האָבן אים צוגעזאָגט 2 פֿראַצ. פֿון דער האַכנאָסע. א טייל שול-געלטער פֿלעגט ער צונעמען פֿאַר זיך. פֿאַר כאַבאַר פֿלעגט ער אריבערטראָגן לערער אף בעסערע שטעלעס, אין זײַנע באַצײַונגען צו די לערער האָט כּוּצדעם געשפּילט א גרויסע ראָליע פֿראַטעקציאָניזם און נעפֿאַטיוז (מישפֿאַכעדיקייט). ביכדיי איינצור-אַרדענען זײַן שוועגערן, האָט ער ספּעציעל געעפֿנט א מיידל-שול, און איינגעאַרדנט זי דאָרט פֿאַר א לערערן מיט א הויכן געהאַלט. לערערקעס האָט ער געצווונגען טאָן שטוביקע ארבעט באַ זײַן ווײַב. זײַנע רעפֿעראַטן פֿאַר דער רעגירונג זײַנען אָפֿט פֿול מיט געמיינסטע מעסירעס—אזוי צ. ב. שרײַבט ער אין אַמעמאַראַנדום פֿון 1794, אז ייִדן זײַנען מער איבערגעגעבן דער געשלעכטלעכער אויסגעלאַסנקייט, ווי ניט-ייִדן. ער האָט געפֿאַדערט פֿאַרברענען אלע ייִדישע ביכער: „איבער די ייִדישען ביכער זאָל איין אויטאָדאַפּע געמאַכט ווערדען“ א.א.וו. האַמבערג איז גוט געבליבן שטעקן אין זיקאַרן פֿון די גאַליצישע ייִדן: מע האָט מיט זײַן נאָמען פֿאַרבונדן דעם ליכט-שטייער, דעם כאַסענע-עקזאַמען (ביפֿראַט, ווײַל פֿון דער כאַסענע-פֿאַר האָט מען געפֿאַדערט

יעדי'עס אין פארנעם פון זײַן קאטעכיזם, בני ציון) און פארשיידענע אנדערע נעגישעס.

און דאָך איז האַמבערג ווייט ניט געווען א דורכשניטלעכע פּערזענלעכקייט. א, ריינער, ערלעכער מאסקיל אף זײַן אָרט וואָלט געווען ניט ווייניקער פארהאטט בא דער אַרטאָדאָקסיע, און געהאנדלט וואָלט ער אין דער געגעבענער סיטואציע ניט אסאך אנדערש, ווי האַמבערג. האַמבערג איז געווען אן אידעאָלאָג פון דער בורזשו-אזיע אין די גאליצישע באדינגונגען יענע יאָרן. ער האָט טאקע בלינד געגלויבט אין דעם קויעך פון קאנטישק און געמיינט, אז די צוואנג-האסקאָלע, אדמיניסטראטיווע מיטלען וועלן ברענגען גיכע און מאמאָשעסדיקע דערפאַנגן. מער ווי אן אוואנטורע האָט אָבער די צוואנג-האסקאָלע אין יענעם פּערקאָד ניט געקאָנט זײַן, סײַ צוליב דער אַלגעמיינער אָפּגעשטאנענקייט פון גאליציע, סײַ צוליב דעם פּעאָדאלן כאראקטער פון דער עסטרייכישער רעגירונג, וואָס האָט ניט געקאָנט קאָנסעקווענט און אקשאַ-נעסדיק קעמפן פאר אן אופקלערערישער, ד. ה. בורזשואזער פּראָגראַם, און אין אנטשיידנדיקע מאַמענטן קעסיידער אויסגעקערט זיך מיטן רוקן צו די יידישע מאסקילים, וואָס האָבן זיך איר אָנפארטרויט. די זעלביקע געשיכטע, בלויז אביסל אנדערש וואראַנטריט, האָט זיך איבעריקנס 40 יאָר שפּעטער איבערגעכאזערט אין רוסלאַנד, אין ניקאָלזײַ דעם ערשטנס צײַטן, און מיט די זעלביקע קימאט רעוולוטאטן. לעווינזאָנס פּאָליטיק האָט זיך אין טאָך ווינציק אונטערשיידט פון האַמבערגס.

דעם צווייטן דאָך גאליצישע מאסקילים, יענער שיכט יידישע אופקלערער, וואָס האָבן געווירקט אין די יאָרן 1815-1848, איז פאקטיש אויסגעקומען זיך פאנאנדער-צאָלן פאר די רעוולוטאטן פון דעם האַמבערג-עפּיזאָד, פאר יענער כוואליע פון האס און צאָרן, וואָס זײַן פּאָליטיק האָט אופגעהויבן ניט נאָר באם קאָנסערוואטיוון מיטל-בירגערטום, נאָר אויך בא די ברייטסטע מאסן פון קליינבירגערטום (אין צוזאמענ-האנג צ. ב. מיטן ליכט-שטייער). און דאָך האָבן זיך די דאָזיקע מאסקילים ניט אָפּגע-זאָגט פון האַמבערגן, שטילערהייט און האַלב-אָפּן זיך מיט אים סאָלידאריזירט. האַמבערג האָט נאָך יאָרן שפּעטער מיטגעארבעט אין די „בכורי העתים“, דעם אָרגאן פון דער גאליצישער האסקאָלע (פארגל. וואכשטיין, די העבריינישע פּובליציסטיק אין ווין, 83-84). ער איז געשטאנען אין פּרינציפּלעכע באציאונגען צו ראפּאָפּאָרטן אין דעם לעצטנס פּראָגער פּערקאָד-כאָטש ראפּאָפּאָרט איז דאן געווען פּראָגער ראָוו, און האַמבערג האָט שוין א טייל קינדער אָפּגעטויפט. צום נאָענטסטן איז צו אים גע-שטאנען דער ראדיקאלער פּליגל פון דער גאליצישער האסקאָלע, און יעהודע לייב מיזעס פּובליקירט האַמבערגס א באגייקונג צו זײַן אנטקלעריקאלן בוך „קנאת האמת“ (1828; האַמבערגס בריוו אין „בכורי העתים“, ב. 11). וואָרעם האַמבערגס פּראָגראַם-שנעלע אנטוויקלונג פון א נעץ דייטשישע שולן פאר יידישע קינדער; באגרענעצן דעם לימעד פון טאַלמוד; אינגאָרין די ראבאָנים און אויסהאַלטן אף זייער אָרט די אופגעקלערטע לערער; צענזור פאר דער ראבאָנישער ליטעראטור; קאמף מיטן יידישן קליינהאנדל; ערד-אינאָרדענונג פון יידישן קליינבירגערטום, פאר רעקרוטשינע א.א.וו.—דאָס אלץ איז אין טאָך געווען די פּראָגראַם פון דער ראדי-קאלער (און טיילווייז אויך פון דער רעכטער) גאליצישער האסקאָלע. אין איר צווייטן

פּערֿיָאָד, 1815-1848, איז זי אָבער געווען געצווונגען אָנגיין לאַנגזאַמער, פּאַרזיכטי־
 קער, אָנגעלערנט דורך דעם פּרי־ערדיקן דורכפאַל, אָנגעשראַקן דורך דעם שטאַרקן, אָר־
 גאַניזירטן ווידערשטאַנד פון ייִדישן מיטל־בירגערטום, פּאַרלֿאַזן דורך דער רעגירונג.
 וואָרעם די עסטרייכישע רעגירונג האָט אין די יאָרן פון דער שווערער רעאַקציע
 נאָך די נאַפּאַלעאַנישע מיליטאַרעם, אין דער פינצטערער מעטערניך־טקופּע, מוירע
 געהאַט פאַר וועלכע ס'איז אנטשיידנדיקע שריט אין דער ייִדן־פּראַגע, און באַרענעצט
 זיך מיט אומצאָליקע דערקלערונגען, אויסטייטשונגען, דערגאַנצונגען צו די פּאַראַגראַפּן
 פון דעם יאָזעפּינישן טאָלעראַנץ־פּאַטענט פון 1789. איר גערמאַניזירונג־פּאַליטיק, די
 שטרעבונג צו באַלאַנסירן מיט דער ייִדישער באַפּעלֿערונג צווישן די אוקראַינער
 און פּאַליאַקן אין גאַליציע, האָט זי נאָענט געבראַכט צו די מאַסקילים; נאָך שטאַרקער
 איז אָבער געווען די מוירע מיצאַד דער פּעאַדאַלער רעגירונג, אין דער טקופּע וואָס
 נאָך דער גרויסער פּראַנצויזישער רעוואָלוציע, פאַר דער בורזשואַויע, און אין דעם
 זינען זינען איר ליבער געווען די ייִדישע אָרטאָדאָקסן, ווי די אופּקלערער. אזוי־
 ארום האָט זי באַלאַנסירט אויך צווישן ביידע צדאָדים אין דער ייִדישער סוויוע, און
 קעסיידער ביידן אנטוישט. דער גאַליצישער האַסקאַלע איז, אַלזאָ, אויסגעקומען
 אין איר צווייטן פּערֿיָאָד פירן דעם קאַמף מיט אייגענע קויכעס. ווי לאַנגזאַם ס'האַט
 זיך ניט גערוקט די קאַפיטאַליסטישע אנטוויקלונג אין גאַליציע—זי האָט זיך דאָך
 גערוקט; די באַזע פון דער גאַליצישער האַסקאַלע איז געוואָרן אָן א פּאַרגלייך בריי־
 טער, ווי אין די צייטן פון יאָזעף II און האַמבערג. און דאָך איז עס נאָך אַלץ
 געווען א שמאַלע באַזע, און די מאַסקילים־שיכט—נאָך אַלץ א שוואַכע, קליינע
 שיכט.

לעפין און ביק

ווי יעדע באדייטנדיקע באוועגונג, האָט אויך די האסקאָלע געהאט אירע אפּאָס-טאָלן, באנייטערטע פּראָפּאגאנדיסטן, וואָס האָבן געוואנדערט פון לאנד צו לאנד, פון שטאָט צו שטאָט, אומעטום געשאפן אָנהענגער פאר דער נייער אידעאָלאָגיע און אופגעשטעלט געטרייע טאלמידים און א נייעם דאָר קעמפער. אזא מין פּראָפּאגאנדיסט פון גרויסן סטיל איז געווען מענדל לעפין (לעווין) סאנאנאָווער. לעפין האָט פארפאסט א ריי ווערק, און דאָך איז זיין ליטערארישע טעטיקייט ניט פון גרויסן פאָרמאט. זיינע טאלמידים האָבן געגעבן מער ווערטפולע זאכן, די לעפין-שול (און אזא שול האָט ער אופגעשטעלט, און זי איז דייטלעך אין דער געשיכטע פון דער האסקאָלע-ליטעראטור ביז מענדעלען איינשליסלעך) איז היסטאָריש וויכטיקער פון לעפּינען אליין. און דאָך איז פאראן אן אָריגינעלער שטריך אין דער גאנצער ריכטונג פון לעפּינס שאפן.

לעפין איז נאָך אלץ אן אויסגעשפּראַכענער בורזשואווער מאסקיל; ער איז אָבער דער ערשטער און באדייטנדיקסטער מאסקיל, וואָס פאָדערט און די האסקאָלע ארויס-צוגיין אין איר אגיטאציע צום קליינבירגערלעכן האמוין, זען געווינען אים פאר אירע צילן און אידיעס.

לעפין איז א קנופ-פונקט פון דריי (און ריכטיקער—פיר) האסקאָלעס. זיין לעבן און ווירקן געהערט סיי צו דער בערלינער, סיי צו דער גאליצישער, סיי צו דער פוילישער, סיי צו דער רוסישער האסקאָלע. ער האָט מיטגעארבעט אין דעם דריי-טשישן „המאסף“ (1784) און אין די גאליצישע „בכורי העתים“ (באנד 5 און 8). זיינע ווערק האָבן זיך געדרוקט אין בערלין און אין זשאָלקיעוו. אָט טרעפן מיר אים אין ווארשע אין יאָר 1791, אין סאמע ברען פון די פארהאנדלונגען וועגן דער ייִדן-רעפּאָרם אין צוזאמענהאנג מיטן פּיריאָריקן סייס, און אָט איז ער 1803 אין פעטער-בורג אין קרייז פון אוראָמ פערעץ, נאָטקין, נעוואכאָוויטש. ער איז מענדעלסאָנס א טאלמיד, און מענדעלסאָן רעקאָמענדירט אין יאָר 1785, א יאָר פאר זיין טויט, לע-פינס בוך „רפואות העם“ (מענדעלסאָנס העבר. בריוו, נומ. 280). אין די שפעטערדי-קע יאָרן זיינען זיינע טאלמידים קראַכמאל, ראפּאָפּאָרט, פערל, ביק און א גאנצע ריי אנדערע, — קימאט אלע וויכטיקסטע פירער פון דער גאליצישער האסקאָלע, און אויך לעוויןזאָן, די צענטראלע פיגור פון דער רוסישער האסקאָלע אין דעם פּערזאָנל פון דער ניקאָליייעוושטשינע. פאר זיינעם א טאלמיד באקענט זיך אויך זיין פארבי-

טערטער קעגנער טעווע פעדער („חי האמה אשר מנעורי גדלני כאב, ועל ברכו
 שעשעתי“ פון דער יוגנט האָט ער מיך דערצויגן ווי א פאָטער, און אף זײַנע קני
 האָב איך געשפילט“ — ... כרם חמד, 1833, ז. 100). גאָטלאָבער, וואָס האָט לעפּינען
 פּערזענלעך ניט געקענט, האָט אָבער אויך געקוקט אף זיך ווי אף לעפּינס א טאל-
 מיד, און ווי ער דערציילט, האָבן לעפּינס ייִדישע שריפטן אים געגעבן דעם שטויס
 „צו ריידן צום פּאָלק אף זײַן אייגענער שפראך“, — אזוי אויך איז געווען לויט גאָטלאָבער
 דער פאל מיט עטינגערן, וואָס האָט זיך באקאָנט מיט לעפּינס שריפטן ביים זײַן שטר-
 דיום אין לעמבערג (גאָטלאָבער און זײַן עפאָכע, 176). און גאָטלאָבער פארציכנט ווי-
 טער: „איך אליין האָב אין מיין יוגנט געקאָנט אסאך מענטשן, וואָס דעם שטויס צו
 בילדונג האָבן זיי באקומען בלויז דורך מענדל לעפּינס איבערגעגעבענע העברעיִישע
 ספּאָרים, וועלכע זיי האָבן געלייענט אין מאנוסקריפט, און דאָס האָט זיי אויך גע-
 שטויסן צו בילדן זייערע קינדער און לערנען זיי שפראכן“ (דאָרט, 172—173). א-
 טאלמיד און נאָענטער פריינט לעפּינס איז געווען מאָרדכע סוכאָסטאווער, — סוכאָס-
 טאווער און גאָטלאָבער זײַנען אָבער די לערער פון דעם יונגן מענדלעך.

לעפּינ איז אלאָ געווען דער דערציער פון א גרויסער מאכנע מאסקילים, און
 געווירקט האָט דערוף זײַן פּראָפּאגאנדיסטישע נאטור און דער וואנדער-אומרו, וואָס
 האָט אים געטריבן פון לאַנד צו לאַנד. זײַן לעבנענשיכטע מאכט דעם איינדרוק פון
 א שפּאנענדיקן פּילם. ער איז געבאָרן געוואָרן 1749 אין פּאָדאָלישן גרענעצשטאָט און
 באדייטנדיקן האנדל־צענטער סאטאנאָוו (דערפון דאָס צונעמעניש סאטאנאָווער),
 כאסענע געהאט קיין מיקאָלאיעו, א שטעטל לעבן סאטאנאָוו, וואָס האָט דאן אָנגע-
 הערט צו די פירשטן טשארטאַריסקעס. ער איז געווען א קרענקלעכער, און פון גרויס
 האסמאָדע איבער טראדיציאָנעלע און וועלטלעכע לימודים שיר ניט בלינד געוואָרן,
 און 1780 געקומען זיך היילן אין בערלין. דאָ איז ער אריין אין קרייז פון מענדעל-
 סאָנען און די מעאספּים, ווהיין ס'האָט אים, ווייזט אויס, אריינגעפירט זײַן בען-איר
 איצבאָק סאטאנאָוו. אין בערלין איז ער אנערעך ביז 1784, פאָרט דערנאָך צוריק אין
 מיקאָלאיעו, סאָף אכציקער יאָרן איז ער אָבער ווידער אין בערלין. ז. רייזען (און
 אויך אנדערע פּאַרשער) ¹ שרייבן בא דער געלעגנהייט: „אפן וועג פון בערלין האָט
 זיך לעפּינ אָפּגעשטעלט אין בראָד, ווי ער האָט געשלאָסן באקאנטשאפט מיט די פּי-
 רער פון דער גאליצישער האסקאָלע נאכמען קראַכמאל און יויסעף פּערל“ (פון מענדעל-
 סאָן ביז מענדעלעך, 148). אים איז אָבער שווער געווען דאן צו שליסן באקאנט-
 שאפט מיט די פירער פון דער גאליצישער האסקאָלע, פאָשעט צוליב דעם, וואָס די פּי-
 רער זײַנען נאָך דאן קיין פירער ניט געווען: אין 1784 איז קראַכמאל נאָך ניט גע-
 באָרן געוואָרן, און פּערל איז נאָך דאן געווען א כּיידער־ינגל, אלט געווען קוים 11 יאָר.
 אין מיקאָלאיעו ווערט לעפּינ באפריינדעט מיטן פירשט אדאם טשארטאַריסקי
 (1734—1823), איינע פון די ערשטע פּערזענלעכקייטן אין דעם דעמאָליטיקן פּוילן. צו
 א גרויסער פּאָליטישער קאריערע האָט דעם פירשט געגרייט זײַן מישפּאָכע, וואָס
 איז געשטאנען אינדערשפּיץ פון דער רעפּאָרם־פּאַרטיי: ער האָט קאנדידירט צום
 פּוילישן טראָן לעבן פּאָליאטאָוסקען (מיטאָזשאַנקא, 10—11). קיין קיניג איז ער ניט
 געוואָרן, דאָך געבליבן איינע פון די ערשטע פּיגורן אין פּוילן. דאָס איז געווען אן

¹ אשטייגער, יאָזעף מייזל אין זײַן „געשיכטע“, III, ז. 117.

אופגעקלערטער מאגנאט, וועלכן ס'האָט געצויגן מער צו פראגן פון דעוצוינג, קונסט און וויסנשאפט, ווי צו פאָליטיק און מיליטער-פראגעס. ער איז אגעוואליין געווען א שרייבער, דער פארפאסער פון א ריי פובליציסטיש-בעלעטריסטישע ווערק און פון עטלעכע קאָמעדיעס. אפן מאגנאטישן שטייגער איז ער געווען דער מעצענאט פון צענדליקער געלערנטע און שרייבער-און אויך לעפינס מעצענאט, וועמען ער האָט באשטימט א כוידעש-געהאלט, און אונטערשטיצט אים ביזן סאָף פון זײַן לעבן. אין לעפינס „רפואות העם“ (זשאָלקיעוו, 1794) ווערט פארצייכנט, אז טשארטאָריסקי האָט אונטערגעשטיצט די אויסגאבע מיט 30 דוקאטן. ניט אויסגעשלאָסן איז, אז די גאנצע אידייע פון דעם דאָזיקן בוך האָט געגעבן טשארטאָריסקי, וואָרעם אין פויליש איז עס דערשינען שוין אין יאָר 1773, און אזעלכע פאָפולער-מעדיצינישע ווערק האָבן אָנגעהערט צום אינטערעסן-קרײַז פון דעם פירשט (דאָרט, 148). נאָך אין יאָר 1819 שרייבט לעפין צו זײַן פריינט שימען פייט אין בערלין: „ווערדע פאָן מײַנעם גוטן פירשטן נאָך אימער אונטערשטיצט“. א געוויסע צײַט איז ער דער לערער פון מא-טעמאטיק און פילאָסאָפיע פון טשארטאָריסקעט. זון. לעטערס דערציילט, אז ער האָט געזען לעפינס א קאָמפּענדיום פון קאנטס פילאָסאָפיע, געשריבן אין פראנצויזיש, צום געברויך פון טשארטאָריסקעט. זון. לעפין האָט ווייזט אויס א געוויסע צײַט זיך אויפגעהאלטן אין הויף פון דעם פירשט, אין זײַנע רעזידענצן אין ווארשע, פולאו און שעניאווע.

אין דער פערל-ביבליאָטעק אין טארנאָפּאָל איז אופגעהיט זײַנס א גרויס פילאָסאָ-פיש ווערק אין דײַטש „נאכלאס איינעס זאָנדערלינגס צו אבדערא“ (אבדערא-די נארן-שטאט-אן אַנצוהערעניש אף בראַד), וואָס איז געווידמעט דער פירשטן איזא-בעלא, טשארטאָריסקעס פרוי. דער ערשטער וואריאנט פון דעם דאָזיקן ווערק איז אָנגעהויבן געוואָרן 1794 אין שעניאווע, פארענדיקט געוואָרן 1 יאנוואר אין מיקא-לאיעוו (242 בלאט פאָליאָ); דער צווייטער וואריאנט איז געשריבן 1823 אין טאר-נאָפּאָל.

לעפין איז אלואָ געשטאנען אין גרויס אָנווען באם פירשט, און באשטימט איז טשארטאָריסקעס באצוינג צו לעפינען ניט געווען די פוסטע נייגיר פון א גרויסן פאָ-רעך צו א טשיקאוון, געלערנטן יידן, וויבאלד ער האָט אים צוגעצויגן צו דער דער-צוינג פון זײַנע קינדער, פאר וועלכע ער פלעגט אָפּקלייבן פעדאגאָגן מיט דער גרעסטער פאָרזיכט שיר ניט פון אלע אייראָפּעיִשע לענדער. פון דער אנדערער זײַט איז קלאָר, אז דער פירשט און זײַנע געזעלשאַפּטלעכע אָנשווינגען און אידייען האָט געהאט א געוואלטיקע האשפאָע אף לעפינען.

טשארטאָריסקי און זײַן פארטיי זײַנען די אידעאָלאָגן פון פארברירגערלעכטע פריצימ, פון יענע פריצים, וואָס ווילן אין זײַערע גיטער שוין פירן א ווירטשאפט אפן קאפיטאליסטישן שטייגער, וואָס שטרעבן צו א באגרענעצטער ברוזשוואזער מאָ-נארכיע, וואָס אָרײַענטירן זיך אף א בונד מיט דער ברוזשוואזיע. א געוואלטיקע אופ-מערקאמקײַט גיט אָפּ טשארטאָריסקי דער דערצוינג-פראגע, איר טעאָריע און פראק-טיק, און נאשט פיל פון רוסאָ. כאָטש ער פארורטיילט קאטעגאָריש דעם ראדיקאליזם פונעם זשענעווער בירגער. און אן אופמערקאמער אנאליז פון לעפינס טעטיקײַט ווייזט גלייך, ווי ווייט ער איז באײַנפלוסט געוואָרן פון טשארטאָריסקעס געדאנקען-

גאנג און אינטערעסן-קריו¹). מיר האָבן צ. ב. ארויסגעזאָגט די האשפּאָרע, או פונעם פּירשט אין ארויס די אָנרעגונג צו „רפואה העם“. אָבער נאָך מער קלאַר איז, אז אף טשארטאַריסקעס ווונטש און מינאסטאס מיט זיין סובסידיע האָט לעפּין פארפאסט און אָפּגעדרוקט א פּראַיעקט פון דער ייִדן-רעפּאָרם אין פּוילן, געשריבן אין פראנצויזיש, וואָרעם לעפּין האָט דאן שוואַך געקאָנט פּויליש. די בראַשור איז פארפאסט געוואָרן 1791 און דערשינען א יאָר שפּעטער אין ווארשע אונטערן טיטל:

„Essai d'un plan de reforme ayant pour l'objet d'eclairer la Nation Juive en Pologne et de redresser par la ses moeurs“.

(„פּראַיעקט פון א פּלאַן פון רעפּאָרם, וואָס איז געווענדעט אף אפּצוקלאַרן די ייִדישע נאציע אין פּוילן און אויסבעסערן אירע זיטן“). זי איז אַנאָנים און ניט דאטירט². סאָף יאָרהונדערט איז לעפּין אין גוט פון דעם גרויסן גוויר און פּאַדראטשיק לעהושווע צייטלין (1742—1822) אין אוסטיע (ווייטרוסלאַנד, צווישן טשעריקאָוו און קריטשעוו). צייטלין האָט נאָכן טויט פון זיין פאטראָן פּאַטיאַמקין, וואָס אף זיין היטשטאדלעס האָט יעקאטערינע II געשאַנקען צייטלינען אוסטיע מיט 600 פּויערים, זיך צוריקגעצויגן אין זיין גוט, און זיין פאלאץ איז געוואָרן א צענטער פון פיל געלערנטע און גערוידעפטע. דאָרט איז געווען א גרויסע בייבליאָטעק, און דער רויפע באַרעך שקלאָווער האָט זיך דאָרט אפּילע אויסגעבויט א לאַבאָראַטאָריע פאר כעמישע פּאַרשונגען. צייטלינס איידעם איז געווען אוראָם פּערעץ, דער זון פון א ראָוו אין לעווארטאוו (1771—1838), וואָס איז שפּעטער אריבערגעפּאַרן אין פעטערבורג און דאָ געפירט ריויקע געשעפטן, ווי אן אַטקופשטשיק און שיפּבויל-אונטערנעמער, געשפּילט אויך א גרויסע ראַלע אין די פארהאנדלונגען ארום דער ייִדן-פראגע אין דער רעד-גירונג-צייט פון אלעקסאנדער I. אין יאָר 1813 האָט זיך אוראָם פּערעץ געטויפט. זיין זון הירש (גרינאַרי—1788—1855) איז ביז אָנהייב 1803 געבליבן אין אוסטיע בא דער מאמען און זיידן, און זיין דערצינער איז דאָרט געווען מענדל לעפּין, אף דאָוויד פרידלענדערס רעקאָמענדאציע. אין אוסטיע זאָל לעפּין האָבן פארפאסט זיין „חשבון הנפש“. שפּעטער פּאַרט ער אריבער מיט זיין טאלמיד אין פעטערבורג, וויילט אָבער דאָרט קורץ, וואָרעם פראנצויזישע גווערניאַרן און לערער נעמען איבער די ווייטערדיקע דערצינינג פון גרינאַרי, און גיך ווערט דער יינגל געטויפט, אייניקע יאָר פריער, ווי זיין פּאַטער³.

M. Miterzanka. Działalność pedagogiczna Adama ks. Czartoryskiego (1 Warszawa—Lwów 1931. 340 זייטן.

² צי איז זיכער, אז די דאָזיקע אַנאָנים בראַשור איז לעפּינס? איך מיין, אז יא. דערויף זיינען פאראן אסאך באווייזן: לעפּין דערמאָנט א פראנצויזישע בראַשור אין צוואמענהאנג מיט דער קאָנסטיטוציע פון 1791 אין דער רעשימע פון זיינע ליטערארישע ווערק; עס ווערט דערמאָנט אין דער בראַשור דעם אווערס בוך, וואָס איז דערשינען אין בערלין 1789, ד. ה. לעפּינס „מודע לבניה“; די בראַשור ווייזט אף א גוטער באקאנטשאפט מיט די מעאספּים א. א. וו. — בא געלבערן איז אגעווען דער טיטל פארגרייזט. ³ גרינאַרי פּערעץ האָט שפּעטער אַנטיילגענומען אין דער דעקאָריטישער באוועגונג און געווען פארשיקט אף 14 יאָר. פארגל. די מאָנגראַפיע פון זיינע אייניקלעך, די באקאנטע רוסישע געלערנטע: Вл. Н. Л. Н. Перетц. Декабрист Григорий Абрамович Перетц. Издательство. Акад. Наук СССР. 1926.

זע אויך 5. גאָרדאָן, אין „וואַסכאָר“, 2, 1881. — וועגן צייטלינען: ש. י. סין, קריה נאמנה, 1895, ז. 271—272. ש. י. הורוויץ, „ספר הייט, השלוח. ניסן-העפט 1922.

אין יאָר 1806 איז לעפּין שוין ווידער אין מיקאַלאיעוו. א יאָר שפעטער באזעצט ער זיך שוין אף שטענדיק אין גאליציע, ווינט אין בראָד און טארנאָפּאָל (1817—1808) אין בראָד, 1826—1817 אין טארנאָפּאָל, ווו ער איז געשטאָרבן. אין יאָר 1819 פּייערט ער אָבער זיין זיבעציק-יאָריקן יוביליי אין בראָד). אין גאליציע האָט אַלזאָ לעפּין פארבראכט די לעצטע 18 יאָר פון זיין לעבן, דאָ זיינען אויך דערשינען זיינע וויכטיקסטע ווערק. דער דאָזיקער גאליצישער פּעריאָד פון לעפּינס לעבן איז דער פּרוכטבארסטער און דער וויכטיקסטער, אף וויפּל ס'קריסטאליזירט זיך אין דעם דאָ- זיין פּעריאָד די טעאָריע און פּראקטיק, די פּילאָסאָפּיע און פּאָליטישע סטראטעגיע פון דער יוגער גאליצישער האסקאָלע, און לעפּין, וועמען זי באטראכט ווי איר נעסטאָר, האָט אף איר א גוואלדיקע האשפּאַע.

ביז זיינע לעצטע יאָרן איז לעפּין געווען רירעוודיק און טעטיק. ער איז שוין געווען קימאט בלינד, און דאָך האָט ער נאָך געפירט א וויסנשאפטלעכע ארבעט, מע האָט אים פּאָרגעלייענט, און ער האָט דיקטירט זיינע ווערק. שוין אלט זייענדיק 70 יאָר, האלט ער נאָך אין פּלאנעווען נייע וואנדערונגען. ער וויל אריבערפּאַרן אין בערלין, ווייל ס'פּעלן אים אויס אין גאליציע די נייטיקע וויסנשאפטלעכע ווערק, און שרייבט אין יאָר 1819 צו זיין פּריינט שימען פייט דעם פּאָליגנדיקן בריוו: „ליבער פּריינט רעב שימען פייט שעיקע, וואס מיך נון היר בעטרופט, זא האט זיכס מיט מיינע געוונדהייטסאומשטאנדן גאָר זייער געבעסערט... איין מאן פון 70 יאָר בין איך... פאר אייניקע יארע בין איך וויטווער געוואָרן, האבע אָבער עטווא 3000 טא- לער אין פארמעגן, ווערדע פאָן מיינעם גוטן פערשטן נאָך אימער אונטערשטיצט אונד בין גאטראב נאָך פריש, ביי גוטער לוינען אונד ארבייטע נאָך אימער פּאַרט. איך האבע מיך, ווי זי זען, אַלזאָ ניכט איבער מיינען אומשטענדען צו בעקלאָגן, בלאָס מיינע אויגן בלייבן נאָך אימער שוואך אונד איך האבע נאָך אן מיינעם דייטשן מאנסקרופט פילעס צו בעארבייטן, וועלכעס מיר היר צימליך זויער ווערט, קענטע איך מיט עטווא 5 רובל וועכנטליך צום מיינעם אונטערהאלטע אין בערלין גענוג האבן, זאָ מאַכטע איך גערן ביי מיינען נאָך ווייניגען איידעלען פּריינדן דאָזעלכסט מיין לעבן אויספירן...“ (וויינלעז, היסטאָרישע שריפטן פון ייו'א, ב. 1, זייט 813, אויך „העולם“, 1925, נומ. 39—42).

לעפּינס פּאָליטישע פּלאטפאָרם איז געגעבן אין דער שוין דערמאָנטער פראנצויזישער בראָשור פון יאָר 1791. די דאָזיקע בראָשור איז אופגעקומען אין רעכטן ברעך פון דער דיסקוסיע ארום דער יידן-פראגע אין צוזאמענהאנג מיטן פּוילישן א. ג. פיר- יאָריקן סיים (1792—1788), וואָס האָט געזאָלט געפּינען מיטלען, ווי אזוי צו ראטע- ווען די פּוילישע מעלכע און רעפּאָרמירן אירע קאָנסטיטוציאָנעלע נרונטייעסוידעס אין א מער מאָדערנעם גייסט. דריי קלאסן האָבן געקעמפט אפן דאָזיקן סיים: די פּע- אַדאלע שליכטע, וואָס האָט געשטעלט אן אקשאָנעסדיקן ווידערשטאנד וועלכן ס'איז ערנסטן פרוו פון רעפּאָרמען און באנייגן; די פארטיי פון די פארבירגערלעכטע פרי- צים, וואָס האָט געשטרעבט צו א פריציש-בורזשוואזער מאָנארכיע, און דאָס שטאַ-

טישע בירגערטום. יעדע פון די דאָזיקע גרופירונגען האָט געהאט איר אייגענע פּראָ-
גראם אין דער ייִדן־פּראַגע. דאָס שטאַטישע בירגערטום איז געווען קעגן דער עמאַנ-
סיפּאַציע פון דער ייִדישער באַפֿעלקערונג, מיט וועלכער עס איז געשטאַנען אין א
פאַרביטערטן קאָנקורענץ־קאַמף, און עס האָט געפּאָדערט אפּילע ווייטערדיקע באַגרע-
נעצונגען און רעפּרעסיעס בענעגייע ייִדן. טיילווייז איז מיטן בירגערטום מיטגעגאַנגען
אין דער ייִדן־פּראַגע די פּעאַדאַלע שליכטע, און נאָך 10 יאָר פּרזער האָט דער
עקסאַנצלער אַנדזשעי זאַמאָיסקי פּאָרגעלייגט דעם סיים א פּראָיעקט, וואָס האָט
לויטן פּוילישן היסטאָריקער סמאָלענסקי געהאט פאַר א ציל „גיכער פּאָטער צו ווערן
פון די ייִדן, איידער פאַרשמעלצן זיי ביגעוואלד מיטן נאַציאָנאַלן אָרגאַניזם פון פּוילן“.
אַן ערנסטע ייִדן־רעפּאָרם האָט געהאט אין זינען די פּאַרטיי פון די פאַרברירגער־עלעכטע
פּריצים, וואָס אין איר שפּיץ זינען געשטאַנען די טשאַרטאָריסקעס. עס האָט איר
פּאָרגעשוועבט, ווי א מוסטער די ייִדן־פּאָליטיק פון יאָזעף II, — אסימילאַציע פון די
ייִדישע מאַסן, אריינציען זיי אין דעם מעלזוכישן לעבן, ברעכן זייער יורידיש־פּאָלי-
טישע איזאָלירונג און נאַציאָנאַלע באַגרענעצטקייט, אויסנוצן זייער פינאַנץ־קראַפט
אין די שווערע קרויז־יאָרן פון דער פּוילישער מעלזוכע. דאָס ייִדישע בירגערטום
אין פּוילן האָט אָן סאָפּעק געהאט קנאַפּ כיישעק און צוטרוי צו דער ייִדן־רעפּאָרם,
ביפּראַט וויל ס'האָט זיך געהאַנדלט וועגן דער ליקווידאַציע אָדער מאַמאָשעס-
דיקער באַגרענעצונג פון דער מאַכט פון די קעהילעס און ראַבאָנים, וועגן אָפּ-
שאַפּן די ייִדישע יוריסדיקציע און נאָך ענלעכע רעפּאָרמעס, וואָס האָבן באַגרענעצט
און פאַרשמעלערט די עקספּלואַטאַציע פון ייִדישן קליינבירגערלעכן האַמוין דורך דעם
מיטל־בירגערטום און זיין קאָהאַל־אַפּאַראַט. גיט קיין ווונדער, אז דער ליטווישער וואַד
באַשליסט אפּן יאָריד אין זעלווע (24 אויגוסט 1791), אז יעדער ליטווישער ייִד איז
מעכועווען בייצושטייערן צו 1 גילדן צוגלונסטן פון א דעלעגאַציע, וואָס דאַרף אינטער-
ווענירן אין וואַרשע קעגן וועלכע ס'איז נייע רעפּאָרמעס. פון א מאָדערנער ייִדישער
ברורשוואַויע, וואָס זאָל ענערגיש אונטערשטיצן די נייע רעפּאָרם־פּלענער, זינען אין
פּוילן פּאַקטיש דאן געווען קוים שפורן. עס איז כאַראַקטעריסטיש די רעליאַטיוו גרוי-
סע צאָל אַגיטאַציע־שריפטן פאַר דער רעפּאָרם, וואָס זינען פאַרפאַסט געוואָרן דורך
ייִדישע דאָקטוירים (עליע אקאָרד. וואַרשע 1786; דר. שלוימע פּאָלאָנוס, ווילנע 1792;
טיילווייז מאַרקווע, סייפּער רעפּועס, 1790), — דאָס איז יענע צייט געווען די הויפט-
שיכט פון דער ייִדישער אינטעליגענץ. עס זאָגט אָבער אויך איידעס וועגן דער דינ-
קייט פון דער מאַסקי־ישער שיכט אין פּוילן צום סאָף פון אכצענטן יאָרהונדערט.
לעפּינס בראָשור איז איינגעטיילט (און מאָדנע איינגעטיילט: אָפּט הייבט זיך אָן
א נייער פאַראַגראַף אין מיטן זאַק) אין 106 קורצע פאַראַגראַפּן און איז ווייט אויס
א מעמאָראַנדום צו דער קאָמיסיע פון דער פּאָלק־עודקאַציע, וואָס אין איר האָט
טשאַרטאָריסקי געשפּילט אזא גרויסע ראָלע. ווי א מאַטאָ צו איר גייט מאָנטעסקיעס
זאַק: „מיט דער גרעסטער אופּמערקזאַמקייט דאַרף מען זיך באַציען צו די דיספּוטן
פון טעאָלאָגן; מע דאַרף זי אָבער ווי ווייט מעגלעך ניט ארויסווייזן. די רעליגיע איז
טאָמיד די בעסטע גאַראַנטיע פאַר די זיטן פון מענטשן.“ נאָכן טעקסט גייט אן אפּאַ-
ראַט פון נאָטעס—10 זייטן מיט קליינע אויסעס. אפּאַר פאַראַגראַפּן פּעלן אין טעקסט
פון דער בראָשור (צ. ב. עס פּעלן 32, 36, 55, 62, 66). באַקאַנט זינען פון דער

בראשור סאכאקל דרײַ עקועמפליארן — אין קראָקעווער אוניווערסיטעט-ביבליאָטעק און אין קיעווער אקאדעמיע-ביבליאָטעק. (BBY) ¹.

עס פילט זיך אין לעפינס בראַשור שטארק דער איינפלוס פון וויזלס „דברי שלום ואמת“ (1782) און פון דעם יאָזעפינישן טאַלעראַנק-פאטענט. לעפּין אונטערשטרײַכט די גרויסע ראַלע, וואָס רעליגיע שפּילט אין דעם ייִדישן לעבן: „די רעליגיע איז די מעכטיקסטע און אקטיווסטע סרײַבקראַפט פון דער ייִדישער גאַנצער. אזוי, אז אפּילע פון אירע פאַרורטיילן קען מען האָבן וויכטיקן נוצן. אַט פאַרוואָס ס'איז וויכטיק פאַר יעדן פּאַר-ליטישן רעפּאָראַמאָטאָר זײַ גרינטלעך צו דערקענען“. דאָס אינטערעפּרעטירט לעפּין וואָל-טערס זאך וועגן דעם, אז מע דארף אויסנוצן אפּילע אָבערגלויבנס, ביכדיי צו קאַרעגירן דורך זײ די געוואלטיקע רעליגיעזע מיסברויכן. פון אָנהייב גיט לעפּין א קורצע קריטישע אינפּאָראַמאציע וועגן דער היסטאָרישער אנטוויקלונג פון דער ייִדישער רעליגיע: „דער טאַלמוד... איז דער הויפטקאָדעקס פון געזעצן. דאָס דאָזיקע ווערק אנטהאַלט טאקע א גרויסע צאָל זאַצן און סאָלידע באטראכטונגען, וואָס זײַנען נעגייע די זיטן פון ייִדן. אָבער עס פאַרנעמט זיך הויפטזעכלעך מיט טיפע פאַרשונג-גען וועגן דעם גענויסטן אויספירן פון צערעמאָניעס, און עס באַהויפט גלײַכצײטיק, אז די פרינציפּן פון די דאָזיקע צערעמאָניעס זײַנען די וויכטיקסטע מיסטעריעס פון דער טראַדיציע, אינע דער צײַט, ווען די דאָזיקע פאַרשונגען זײַנען אינדערעמעסן קליינג-לעך און אָן באַדייטונג“.

„נאָכן טאַלמוד ווערט מוּישע מלימאָן באטראכט ווי איינער פון די גרעסטע לע-רער פון דער ייִדישער גאַנצער. ער האָט פאַרעפנטלעכט זײַן בוך „מורה נבוכים“, ווו ער דערקלערט, אז די וויסנשאפטן גיבן א שליסל צו די געהיימענישן פון דער וועלט-און פון דער רעליגיע. ער אנטוויקלט בעעמעס די צומייסטן פאַרניגפטיקע באַגרינדונג-גען פון דעם ראָו צערעמאָניעס, און אלעגאָרישע אינטערפּרעטאציעס פון אסאך פאַ-ראַדאָקסן פון טאַלמוד, און הייבט אָף ביון הימל די גריכישע און אראבישע פּילאָ-סאָפּן, ווי אויך זייער סכּאָלאַסטיק. אָבער זײַנע אָנהענגער (בא לעפּינען: סעקטאַנטן) זײַנען אינגיכן שטאַרץ געוואָרן אָף זייער פּילאָסאָפּישער ערוויציע, האָבן אומענדלעך מער געשעצט די גריכישע כאַכאָמיס, ווי די ייִדישע, און האָבן אָנגעהויבן אלץ אלע-גאַריזירן, האָבן געלייקנט אין טכניס-האַמייסיס און צום סאָף געוואָרן אטעיסטן. אַטאָ דאן האָט מען באַקומען איימע פאַר יעדער געלערואַמקייט, ווי א פאַרדערבלע-כע; מע האָט געשטרעבט זיך גאַראַנטירן דורך פרומען אומוויסן. מע האָט ענדלעך זיך געוואָרפן מיט א שטוינענדיקן אייפער אין די אָרעמס פון דער וויסנשאפט פון צערעמאָניעס... און מע האָט צופיל אָנגעהויבן האַלטן פון ייִדישן שאַרפּזין. מע האָט זיך ניט געקאָנט פאַרשטעלן, אז ניט קיין ייִד זאָל קאָנען שאַפן וועלכע ס'איז גייס-טיקע ווערטן, וואָרעם מע האָט געוויינטלעך געגלויבט, אז דאָס איז אויסשליסלעך א ייִדישע אייגנשאפט. אַט פאַרוואָס מע האָט פאַראכט די פּילאָסאָפּיע, באטראכטנדיק זי ווי א ליידיקייטערישע שפּילצײג, וואָס פאַסט פאַר די גראַנע קעפּ פון די באַרבארן (ד. ה. פון אלע די, וואָס זײַנען ניט קיין ייִדן)“.

נאָך אן ערגערע ווירקונג האָט אָבער געהאַט דאָס אויפקומען פון זויהאר, וואָס

¹ די קיעווער ה. ב. א. באַויצט 2 עק. פון לעפינס בראַשור, דערפון איין עק. מיט לעפינס א ווירמונג שטאַצפּען.

ווערט צוגעשריבן רעב שימענען (בען יויכאָין), און ס'האָט ניט געהאָלפן, וואָס די געלערנטע פון דעם זיאהאָרס צייט האָבן געצווייפלט אין זיין אויטענטישקייט, און אויך, וואָס „ניט לאַנג האָט א באַרימטער געלערנטער אין אים אַנטדעקט אַסאַך פֿי־זישע און כראָנאָלאָגישע גרייזן“ (לעפּין מיינט דאָ עמדענען. מ. ע.). דער קאַבאַלע־שטרעם האָט אָבער געבראַכט צום אָפּקום פון דער כּסידישער באַוועגונג, וואָס באַ־קומט באַ לעפּינען די פּאָלאָנדיקע כאַראַקטעריסטיק: „דאָס האָט געבראַכט צום אָפּ־קומען פון אַ נייער סעקטע, וואָס מאַכט פון פּאַנאַטיזם און פון גלויבן די הויפּט־באַזע פון רעליגיע, און וואָס פאַרשפּרייט זיך אומעטום אין פּוילן, וואָרעם זי נעמט אַיַן טאַמיר די יונגעלייט, וואָס פאַלן אַרײַן לײַכט אין אירע נעצן אַדאַנק זייער לײַכטגלויביקייט און זייער ענטווייאַסטישן עלטער. זיי (די כּסידים) באַטראַכטן נעווי־עס און די מאַכט אַרויסצורופּן ניסים, וואָס זיי שרײַבן צו די פּירער פון זייער סעק־טע, ווי דאָגמעס. עס איז אַ מיצווע, אױב מע קען אָף וועלכן ס'איז אױפן בײַטראָגן צו זייער פאַרווײלונג, ביכעדיי אַרײַנצוברענגען זיי אין אַ גוטער שטימונג... אַדערן לעכאַלאָפּאַכעס, אױב מע פאַרנעמט זיך מיט זייערע שוואַכים, ביכעדיי צו פאַרשפּרייט אומעטום זייער שעם... זיי האָבן שוין אײַנגאַנצן פאַרפּלייצט אַוקראַינע, וווּ זיי האָבן אױסגענוצט אַ טײל ראַבאָנים, ביכעדיי צו באַקעמפן די אַנדערע; אַנדערע ווידער ראַבאָנים, נאָכדעם, ווי זיי זײַנען דערנידריקט געוואָרן בײַן לעצטן גראַד, ווערן אױסגענוצט צו זייער נידעריקע דינסטן. זיי האָבן זיך פאַרפּעסטיקט אין פּאָדאָליע, וואָס איז זייער פּאָטערלאַנד, אזױ אויך אין וואָלין און ליטע. דאָך איז פאַראַן אַ הײַ־שע צאָל שטעט, דערהױפּט אין ליטע, וואָס שטעלן אַ ווידערשטאַנד צו די דערנאָ־בערונגען פון די דאָזיקע פּאַנאַטיקער, און ווילן ניט הערן פון זייערע כּידושים. וואָ־רעם זיי האָבן נאָך פאַרגרעסערט די אַײַבערפּליסיקע צאָל פון רעליגיעזע צערעמאָ־ניעס (וואָס די ראַפּינירטקייט פון ראַבאָנים האָט צוואַמענגעקליבן אין מעשעך פון פּיל יאָרהונדערטער) דורך אַ גרויסער צאָל מיסטישע צערעמאָניעס, וואָס זיי פאַרמערן נאָך יעדן טאָג. דערבײַ האָבן זיי אומעטום שפּיאַנען פון זייערע אָנהענגער, וואָס וואַרפן אַרײַן אין כּייערעם אין נאָמען פון זייערע צאָדיקים די ניטגלויביקע און דערהױפּט די קעגנערישע ראַבאָנים; די דאָזיקע אָרעמע מענטשן, וואָס זײַנען אַמאָל אַלײן געווען ניט טאָלעראַנט, זײַנען אײַצט געוואָרן מילד ווי שאַף, און שטרעבן בלויז צו זײַן מיכּוּך דער פאַרפּאָלונג פון זייערע קעגנער. זיי זײַנען גרייט אָנצו־נעמען אַלע באַדינגונגען... אבי צו געפּינען אַ מיטל ווידער אָפּגעריכט צו ווערן. גרויספּוילן איז נאָך אײַנגאַנצן ניט אָנגעשטעקט, און אין דײַטשלאַנד איז אפּילע דער זיאהאַר אין פאַרגעסנהײַט“.

אָבער דײַטשלאַנד האָט נאָך דעם זעלטענעם פּאַרצוג, וואָס ס'איז דאָרט אָפּגע־קומען די האַסקאַלע. „אין בערלין האָט אַן עפּאָכע געמאַכט מענדעלסאָן, וואָס איז אַוועק אפּן וועג, וועלכן ס'האָט געוויזן דער ראַמבאַם“. און לעפּין דערצײלט קורץ וועגן דעם בעיער, און אפּילע וועגן דעם „המאַסף“, וועלכן ער גיט די פּאָלאָנדיקע טשיקאַווע אָפּשאַצונג: „אָבער די, וואָס האָבן אים ווײַטער געפּירט, דענקענדיק, אז זיי זײַנען מער אָפּגעקלערט, האָבן פּערווענדען זיך שלעכט געפּירט, און האָבן עפּנט־לעך אָנגעגריפּן אין זייער זשורנאַל די שוואַכע זײַטן פון די ראַבאָנים, דורך וואָס זיי האָבן אַרויסגערופּן די אַלגעמײַנע פאַראַכטונג פון פּאָלק און זײַנען ענדלעך גע־

וואָרן מער ניטטאָלעראנט, ווי די פּראָכטע פּאנאטיקער, וועכען זיי האָבן אויסגע-
לאכט. די דאָזיקע אומשטאנדן האָבן טאקע פּאַרלאַנגזאמט דעם פּאַרשריט, וואָס מע
האָט דערווארט, אָבער האָבן אים ניט פּאַרניכטעט. דער דאָזיקער זשורנאַל ווערט גע-
לייענט מיט ענטוואַזיאזם דורך דער יוגנט און ווערט אלץ מער פּאַרשפּרייט... און
אין דער נאָטע גיט צו לעפּין: „דער זשורנאַל האָט ענדלעך אינגאנצן דעגענערירט צוליב
דעם, וואָס זיינע מעכאברים האָבן קעטיידער געוואָלט פּאַרנעמען זיך מיט בעלעטריסטיק.“
דאָס איז דער היסטאָריש-אינפּאַרמאַטיווער אַרײַנפיר, וואָס האלט 48 פּאַראַראפּן.
איצט קומט אן איבערשריפט: „פּלאַן פּון רעפּאַרם.“ לעפּין געפינט פּאַר נייטיק אַרײַ-
כערציען אף דער זייט פּון דער רעפּאַרם און האַטקאַלע א טייל ראַבאָנאַם, אויסנוצן-
דיק זייער אומצופּרידנקייט און שיפלעס צוליבן וווקס פּון דער כּסידישער באַוועגונג.
מע דאַרף זען, אז ראַבאָנאַם זאָלן געבן האַטקאַמעס צו מאַסקילישע ווערק און זשור-
נאַלן, און דאָס וועט האָבן א גרויסע פעולע, ווי ס'איז צו זען פּונעם פּאַל מיטן אוי-
טערס ווערק, וואָס איז דערשינען אין בערלין אין יאָר 1789 (לעפּין מיינט זיין ביכל
„מודע לבניה“, מוסטערן פּון צוויי ווערק זיינען: „אַגרות הכּמה“ און „רפּואות העם“,
וואָס איז דערשינען מיט האַטקאַמעס פּון די ראַבאָנאַם פּון סאַטאַנאָוו און פּראַנקפּורט-
אַדער — מ. מ. ע.). מע דאַרף אויסנוצן די ראַבאָנאַם, זיי זאָלן אַטאַקירן מיט זייער פּען
די כּסידים. די ווילגנעניגטע ראַבאָנאַם וואָלט מען געקענט באַשטימען פּאַר קרייז-
ראַבאָנאַם, און שענקען זיי די אויסשליסלעכע פּריוילעגיע פּון כּיירעם און פּון דער
צענוור פּון ביכער. דעם כּיירעם טאָרן זיי אָבער ניט ארויסרופּן אָן א דערלויבעניש
פּון דער עדוקאַציע-קאָמיסיע, וועמען זיי מוזן אויך יעדן יאָר אָפּגעבן א באַריכט
וועגן זייערע אופּטוען אפּן געביט פּון ביכער-צענוור (ד. ה.), לעפּין וויל זיך באַוואַ-
רענען, אז די צענוור זאָל ניט אָנרירן האַטקאַלע-ווערק. מ. ע.). ביפּראַט דאַרף די
דאָזיקע ראַבאָנאַשע צענוור אונטערדריקן מיטטישע ווערק, צ. ב. דעם זויהאַר. פּאַר-
קערט, מע דאַרף באַזאָרגן אן אויסגאַבע פּון „מורה נבוכים“ אין א שטאַרק פּאַפּר-
לעזער שפּראַך, אוי, עס זאָלן אים פּאַרשטיין די פּראָסטעסטע (איבער אזא מין
אויסגאַבע פּון „מורה נבוכים“ האָט לעפּין אַליין געאַרבעט. מ. ע.). אין וואַרשע דאַרף
געגרינדעט ווערן א יידישע נאָרמאַלשול מיט דער פּוילישער אונטערריכט-שפּראַך, און
שפּעטער אין די שטעט פּון די גרויסע טריבונאַלן, וועמעס יידישע אַינװוינער וועלן
סיי אין אייגענעם אינטערעס, סיי ביכדיי צו געניסן די טאָלעראַנץ-פּריוילעגיע,
ניט שטעלן קיין ווידערשטאַנד די דאָזיקע אַנשטאַלען. בלויז די שילער, וואָס וועלן
ארויס פּון די נאָרמאַלע שולן, זאָל דערלויבט זיין אַינגעבן מעמאָראַנדום און אַ-
דערע שריפטן, וואָס זיינען נעגייע די יידישע איינאַנים. מע דאַרף אויך צווינגען די
קרייז-ראַבאָנאַם, זיי זאָלן די דאָזיקע שילער נעמען פּאַר זייערע סעקועטאַרן. טאַמ-
דיס אין די שולן דאַרפן אָנגענומען ווערן בלויז אין עלטער פּון 14 יאָר אָן. זיי
דאַרפן לייענען אין פּוילישער איבערזעצונג דעם טאַנאַך, וועלן זיי אויך פּאַרכאַפּט
ווערן פּון דער געהויבענער פּאַעזיע פּון זייערע אָוועס. מע דאַרף אופּאָדען די רא-
באָנאַם אָנגרײפּן ענערגיש דורך א מאַבל שריפטן אף דער כּסידישער באַוועגונג, וואָ-
רעם, אויב ס'וועט בלייבן די איבערגעוויכט פּון כּסידים, קען ניט זיין קיין שום האַ-
פּענונג אופּצולעזן די נאַציע. כּסידעס דאַרף אָבער אויך אַטאַקירט ווערן אין די
מאַסקילישע שריפטן און זשורנאַלן אף אן איראָנישן אויפן, מאַכנדיק לעכערלעך די

צאדיקים, און פאָרשטעלנדיק די קאָמישע רעזולטאטן און די אויסטערלישע דערקלע-
 רונגען פון זייער נייער מיסטישער טראדיציע און פון זייערע שריפטן. אין די מאס-
 קלישע שריפטן (און אין דעם זשורנאל, וועלכן לעפּיין לייגט פאָר, ווייזט אויס, צו גרינדן)
 דארף אסאך פלאץ אָפגעגעבן ווערן פאר פאָרלערע נאטורוויסנשאפט, און אנדערע
 וויסנשאפטן, אָבער מיט דעיסטישע קאָמענטארן. פיל אופמערקזאמקייט דארף אָפ-
 געגעבן ווערן די דראָשעס פון ראבאָנים, זיי זאָלן פריידיקן אף א נאטירלעכן אויפן,
 איבערצייגנדיק, אף מאָראלישע טעמעס, באקעמפנדיק אומזיטלעכקייט, שווינדל און
 פארבאָטענעם האנדל.

די רעגירונג דארף אין איר רעפאָרם-טעטיקייט אָנגיין זייער פאָרויכטיק, גיט
 שאַקירנדיק די געפילן פון דער יידישער מאסע, וואָס איז באַלאָדן מיט אזויפיל
 פאָרווייניק, און, פונקט ווי בא קינדער, איננינעם מיט ביטערע פילן געבן אויך גוטע
 זאכן, פארשיידענע האנאָכעס.

מע קען אפילע אויסנוצן די פירער פון די פאנאטיקער, זיי זאָלן אגיטירן זייערע
 אָנהענגער, זיי זאָלן קולטיווירן ווייך (אשטייגער פאר מאצעס) און קאָנאָפליע, און
 לויט דער צאָל באשעפטיקטע פאמיליעס דאדף מען זיי געבן יענע אלע קאָוועד-
 טיטלען, וואָס ס'באקומען פארבריק-אונטערנעמער.

די מעלוכע דארף באקעמפן דעם יידישן אָבערגלויבן, פאנאטיזם, ווינדערקורא-
 ציעס און די שארלאטאנערני מיט קאָמייעס.

ענלעך ווי אין די גאליצישע ייִדן-פאטענטן, פאָדערט לעפּיין איינפירן דעם אינ-
 טיטוט פון לאַנדראבאָנים. דעם לאַנדראָוו דארפן זיין אונטערגעוואָרפן אלע ראבאָ-
 נים פון זיין פראָווינג, ער דארף אויך זאָרגן פאר א בעסערן געריכט-וועזן, צו אים
 קען מען אפגעליין, ער באשטימט אויך די סכירעס פון ראבאָנים. דער לאַנדראבניאט
 דארף אויך זאָרגן, אז די בעטלער, וואָס ווילן ניט ארבעטן, זאָלן געצווינגען ווערן
 דערצו, און אין נייטיקן פאל זאָל מען זיי פארשפארן אין ארבעטהיזער.

דאָס איז דער אינהאלט פון לעפינס בראָשור. מיר האָבן אים געבראכט אויספיר-
 לעך, ס'ווי א וויכטיקן דאָקומענט, ס'ווי צוליב דער זעלנטיקייט פון דער בראָשור.
 עס האָט זי זייער קורץ באשריבן געלבער, „אויס צוויי יאָרהונדערטן“, ווינליפציק,
 1924, און דורכגעלאָזן גראַד אינטערעסאנטע ערטער. אנדערע פאָרשער, אשטייגער וויינ-
 לעז, רייזען, קלויזנער, וויסבערג (מאָנאטשריפט, 1927, 1—2) האָבן די בראָשור ניט
 געזען און כּאָזערן איבער געלבערן (זע אויך געלבער, דובנאָוו-פעסטשריפט, בערלין
 1930, 139—140 און 147). די בראָשור איז כאַאָטיש געשריבן, און איז באשטימט ניט
 פארטראכט ווי א געזעץ-פראָיעקט, ווי ס'וויילן האָבן א טייל פאָרשער. קיין גרויסער
 שווינג איז אין דער בראָשור אויך ניטאָ. נאָכן גרויסן און אינטערעסאנטן אריינפיר
 קומען פרומע ווונטשן, אינטערעסאנטע טעאָרעטישע באמערקונגען און לעכערלעך
 נישטיקע פראקטישע אויספירן. לעפינס פראָגראם איז די פראָגראם פון מעסיקער אופקלע-
 רונג. ווי א טיפישער אופקלערער, האָפט ער אף אויסערגעוויינטלעכע רעזולטאטן, וואָס
 ס'וועלן געבן די צוואנגמיטלען פון דער מעלוכע, און גלייכצייטיק קומט אויך די טיפיש-
 אופקלערערישע אנטניאָמיע: מע דארף דערציען דאָס פאָלק, ארבעטן פון אינעוויי-
 ניק, די אינטערווענץ פון דער מעלוכע דארף אָנגיין אויסערגעוויינטלעך פאָרויכטיק,
 באדאכט. דאָס טראדיציאָנעלע ייִדנטום קען ניט אופגעריסן ווערן מיט איין פעדער-

שטריך פון אויבן—עס מוז אופגעריסן ווערן דורך א לאנגזאמער קולטור-ארבעט פון אינעווייניק, דורך מאָדערנע שולן, דורכן שאפן מאסקילישע קאדרען, דורך א מאס-קילישער אופקלערונג-ליטעראטור, וואָס זאָל אָבער גלײַכצײַטיק זײַען די טראַדיציע פון א ראמבאם און זײַנס גלײַכן. לעפּינס ליבלינג-געדאנק איז שפּאַרטן די אַרטאָ-דאָקסיע, אונטערשטיצנדיק די מיסנאגדים קעגן די כסידים, און פּאָדערן דערפאר פון זיי שטיצע פאר דער האסקאָלע. ער האָט אָבער מעגאזעס געווען דעם אנטאגאניזם צווישן ביידע פליגלען פון דער ייִדישער אַרטאָדאָקסיע. לעפּין איז, ווייזט אויס, דער ערשטער, וואָס האָט געטראכט, אז דער ווירקזאמסטער מיטל אין קאמף קעגן דער כסי-דישער באוועגונג איז א קעמפערישע סאטירישע האסקאָלע-ליטערא-טור. אזוי ארום האָט לעפּין געבראַכן דעם געכאַט פון מענדעלסאָן און נאפטאָלע הערץ ווייזל. אין קעגנזאץ צו אנדערע ייִדישע שריפטן פון יענער צײַט (אשטייגער פון שימען ווילפאָוויטשעס בראַשור פון 1790) פּאָדערט ניט לעפּין אָפּצושאפן די ייִדישע יוריס-דיקציע. ער האָפט זי פארבעסערן דורכן אינסטיטוט פון לאנדראבינער (פאר וועלכע ס'וועלן פּדער אָדער שפעטער באשטימט ווערן מאָדערנע, אופגעקלערטע ראבינער). אף וויפּל ס'האָט נאָך עקזיסטירט דאן די פּוילישע מעלכע, איז גאנץ נאָרמאל, אז לעפּין אַריענטירט זיך אף אן אופקלערונג-באוועגונג אין פּויליש-שולן מיט דער פּוילישער אונטעריכט-שפראך, טאנאך-איבערזעצונגען אין דער פּוילישער שפראך א. א. ווי ניט לעפּינס בראַשור, ניט אנדערע ענלעכע שריפטן, ניט די גרויסע ייִדן-דיסקר-סיע, ניט די אָפּיציעלע און געהיימע אונטערהאנדלונגען מיט די סײַם-פארטייען און דעם הויף האָבן געהאט ערנסטע פּאָליטישע רעזולטאטן. אין דער קאָנסטיטוציע פון 3 מײ 1791 זײַנען די ייִדן אפּילע ניט דערמאָנט געוואָרן. עס איז, פארקערט, דעקלאַ-רירט געוואָרן, אז בלויז קריסטן קאָנען באקומען דאָס שטאַטישע בירגערעכט. און איברינקס איז אינגיכן אונטערגעגאנגען די „זשעטשפּאַספּאָליטא“, און מיט דער ייִדן-פראגע האָבן זיך אָנגעהויבן באשעפטיקן די אַנפּטיילונג-מעלכעס, יעדע אף איר שטייגער¹⁾

(ווינלעזע האָט ניט לאנג פארעפנטלעכט א באשרייבונג פון א צווייטער פּאָליטישער בראַשור-לע-פינס, וואָס ער האָט געפונען אין דער טארנאָפּאָלער פּערל-ביבליאָטעק (יורא-בלעטער, 1931, נומ. 4—5). עס איז א העפט פון 28 בלאט אין העברייִש, דאָס ראָו קאפיטלען זײַנען ניט פארענדיקט אָדער האלטן בלויז שלאָגוערטער און עטלעכע זאצן. לויט ווינלעזען איז די דאָזיקע ארבעט אן אויסצוג אָדער הויסאָפּע צו לעפּינס פראנצויזישער בראַשור. לויט דער באשרייבונג, האָט ווינלעזען גיט, איז עס אָבער ניט קיין אויסצוג פון דער פראנצויזישער בראַשור, און ס'איז בלויז א סימען, אז ווינלעזע האָט די פראנצויזישע בראַשור קיינמאָל אין די אויגן ניט געזען. ווינלעזע האָט ביכלאָל ניט פארשטאנען דעם העפט, וואָס ער האָט געפונען.

עס איז קלאָר, אז דאָס איז א קאָנצעפט פון א שריפט פארן פירשט טשארטאָריסקי וועגן דער אינפּאָרדענונג פון די ייִדן, וואָס געפינען זיך אין טשארטאָריסקעס גיטער און אין די שטעטלעך, וואָס האָבן צו אים אָנגעהערט. ז. 350 ברענגט ווינלעזע א טשיקאוו-העברייִשן ציטאט פון דעם העפט, וואָס מיר איבערזעצן אים אזוי: „אויך מיטן געלערנטן מוישע דעסער זײַט האָב איך זיך וועגן דעם באראטן; און ער האָט געפונען עטלעכע קלייניקייטן צו באמערקן, אכוין איין זאך, וואָס אף איר איז ער שטארק באשטאנען, נעמלעך: לויט זײַן מיינונג דארף מען איבערגעבן די זאטט פון דעם דאָזיקן איניען (ד. ה. די רעפּאָרמעט. מ. ע.) דעם הויף פון דער סראָע.“ (קלאָר, ס'דארף זײַן „הצר“ און ניט „חצי“). ווינלעזע האָט עס ניט פארשטאנען און איבערגעזעצט „דער מאכט“. לעפּין מיינט אָבער די פארוואלטונג פון פירשטלעכן הויף. וויטער איבערזעצט אויך ווינלעזע פּאָלש: „איך אָבער וויל ניט האָבן מיט זיי קיינע אייסקאָים.“ בעשאס מע דארף איבערזעצן: „איך אָבער זאָל ניט האָבן מיט זיי קיין אייסקאָים.“ ד. ה.

לעפין איז ניט געווען א זעלבשטענדיקער, אָריגינעלער דענקער. זיין פילאָסאָפּיש היפט-ווערק, דער שוין דערמאָנטער „נאכלאס איינעס זאָנדערלינגס צו אבדערא“, איבער וועלכן ער האָט געארבעט קימאט 30 יאָר, איז אין טאָך א קאָמפּליאַציע פון קאָנטן, מענדעלסאָנען און פראַנקליינען. קימאט אלע זיינע געדרוקטע ווערק זיינען איבערזעצונגען אָדער קאָמפּליאַציעס. א היפשע פּאָפּולאַריטעט האָט דערלאנגט זיין פּאָפּולער-מעדיציניש בוך „רפואות העם“ (זשאָלקיעו. 1794, צווייטע אופלאגע לעמבערג 1851, מיט א בילאגע פון דעם ווארשעווער דר. שטודענצקי. די לענינגרא-דער עפנטלעכע ביבליאָטעק פארמאָגט אויך א געקירצטע איבערזעצונג אין יידיש, געדרוקט אין סלאוואַטע, אָן א יאָר), וואָס איז אן איבערזעצונג פון א ווערק פון דעם שווייצאריש-פראַנצויזישן מעדיקער טיסאַ; לעפין האָט דאָס ווערק איבערגעזעצט, ווייזט אויס, פון דעם. דאָס בוך איז אין א קורצער צייט פארשפרייט געוואָרן אין 1000 עקזעמפּליאַרן, א גרויסע צאָל פאר יענע יאָרן. לעפינס „חשבון הנפש“ איז אן עטיק קאָמפּילירט לויט בענדזשאַמען פראַנקלין (לעמבערג, 1809), און אויך דאָס דאָזיקע ווערק האָט געהאט א גרויסן דערפאַלג, און ווי גאָטלאָבער דערציילט, האָבן זיך אין גאליציע און פּאָדאָליע געגרינדעט פאריינען פון יונגעלייט, וואָס האָבן זיך געשטעלט א ציל צו לעבן לויט די עטישע קלאָלים פון „חשבון הנפש“. (פארגל. גאָטלאָבער אין „המגיד“, 1873, נומ. 40 ז. 364). דער מוסערניק ייסראָעל סאלאָנט האָט דאָס ביכל איבערגעדרוקט אין יאָר 1844 אין ווילנע. עס איז אויך געווען פארשפרייט אין קסאוויאָדן (א קסאוויאָד פון „חשבון הנפש“ פארמאָגט צ. ב. די מינסקער מעלוכע-ביבליאָטעק). — לעפינס „מסעות היים“ (זשאָלקיעו, 1818) באשטייט פון צוויי ריזע-באשריבונגען, איבערזעצט פון קאמפּע, דעם פּאָפּוליערן לייטשישן ראָמאַניסט (וואָס האָט אגעוואָרן איבערגעזעצט און איבערגעארבעט אין לייטש אויך דעפּאָס „ראָבינזאָן קרוואָ“).

ביון סאָף גייט מענדעלסאָנס מיינונג, אונטן ניט ווי ווייניגער וויל האָבן, א. ער, לעפין, האָט בעכנין גיט געוואָלט פּאָלגן אפילע מענדעלסאָנס איינע זיך צו פארבינדן מיט דער מאכט. פונקט פארקערט, מענדעלסאָן האָט גע-האלטן, אז די רעפּאָרמעס דארפן ארויסגיין מיקלומערשט בלויז פון דעם פירשט, גיט פון די מאסקיליים (אָדער פון דעם מאסקי' לעפין). מענדעלסאָן, וואָס ס'איז כאַראַקטעריסטיש פאר אים, האָט טאָמיר געפּאָרערט פּאָר-זיכטיקייט, ער האָט געוואָלט, אז די האַסקאַלע זאָל זיך באהאלטן הינטער די פלייצעס פון דער מאכט און די פּריציפּים ווייניגער דארף עס האָבן צום אויספיר: „ער (לעפין) האָט בעכנין גיט געוואָלט פּאָלגן אפילע מענדעלסאָנס איינע זיך צו פארבינדן מיט דער מאכט, ווייל ער האָט געהאלטן, אז יעדע אריינמישונג פון יעווייניקטע איניאַנים פון די קעהילעס וועט מער שאָרן ברענגען ווי נוצן. ער האָט מיט זיין פּינעם כוש ארויסגעפילט, אז די קעהילעס מוזן אָפהיטן זייער אוואַנגאַמען כאַראַקטער. אינדער-עמעסן איז עס דער „פּינער כוש“ און די אידעאָלאָגישע קאוואַנע פונעם ציָאָניסט ווייניגער, גיט פון די מאסקיליים מענדעלסאָן און לעפין. די אופקומענדיקע יידישע ברויזשואויע האָט ווייט גיט געהאט יענע ווא-רעסע באציונג צו די קעהילעס און זייער „אוואַנגאַמיע“, ווי די היינטיקע פּאָליטישע יידישע ברויזשואויע און אירע אַגענטן, די יידישיסטן און דער בונד. אינדערעמעסן האָבן סיי מענדעלסאָן, סיי לעפין גע-האלטן פאר גייט'ק און פאר געווינטשן דאָס אריינמישן זיך פון דער מאכט. ס'האָט זיך נאָר געהאנדלט וועגן טאקטישע פראַגעס (ווי ווייט זאָל גיין די אריינמישונג, די ראָלע פון די מאסקיליים דערביי א, א. ו.), אונטן גיט—צו וואָס פארפאסט דען דאן לעפין די גאנצע בראַשור?

אינדערעמאנט איז, אז לעפין פּאָרערט אין פונקט 60 אונטערשטיצן האנטווערק בא יידן, קעגן דעם קליינהאנדל, וואָס איז אויסגעשטעלט אף צופאלן. ווייניגער גיט אן אויבנופיקע באשריבונג, פון העלכער ס'איז שווער צו דערגיין א טאָלק א גרונטערן ינטערעס דאָס גיט, ווייט אויס, דיראָזיקע בראַשור.

לעפינס ליטערארישע טעטיקייט איז, אלוף, א פאפוליאריזאטערישע, און זיין איי-גנטלעכער אופטו באשטייט אין דעם סטיל און נוסעך פון זינע איבערזעצונגען. לע-פין שטרעבט אריינדרינגען אין די ברייטסטע שיכטן לייענער, און מעמילע פאר-ווארפט ער דעם ביבלישן הילצערניעם העברייש פון די מאסקילים און נעמט אוף אף זיין אַרט דעם א. ג. מישנע-העברייש, שאפט א קונסטפולע פאראפראזע פון דעם לאַמדישן העברייש, וואָס איז דעם דעמלטיקן באַלעבאטישן לייענער געווען נאָענט און פארשטענדלעך, אסאך נעענטער, ווי די ביבליש-מאסקילישע מעליצע. דער-מיט איז פארבונדן אויך זיין אופטו, וואָס ער האָט אים באַגרינדעט אין זיין פראנצויזישער פאליטישער בראַשור: די איבערזעצונג פון דעם „מורה נבוכים“ אין א „ליכטער מישנע-שפראך“ („מורה נבוכים המתורגם ללשון המשנה הקלה והנקה“). וואָס איז דערשינען אין זשאַליקעוו שוין נאָך לעפינס טויט (אנערעך 1832 און ניט פריער פון 1831—וואָרעם אין דער האַקדאָמע פון דעם ארויסגעבער מאָרדכע סוכאסטאווער ווערט שוין דערמאָנט דער טויט פון יאנקעוו שמועל ביק. לויט לעטער-ריסן, המאסף, 1862, ז. 97, דערשיגען 1833). דער „מורה נבוכים“, וואָס איז געווען „די צווייטע מאסקילישע ביבל“, האָט ביז איצט קורטירט אין דער טיבאָנישער שווע-רער און ווייניק פארשטענדלעכער איבערזעצונג. נאָך אין בערלין איז לעפין צוגע-טראַטן איבערפראזירן די טיבאָנישע איבערזעצונג אין א פאפוליערן העבריישן לאַשן, און ס'איז אים געלונגען ארויסצוברענגען א לעבעדיקע, פליסנדיקע פאראפראזע, עס איז אָבער דערשינען בלויז דער ערשטער טייל פון זיין איבערזעצונג.

שוין אין לעפינס ליטערארישער טעטיקייט אין העברייש באַמערקט זיך, אלוף, א דעמאָקראטישער נוסעך, די שטרעבונג צו גיין צום ברייטערן קרייז לייענער און גע-ווינען אים פאר דער האַסקאַלע-אידעאָלאָגיע. ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש איז, ווי לעפין באַגרינדעט זיין אופטו מיטן „רפואות העם“: די גרויסע טעאַרעטישע פאָרשער פון דער מעדיצינישער וויסנשאַפט האָבן געשריבן פאר די באַרימטע דאָקטוירים, וואָס וווינען אין די גרויסע שטעט, און וועמעס קליענטן זינען ריכע לעיט, וואָס ליידן אף פארשיידענע קאָמפליצירטע קראַנקייטן. טיסקאָ האָט אָבער באַשריבן די איינ-פאכע קראַנקייטן פון אַרעמען פאָלק. דערפאר האָט אויך ער, לעפין, זיך געווענדעט צו טיסקאָ בוך, כאַטש ער פארמאָנט ניט די נייטיקע מעדיצינישע בילדונג.

אָבער ווי פאפוליער עס זאָל ניט זיין לעפינס העברייש, איז ער דאָך ניט געווען פארשטענדלעך פאר די גרויסע מאַסן פון יידישע האַרעפאָשיקעס און קליינבירגער-טום. האָט דאָך שוין מוישע מאַרקווע, וואָס האָט קימאט גלייכצייטיק (פאָרעצק, 1790) ארויסגעגעבן זיין רעפּועס-בוך, פארשטאנען, אז מע מוז אים שרייבן אין יידיש, און דער מאַסקיל מאַרקווע געפינט פאר נייטיק זיך צו פארענטפערן: „ווי בלייבט אָבער מיט זייער פראָג, וואָס גאַנצע כעוורוסעס וועלן פּרעגן: פארוואָס האָב איך מיין סיפּער געשריבן אף פּויליש-דייטש (ד. ה. אפן דיאַלעקט פון פּוילישע יידן) און ניט אף לאַשן-קוידעש? איך הייס, עס וועלן זיך זייער ווייניק געפינען, וואָס מיך פארענטפערן וועלן קאָנען. בין איך גענויט אליין מיך צו פארענטפערן. איך זאָג: איך האָב געמוזט שרייבן אף טייטש. וואָרעם איך וויל מיט מיין סיפּער מאַציל זיין קאַמע אליאָפּים מענטשן... ווי קאָן איך שרייבן אף לאַשן-קוידעש? זיי העטן דאָך ניט געקענט אריינזען!“. קלאָר: האָט מען געוואָלט „מאַציל זיין“, ראַטעווען „קאַמע אליאָ-“

פים מענטשן", האָט מען געוואָלט פאר דער האסקאָלע-אידעאָלאָגיע אופהייבן די ברייטסטע מאסן, האָט מען געמוזט אריבערגיין צו דער יידישער שפראך. און לעפּין האָט עס אויסגעצייכנט פארשטאנען. האָט ער דאָך אף זיך אויך גע-קוקט קוידעמקאָל ווי אף א פּראָפּאגאנדיסט, ווי אף א סאָלדאט פון דער האסקאָלע. עס איז ביז גאָר אייגנטימלעך פאר לעפּינען, אז אף זיין יובילעום-פּיערונג אין יאָר 1819 איז ער שאַרף ארויסגעטראַטן קעגן דעם פּילאָסאָף נאכמען קראַכמאַל, בא-שולדיקנדיק אים אין אריסטאָקראטישער אָפּגעשלאָסנקייט, אין קאבינעט-געלערזומא-קייט, וואָס וויל גאָרנישט טאָן פאר דער מאסע (ער איזאָלירט זיין כאַכמע פון זיינע אָרעמע ברידער, וואָס זיצן אין דער פינצטער). „וואָס וואָלט ווערט געווען די זון, ווען זי וואָלט ניט פארשפּרייט אירע שטראַלן? וואָס וואָלט אונדז בליגעטראַגן די נעווייגס, אויב זיי וואָלטן זייער לערע ניט אויסגעדריקט אויך פאר די קיינע אין גייסט, אויב זיי וואָלטן ניט ארומגעגאנגען אין די גאסן און מערק און געשרייען אָן אופהער: קומט, קינדער, הערט זיך צו, האַרַכט, פארנעמט?—און דו, וואָס ס'איז דיר לעכט אופצוקלערן דיין פאָלק פונ דיין קאבינעט, אויב דו וועסט זיך נעמען צו דער פּען... דו באהאלטסט זיך אין דיין הויז און זאָגסט: כ'האָב געזאמלט וויסן! צי האָסטו נאָר פאר זיך אליין געזאמלט וויסן?.. ווי קענסטו אָפּשטיין אין די דאָזיקע שלעכטע צייטן... גיין, מיין האַרץ איז ניט מיט אים... פרעמד איז ער אין מינע אויגן, און איך פארשטיי אים ניט...“ (לויט ראפּאָפּאָרטס באריכט אין „כרם חמד“, 1833 ז. 74—73).

און לעפּין איז קאָנסעקווענט, ווען ער פאָדערט שאפן א ברייט-פארצווייגטע מאסקילישע לייטעראַטור אין דער יידישער שפראך. ער פארפאסט אין דייטש אן „אויפּואַך פאָן דער וויכטיקייט דער פאָלקשריפּטן אין יידישער שפראכע צור אויפ-קלערונג יידישער איינוווינער אין פּוילן“. ליידער האָט זיך דער דאָזיקער טראקטאט לעפּינס ניט אופגעהיט (היסטאָרישע שריפּטן, ז. 814). אָבער ניט נאָר ער אגיטירט פאר יידישע האסקאָלע-שריפּטן, ער טרעט אליין צו שרייבן אזעלכע ווערק. גאָטלעך-בער דערציילט, אז ער האָט אין באר געזען באם מאסקיל מעיער ריין, לעפּינס א טאלמיד, א ריי ווערק לעפּינס אין יידיש:

זיין איבערזעצונג פון „משלי“, וואָס איז דערשינען אין טארנאָפּאָל אין יאָר 1814, און אין מאנוסקריפּט יידישע איבערזעצונגען פון טילים, שיר האשירים, קוי-העלעס—און אויך אן אָריגינעל ווערק: „אויך האָב איך געזען דאָרט א געשריבן סייפער פון רעב מענדל לעפּין „דער ערשטער כאַסיד“, וואָס וואָלט זייער ווערט געווען, עס זאָל זיין געדרוקט און באקאנט אונדזער פאָלק“. און אויך אין א בריוו צו באַדעקן שרייבט גאָטלעך-בער, אז אין פּאָדאָליע זינען פארשפּרייט פיל מאנוס-קריפּטן פון מענדל לעפּין, און צווישן זיי אויך אזא וויכטיקער מאנוסקריפּט, ווי דער „ערשטער כאַסיד“ (גאָטלעך-בער און זיין עפאָכע, ז. 165).

„דער ערשטער כאַסיד“ האָט זיך ליידער אויך ניט אופגעהיט. ווייזט אויס, ס'איז געווען א גרויסע, עפּשער די ערשטע מאָנאָגראפיע וועגן דעם באל-שעמטיוו, דעם גרינדער פון כסידעס. מענדל לעפּין, וואָס איז געבאָרן געוואָרן אין סאטאָנאָו, געלעבט א ריי יאָרן אין מיקאָלאיעו, אלץ שטעטלעך נאָענטע צו מעזשיבוזש, האָט געמוזט גוט קענען די כסידישע סויווע און די נאָך פרישע געשיכטע פון דעם בעשט.

ווייזט אויס נאָך פאר פערלס „מגלה תמירין“, מינאסטאם אין יאָר 1816, האָט לעפּין אָנגעהויבן ארבעטן איבער א סאטירישער שריפט אין העברייש קעגן דער כסידישער סעקטע א. ט. „מחכימת פתי“. וויינלעז האָט געפונען אין דער פערל-ביבליאָטעק דעם קסאוויאד פון אָט דער שריפט—ער איז אָבער ניט פארטיק צום דרוק, ווייל ס'קומען פאָר פיל ליידיקע בלעטלעך, און איך בין מעשאער, אז לעפּין האָט פארוואָרפן זיין סאטיריש ווערק נאָכדעם, ווי זיין טאלמיד פערל האָט מיט זיין הילף און לויט זיינע אָנווייזונגען פארפאסט דעם „מגלה תמירין“ (אנערעך 1817). לעפּינס שריפט האָט ניט געקאָנט אנטשטיין פאר 1815, וואָרעם ס'ווערן אין איר שוין ברייט אויסגענוצט די „שבחי בעש״ט“. לעפּינס סאטירע איז א מין פאָרגייער פון „מגלה תמירין“. וואָרעם אויך לעפּינס אנטייכסידישער פאמפלעט איז פארפאסט אין דער פאָרם פון בריוו, אן איטאליענישער יונגערמאן, וואָס איז אראָפגעקומען אין פּוילן, באשרייבט אין בריוו צו זיינע קרויווים די כסידישע סעקטע, און ס'ווערט אויך געבראכט א קאָרעספאָנדענץ צווישן די כסידים אָשער הענעך און דאָוויד בער און פיל אנדערע. דערבײַ ווערן געבראכט ציטאטעס פון דער גאנצער כסידישער ליטעראטור, און ס'ווערט געוויזן, אז די כסידישע לערעס שטייען אין שארפסטער סטירע צו דער טאלמודיש-רעליגיעזער טראַדיציע. צולעצט קומט אן אָפטיילונג „לקוט שושנים“ מיט פיקאנטעסטע ציטאטעס פון כסידישע ווערק (וויינלעז, ייווא-בלעטער, 1931, 4-5).

דערפון ווערט אָבער קלאָר די פארבינדונג פון לעפּינס אנטייכסידישע שריפטן. (דער ערשטער כאָסיד, אין יידיש, „מחכימת פתי“ אין העברייש) ניט נאָר מיט פערלס „מגלה תמירין“, נאָר אויך מיט דער גרויסער אנאָנימער שריפט אין דער דײַטשישער שפראך איבער דאָס וועזן דער סעקטע כאסידים. אום אירען אייגענען ווערקען געצאָגען. אים יארע 1816, וואָס איז באשטימט געוואָרן דערהויפּט אופצוקלערן איבער כסידעס קריסטלעכע לײַט¹). די צוויי עלטערע יידישע היסטאָריקער—מ. יאָסט און פ. בעער—האָבן באקומען קאָפיעס פון דער דײַטשישער שריפט דורך דער פארמיטלונג פון יויסעף פערל (מיר) איז באקאנט די קאָפיע, וואָס געפּינט זיך אין דער פראנקפורטער שטאָט-ביבליאָטעק). דובנאָוו, וואָס האָט מיטגעטיילט וועגן דער דאָזיקער שריפט (ייווא-בלעטער, 1, 1931, ז. 8), מיינט, אז „די גאנצע שריפט וועגן דער סעקטע כסידים איז א זאמלונג, וואָס איז פארפאסט געוואָרן פון א כעוורע מאסקילים אין טאר-נאָפאָל און לעמבערג, ווי פערל, קראַכמאַל, לײַב מיועס“ (דאָרט, ז. 8). אין קראַכמאַלס בריוו פון 1816 איז טאקע פאראן א כאראקטעריסטיק פון דער כסידישער סעקטע, וואָס שטימט מיט א שטעלע פון דער דערמאָנטער אנאָנימער שריפט.

און דאָך האָט קראַכמאַל קיין שום שײַכעס ניט צו דער דערמאָנטער שריפט. ער האָט די כסידישע באוועגונג און איר געשיכטע גאָר שוואך געקענט, בייס דובנאָוו שרײַבט אליין, אז „ס'איז קאָנטיק, אז דער מעכאבער איז אויסגעוואקסן אין דער דאָזיקער סויווע און איז באקאנט מיט אלע פראָטים“ (ז. 7). פון ווען אָן איז עס קראַכמאַל געוואקסן אין א כסידישער סויווע? א טאָעס איז אויך, ווען דובנאָוו שרײַבט, אז קראַכמאַל האָט דאָן געווינט אין טארנאָפאָל, ער האָט אין 1816 געלעבט אין

¹ עס רעדט זיך צו ב. אין דער האקראָמע פון דער שריפט וועגן „לעווער, וואָס ווייסן ווייניק אָדער באַרניט פון ייִדנטום“.

זשאַלקיעוו. דער ענלעכער ציטאט פון קראַכמאַס בריוו באווייזט בלויז, אז אויך קראַכמאַל האָט געהאט בא זיך א קאַפּיע פון דער אנאַנימער שריפט. גיכער פאר אלץ איז עס טאקע א קאַלעקטיוו ווערק, ווו ס'האָבן אַנטוויקלעט פערל, מענדל לעפּין, וועמען דובנאָוו האָט אינגאנצן פארזען, און אנדערע מאסקיליס, און קוידעם-קאַל לעפּין און פערל. פאראן א האשאַרע, אז דער מעכאכער איז א יונגערמאן ב. ס. (דאָרט, 7), און וויינלעז איז ריכטיק מעשאער, אז דאָס זינען די איניציאַלן פון בעצאלעל שטערן, פערלס הויז-פרינט און סעקרעטאר יענע יאָרן. די האקראַמע ווידער פון דער שריפט שטימט מיט לעפינס קוק אף דער אנטוויקלונג פון דער יידישער רעליגיע און אף כסידעס, אזויווי ער איז פאַרמולירט אין דער פראנצויז-זישער בראַשור. עס איז ווארשיינלעך, אז א גרויסער טייל פון לעפינס, ערשטן כאַסיד" און „מחכימת פתי" איז פארארבעט געוואָרן אין דער אנאַנימער דייטשישער שריפט, און קוידעמקאַל די ביאָגראפישע יעדעס וועגן בעש'ט און זינע טאלמידים. דער אנאליז פון דער כסידישער ליטעראטור געהערט מינאסטאם פערלעך, און שטערן איז עפּשער געווען דער טעכנישער און סטיל-דעקאטער פון גאנצן ווערק.

עס לוינט דאָ צו ברענגען א פאַר כאראקטעריסטישע אויסצוגן פון דעם פאַר-וואָרט צו דער דייטשישער שריפט: „פאַלגנדיקע בלעטער אנטהאלטן א געטרייע שילדערונג פון די פרינציפן און לערעס פון א פאנאטישער סעקטע, וואָס איז אנט-שטאנען אין דער איראעליטישער נאציע אונטערן נאָמען כסידים. איר גרינדער און מוסטער פאר אלע שפעטערדיקע פירער פון דער סעקטע איז געווען א מין געמיש פון סוועדענכאַרג און קאַליאַסטראַ, דאָס הייסט פון וויזיאָנערן און באלמויפּסיס. אנע-רעך אין מעשעך פון א האלבן יאָרהונדערט האָט זיך די דאָזיקע סעקטע פארשפרייט אין אלע פראַווינצן, וואָס האָבן אָנגעהערט צום אמאָליקן קיניגרייך פוילן, אין די פירשטימער מאָדאוויע און וואלאכיע, און פון גאליציע האָט זי זיך אריבערגעכאפט אין אונגארן. מיכויך די דאָזיקע לענדער איז די סעקטע באקאנט קימאט בלויז לויטן נאָמען, און אויך אין די פראַווינצן, ווו זי איז פארשפרייט, האלט ניט פון איר א טייל פון דער נאציע. נעמט מען אָבער אין אכט דעם בריוונדיקן פאַרשריט, וואָס די סעקטע האָט געמאכט אין מעשעך פון 50 יאָר, און די אָנשטעקנדיקע נאטור פון סעקטאנטום, טרוימערן און פאנאטיזם, איז ניט איבערגעטריבן די מיינונג, אז אין ניט גאָר קיין לאנגער צייט וועלן אלע פוילישע יידן געהערן צו דער דאָזיקער סעק-טע... עס לוינט זיך, אלוואָ, נעענטער דערלערנען די סעקטע, און צו דעם צוועק זיי-נען אירע גרונטזאצן און לערעס ציטירט פון אירע אייגענע שריפטן און אף וויפל ס'איז געווען מעגלעך, ווערטלעך געבראכט...”

דערנאָך קומט א געשיכטלעכער איבערבליק איבער דער אנטוויקלונג פון דער יידישער רעליגיע, ווו ס'ווערט פאנאנדערגעוויקלט דער געשיכטלעכער טייל פון לעפינס פראנצויזישער בראַשור. צום סאָף לייענען מיר: „די אין די דאָזיקע בלעטער געשיל-דערטע רעליגיעזע און מאַראלישע פרינציפן זינען ניט מיינונגען פון איינצלנע פאנאסטן, שווינדלער און אָפגענארטע... ניין, דאָס זינען פראקטישע מאקסימעס פון א גרויסער געזעלשאפט, לויט וועלכע זי לעבט, וועלכע זי יארשנט פון פאָטער צום זון, וועלכע זי זאָגט ארויס אין רעדעס, שריפטן און האנדלונגען... איך צווייפל ניט, אז די שריפט וועט האָבן א מענגע קויפער; וואָרעם אויב זי וואָלט אפילע ניט גע-

האט דאָס גליק געפעלן צו ווערן דעם קענער, וועט אָבער די סעקטע געוויס האַלטן פאר נייטיק אופצוקויפן די שריפט, ווי זי האָט עס געטאָן מיט אנדערע ענדלעכע ווערק, און איבער איר איינאַרדענען אן אויטאָדאָפּע. געשריבן אין מאָנאט טישריי 5577, בעשאַס דער גרויסער יערלעכער פּאַרזאַמלונג באַם רעבן נ. נ. אין פּשעמישלאַני, בושעזאַנער קרייז, אין מיזרעך-גאַליציע.

אזוי צי אזוי—די דאָזיקע צוויי אינטערעסאַנטע שריפטן לעפינס, זײַן אָפּהאַנדלונג וועגן דער וויכטיקייט פון א ליטעראַטור אין דער ייִדישער שפּראַך און זײַן מאָנאָ-גראַפיע וועגן באַלשעמטוויו, זײַנען צו אונדז ניט דערגאַנגען. אופגעהיט האָבן זיך בלויז לעפינס טאַנאַך-איבערזעצונגען אין ייִדיש, און דאָס אויך ניט אלע. אין דער-מאָנאַטן בריוו (היסטאָרישע שריפטן, ז. 814) רעכנט אויס לעפּין זײַנע איבערזעצונגען פון מישליי, טילים, קויהעלעס, איעוו, אייכאַ. געדרוקט זײַנען געוואָרן בלויז מישליי און קויהעלעס. אלע אנדערע זײַנען, ווייזט אויס, פאַרפאַלן געוואָרן.

אין זײַן פּראַנציוזישער בראַשור האָט לעפּין געפּאָדערט טאַנאַך-איבערזעצונגען אין פּויליש—א ליאַגישע פּאָדערונג פון א בורזשואַזן אופקלערער, וואָס פּאַסט צו דעם מענדעלסאָנישן אופטו צו די פּוילישע באַדינגונגען. די מאַסקילישע טאַנאַך-איבערזעצונגען האָבן, ווי מיר ווייסן שוין, געהאַט צוויי צילן: 1. קעגנשטעלן דעם טאַנאַך דער טאַלמודישער טראַדיציע. 2. שאַפן א מעגלעכקייט אויסצולערנען דורך דער טאַנאַך-איבערזעצונג די לאַנדשפּראַך. מיטן אונטערגאַנג פון דער פּוילישער מעלכע, באַ דער ניטקלאָרער ווייטערדיקער מעלכישער פּערספּעקטיוו פון די פּוילישע לענדער אין צוזאַמענהאַנג מיט די נאַפּאָלעאַנישע מיליטאַרעס, איז אָפּגעפאַלן דער צווייטער מאָטיוו. אין לעפינס טאַנאַך-איבערזעצונגען איז שוין דער שווער-פּונקט אריבערגעגאַנגען אפן טאַנאַך אלײן, און עס איז ביז גאָר כאַראַקטעריסטיש, אז לעפּין קלײַבט אויס צום איבערזעצן קוידעמקאַל די פּילאָסאָפּישע טיילן פון טאַנאַך, וואָס שטימט מיטן ראַציאָנאַליזם און מאַראַל-לאָזונג פון דער האַסקאַלע. „מישליי“, „קויהעלעס“, „איעוו“ דאַרפן פאַרינטערעסירן דעם פּאָלק-מענטש מיט פּילאַ-סאָפּישע פּראָבלעמען און צופירן אים אזוי ארום צום „מורה נבוכים“, צום ראַמבאַם און שפּעטער צו מענדעלסאָנען און דער אופקלערונג. עס איז פאַלש, ווען די ייִדישיסטן באַטראַכטן לעפינען ווי אַן אָנהענגער פון „ייִדיש צוליב ייִדיש“. ער איז געווען א טיפּישער בורזשואַזער מאַסקיל, און ייִדיש איז באַ אים בלויז א מיטל פאַרן ציל, און אין דעם פאַל פון זײַנע טאַנאַך-איבערזעצונגען, א מיטל אופצולעבן דעם לײַמעד פון טאַנאַך, ביכדיי אים קעגנשטעלן סײַ דעם זינלאָזן פּילפּל פון די טאַלמודיסטן, סײַ דער זינלאָזער מיסטיק פון די כּסידים.

אן אנדער זאַך איז, אז לעפינס אופטו האָט געשאַפן א גאַנצע שול און געהאַט ווייטגייענדיקע רעזולטאַטן. ווען די בערלינער האַסקאַלע האָט געוואָלט נאָך איר ביטע-דער מאַפּאָלע זוכן א וועג צו די מאַסן, האָט זי אין דער פּערזאָן פון אייכלען גע-פּריידיקט ייִדיש-דייטש, ד. ה. דײַטש אין ייִדישע אויסעס. אין די רוסיש-פּוילישע באַדינגונגען איז עס געווען אומגעלעך, — דאָ וואָלט מען אַזעלכע שריפטן ביכלאַל זיט פאַרשטאַנען. און לעפּין ווענדעט זיך צום פּאָלק-ייִדיש, ווי עס רעדט אים דער

האמוין, צו א יידיש, וואָס ווערט גיט סטיליזירט, פארליטערעארישט, נאָר געגעב קימאט אזוי, ווי ער ווערט גענוצט אין דער רייזשפראך פון דער מאסע. און דאָס איז געוואָרן דער קאנאָן פאר א ריי האסקאָלע-שרייבער, אשטייגער פאר לעווינ-זאָנען, אקסענפעלדן, פישלזאָן, גאָטלאָבערן, לינעצקען, רייטמאנען, פינקעלשטיינען א. א. וו. און אגעו זיינען צוליב די זעלביקע מאָטיוון די דאָזיקע אלע ווערק א גע-וואלטיקער אויצער פארן שפראך-היסטאָריקער. שטרעבנדיק וואָס געענטער צוצוקומען צו דער קליינבירגערלעכער מאסע, שטרעבנדיק צו דער גרעסט מעגלעכער פאָפּולאַ-ריזאציע, נוצט לעפּין א ריזיקע צאָל סלאוויזמען, פאָלקריידענישן, ווערטלעך, און „פראָפּאגאנדע“ אף אזא מין אויפן דעם טאנאך, אונטערשטרייכט די וועלטלעכקייט פון די באהאנדלטע מאטעריעס.

לעפּין נוצט אין „קויהעלעס“ אועלכע סלאוויזמען, ווי: האָרעוואניע, דערהאָרע-ווען זיך, זיך מאָראָטשען, קלאָפּאָט, ראנדזשען, פריקרע, בידנע, הוליען, פילנעווען, ספּאַראַנדזשען, ריטשקעלעך, סטאדע, קאָליסקעס, טילקאָ, פראצע, פראוודע, אָפּ-פריקען, אָפּאנעווען, אימישנע, הולטיסטווע, הולטיי, ראבעווען, פריהאָרשטשעס, קליטקע, זאסילקע, קיידאנעס, מאָרדעווען, סליד, וואקעווען (פון פוילישן, לאטיין—vacare (פוסטעווען), איינטיכעמירן, סטאָראָזש, פלוט, אוקאז, זארעז, אָדוואזשען, וואנדערעווען, דוך (גייסט), א. א. וו. ער נוצט קעסיידער די פארקירצונגען פון ריידי-לאָשן, און שרייבט: האָבין (האָב איך), סיו, דערגייטעס (דערגייט עס), האָמין, האָמיר, סי שוין (ס'איז שוין), אישוין, אָדאָס, א. א. וו. פאר „ארבעטער“ נוצט ער קעסיידער די פאָרם „ארבעטאָרער“ (קאפיטל 3, 19, קאפ. 5, 11), וואָס ווערט אדהאיעס גענוצט באם יידישן ארבעטער אין פוילן. ער גייט אָפּט אריבער פון אן איבערזעצונג צו א פאראפראזע. „צדיק אובד בצדקו“ (7, 15) איבערזעצט ער צ. ב. „אן ערלעכער רייסט קריע מיט זיין ערלעכקייט“. אן אויסערגעוויינטלעכע לעבעדי-קייט גיט צו זיין איבערזעצונג די פאָרם פון ארגומענטירונג, ווי זי ווערט גענוצט אין דער רייזשפראך: „אָפּטמאָל וועט זיך א זאך מיטגעבן, וואָס מע זאָגט: אָ ווא, אָדאָס אישוין יאָ שפּאַגלני! סי לוי האָיאָ, סישוין, אמאָל אויך אזוי געווען“ (1, 10). „נאָ, היינט זשע האָבן מיר ווידער אזוי געטראכט אין מיר... מיילע, וואָזשע האָבין דאָ היינט אזוי אויסגעקליגט בעסערס? (2, 15), כ'האָב פראוודע אליין גע-זען...“ (2, 13). „טאָ זשע אוואדע, ווער זאָל דען עסן און ווער זאָל דען געניסן, אז גיט איך?“ (2, 25). „וואָזשע קומט היינט דען דעם ארבעטאָרער דרויס וואָס ער האָרעוועט?“ (3, 9). „אזוי קענען זיך די צוויי אקעגנשטעלן, מיקאָלשקען אז אין דריי...“ (4, 12). „אין לוי יעהיי (עלעהיי) ער וואָלט געווען געלעבט טויזנט יאָר...“ (6, 6). „אזוי האָב איך אין פלוג געמינט...“ (8, 16). „האָב אָבער מיך צום שפיץ דערקלערט... ניין, ער וועט פאק נישט וויסן“ (8, 17).

און אָט זיינען ענלעכע מוסטערן פון „משלי“: „וועלכע קלוג איז צישן ווייבער, די האָט איספּאַראַנדזשעט איר הויז, און א שלימעזאָליניצע איספּאַסטאַשעט נאָך מיט אירע אייגענע הענט“ (1, 14). „זעט זשע, אסוואָר האָב אייך גערופן און איר האָט גיט געוואָלט“ (1, 24). „וואָרן די פארשייטקייט פון פּסאַים דערהארגעט זיי, און דאָס בעספעטשנעקייט פון קלוגיטשקע ברענגט אין דער העל אריין“ (1, 23). „אבי די כורווע וועט דיר נישמען אין הארץ אריינקומען“ (2, 10). אזוינע, וואָס לאָזן

אומישנ'ז פארבי' דעם טראקט פון ייזשער, ארומצויגן מיט פינצטערע שטעזשקעס" (13-2). „וכל נתיבותיה שלום" (3, 17) זעצט לעפין איבער: „אלע אירע אינטערעסעס ספאָקאָינעקייט" ... „אָ, ווי וועסטו רעווען דערנאָך, אז עס וועט געזעצט ווערן דיין לייב און לעבן" ... (11, 5). „אז באלד ביניך פארפאלן געוואָרן אין אלעס ביזן, אינ' מיטן צישן לאַנד און לייט" (14, 5). „א פּיסקאטע איסי (איז זי), א בעסטע, אינדערהיים קענען זיך נישט אַינהאלטן אירע פּיס" (11, 7). „אז ער האָט רעפּרעזענט די הימלען פון אויבן, געמאַצטעוועט די קוואַלן פון טהאַם" (8, 28). „א נאריש ווייב מרוקעט עפעס שטום און ווייסט אליין נישט וואָס" (13, 1). „עס איז א קאטאָוועסל בא א נאר צוטאָן א דראבסקע שטיק" (10, 23). „איין איישעס כאַל איר א קרוין צו איר מאן, און אזוי ווי א גאַשטיק אין זינע לידער איז א שאַפּלע" (12, 4). „א בלאזען איז דער וויין, מעד א בלאַמוט, ווער סע זאבאוועט זיך דערמיט קען נישט באם רעכטן סייכל בלעבן" (20, 1). „א נאפּקע איז ווי א טיפּער גרוב, און ווי א קערניצע פון שלימאזל איז א פרעמדע געקייט" (27, 28).

לעפינס ארבעט איבער „קויהעלעס" קען איצט שוין גענוי אויסגעפאַרשט ווערן אפן סמאך פון צוויי טעקסטן: דעם דרוק פון יאָר 1873, אָדעס, און פון א קסאוור-יאד פון 1819, וועלכן וויינלעז האָט געפונען אין דער פּערל-ביבליאָטעק אין טאר-נאַפּאָל (רעפּראָדוצירט 1930 דורכן ייִו'א אין ווילנע). ביידע טעקסטן שטעלן פאַר פארשיידענע וואַריאַנטן פון לעפינס איבערזעצונג. דער טארנאַפּאָלער מאַנוסקריפּט איז ניט געשריבן דורך לעפינען גופע, ס'איז א קאָפּיע פון א טאַלמיד אָדער מעקר-רעו, געמאַכט פון לעפינס אַריגינאַל-טעקסט. ביפראט זינען גרויס די דיפּערענצן אין דעם העברייִשן קאָמענטאר. די אונטערשיידן צווישן ביידע טעקסטן דערקלערן זיך ערשטנס דערמיט, וואָס אין מעשעך פון יאָרן האָט לעפּין אליין איבערגעארבעט און קאַרעגירט זיין איבערזעצונג פון קויהעלעס, וואָס איז בא אים פארטיק געוואָרן אין גרונט נאָך אין די אכציקער יאָרן פון 18-טן יאָרהונדערט, מינאסטאם אין זיין בערלינער צייט, וואָרעם זי ווערט שוין דערמאָנט אין דער האסקאָמע פון סאַטאַ-נאָווער ראָוו אף זיין „מודע לבניה", און די דאָזיקע האסקאָמע איז דאטירט 1788. צווייטנס האָבן כארי און ריך, די ארויסגעבער פון דעם דרוק פון יאָר 1878, שוין ניט פארשטאנען לעפינס א ריי אויסדרוקן און צייטנווייזן מאָדערניזירט די שפראך, און ביפראט דעם אויסלייג. ווערטפולער איז אלוזא דער וויינלעז-מאנוסקריפּט, וואָס גיט א מער אויטענטישן טעקסט, היט אויך אַפּ געטרייער, נאַטירלעך אין די ראמען פון לעפינס אַרטאָגראפיע, — לעפינס אויסשפראך. אגעוו איז „משלי", וואָס איז צוגעגרייט געוואָרן צום דרוק דורך לעפינען אליין, נאָענט שפראכלעך אין אַרטאָ-גראפיש צום וויינלעז-טעקסט און ניט צום דרוק פון 1873.

לעפינס טאנאך-איבערזעצונגען אין יידיש האָבן געבראַכט צו דער ערשטער גרויסער דיסקוסיע אין מאסקילישן לאַגער וועגן דער ראָל פון דער יידישער שפראך, אירע פּערספּעקטיוון און די באציונג צו איר. לעפינס קוק אף יידיש, ווי אף א שפראך, אף וועלכער עס דארף געשאפן ווערן א מאסקילישע פּאָפּאגאנדע-ליטע-ראטור, האָט אָנגעטראָפּן אף א שארפן ווידערשטאַנד מיצאד א טייל מאסקילים, וואָס

האָבן זיך געהאלטן באַם בוכשטאב פון דער טראַדיציע פון דער בערלינער האַסקאַלע מיט מענדעלסאָנען אין דער שפּיץ. אין יאָר 1814 פאַרפאַסט דער מאַסקילע טעוויע גוטמאַן פעדער (געב. ארום 1760—געשטאָרבן 1817 אין טאַרנאָפּאָל) אַ שאַרפן פאַמ-פלעט קעגן דער דאָזיקער איבערזעצונג א. ט. "קול מחצצים". פעדער איז געווען אַ טשיקאווע פּערזענלעכקייט, אן אַרעמער, וואַנדערנדיקער מאַסקילע, — אַ שטאַרער, פאַרגליווערטער פאַנאַטיקער פון דער האַסקאַלע-באוועגונג, וואָס ער האָט אופּגע-נומען אַף אַ באַגרענעצטן און פּלאַכן אויפן. האַסקאַלע איז פאַר אים געווען העב-רייטער דיקדעק, בעיער, טאַנאַכישע מעליצעס, — אַלואָ, גראָד דאָס אָפּגעשטאַנענע אין דער האַסקאַלע, איר פאַרשפּעטיקטער און זקיינישער הומאַניזם, אָבער ניט דאָס נייע, אופּרייסעריש-אופּקלערערישע אין איר. מיט לעפינען האָט ער געהאַט איין גע-מיינזאַמען שטריך, — אויך ער איז געווען אַ פּראָפּאַגאַנדיסט, אן אַרומוואַנדערנדיקער סאָלדאַט פון דער האַסקאַלע (ווי ער האָט זי פאַרשטאַנען), אָבער פון אַסאַך אַ ני-דעריקערן גראַד. געבאָרן אין פּשעדיבאָזש, קראָקעווער קאַנט (און עפּשער אין פעט-ראָקאַוו; אין המאַסך, 1788, טבּה, היסט ער: טעוויע גוטמאַן פון פּיעטראָקאַוו), האָט ער אַרומגעבאַלענקט איבער גאַליצישע שטעט און שטעטלעך, איבער פּרייסן, שפּע-טער איבער וואָלין און פּוילן, — מיר געפינען אים אין די פּוילישע שטעט פּיעטראָקאַוו און כעלם, אין פּרייסישן פּראַנקפורט — אָדער (וע זיין "להט החרב", 1804), אין פּויונער קעמפן, אין וואָלדאַרקע און בערדיטשעוו אין וואָלין, אין בראָד און טאַרנאָפּאָל. ער איז געווען אַ ביטערער עווענע און אויסגעפרוּווט קאַלערליי פאַרנאָסעס, — אין דער יוגנט געווען אַ סויכער, שפּעטער אַ מעלאַמעד, אַ כאַזן, אַ סויפּער, אַ קאַרעקטער, — געווען שטאַרק פאַרפּאָלגט באַ דער אָרטאָדאָקסיע, און ס'האַט אים געראטעוועט בלויז דער שוץ פון כעלעמער ראָוו יעהוּישוע העש"ל און פונעם מאַסקילישן מעצענאַט דעם גוויר מאָרדכע קאַלמען האַלפּערסאָן. ער האָט געשריבן לידער מיט אַ צופּע-ליקן כאַראַקטער, אויך סאַטירישע זאַכן (אַ שטייגער "זהר חדש לפּורים", קעגן כּסי-דעס), אַ נאָמען האָט ער זיך אָבער דערוואָרבן מיט זיינע גראַמאַטישע פּאַרשונגען ("להט החרב המתהפּכת לשמור דרך עץ החיים", 1804, צווייטע אופּלאַגע ווילנע 1866).

זיין "להט החרב" איז אַ שאַרפּער פאַמפּלעט, פּול מיט זילזולים, קעגן אַרן האַלע וואָלפּסאָן, דעם אווטער פון "לייכטזין און פּרעמעליי", צוליב זיין בעיער אַף "מלכים" און צווישן אַנדערע באַשולדיקט פעדער וואָלפּסאָנען, אַז "ער זיצט אפּן פּלייטשטאַפּ און נעמט אַרום אַ פּרעמדע, באַנאַכט גייט ער אין טעאַטער, און אינדערפרי שפּאַט ער פון רעליגיע" ("בשבתך על סיר הַבשר ותחבק חיק נכריה, לעת ערב תעלה במוט ישחק. בבקר השכם לכל דת תשחק"). עפּשער איז עס אויך אן אַנצוהערעניש אַף וואָלפּסאָנס קאַמעדיע. צום סאָף פון ביכעלע קומט אויך אַ פּאָלעמיק מיט ייִצכאַק סאַטאַנאווער. אַף די מאַסקילים פון זיין צייט האָט דער דאָזיקער פאַמפּלעט געמאַכט אַ גרויסן איַנדרוק. אפּילע ביק, פעדערס אָפּאַנענט, רעדט וועגן אים ווי וועגן אַ יו-רעש פון דעם גרויסן גראַמאַטיקער בען-זיוו: "מעט ששקעה שמש בן זאב, זרחה שמש טוביה", זינט ס'איז פאַרגאַנגען די זון פון בען-זיוו, האָט אופּגעשיינט טעוויעס זון" (כּרם חמד, ב. 1, 90).

אַטאָ דער באַגרענעצטער דיקדעק-מאַסקילע איז עס אַרויס אין קאַמף קעגן לעפינען אין זיין פאַמפּלעט "קול מחצצים". פעדער פאַלט אָן ניט נאָר אַף לעפינס מיטלי-

איבערזעצונג, נאָר אויך אף די אנדערע פאָלקטימלעכע ווערק לעפינס, „רפואות העם“ און „השבון הנפש“, וואָס זײַנען געשריבן אין העברייִש—ד.ה., פּעדער באקעמפט די עצעם ריכטונג לעפינס, זײַן פּאָליטיק צו גיין צו דער מאסע פון קליינבירגערטום, ביכדי צו געווינען זי פאר דער האסקאָלע־אידעאָלאָגיע: „לֹו שֵׁם בְּשֵׁרֶשֶׁת סִפְרִים, לְלַמַּד דַּעַת בְּעוֹרִים לְעוֹרִים, רְפוּאֵת הַנֶּפֶשׁ (!) וְהַעֲתַקְתָּ מִשְׁלֵי זַחֲשָׁבֵן הַנֶּפֶשׁ, אֵת כּוֹלָם יִשָּׂא רוּחַ יִגְרֹשׁוּ טִיט וּרְפֵשׁ... לֹא לְעוֹר וְלֹא לְהוֹעִיל אֶךְ לְתוֹהוּ נִבְרָאוּ.“ ווייטער קלאָגט פּעדער, אז לעפּין האָט פּארלאָזן די שיינע דײַטשישע שפּראך, און דאָס טוט א מענטש, וואָס שרײַבט שײַן דײַטש, פּראנצויזיש און א טאַלימד פון מוישע מענדעלסאָן! ווי דארף קלאָגן אייכל, וואָס האָט מיט פיל מי איבערזעצט מישליי אין רײַן דײַטש? ער ניט אן אייצע לעפינען צוזאמענצוקלאַיבן די עקזעמפּליאַרן פון זײַן מישליי און זיי באַגראַפֿן אָדער פּאַרברענען.

דאָ ערשט הייבט זיך אָן דער עצעם פּאַמפּלעט: „א געשפּרעך אף יענער וועלט“ (שיחה באַרץ החיים), וווּ מענדעלסאָן זיצט אף א „כסא“ און זײַן האַרץ איז פּאַרטאָן אין וויסנשאפטלעכע פּאַרשונגען, ס'קומט אָן ווייזל מיט א געזאנג, קושט זיך מיט מענדעלסאָנען, ס'באווייזט זיך א צאָרנדיקער אייכל און הייבט אָף א באשולדיג־קונג־אַקט קעגן לעפינס ייִדישער איבערזעצונג, ס'באווייזן זיך יועל בריִל און דער גראמאַטיקער בען־זיוו, וואָס לײַענט פּאַר ווי א פּראָבע פּאָלגנדיקע פּסוקים פון לעפינס איבערזעצונג:

„אסאך פּאָלק איז שײַן פּאַר א מײלעך, ווינציק פּאָלק איז א שלימאזל אפן פּאַריזל“.

„א קלוגע אישע בויט א הויז, א שלימעזאלניצע פּיסטאַשעט דאָס הויז“.

„א קלוגער קויפט זיך ספּאַסאַבעס“.

דעם געשפּרעך פּאַרענדיקט מענדעלסאָן, וואָס טרייסט זײַנע טאַלימדיים, אז עס זײַנען געבליבן כאַטאַמיים, „וואָס רײַדן א רײַנע שפּראך און פּאָלגן אונדז נאָך“, און, אז בלויז שפּאַט דערווארט די דאָזיקע „עמקי שפה ועלגי לשון“.

א קאַפּיע פון זײַן פּאַמפּלעט האָט פּעדער אריבערגעשיקט צו די גאַליצישע מאס־קילים פון בערדיטשעוו, וווּ ער האָט דאן געוויינט, נאָך אײדער זײַן שריפט איז גע־דרוקט געוואָרן. דער פּאַמפּלעט האָט ארויסגערופן א געוואלטיקע אופּרעגונג צווישן די גאַליצישע מאסקילים. מען איז ארויס אין א געשלאָסענעם פּראָגנט קעגן פּעדערן, אפּילע יענע מאסקילים, וואָס האָבן, אין טאָך, פּרינציפּיעל גאַרניט געהאַט קעגן פּעדערס שטעלונג.

דאָ האָט זיך אָבער געהאַנדלט וועגן אן אָנגריף קעגן דעם דעמלטיקן פירער און נעסטאָר פון דער גאַליצישער האסקאָלע, און ס'זײַנען מאַביליזירט געוואָרן קעגן פּעדערן אלע מיטלען און די פּאַרשיידנסטע מענטשן. אזוי צ. ב. האָט זיך אופֿ־געײט אין לעווינאָנס פּאַפּירן אן עפּיגראם קעגן פּעדערן („אשכל הסופר“). ווארשע 1890, ז. 11), וווּ לעווינאָן לאַכט אויס פּעדערן, ווי א ליבהאַבער פון וויין און בראַנפן, און לעווינאָן גיט צו א באַמערקונג: „כ'האָב פּאַרפּאַסט דאָס דאָזיקע לײַד צויליב צו טאָן מײַן פּרינטי דעם געלערנטן מאסקיל לעפּין פון סאַטאַנאָוו, און די סיבע איז באַקאַנט די מאסקילים פון אונדזער צײַט. דאָס לײַד האָב איך פּאַרפּאַסט אין

דער שטאָט ראדזיוויל 1816, אף דער ביטע פון מיין ליבן פריינט יאנקעו שמועל ביק פון בראָד.¹ אָט איז לעווינזאָנס עפיגראם:

אחי, ראו גבר יהיר	פערער: עט שמך.	פערער: דמן גאָמען איז פערער.
כי ימלא זין ושכר פניהו	גם כעט לשונך,	ווי א פוער איז אויך דמן צונג,
יאמר: ראו, כי אני הוא!	עט אם בו דיו אין,	ע פערער קאָן אָן טינט ניט
לשונך עט סופר מהירו!	כתוב בל יוכל כי רק!	שריבן, און אויך בא דיר אָן
	גם אתה באין יין	זימן קלעפט זיך צו דמן צונג צום
	לשונך אל חכך דבק!	גומען ² .

אויך פערער באקלאָגט זיך אין זיין ענטפער צו ביקן אף פארשיידענע ניטפאר-דינטע שיקאנעס און נעגישעס. עס האָט זיך אנטוויקלט אָבער אין צוזאמענהאנג מיט פעזערס פאמפלעט אויך א פרינציפיעלע דיסקוסיע וועגן דער ראָל און צוקונפט פון דער יידישער שפראך, ווי עס איז צום ערשטן מאָל געקומען צום וואָרט די קליינבירגערלעכע ריכטונג אין דעם דעמלטיקן געזעלשאפטלעכן געדאנק. איר ערשטער פאָרשטייער איז געווען דער בראָדער יאנקעו שמועל ביק (געבאָרן אנערעך 1770, געשטאָרבן 1831 אין בראָד), איינער פון לעפינס נאָענטסטע פריינט. נאָך לעפינס טויט האָט ער צ. ב. צוגעגרייט די אויסגאבע פון לעפינס איבערגעבליבענע קסאָוים, ביפראט פון זיין „מורה נבוכים“, איז אָבער געשטאָרבן אין דער כאַלערע-מאגייפע פון 1831, און די אויסגאבע האָט איבערגענומען מאָרדכע סוכאסטאווער; איינער פון די מעצענאטן, וואָס האָט פינאנסירט סוכאסטאווערס אויסגאבע פון לעפינס „מורה נבוכים“, איז געווען ביקס איידעם אויזער ראָטענבערג. באקענענדיק זיך מיט פערערס „קול מחצנים“, פארפאסט ער צו אים א בריוו (דאטירט 1 יאנוואר 1815 י. געדרוקט אין „כרם חמד“, 1833. גומ. 28. פערערס ענטפער דאָרט, נומ. 29, דאטירט 30-טן אפרעל 1815; דער בריוו איז 3 כאדאָשים געגאנגען צו פערערן). ביק נוצט די פארשיידנסטע ארגומענטן, ביכדיי אָפּווענדענן פערערן פון צו פובליקירן זיין פאמפלעט קעגן לעפינען. ביק הייבט אָן מיט קאָמפלימענטן פאר פערערס פרינ-ערדיקע שריפטן, זאָגט אָבער גלייך אָן, אז ער וועט זיך שטרענג מישפעטן מיט אים אין דעם דאָזיקן בריוו („אדבר אתך משפטים במכתב הזה“), און גייט גלייך איבער צום איינען, צום „קול מחצנים“, וואָס איז א ביבליאָדיקער פאמפלעט אף לעפינס שריפטן, און טייקעף קומט א דראָנג: „אויב דו וועסט אָפּדרוקן דעם דאָזיקן פאמפלעט, קענען פון אים ארויסקומען רעוולטאטן פארשיידענע, צווישן זיי שעדלעכע פאר דיר, טייערער מאן“ (וואס תוציא השנינה הזאת לאור בדפוס, המסורבים ממנה רבים יוכלו להיות, ומהם מזיקים לך, איש יקר). ער מאכט דאן אופמערקזאם, אז יידישע שרייבער קענען ניט געגלייכן ווערן צו די שרייבער פון אנדערע פעלקער; יענע זיינען פיל אין דער צאָל, לעבן א רויקן לעבן, בעשאס די יידישע שרייבער זיינען אין א קליינער צאָל, מע רוידעפט זיי, זיי לעבן אין דאכקעס, און אויב מע וועט זיי נאָך שאַרף קריטיקירן, וועט פון זיי ווערן א טעל. און צי ווייסט דען ניט, פערער, אז מענדל לעפינען האָבן זינע ווערק געקאָסט אסאך מי, געזונט, רו און פארמעגן? אגעו דארף דאָך פערער וויסן, אז לעפין האָט זיך דערוואָרבן אסאך פריינט, אָנגעזעענע יידן און קריסטן, צווישן זיי פירשטן¹, וואָס וועלן דאָך באשטימט

¹ געמיינט ווערט טשארטאָריסקי א. א.

ניט שוויגן און נעקאמע נעמען פאר זיין כארפע)... צו וואָס דארף זיך אלזאָ פּעדער אויסשטעלן אף אזא געפאר? און ווי קען פּעדער אָנפאלן אף לעפינס ווערק, בייס „רפואות העם“ איז איבערזעצט אין אלע אייראָפּעיִשע שפּראַכן, און מענדעלסאָן אליין האָט געלויבט די דאָזיקע איבערזעצונג לעפינס, און „השבון הנפש“ איז ווידער אן איבערזעצונג פון דער ווונדערבארער סיסטעם פון דעם פּילאָסאָף פּראַנקלין.

איצט וועגן דער איבערזעצונג פון מישליי אין ייִדיש. „עס האָט דיכ פּאַרדראָסן די שפּראַך, אין וועלכער לעפּין האָט איבערגעזעצט מישליי, און דו פּאַרגלייכסט זי צום קוויטשען פון פּויגלעך און צום רעווען פון בעהיימעס און כאיעס. דערמאָן זיך, מיין פּרזינט, אז אין איר האָבן גערעדט אונדזערע עלטערן און זיידעס אין פּוילן זינט 400 יאָר, עס האָבן אף איר גערעדט, געדענקט און געדארשנט די געווינים, דער באַך, דער ראַמאָ און דער שאַך, אין דעם לאַשן האָבן מיר געהערט רעדן דעם וויל-נער גאַען. דער געלערנטער פּאַבראָ אין זיין „געאָגראַפיע“ (האלע 1815) ציילט די שפּראַך צווישן די טעכטער פון דער דייַטשישער שפּראַך... אין דער לעבעדיקער שטאָט ווין גייט נאָך איצט ארויס יעדע וואָך א צייַטונג אין דער שפּראַך פון עסט-רייכישע פּויערן און אַרעמשאפט, וואָס הייסט: בריוו פון אייפּלדויער צו זיין פעטער אין קראָקע... און אוואדע איז אזא אופטו וויכטיק פאר די ייִדן, וואָס זיינען פאַר-וואַרפן אין אוקראַינע און קענען ניט ליינען ביכער, וואָס זיינען געשריבן אין אן אנדערער שפּראַך. אזוי טוען די געלערנטע פון יעדן פּאָלק, וואָס ווילן גוטס טאָן מיט מענטשן, וואָס ברויכן זייער הילף, און אָט דאָס הייסט אָפּגעדינט, ווייל די פּויערן האָרעווען מיט זייער שווייס, ביכדיי אָנגרייטן שפּייז פאר דער אינטעליגענץ, איז ווידער דער יושער, אז די געלערנטע זאָלן דערנערן זייער גייסט און שפּייזן זייער סיכל אין אזא לאַשן און אף אזא אויפן, וואָס זיי זאָלן קענען פאַרשטיין... און זאָלן ניט בעכינעם זיך מעפּאַרנעס זיין פון פרעמדער פּראצע.“ ווייטער דער-ווויזט ביק, אז אוועלכע שפּראַכן, ווי ענגליש און פּראַנצויזיש, זיינען געמישטע שפּראַכן, געמישט פון דייַטש, גאַטיש (קעלטיש), לאַטיין און גריכיש, און אז דורך אָנשטרענגונגען פון געלערנטע אין מעשעך פון 300 יאָר זיינען זיי פאַרפּולקאָמט געוואָרן ביון איצטיקן צושטאַנד; אז דייַטש איז מיט הונדערט יאָר צוריק געשטאַ-נען אף א נידעריקער שטופע, אז רוסיש איז מיט 80 יאָר צוריק געווען א שפּראַך בלויז פון פּויערן, און אזוי איז מיט יעדער שפּראַך, אשטייגער אויך מיט לאַטיין און גריכיש. דער האַמוין איז בא יעדן פּאָלק דער גרונטלייגער פון דער שפּראַך, און אלע שפּראַכן זיינען לעכאטכילע שטאַלפּעריק, אָן שיינקנט און פּאַרם, און בלויז די פּילאָסאָפּן מאַכן פון אָט דעם מאַטעריאַל א ווונדערבארע פּאַרם און א פּרעכטיקע זאך. — ענדלעך, אויב פּעדערן געפּעלט ניט די איבערזעצונג, צו וואָס די זיילזיס, וואָס האָבן קיין שום שייכעס ניט צו דער עצעם קריטיק? די אונטערשטע שורע איז, — „ניט גוט האָסטו געטאָן, מיין ברודער!... שרייב אָן צו מענדל סאַטאַנאווער און בעט בא אים אנטשולדיקונג פאר דער באליידיקונג...“

פּעדערס טשוווע איז ניט ווייניקער טשיקאווע. פּעדער האלט זיך גאַנץ טראַציק, און ער פרעגט איראַניש, וואָס זיינען אזוי פאַרציטערט געוואָרן לעפּין און זיינע פּרזינט צוליב א נישטיקער שרליפט פון א קליינעם מענטשן? לעפּין איז דאָך מער-

דעלסאָנס א טאלמיד, דער איצטיקער פירער פון די מאסקילים, א מענטש אָן פא-
 כעד, וואָס איז ער איצטער געוואָרן דער לערער פון אלטע וויבער, און אין
 זיין מויל איז די לעכערלעכע שפראך? פעדער ווארפט אָפּ די באשולדיקונג, אז ער
 איז א פערזענלעכער סוינע לעפינס, פארקערט, לעפיין האָט אים זינט זיין (פעדערס)
 יוגנט געהאָדעוועט ווי א פאָטער. ער איז ארויסגעטראָטן בלויז קעגן לעפינס
 איבערזעצונג, וואָרעם כאנפענען קאָן ער ניט, און ביק ווייסט דאָך אליין, אז קיין
 שום היסנאציעס קאָן ניט ריין מאכן לעפינס איבערזעצונג. מע דראָט אים, פעדערן,
 אפילע מיט דער מאכט, אָבער קיין שום קראפט קאָן אים ניט אָפהאלטן פון צו
 קעמפן פארן עמעס, און שרייבן אנטשולדיקונג-בריוו צו לעפינען האָט ער ניט בע-
 דייע. און ביפראט, ווי פאלט מען אָן אף אים, אף א מענטשן, וואָס זיין גאנץ לעבן
 איז הונגער און נויט? וויל מען דען נאָך צולייגן ווייטיק און בראָך? און פעדער
 פארענדיקט: „לאָזט מיך אָפּ, בראָדער געלערנטע... ווארט צו, ביז ס'וועט דערשיינען
 דער צווייטער טייל פון „קול מחצנים“, דעמלט זעט איר וויסן, אף וועמעס זייט
 איז דער עמעס. און אויך דער ערשטער טייל, וואָס איר האָט געזען, איז נאָך בא
 מיר באהאלטן... און אויב איר וועט מיר אומקערן די הויצאָעס, ביכדי צו באצאָלן
 מינע קרעדיטאָרן... וועט שטייל ווערן דאָס לאַנד און מענדל סאטאנאווערס הארץ
 וועט שוין מער ניט ווייטיקן; כ'וועל נעמען די שריפטן און ווארפן זיי אין פּייער“,
 און פעדער גיט אפילע אָן דעם טערמין, ביז וועלכן מע דארף אים צושיקן דאָס
 געלט... ער פארענדיקט מיט גרוסן און וונטשן, און אפילע אז „אויב דער צאָרן פון
 מענדל סאטאנאווער האָט זיך געשטיילט, בעט איך אים גריסן“...

ווי מענדל מאָהר דערציילט אין דער האקדאָמע צו זיין אויסגאבע פון „קול
 מחצנים“ (1853), האָבן די בראָדער מאסקילים דאן טאקע געשיקט פעדערן 100 ר.
 פעדער האָט אָבער דאָס געלט צוגענומען, און פובליקירט זיין פאמפלעט, וואָס איז
 לויטן ביבליאָגראף וו. צייטלין דערשינען אין בערדיטשעוו צוערשט אין יאָר 1816.
 (אן עקזעמפלאַר פון דער דאָזיקער אויסגאבע איז אדהאיעם ניט אופגעווכט). מענדל
 מאָהרס אויסגאבע, לעמבערג 1853, איז דאן די צווייטע; נאָך אן אופלאגע פון דעם
 ביכל איז דערשינען אין לעמבערג 1875. מאָהרן אליין איז א פריערדיקע אויסגאבע
 פון „קול מחצנים“ ניט באקאנט. דאָס שוין דערמאָנטע שפאָט-ליד לעווינזאָנס פון
 יאָר 1816 קאָן זיין א שטיקל רייע פאר אן אויסגאבע פון „קול מחצנים“ אין יאָר
 1816. פעדערס „קול מחצנים“ איז פארשפרייט אויך אין קסאוויאד. די מאנוסקריפטן
 גיבן אסאך א שארפערן וואריאנט, ווי דער דרוק פון 1853, ווו מאָהר האָט סיי
 געקירצט, סיי מילדער געמאכט דעם טעקסט.¹

ביקס ארויסטרעטונג און ארגומענטאציע האָט שוין א באשטימטע קליינבירגער-
 לעכע באפארבונג. און דאָס ניט צוליב זיין איינשטעלן זיך פאר יידיש מיט א דע-
 מאַקראטישער ארגומענטירונג. אויך לעפיין האָט געהאלטן פאר נייטיק צו שאפן א
 מאסקילישע ליטעראטור אין יידיש, און דאָך איז לעפיין ניט קיין קליינבירגער-

¹ פארגל. האָבערסאן, ייִווא-בלעטער 1932, 472—475.

לעכער אידעאָלאָג, נאָר א טיפישער בורזשוזער אופקלערער. ביק איז געווען לעפינס פריינט און טאלמיד; ער איז אָבער אוועק פון זיין לערער אין גאָר אן אנדערער ריכטונג, און דער ערשטער ארויסגערוקט דעם זאך וועגן דער סווערעניטעט פון די קליינבירגערלעכע פאָלקמאסן, פון דער אָרעמשאפט (ער אָפערירט קעסיידער מיטן טערמין „דלת העם“). גיט גיין צו די פאָלקמאסן און געווינען זיי פאר דער אידיען-וועלט פון דער האסקאָלע, ווי לעפין האָט געפאָדערט, נאָר נאָכגיין די פאָלקמאסן, צוהערן זיך צו זייער שטים, פארשטיין, אז ס'איז פאראן א זין אפילע אין זייער פאנאטיזם און אָבערגלויבן. אנדערש געזאָגט, באַ ביקן באגעגענען מיר צום ערשטן מאל, אין קעגנ-זאך צו דער בורזשוזער אופקלערונג, א ראָמאנטיש-קליינבירגערלעכע פארהערלע-כונג און אידעאָלאָגיע פון „פאָלק“. ביק איז דער ערשטער אידעאָלאָג פון קליינבירגערלעכן ראָמאנטיזם אין גאליציע. זיין ארויסטרעטונג פאר יידיש איז ניט קיין צופעליקע דערשיינונג, ניט בלויז אן אקט פון פריינטשאפט און פיעטעט בענעגייע לעפינען, נאָר א רינג אין א גאנצער פילאָסאָפיש-געזעלשאפט-לעכער סיסטעם, וואָס האָט שפעטער געבראכט צו א שארפן קאָנפליקט צווישן אים און זינע כאוויירים די מאסקילים.

מיר פארמאָגן זייער ווייניק יעדעס וועגן ביקן, זיין לעבן און שאפן. ער איז געבאָרן געוואָרן און געשטאָרבן אין בראָד (געב. אנערעך 1770, געשטאָרבן 1831). געווען א ריכער מאן, געשטאמט פון אן אָנגעזענער, ייִבעמדיקער מישפאָכע, וואָס האָט קעסיידער געגעבן פארנייסים פאר דער בראָדער קעהילע (אשטייגער הירש ביק, מארקוס ביק. פארגל. באלאבאן, ז. 95). אין „כרם חמד“, 1836, 132, ווערט דערציילט, אז ביקס אלע בריוו, לידער און ביכער זיינען פארברענט געוואָרן אין דער גרויסער סרייפע פון יאָר 1835. פון די דאָזיקע שריפטן וואָלט פאר אונדז דאָס אינטערעסאנטעסעטע געווען זיין גרויס היסטאָריש-מעמאריסטיש ווערק, וואָס ער האָט געפירט אין מעשעך פון יאָרן. אין א בריוו פונעם יאָר 1829 צו ראפאָפאָרטן („אוצר הספרות“, ב. 25,3) שרייבט ביק: „דו האָסט מיר באוויגן צו שרייבן די געשיכטע פון אונדזער צייט, דאָס טו איך זינט יאָרן, אָבער די דאָזיקע פארצייענונגען וועלן זען דעם שיין ערשט נאָך מיין טויט. א טייל פון זיי האָב איך אייך געלייענט, מינע טיערע, האָט איר מיר געמאכט א גרויסן סקאנדאל“. דאָס ביסל, וואָס איז פארבליבן פון ביקן, זיינען עטלעכע בריוו, און עטלעכע איבערזעצונגען פון ענגליש און פראנצויזיש (זיי זיינען פארצייענט אין וואכשטיינס קאטאלאָג „העבריישישע פובליציסטיק אין ווין“, ז. 26)¹, די דאָזיקע קארגע מאטעריאלן דאָקומענטירן אָבער א זעלבשטענדיקן דענקער מיט אסאך קולטור און וויסן, און אן אויסגעצייכנטן העכריישישן סטיליסט, מיט אסאך כוש פאר הומאָר (פארגל. צ. ב. דעם גלענצנדיקן הומאָריסטישן בריוו צו מוישע קויען, כרם חמד, ב. 1. נומ. 22).

¹ לין פארצייענט, אז ביק האָט אין 1817 יאָר געפרווט ארויסגעבן אין העפטן א ציטשירפט א. ט. „עצה שבת“, פון וועלכער ס'איז אָבער באקענט גלויז איין העפט אין האנטשירפט. 10. ז. (Die hebr. Presse, Berlin 1928)

ערשט אין די 20-ער יאָרן פון נײַנצעטן יאָרהונדערט האָט זיך ווייט אויס בא-
 ביקן איינגעשטעלט א פעסטע, געשלאָסענע סיסטעם פון אָנשויונגען. אין א
 בריוו פון יאָר 1830 שרייבט בלאָך: מיט 6 יאָר צוריק, ווען דינע אויגן האָבן
 אָנגעהויבן טונקל ווערן... דער דאָזיקער בריוו, וואָס איז א וויכטיקער דאָקומענט
 פאר דער וועלטאָנשויונג פון דער גאליצישער האסקאָלע, איז פארגרייזט און אָן
 נעמען אָפגעדרוקט אין "כרם המד", ב. 1, ז. 109-122, און איבערגעדרוקט פון
 אָריגינאל-מאנוסקריפט, אָן קיין שום קירצונגען, אין לעטערעסעס "המאסף", 1862,
 164-185. דאָך שרייבט נאָך אין יאָר 1924 דער העברייִשער קראַכמאל-פאָרשער
 ראוידאָוויטש (כתבי רנ"ק, בערלין, ז. 93): "מע דארף מעשאר זײַן, אז איינער
 פון די צוויי געלערנטע, וואָס ווערן דערמאָנט אין בלאָכס בריוו, איז אָן שום סאָ-
 פעק קראַכמאל". צו וואָס מעשאר זײַן, ווען לעטערעס האָט שוין 1862 פובליקירט
 דעם בריוו מיט די נעמען פון קראַכמאל און ראפאָפאָרט(?). די דאָזיקע סיסטעם פון
 קליינבירגערעכץ ראַמאנטיזם איז אָבער געשטאנען אין דער שארפסטער סטירע צו
 דער גאנצער טעאָריע און פראקטיק פון דער האסקאָלע. די ייִדישע לײַט, וואָס האָבן
 באקומען בילדונג-פאָדערט ביק אין א בריוו צו שימשען בלאָך פון יאָר 1827 (לע-
 טערעס, מכתבי עברית, ווין 1862, ז. 150-153) דארפן זי אויסנוצן ביכדי צו
 פארטיידיקן די אלטע מויערן פון דער ייִדישער טראדיציע, און מע דארף זיי בא-
 האנדלען ווי פארעטער, אויב זיי שיסן אף זייערע אלטע אַוועס. און ווען זײַנע פריינט,
 די מאסקילים, באשווידיקן אים אין אָבסקוראנטיזם, ענטפערט ער מיט א פאָסעק:
 "איר האָט פארגעסן, אז ווער ס'פארלעשט דאָס לײַכט, ווייַל ער האָט מוירע פאר
 גאָים, פאר באנדיטן, פאר א שלעכטן גײַסט, אָדער ביכדי דער קראנקער זאָל
 שלאָפן, איז פאָטער" (אוצר הספרות, ב. 3, 26). אנדערש געזאָגט, מע טאָר ניט
 ריטלען די אלטע ייִדישע טראדיציע, ווייַל ס'דראָט א געפאר מיצאד דער ניטייִדישער
 וועלט, און מיצאד פרעמדע, שלעכטע איינפלוסן, וואָס וועלן אריינקומען צוזאמען
 מיט די פאָזיטיווע זײַטן פון דער האסקאָלע. ס'איז שוין גלײַכער "פארלעשן דאָס לײַכט".
 דעם קאָסמאָפאָליטיזם פון דער אופקלערונג שטעלט ער אנטקעגן א נאציאָנאליסטישע
 סיסטעם. און אפילע דער מעסיקער ראפאָפאָרט שרייבט דאן פארביטערט, באשול-
 דיקנדיק ביקן אין שאָוויניזם: "א גאנצן טאָג רעדט ער וועגן דער לײַבע צום
 פאָלק ייִסראָעל, און זי וואָרצלט אויס בא אים די לײַבע צום מענטשן (רא-
 פאָפאָרטס קורסיוו)...¹ אָבער אזא לײַבע פירט אין טאָך צו סינע, און זי האָט
 אונדז פארזעצט אין פינצטערניש מעשעך הונדערטער יאָרן... פיל דערפארונגען און
 היסטאָרישע פאָרשונגען האָבן מיר געוויזן, אז יידן וועלן אופשטייגן צו יענער שטר-
 פע, וואָס פאסט זיי, ניט אָפטיילנדיק זיך פון אנדערע פעלקער, נאָר האָבנדיק אן
 אָנטייל אין זייער וויסן און וויכטיקע ווערק, נאָר נעמענדיק דאָס גוטע פון יעדן
 לאנד און פאָלק..." (כרם חמד, ב. 1, 83-84). ווי אן עכטער ראַמאנטיקער, טרעט
 ביק ארויס קעגן דעם אופקלערענישן ראציאָנאליזם, און ער באשווידיקט ראפאָפאָרטן:
 "דעם קאָסמאָפאָליטישן שפּרוך פון דײַטשישן בארימטן פאָעט²: א קוש דער גאנצער

¹ ראפאָפאָרט רעאגירט דאָ דירעקט אף ביקס זאָן. די לײַבע צום ייִדישן פאָלק איז ביכער פון
 דער קאָסמאָפאָליטישער לײַבע, וואָס לערנט פריינטשאפט צו יעדן מענטשן ביכלאל (דער דערמאָנטער בריוו
 פון יאָר 1827).

² שילערס שפּרוך: אן די פרויע-מ. ע.

וועלט! האָסטו נישט איבערגעמאכט אין א ייִדישן לאַזונג-אָרומצונעמען און קושן אונדזערע ייִדישע ברידער מיטן גאנצן הארצן — אפילו אויב דאָס נעמט צו דעם סײַכל״ (אונדזער קורסיוו. מ. ע.). אין א נישטדערגאנגענעם בריוו צו קראַכ-מאלן (ווייזט אויס פון יאָר 1830) טרעט ביק שאַרף ארויס קעגן דעם קאנטראַניזם פון קראַכמאָלן, ראַפּאָפּאָרטן, בלאַכן. מיט דער גרעסטער פארביטערונג רעדט ביק וועגן דער בערלינער האַסקאַלע, און ביפראט אטאקירט ער טרידענדערן (וועלכן ער מאכט איבער אַנראמאטיש אין „פירוד לעין דור“—דער צעשפאלטער פון דאָר), און אויך צו וויזלען האָט ער טינעס, אז די „לייצאַנים פון דאָר האָבן אים אָנגערעדט צו שראַגן מיטן האַמער אף די טירן פון ראַבאַנים“ („המאסף“, 1862, 165).

די גרעסטע פארביטערונג האָט אָבער בא די מאַסקילים ארויסגערופן ביקס אָפּע-נער איבערגאנג צו די כסידים, וואָס איז, ווי געזאָגט, פּאָראַגעקומען ארום 1824, און עס האָט זיך אנטוויקלט ארום דעם א ליידנשאפטלעכע דיסקוסיע, אף וואָס ס׳זאָגט איידעס דער בינטל בריוו צווישן ראַפּאָפּאָרטן און ביקן, וואָס איז פארעפנטלעכט אין „אוצר הספרות“, ב. 3. ווי בלאַך דערציילט, האָט דאן ביק דעמאָנסטראטיוו פאר-קויפט זיין עקזעמפלאַר פון דעם ראַמבאמס „מורה נבוכים“, און איז ארויסגעטראָטן מיט זיילווילן קעגן דעם ווילנער גאַען. ראַפּאָפּאָרט טיילט דאן מיט שריפטלעך ביקן א פיקאנטע מיסע. מיטן זשידאטשאַווער רעבן הירש, בא וועמען זינע אייגענע כסידים האָבן צוגעאנוועט אלע שאַבעס-לייכטער, און ביק ענטפערט פארביטערט: „כ׳האָב נישט קיין כיישעק פאר דיר. פארטיידיקן אונדזערע אָרעמע ברידער און א מענטשן, וואָס איז אימשטאנד אָנצופירן מיט הונדערט טויזנט יידן“... און ער באשולדיקט די מאַסקילים, אז זיי טראָגן ארויס לייכטזיניק בלוטדורשטיקע אורטיילן, ווי די רעוואַ-ליוציאָנערע טריבונאלן פון מאראט און ראָבעספיער (דאָרט, 26), אז זיי פאָדערן טאַלעראַנץ און אַליין האָבן זיי נישט קיין שום טאַלעראַנטע באַציאָנג צו דער כסיד-שער באוועגונג. ראַפּאָפּאָרט, בלאַך און אנדערע מאַסקילים האָבן פארביטערט דעא-גירט אף דעם דאָזיקן פאראט. ביקס טויט האָט איבערגעריסן די דאָזיקע דיסקוסיע, אין וועלכער ס׳זינען אריינגעצויגן געוואָרן, ווייזט אויס, קימאט אלע אָנגעזענע גאליצישע מאַסקילים¹.

אזוי ארום איז ביק געווען א „ווייסע קראַ“ צווישן די גאליצישע מאַסקילים, און זיין פארטיידיקונג פון ייִדיש האָט סיגנאליזירט זיין שפעטערדיקן אָפּגאנג פון די פּאָליציעס פון דער האַסקאַלע. שוין אין די צוואנציקער יאָרן פון 19-טן י. ה. האָט ביק פּאָרמולירט א סיסטעם פון רעאַקציאָנער-ראַמאנטישע אָנשויונגען, וואָס איז

¹ עס גייט ארום בא אסאך פאָרשער די ווערסיע, אז ראַפּאָפּאָרטס יוגנט-שריפט „נר מצוה“ (1815), געשריבן צו א יונגן פריינט, וואָס איז אריבער צו די כסידים, מיינט ביקן (אויז צ. ב. שרייבט בערנפעלד, אין זיין „הולרות שיר“, 1899, ז. 14; צינבערג אין דער „יעוור. ענציקלאָפּעדיא“, ב. 13, 130; וויסבערג אין דער „מאָגאט-שריפט“, 1928, 193, א. א.). דאָס איז אָבער גיט ריכטיק, וואָרעם: 1. עס איז געשריבן צו אַ יונגמאן, און ביק איז אין יאָר 1815 שוין געווען אין די פּעריאָדע. 2. דער אדרעסאט וויינט אין לעמבערג, ביק אָבער איז געווען א ברודער. 3. פון שימשען בלאַכס ציטירטן בריוו איז צו זען, אז ערשט ארום 1824 איז ביק אָפּציעל אריבער צו די כסידים. 4. נאָך פון יאָר 1821 איז פאראן א בריוו פון ביקן מיט אנטויכטירישע זאצן (לעטערס, מכמבי עבריער, ווין 1862, ז. 154. 5. איבעריקנס איז פאראן ראַפּאָפּאָרטס א בריוו פון יאָר 1815 (דאָרט, ז. 175), ווו ער דעשיפירט זיין אדרעסאט ווי א הרובעשאַווער יונגן מאַסקיל, און דערציילט זינע ווייטערדיקע שיקזאלן.

ענדעך צום יידישזום פון אָנהייב 20-טן יאָרהונדערט: אידעאליזאציע פון „פּאָלקמאסן“ סטאַם, פּראָקלאַמירן זייער סווערעניטעט אין זין פון קאָנסערווירן זייערע אָפּגע- שטאַנענע טראַדיציעס, שאַוויניסטישער נאַציאָנאַליזם, — און ראָמאַנטיש-רעאַקציאָנע- רער קולט פון כסידעס און קלעריקאַליזם.

נאַטירלעך טאָר מען ניט מעכאַניש אידענטיפיצירן ביקס „יידישזום“ מיטן יידי- שזום פון סאָף 19-טן און אָנהייב 20-טן י״ה. ביק — און אז ביק איז ניט געווען דער איינציקער פאַל, באַווייזט ראַפּאָפּאָרטס שריפט „נר מצוה“ — באַטייט די קאַפיטל- ליאַציע פון א טייל מאַסקיזשער אינטעליגענץ פאַרן קאָנסערוואַטיוון בירגערטום און פאַרן יידישן קלעריקאַליזם. אַנדערש איז דער פאַל מיטן מאָדערנעם יידישזום, וואָס קומט אָף, ווען גרויסע מאַסן פון יידישן קליינבירגערטום זינען שוין אַרײַנגע- צויגן געוואָרן אין די קאַפיטאַליסטישע פּראָצעסן, האָבן גענומען זיך באַפּרײען פון דער מיטלאַטעראַלעכער קלעריקאַלער טראַדיציע, ווען ס'איז שוין אָפּגעקומען א קלאַסנבאַווייזונג פּראָלעטאַריאַט. דאַן באַווייזט זיך דער מאָדערנער יידישזום, וואָס באַ זײַן גאַנצער „פּאָלקסטימלעכער“ פּראַזעאַלאָגיע שלעפט ער אָף צוריק, פּראָקלאַמירט אַ האַשוויינן נאַזאַד-לאָזונג, אַנטוויקלט אַ רעאַקציאָנעֶרע ראָמאַנטיק, וואָס דאַרף פּאַנגען סײַ טיילן פון דער אַרבעטערשאַפט, סײַ יענע טיילן פון קליינבירגערטום, וואָס אויך פאַר זײַ האָט דער קאַפיטאַליזם געבראַכט אומצאַליקע לײַדן.

די גרופע פערל־ראפאָפּאַרט־קראַכמאל

די גאליצישע האסקאלע גייט אריבער אין אָנגריף ארום דעם יאָר 1815. עס איז אייגנט־ לעך געווען א קאַנטר־אָנגריף: די ייִדישע אָרטאָדאָקסישע קרייזן זינען אופמערקזאם געוואָרן אפן קעסיידערדיקן וווקס פון די מאסקילישע עלעמענטן, די האסקאלע, וואָס האָט, ווי עס האָט זיך געדוכט, מיט דער ליקוידאציע פון דער האַמבערג־אוואנטיווע באקומען א טויט־קלאפ, האָט ווידער אופגעהויבן דעם קאַפ, די אופלעיונג־באווע־ גונג איז קעסיידער און סיסטעמאטיש געוואקסן, איצט שוין אף אסאך א ברייטע־ רער און מער סאָלידער באזע. אַנשטאָט די ליקוידירטע האַמבערג־שוין גרינדן די אופגעקלערטע ייִדישע סאָכרים נייע און דערפאַלגרייכע בילדונג־אנשטאלטן. מיר האָבן שוין דערמאָנט די בראָדער רעאל־שול (איינגטלעך האנדל־שול), וואָס איז גע־ גרינדעט געוואָרן (אגעו, דורך לעפינס פריינט) אין יאָר 1815. נאָך פריער, אין יאָר 1812, עפנט יויסעף פערל א מאָדערנע ייִדישע שול אין טארנאָפּאָל, — ער הייבט אָן מיט 13 טאלמידים, און דערגייט גלייך ביו איבער 100, און באקומט פאר איר אין יאָר 1820 רעגירונג־רעכט. עס איז געווען א פירקלאסיקע שול, מיט דער דייטשישער לערן־שפראך, מיט פראנצויזיש ווי אן אַבליגאטערישן לימעד. אסאך פלאך האָט מען אין פערלס שול אָפגעגעבן רעליגיעזע לימודים, ביכריי ניטן אָפצושטויסן די אָרטאָ־ דאָקסיע (אין דער הינזיכט איז די בראָדער שול געווען אסאך וועלטלעכער), טאנאך האָט מען דאָ געלערנט לויט מענדעלסאָנס בעיער, מע האָט אויך געלערנט גמאָרע און ייִדישע רעליגיעזע עטיק, אויך די ייִדישע מיטלאַטערלעכע פילאָסאָפּישע שריפטן. אינטערעסאנט איז אויך, אז מע האָט אין פערלס שול געלערנט ייִדיש ווי א באוונ־ דערן לימעד (באלאבאן, 94).

קעגן דער האסקאלע־באוועגונג טרעט ארויס די אָרטאָדאָקסיע אין א געשלאַ־ סענעם פראָנט: ביידע אירע פליגלען, די מיסנאגדים און די כסידים, טרעטן ארויס אין דעם פאל איינהייטלעך. איבעריקנס איז די כסדישע באוועגונג אָנהייב ניצנען יאָרהונדערט נאָך ניט געווען שטארק אין גאליציע, זי וואקסט אָבער אָן, ביפראט אף דער פראָווינץ, מיט אן אומגעהויערן אימפעט. דעם אויבנאָן אין דער מיסנאג־ דישער באוועגונג פירט דער לעמבערגער ראָוויאנעו אָרנשטיין, א גרויסער טאל־ מוישישער אויטאָריטעט מיט א ריזיקער ענערגיע, אליין א רייכער מאן, דערצו פאר־ בונדן און פארשוועערט מיט די רייכסטע און ייִכעסדיקסטע לעמבערגער מישפּאָכעס. ער פירט א קאמף אף צוויי פראָנטן: קעגן כסידעס און קעגן דער האסקאלע, פון

צײַט צו צײַט שׁליסט ער אָבער שׁאַלעם מיט די כסידים, ביכדיי קעגנצושטעלן א גע-
שׁלעסענעם פראָנט דער מאסקילישער געפאר און „דערשטיקן דעם קאַפּ פון מוישע
פּרעסער (ד. ה: מוישע דעסער—מוישע מענדעלסאָן)“. אזא מין פאראכטנדיקן צו-
נעמעניש האָט די צעיושעטע אָרטאָדאָקסיע געגעבן מענדעלסאָנען. די מאָלדאווישע
פרומאקעס קלאָגן אף די מאסקילים בא וועלוועלע זבארושער:

זיי פארביגן גאר די הייליקע געמאַרע
טאנאך צו לערנען איז שוין בעסער,
און מיט דעם פירעש פון מוישע פרעסער...

(די מאָלדאווישן איבער די פּוילישן 1865).

די גאליצישע מאסקילים האָבן ווידער מיט האס גערופן אָרגנשיינען „דער גרויס-
אינקוויזיטאָר פון גאליציע“. די אָרטאָדאָקסיע פילט זיך פעסט אין זאָטל, וואָרעם
ס'איז גראָד די צײַט פון דעם טרונמף פון דער רעאקציע אין גאנץ אייראָפּע, פון
דער ליקווידאציע פון דער נאפאָלעאָנישער אימפעריע און פון די לעצטע צוגווינטן
פון דער גרויסער פראנצויזישער רעוואָלוציע, און דער אָנהייב פון דעם מעטערניך-
רעזשים אין אייראָפּע. ארום דעם יאָר 1815 רופט ארויס אָרענשטיין דעם גרויסן כירעם
אף די אָנפירער פון די מאסקילים אין לעמבערג—ראפאָפּאָרט, ערטער, נאטקעס און
פאסטאָר, — א כירעם, וואָס איז אויסגעקלעפט געוואָרן אף די טירן פון דער לעמ-
בערגער גרויסער שול. דער טעקסט פון דעם כירעם איז באקאנט בלוז פון דער
קאַפּיע אין דײַטש, וואָס די מאסקילים האָבן (ווײַזט אויס, צוגעפּוצט) צוגעשטעלעט
דער רעגירונג:

„אכיינו בניי יישראל! עס איז באקאנט, אז זינט א געוויסער צײַט הייבט אָן זיך
פארשפרייטן צווישן אונדז קולטור און בילדונג, און אויך דאָס לערנען פון דער
דײַטשישער שפראך. די הויפטשולדיקע זײַנען צוויי, דאָהי באקאנטע, יונגעלײַט:
שלוימע ראפאָפּאָרט און הירש נאטקעס, וואָס דעקלאַמירן עפנטלעך דעם טאנאך מיט
רײן דײַטשישער איבערזעצונג און דעם בעיער פון דעם פּילאָסאָף מוישע מענדעלסאָן
און אויך באוועגן זיי אלע זייערע פּרײַנט און באקאנטע צו ווידמען זיך דעם שטוד-
דיום פון שפראכן און וויסנשאפטן. צוליב דעם זײַנען מיר גויוזער מיטן קויער פון
דער טוירע און פון הייליקע ראבאָנים, אף זיי, זייערע טאלמידים און כאוויירים און
אלע, וואָס קערן צו זיי, דעם גרויסן כירעם. מיר זײַנען גויוזער א כירעם אויך
אף אלע די, וואָס וועלן לערנען דײַטש, און ס'איז פארבאָטן צו ריידן מיט זיי און
זײַן אין זייערע דאלעדאמעס... (בערנפעלד, תולדות שיר, 1899, 17).

יענע צײַטן איז א כירעם ניט געווען קיין קלייניקייט. עס האָט געדראָט מיט
אומצאָליקע פארפאָלגונגען און אומגליקן פאר יעדן מאסקיל. עמעס, די מאסקילים
האָבן זיך געווענדעט צו דער מאכט, פארופנדיק זיך אף דער עסטרייכישער געזעצ-
געבונג, וואָס האָט שוין לאנג פארבאָטן די ראבאָנים צו פּראָקלאַמירן א כירעם,
און אונטערן דרוק פון דער רעגירונג איז די לעמבערגער אָרטאָדאָקסיע געווען גע-
צוונגען לעפּאָנעם אָפּצורופן דעם כירעם. עס איז אָבער געווען בלוז אן אָנ-
שטעל. דער לעמבערגער כירעם איז געווען א סיגנאַל פאר די קלעריקאלן אין גאנצן
לאנד אָנצוהייבן רעדיפעס אף די מאסקילים, פארברענען וועלטלעכע ביכער, און

ביפראט האָט זיך זייער צָאָרן אויסגעלאָזט צו מענדעלסאָנס בעיער. אנדערע 50 מאס-קליישע איידימלעך האָט מען דאן ביגוואַלד אָפגעגעט. ערטער האָט פארלאָרן אלע זיינע לעקציעס און געמוזט אנטלויפן פון דעמבערג אין בראָד. קראַכמאַל איז אין יאָר 1816 שווער באדראָט געוואָרן צוליב דעם, וואָס די קלעריקאלן האָבן אנטדעקט זיינע באַזינגען מיט קאראַימער. פון דער זעלביקער צייט שטאמט א בריוו פון קראַכמאַל צו א יונגן פריינט, וועמען ער טרייסט און מונטערט אין זיינע שווערע ליידין אין דער כסידיש-קלעריקאלער ארומינגלונג: „א קאָץ פון שויער (אַנשפילונג אפן כירעס) האָבן געהערט מינע אויערן, און א שאַלן פון מילכקאָמע, ס'האָבן אף דיר זיך מאַביליזירט די כסידים פון דיין שטאָט, געלויערט אף דיר באנאכט, אָנגעפאלן אף דיר און געסטראשעט מיטן כירעס, ביכדיי דו זאָלסט אופהערן גיין אפן וועג פון פארשטאנד... אין הערנדיק דאָס אלץ האָט אופגעקאכט מיין האַרץ, אָבער נאָך מער בין איך צעטומלט געוואָרן הערנדיק, אז זייער פאכאד איז אף דיר געפאלן, אזוי ווייט, אז דו האָסט מאסקים געווען איבערגעבן זיי אסאך פון דינע גוטע און ריינע ביכער צום פארברענען, און דו האָסט זיך געבעטן באַס נארישן ראָשע, וואָס אין זייער שפיק, ווי א ינגל, וואָס וויינט אונטער דער רוט“ (כתבי ר'נק, בערלין 1924, ז. 416).

אין אָט דער שווערער לאגע האָבן די מאסקילים געזוכט אן אויסוועג אין צוויי ריכטונגען: קינדעמקאָל האָט מען געזוכט הילף בא דער רעגירונג, און עס האָבן זיך א שאַט געגעבן מעלדונגען און מעסירעס אין די פארשיידנסטע אמטן, און אף פאר-שיידענע אויפאנים האָט מען געזוכט זיך דערקלייבן אויך צו אָרענשטיינען, וואָס האָט אָפציעל מיקלוימערשט נישט געהאט קיין שום שניכעס צום כירעס. עס האָבן אין דער אַקציע אָנטיילגענומען סיי פערל, סיי ראפאָפאָרט און מיזעס, דערהויפּט אָבער מיזעס, א פארביסענער סוינע פון יידישן קלעריקאליזם, דער ראדיקאַלסטער אין דער הינזיכט פון אלע דעמלטיקע גאליצישע מאסקילים (פארגל. באלאבאן, 101-102). אויך קראַכמאַל רעקאָמענדירט אין דעם אָקאָרשט דערמאָנטן בריוו דעם פארפאַלגטן יונגמאַן „נעקאָמע צו נעמען פון זיינע פארפאַלגער און ארופגיין אף זיי מיטן האק פון די געזעצן פון דער רעגירונג“ (ראי להנמס מהם... ולעלות עלי בקרומות דתי המושל ירה).

בא דער אלגעמיינער פארביטערונג און דער נאָך גרויסער האשפּאַע פון דער אָרטאָדאָקסיע אף די מאסן איז אָבער נאָך וויכטיקער געווען א ברייטע אופקלערונג-ארבעט, וואָס זאָל פאר די ברייטע שיכטן קלאָר מאכן, פאר וועלכע ציין קעמפט די האסקאָלע, און אראַפרייסן די מאסקע פון אירע פארפאַלגער. און די מאסקילים אנט-וויקלען א פיבערדיקע ליטערארישע פראָפאגאנדע-ארבעט. ראפאָפאָרט פארפאסט דאן זיין שריפט קעגן כסידעס „נר מצוה“ (1815, געדרוקט אין זיין „נחלת יהודה“ קראַקע 1868). ערטער שרייבט, וויזט אויס, אין יענער צייט זיין סאטירישע שריפט „מאזני משקל“, וואָס שפּאַט אָפ פון אָרענשטיינען און פון כסידעס (געדרוקט צו-ערשט אין „כבורי העתים“, 1823). לעפּין פארפאסט דאן זיינע שוין דערמאָנטע אַנטיכסי-דישע שריפטן. אין י. 1816 ווערט פארפאסט די שוין דערמאָנטע קאָלעקטיווע שריפט אין דייטש קעגן דער כסידישער באוועגונג: „Über das Wesen der Secte Chassidim“, וואָס ווערט צעשיקט די אָנגעזעענסטע פּערזענלעכקייטן, יידן און נישט

י'דן. פערל פארפאסט ארום 1817 זיין בארימטע סאטירע „מגלה סמירין“ (געדרוקט צוערשט ווין 1819). פון דעם לעפין-קרייז גייט ארויס אין דער וערליכער צייט א יידישע אנטיקלעריקאלע קאָמעדיע, די אזוי גערופענע אנאָנימע „גענארטע וועלט“ (וואָרעם ס'איז כאַראַן נאָך א פיעסע „די גענארטע וועלט“—אקסענפעלדס¹).

עטינגער שרייבט אזוי וועגן דער גרויסער האשפּאַץ, וואָס ס'האָט אף אים גע- האט די דאָזיקע פיעסע: „פאר עטלעכע יאָר האָב איך געקריגן צו לייענען אין לעמבערג צוויי ביכלעך, איינס האָט געהייסן די „גענארטע וועלט“, און דאָס אנדערע „אלטער- לעב“. ביידע ביכלעך זיינען איבערגעזעצט און גאָר איבערגעארבעט געוואָרן פון דייטש אף יידיש. דאָס ערשטע הייסט אף דייטש „דער טארטיף“ און דאָס אנדערע „ראָ- בינזאָן“. עך האָב צוגעזען, אז די ביכלעך זיינען זייער אסאך מענטשן געפעלן, דעהיינע אועלכע, וואָס זיינען גרויסע קענערס, און אועלכע, וואָס זיינען פראַסטאקעס. די ערשטע, בין עך מיר מעשאער, האָט עס געמוזט געפעלן, ווייל זיי האָבן געזען אזוי עפעס, וואָס זיי האָבן נאָך ביזאָהער ניט געזען אף יידיש לאַשען געשריבן, און די אנדערע, ווייל זיי האָבן עפעס געלייענט א מיסע-בוך. אויב די ביכלעך זיינען יאָ אָדער ניט גוט געמאכט געוואָרן, ווייל עך מאכמעס קאמע טיימס ניט זאָגן, נאָר דאָס וועט איטלעכער אליין שוין אָנווען, אז ווייניקסטנס האָט מיר דער פלאַן צו שרייבן אין פראַסטע יידישן לאַשן געמוזט געפעלן, וואָרעם עך האָב מיך טייקעף געפרווט, אויב עס איז אין מיין קויעך אויך עפעס אין דעם שטייגער און אין דעם לאַשן צו שרייבן...“ (קסאָוים, ווילנע, 1925, 1 באַנד, ז. XXVIII). עטינגער האָט אָבער אָנהייב 1830 געענדיקט זיין שטודיום און אָפּגעפּאַרן פון לעמבערג. אזוי ארום איז די „גענארטע וועלט“ פארפאסט געוואָרן און דערשינען (אין זשאַליקעו) נאָך פאר 1830. פאראן אָבער זאצן אין דער פיעסע, וואָס באווייזן, אז זי רעאגירט אפן כירעם פון יאָר 1815, און איז, ווייזט אויס, אנטשטאנען אין סאמע ברען פון מאסקילישן קעגנאָגריף. אזוי לייענען מיר אין ערשטן אקט:

„שרייבער: בא אונדז האָבן זיך די יונגעלייט מעיאשעו געווען „טוב תורה עם דרך ארץ“, און האָבן טאקע אָנגעהויבן צו לערנען קעסיידער לאַשן-קוידעש מיט דער גרעסטער כאַכמע דיקדעק, טייל האָבן שוין געלערנט לעשוניעס און כאַכמעס, טייל הייבן אָן מעלאַכעס אויך צו לערנען.

סויכער: נו, וואָס איז דאָס פאר א כעט, וואָס קומט פאר דעם?

שרייבער: ניין, די לאַמדים (ד. ה., די מיסנאגדים) האָבן מיט פלייס מיט די פרומע כעוורוסע (ד. ה., מיט די כסידים) שאַלעם געמאכט און האָבן זיך גענומען אף די לייט, און פּרודלונג איז א קאָל ארויסגעקומען, אז מע ווערט אפיקאָרסים, און...

1) דער איינציקער ביו איזט באקאנטער עקזעמפלאַר פון דער אנאָנימע „גענארטע וועלט“, פון א שפעטער געקירצטער און פארגרייזטער אויסגאבע (לעמבערג 1863) געפינט זיך אין דער ביבליאָטעק פון קעזער אינסטיטוט פאר יידישער קולטור. דער ערשטער, וואָס האָט באשריבן די דאָזיקע קאָמעדיע, איז כ. מ. ווינער (אין „ביבליאָגישן זאמלבוך“, ב. 1, קיעז 1930, 140—147). פארגל. ארץ מיין נאָטיץ „די צייט און דער פארפאסער פון דער אנאָנימע „גענארטע וועלט“, דאָרט ז. 509—511, כ. מ. ווינער האָט געוויזן די פאריבונדן פון דער אנאָנימע „גענארטע וועלט“ מיט די קאָמעדיעס פון דער בער- לינער האסקאָלע און איר האשפּאַץ אף עטינגערן.

סויכער: איך שטימט מיך שוין.

באָכער 5: ליבער פאָטער, עס איז שוין אזוי אין דער מאָדע אריינגעקומען, אז פאר דער מינדעסט קלייניקייט רופט מען איינעם אפיקורעם און לייגט אים אין דער כעס אריין (אין כײרעם. מ. ע.).

אף ז. 71 דערוויסן מיר זיך, אז פון דעם כײרעם איז גארניט געוואָרן, מע האָט פובליטשנע געמוזט די כעס פארנישט מאכן״ צוליב דער אריינמישונג פון דער מאכט (די אַרטאָדאָקסן האָבן געמוזט עפנטלעך אָפרופן דעם כײרעם). דער שרייבער איז פון עסטרייך, „בא אונדז“ באדייט אלזאָ א געשיכטע, וואָס איז פאָרגעקומען אין גאליציע. די אנאָנימע „גענארטע וועלט“ איז אזוי ארום פארפאסט געוואָרן ארום 1815—1816 און מינאסטאם אין דער צײַט צוערשט געדרוקט געוואָרן.

די „גענארטע וועלט“, מיינט עטינגער, איז „איבערזעצט און גאַר איבערגעארבעט געוואָרן פון דײַטש אף ייִדיש“, נעמלעך פון א דײַטשישער אויסגאבע פון מאָליערס „טארטיוף“. דאָס איז אָבער נישט גאַר ריכטיק. דער „טארטיוף-מאָטיוו“ שפילט א גרויסע ראָלע אין דער פּיעסע, און דאָך איז עס אן אַריגינעל ווערק, אזוי ווי וואָלפּסאָנס „לײכטזין און פרעמעלײ“, וואָס האָט אויך אסאך ענדלעכע מאָטיוון מיט מאָליערס פּיעסע. פארקערט, עס איז לײכט צו דערווייזן, אז דער אנאָנימער מעכאבער איז געשטאנען אונטער דער שטארקסטער האשפאָע פון וואָלפּסאָנס קאָמעדיע. אזוי צ. ב. איז די וויכטיקסטע נעגאטיווע פיגור אין דער „גענארטע וועלט“, ווי אין וואָלפּסאָנס „לײכט-זין אונד פרעמעלײ“, א טארטיופישע געשטאלט פון א מעלאמעד א כאָטיד א צוואַק, וואָס שארט זיך אף א גראָבן אויפן סײַ צו דער „פּינער בעריעטע“, דער ווייב פון רײַכן סויכער, סײַ צו דער אָרעמער יעסומע, וואָס ווערט דערצויגן אין שטוב, סײַ צו דער דינסטמייַדל. די דינסט פון דער „גענארטער וועלט“ שטימט מיט דער דינסט-געשטאלט בא וואָלפּסאָנען, אין די האקדאָמעס פון ביידע פּיעסעס זײַנען פאראן אידענטישע שטעלן: אין דער „גענארטער וועלט“: „וועמען עס בייסט, דער זאָל זיך קראצן“; בא וואָלפּסאָנען: „דער קראצט זיך, דעם עס ייקט“. איבע-ריקנס האָט דער מעכאבער פון דער „גענארטער וועלט“ געקענט אויך אייכלס „רעב הענעך“. אזוי צ. ב. פאלט דורך דער מעלאמעד אף צוויי אויפאנים: (א) די דינסט דערצײַלט זײַנע מײַסי-טיווים, ווי אין אייכלס „רעב הענעך“. (ב) דער מע-שאָרעס אורי טוט זיך איבער ווי א מײַדל, דער מעלאמעד טשעפעט זיך צו אים, גיט אין א מאשקן א סיפער, ווי אין וואָלפּסאָנס „לײכטזין און פרעמעלײ“, ווו דער מעלאמעד פארזעצט זײַנע טפילן.

דער מעלאמעד איז א כאָטיד, און דאָס גיט די מעגלעכקייט אנטוויקלען א ברייטע פּראָפאגאנדע קעגן כּסידעס. אזוי צ. ב. זאָגט דער סויכער: „פארצײַטנס פלעגט מען דאָך אויך צו הערן פון גוטע ייִדן, פון רעבעס, אָבער פון איינעם אין א גאנצער מעדינע, אמאָל אין א יאָר. הײַנט האָבן זיך דאָס פּלאַדעס געיאוועט, געפּלאַדזשעט. פאר-טשאדעט און פארפלייצט די גאנצע וועלט. ווו א שטעטל-דאָרט רעבעס!“ די אנאָ-נימע „גענארטע וועלט“ איז אזוי ארום דאָס ערשטע ווערק אין ייִדיש, וואָס הייבט און אָפּענעט קאמף קעגן דער כּסידישער באוועגונג. אויך די דאָזיקע פּיעסע באוועגט זיך אין טראפארעט פון א בורזשאזער פאמיליע-

דראמע: א רײכער סויכער, אן איידעלער, אָבער ניט אונשלאָסענעם מענטש, מיט
 סימפאטיעס פאר דער האסקאָלע-באוועגונג, האָט כאסענע צום צווייטן מאל מיט דער
 גראָבער און ברוטאלער „פּײַנער בעריעטע“ (שפּעטער ווערט זי דער פּראָטאָטיפּ פון
 עטינגערס סערקעלע), וואָס פּײַניקט די אָרעמע יעסוימע, דעם סויכערס פּלימעניצע,
 וואָס ווערט דערצײגן באַ זיי אין שטוב. אין דער יעסוימע איז אָבער פארליבט דער
 איידעלער, מאסקילישער זון פון דעם סויכער (פון דער ערשטער ווייב), וואָס כאַ-
 ווערט זיך מיטן גאליצישן „שרײַבער“, דעם אופגעקלערטן בוכהאלטער פון סויכער.
 די נעגאטיווע פיגורן פון דער פּינסע זײַנען די פּײַנע בעריעטע, וואָס קלײַבט זיך
 כאסענע מאכן דעם סויכערס באַכערל מיט איר טאָכטער פון ערשטן שידוך, א מיסעס
 אלמאָנע, און דער מעלאמעד פון באַכערל, א צוואַקישער כאַסיד. סאָף פּיעסע באַ-
 קומט דער זון דאָס פארמעגן פון פאָטער, האָט כאסענע מיט דער יעסוימע, און
 דער דעמאסקירטער מעלאמעד ווערט ארויסגעטריבן פון שטאָט. ענלעך ווי אין
 אייכלס און וואָלפּסאָנס פּיעסעס, שטייט אויך דאָ אין צענטער פון דער קאָמעדיע
 דער רײכער סויכער און דער רעזאָניאַרישער אופגעקלערטער אינטעליגענט, וואָס
 באדינט אים—דער בוכהאלטער. נײַע פיגורן זײַנען דאָקעגן די פּײַנע בעריעטע און
 דער מאָליעריש אופגעפאסטער, האַלב, נאַיווער, האַרב-כיטרער, מיט סימפאטיע
 געשילדערטער מעשאָרעס-טיפּ, אורי—און ביידע געשטאלטן וועלן פון איצט אָן ווערן
 אן אייזערנער רעקוויזיט פון דער יידישער ברוזשאוואַ-קלײַנבירגערלעכער קאָמעדיע,
 ביז גאָלדפאדענען („די מומע סאַסיע“) און שאַלעם-אלייכעמען איינשליסלעך.

דער הויפט-אונטערשייד אָבער צווישן דער גאליצישער פּיעסע און וואָלפּסאָנס
 „לײַכטזין און פרעמעלײַ“ איז די אָן א פארגלייך גרעסערע סאָציאַלע פארשארפטקײַט
 פון דער „גענארטער וועלט“, וואָס גיט פאקטיש אין די ראמען פון א קלײַנער
 קאָמעדיע קימאט אלע לאַזונגען פון דער גאליצישער האסקאָלע: קאמף קעגן דעם
 געשלאָסענעם פראָנט פון די קלערליקאלן; קעגן דעם כּייעם און די פארפאָלגונגען
 פון די מאסקילים; קעגן כּסידעס, צאדיקים, צוואַקעס; קעגן פּרייקע שידוכים און
 אָן דעם ווילן פון די קינדער; פאר „ערלעכן“, „סאָלידן“ האנדל און קעגן די לופט-
 געשעפטן פון קלײַנבירגערטום; פאר בילדונג און מעלאַכע; פאר „טוירע מיט דערע-
 כערעץ“, — אנדערש געוואָגט, א פולע פראָגראם פון דער מעסיקער האסקאָלע, ווי זי
 קומט צום אויסדרוק אין די שריפטן פון לעפּין, פערל און ראפּאָפּאַרט. פון זייער
 קרייז איז טאקע די קאָמעדיע ארויס. פארשיידענע אריינגעבראַקטע פּסוקים ווערן
 טאקע אין דער קאָמעדיע פּאַרטײַטשט אף לעפּינס שטייגער, צ. ב. „אשת חײל עטרת
 בעלה וּכְרַבָּה בעצמותיה מבישה“— „א בעריע א ידענע א געטרײַע ווייב איז א קרוין
 צום מאנס קאָפּ און א בייזע ברענט ווי א גאָשטשיץ אין זײַנע גלידער“. (בא
 לעפּינען: „אן איישעס כאיל איז א קרוין צו איר מאן, און אזוי ווי א גאָשטשיץ
 אין זײַנע גלידער איז א שאַפּלע“). עס איז ניט אויסגעשלאָסן, אז דער מעכאַבער
 איז לעפּין אליין, און נאָך זיכערער איז עס איינער פון זײַנע טאלמידיים. עס איז אָבער
 ניט פערל, ווייל דער יידיש פון דער פּיעסע איז אן אנדערער, ווי פערלס יידיש,
 אויך ניט לעווינזאָן, ווייל דער יידיש פון לעווינזאָנס „העפּלער-וועלט“ איז גאָר אן
 אנדערער, א וואָלינער, ניט א גאליצישער, ווי אין דער „גענארטער וועלט“, ווי
 עס ווימלט מיט א ריזיקער צאָל פּאָלעניומען, און ניט קראַכמאַל, וואָס האָט יידיש

קינמאָל ניט געשריבן און ניט געקענט די געשילדערטע סוויווע. גיכער פאר אלץ
 איז עס, ווי געוואָגט, איינער פון לעפינס יינגערע טאלמידים.
 איבעריקנס איז זיך שווער צו שאפן אן ענדגילטיקן אורטייל וועגן דער פיעסע,
 ווייל דער קיעווער עקזעמפליאר איז פון א שפעטער אויסגאבע, וואָס איז שוין
 שטארק פארדרייט און געקירצט, אזוי ווייט, אז געוויסע מאָטיוון פון דער אקציע
 זיינען אין דער דאָזיקער אויסגאבע שוין ניט פארשטענדלעך. ביפראט האָט געלייטן
 דער לעצטער-דריטער אקט, אין וועלכן ס'הערשט דער גרעסטער פלאַנטער. אגעוו
 האלט דער ערשטער אקט 39 זייטן, דער צווייטער 26, און דער דריטער קוים 12,
 קלאָר, דאָ האָט מען צומייסטן געקירצט.
 ענדלעך דארף באצייכנט ווערן, אז די פיעסע איז פארטראכט אופגעפירט צו
 ווערן פורים-צייט, דערפאר קומט פאָר די גאנצע אקציע פון עסטערטאָנעס נאָך דער
 מעגליע ביו פורים צו דער סודע. דערמיט שעפט זיך אויס איר צוואמענהאנג מיטן
 פורים-יאָנטעוו. ענדלעך, ווי וואָלפסאָן, האָט אלוואָ אויך די גאליצישע האסקאָלע גע-
 זוכט א וועג צום טעאטער און געשטרעבט אויסצונוצן אפילע יענע שמאָלע מעגלעכ-
 קייטן, וואָס ס'האָט געגעבן דער מינעג פון טעאטער-פאָרשטעלונגען פורים-צייט.

דער וויכטיקסטער קינסטלערישער פראָדוקט פון דעם מאסקילישן קעגנאָנגריף
 קעגן קלעריקאליזם איז אָבער פערלס אויסגעצייכנטער אנטזיכטידישער פאמפלעט „מגלה
 טמירין“ („דער אנטפלעקער פון סידעס“). צוערשט געדרוקט אין ווין (1819). יאָסעף
 פערל (1779—1839) איז געווען לעפינס טרייסטער טאלמיד. אויב ביקס אָנשויוונגען
 האָבן עוואָליוציאָנירט אין קליינבירגערלעכער ריכטונג און דערפירט אים ביו כסידעס,
 איז פערל טאָמיר געבליבן געטריי דער פראָגראם פון זיין רעבן. און האָט זיך פאמע-
 לעך ארויסגערוקט אין פאָדערגרונט פון דער גאליצישער האסקאָלע און געוואָרן לעבן
 לעפינען איר פירער, איר צענטראלע פיגור. „השר“—דער פירשט—איז פערלס שטענ-
 דיקער עפיטעט אין די דאָקומענטן פון דער גאליצישער האסקאָלע. לעפין האָט אין
 זיין פראנצויזישער פראָגראם-שריפט געפאָדערט, אז די האסקאָלע זאָל אופרייסן דעם
 יידישן מיטלאַטער פון אינעווייניק, און דעם וויכטיקסטן מיטל דערצו געזען אין א
 מאָדערנעם שול-וועזן,—און פערל גרינדעט א מוסטער-שול אין טארנאָפאָל, וואָס איר
 פראָגראם שטימט גענוי מיט לעפינס אָנווייזונגען, און וואָס לויט איר ווערן שפעטער
 מאָדעלירט די מאסקילישע שולן אין גאליציע און אין רוסלאַנד. לעפין האָט געזען
 די הויפטגעפאר ניט אין די מיסנאגדים און ראבאָנאים, נאָר אין דער כסידישער בא-
 וועגונג, וואָרעם „אויב ס'וועט בלייבן די איבערגעוויכט פון כסידים, קען ניט זיין
 קיין שום האָפענונג אופצוקלערן די נאציע“—און אויך פערל האָט דעם הויפטפּונקט
 געווענדעט קעגן דער כסידישער באוועגונג. לעפין האָט געהאָלטן, אז כסידעס דארף
 מען באקעמפן קוידעמקאָל מיטן וואָפן פון סאטירע, מע דארף אף א קאָמישן אויפן
 פאָרשטעלן דעם לעבנשטייגער, די טוירע און די פירער פון די כסידים—און פערל
 האָט עס רעאליזירט (אפילע לויט לעפינס מוסטער אין „מאכקיאס פעסי“) אין זיינע
 טאָלענטפולע, טעמפעראמענטפולע שריפטן. קיין שום מיטל איז אָבער ניט געווען
 שלעכט אין פערלס אויגן אין זיין קאמף קעגן כסידים. אויב אָרענשטיין איז געווען

דער „גרויסאינקוויזיטאָר“ בענעגייע מאסקילים, איז עס פערל געווען בענעגייע כסיר-דים. ער האָט זיך אפילע ניט אָפגעשטעלט פאר מעסירעס צו דער מאכט. ניט לאנג איז פובליקירט געוואָרן („מאָנאטשריפט“, 1927, העפט 7-8. י. ליכט, „איינ אונפער-עפנטליכטעס אקטנשטיק פון יאָזעף פערל“) א שארפע מעסירע פון פערלען צום קריי-זאמט-פרעזידיום אין טארנאָפּאָל, דאטירט 2 יאנוואר 1827, ווו ער מאכט אופמערק-זאם אף דער ריזע פון זשידאטשאָווער רעבן הירש אייכענשטיין קיין זבארוזש, וואָס קען ברענגען שעדלעכע רעזולטאטן פאר זיין שול, וויבאלד ס'וועלן דאָרט אף שאבעס קומען אויך טארנאָפּאָלער יידן—און שוין דעם 3 יאנוואר גיט ארויס די עסטרייכישע מאכט א פארדערענונג לעגיטימירן דעם רעבן, אים אָנטאָן נעגישעס און זען אים מעשאלייך זיין. ניט קיין ווונדער, אז פערל איז געווען אויסערגעוויינלעך פארהאסט בא דער גאליצישער אָרטאָדאָקסיע, אזוי ווייט, אז נאָך זיין טויט האָבן זיך פאר-שפרייט קלאנגען, אז די כסידים האָבן מיט גרויס סימכע געטאנצט אף זיין קיווער, און אז די מיטע בעשאס זיין לעווייזע איז אָפגעהיט געוואָרן דורך זעלנער מיט בלאנ-קע שווערדן, ביכדיי גיט דערלאָזן אן אָנפאל פון כסידים. (פארגל. ראפּאָפּאָרט העס פער אין „כרם המדי“, ב. 5, 163-160). ראפּאָפּאָרט, וואָס לייקנט אָפּ די דאָזיקע קלאנגען איז אָבער מוידע אף די פריידיקע טענץ פון די כסידים אין זייערע שטיבלעך, ווע ס'איז אָנגעקומען די יעדיע פון פערלס טויט. און אויך גאָטלאָבער דערציילט אין זיינע מעמוארן: „בא די כסידים איז ער (פערל) געווען שרעקלעך פארהאסט, זיין נאָמען פלעגן זיי באגלייטן מיט קלאָלעס און זידל-ווערטער“ (פרידקין, 142).

לעפּין האָט געפאָדערט א פראָפאגאנדע-ליטעראטור פארן האמוין אין יידיש, און לעצטנס האָט וויינלעז געפונען א פאָר שריפטן פערלס אין יידיש, צווישן זיי א פול-שטענדיקן טעקסט פון „מגלה תמירין“, וואָס איז פון פערלען, אלאָ, פארפאסט גע-וואָרן סיי אין העבריִיש, סיי אין יידיש¹.

פאר אָט דער ראָלע פונעם קעמפנדיקן פירער און „פירשט“ פון דער גאליצישער האסקאָלע זיינען גינסטיק געווען אלע באדינגונגען פון פערלס לעבן. ער איז געבאָרן געוואָרן אין טארנאָפּאָל אין א פארמעגלעכער מישפאָכע—זיין פאָטער טאָד-רעס פערל איז געווען פון די רייכסטע יידן אין שטאָט. ער האָט געלערנט געמאָרע כאסענע געהאט צו 14 יאָר, איז אין דער יוגנט געווען באגייסטערט פון קאבאָלע און געוואָרן א הייסער אָנהענגער פון כסידעס. ער האָט אזוי ארום כסידעס געקענט אויסגעצייכנט פון אייגענער דערפארונג (ווי אלע אנדערע גרויסע אנטטיכטידישע סא-טיריקער—לינעצקי, אקסענפעלד, גאָטלאָבער א. א.). וועגן זיין יוגנט דערציילט פערל די פאָלגנדיקע כאראקטעריסטישע פראָטים אין א דייטשישן בריוו פון יאָר 1811 („היסטאָרישע שריפטן“, ב. 1, 811-812):

„ליידער איז דאָ ניט געווען דער אָרט צו באקומען א צוועקמעסיקע-דערצינונג קיין שום שול, קיין שום לערער זיינען דאָ ניט געווען... אסאך האָט געשטערט דער פלאן, וועלכן ס'האָבן בענעגייע מיר געהאט מינע עלטערן. נאָך א יונגעראמן האָט

¹ און אויך לעפינס פאָדערונג אפצושטעלן א גייעס מאסקילישן אָרגאן האָט געמוגען אן אָפּלאנג אין פערלס טעטיקייט: אונטער זיין רעדאקציע דערשיינט 1814-1816 אין טארנאָפּאָל דאָס יאָרבוך „ציר נאמן“, ס'ראָו אויסגעפילט, און אין זיין פון לעפינס דירעקטיוו, מיט פאָפּוליער-היסטאָרישע אפּטלעכע ארטיקלען. פארגל. Lin, die hebr. Presse, Belirn 1928.

מען מיך אָנגעהאלטן באַם טאַלמוד־לערנען, ווייל מײַנע עלטערן האָבן מיט אלע קײַ-
 כעס געוואָלט מיך מאַכן פאַר אַ ראָוו. איך האָב געמוזט ביגנייווע לערנען די דײַט-
 שישע שפּראַך. אין אַ פאַרבאָרגענעם ווינקל האָב איך אָנגעהויבן זײַענען דײַטשישע
 ביכער, און זײַער אָפט האָב איך געמוזט האָבן אונטער דער האַנט אַ העברײַשן בוך
 וועלכן כ׳פלעג עפענען, ווי נאָר כ׳האָב געהערט, און ס׳דערנענטערן זיך מײַנע עלטערן
 און באהאלטן דעם דײַטשישן. אזוי האָב איך געהאַט אויסצושטיין שוועריקייטן, ביז
 איך בין געוואָרן ניט שלעכט באַקאַנט מיט דער דײַטשישער שפּראַך און געווען אים
 שטאַנד צו זײַנען נוצלעכע דײַטשישע ווערק... אָבער, זײַדער, ערשט צו עטלעכע און
 צוואַנציק יאָר האָב איך געקאָנט ווערן זעלבשטענדיק, וואָרעם ביז דאן בין איך
 אינגאַנצן געווען אונטער דער אופזיכט פון מײַנע עלטערן און לערער..."

דער האַסקאַלע־איבערברוּך איז באַ פּערלען געקומען אונטער דער האַשפּאַע פון
 אַרומיקע אופגעקלערטע פּריצים, און פּערל נעמט זיך ענערגיש צום שטודיום פון
 וועלטלעכן וויסן. ער איז געווען אַ הויכגעבילרעטער מענטש—און גלײַכצײַטיק גע-
 בליבן אַ לאַמדן אין ייִדיש־רעליגיעזע מאַטעריעס. זײַן פאַרמעגן, זײַן בילדונג,
 האָבן אים באַשאַפן אַ גרויסן אווטאָריטעט באַ דער מאַכט־סייַ באַ דער רוסישער,
 וואָס האָט 1809—1815 אָקופירט טאַרנאָפּאָל, סײַ באַ דער עסטרייַכישער. די ערשטע
 דערלויבעניש אַף זײַן מוסטערשול האָט ער טאַקע באַקומען באַ די רוסי. די שול
 האָט ער געגרינדעט אַף אײַגענע מיטלען און מיט דער אונטערשטיצונג פון עטלעכע
 ייִדישע און קריסטלעכע מעצענאַטן.

פּערלס פאַרמעגן, בילדונג, גרויסער אָנזען באַ דער מאַכט און די אַרומיקע מאַג-
 נאַטן און פּריצים איז אָבער געקײַפּלט געוואָרן אַף אַ רײַזיקער ענערגיע און אײַזער-
 נער אַקשאַנעס באַם דורכפירן זײַנע פּלענער און צילן. דערוף זאָגט אײַדעס זײַן
 קאַמף אַרום ראַפּאָפּאָרטס ראַבאָנעס אין טאַרנאָפּאָל—אַ פאַרביטערטער קאַמף, וואָס
 האָט פּערלען סאָפּאָלסאַף אַרײַנגעטריבן אין קײַווער. ראַפּאָפּאָרט, דער טעאַרעטיקער
 פון דער גאַלײַשער האַסקאַלע, איר צווייטער פירער לעבן פּערלען, איז געווען
 פון פּערלס נאָענטסטע פּריינט. ער איז געווען אַסאַך יאָרן אַן אָנגעשטעלטער באַ דער
 לעמבערגער פּלייט־טאַקסע, און טאַמיד געשטרעבט פּאָטער צו ווערן פון דער דאָזיקער
 פאַרנאָסע, וואָס האָט אים באַלעסטיקט און געשטעלט אין סאַקאַנע זײַן ווייטערדיקע
 חײַנסשאַפּטלעכע אַנטוויקלונג. דערצו האָט אים, צוליב זײַן מאַסקײַשער טעטיקייט,
 טאַמיד געדראָט די געפאַר צו פאַרלירן זײַן שטעלע. אזויאַרום איז באַ ראַפּאָפּאָרטן
 אַנטשטאַנען דער דראַג צו אַ רײַזיקער ראַבאָנישער שטעלע, די פאַרשיידענע באַמױנ-
 גען אָבער סײַ פון ראַפּאָפּאָרטן, סײַ פון זײַנע פּריינט האָבן אין מעשעך פון יאָרן
 ניט געבראַכט צו קײַן שום רעזולטאַט. דאן אַנטשטייט באַ פּערלען דער געדאַנק
 אופצונעמען ראַפּאָפּאָרטן ווי אַ ראָוו אין טאַרנאָפּאָל, נעמענדיק אין אַכט, אז דער
 בײַזשטיקער ראָוו איז שוין געווען אַ זאָקן פון 82 יאָר. די מערהײַט פון דער שטאַט
 איז אָבער געווען סײַ קעגן דער קאַנדידאַטור פון ראַפּאָפּאָרטן, דעם „אַפיקורעס“,
 סײַ קעגן דעם אופנעמען אַ נייעם ראָוו, בײַס דער אלטער לעבט נאָך. ס׳האַט
 אָבער גאַרניט געהאַלפן: די רעגירונג האָט באַשטימט אויסקלײַבן אַ נייעם ראָוו,
 אונטער פּערלס דרוק האָט די קעהילע אויסגעשריבן אַ קאָנקורס, צו וועלכן ס׳האַט
 זיך אָבער ניט געמאַרדן קײַן שום קאַנדידאַט, אַכוץ ראַפּאָפּאָרטן. אזוי אַרום איז ראַ-

הפאפארט דורך פארשיידענע מאכנאציעס אין יאָר 1838 געוואָרן טארנאָפּאָלער ראָו, וואָס האָט ארויסגערוּפּן א שטורעם בא דער גאַנצער גאַליצישער אָרטאָדאָקסיע און אן אומצופרידנקייט אפילו בא א טייל מאסקילים (אשטייגער בא קראַכמאַלן און בא די „דויאַים“). צוויי יאָר איז ראפּאָפּאַרט געוועסן אין טארנאָפּאָל—און דאָס זיינען געווען יאָרן פון פארביטערטן קאַמף פון דער מערהייט פון דער קעהילע קעגן אים און פּערלען, א קאַמף פּוּל מיט קעגנזעטיקע מעסירעס, פאַסקווילן—א קאַמף, אין וועלכן די עסט־רייכישע מאכט איז געשטאַנען אף פּערלס צאד, ארעסטירט, א ריי ראפּאָפּאַרטס קעגן נער און באשטראַפּט אפילו איינעם מיט עפנטלעכע שמיץ, פאַרמאַכט די באַטעמע־דראָשים פון דער אָפּאָזיציע. די אָרטאָדאָקסיע האָט נאַטירלעך ניט געשוויגן, מע האָט געענטפּערט מיט א באַיקאַט אף דער אפטייק פון פּערלס זון מיכל, מע האָט פאַרבאַטן מאל זיין די קינדער פון ראפּאָפּאַרטס אָנהענגער, א. א. וו. די שטאַט האָט זיך גע־וויגט, ראפּאָפּאַרטס לאַגע איז געוואָרן פון טאָג געפּערלעכער, ביזראט, ווען ס'איז דערוויל פּרֶוצלונג געשטאַרבן פּערל. א גליק פאַר אים, וואָס ס'איז אונטערגעקומען די ראבאָנעם פון פּראָג, און ער האָט געקענט זיך ארויסראטעווען פון דער פּינטלע־כער שטאַט (1840).

אין די דערמאַנטע מעמורן גיט גאַטלעכער די פּאָלגנדיקע אינטערעסאַנטע שיל־דערונג פון א באגעגעניש מיט פּערלען אין יאָר 1828, וואָס האָט לויט גאַטלעכערן געהאַט אן אנטשיידענע ווירקונג אף זיין וויטערדיקער אנטוויקלונג (גאַטלעכער האָט דאן געהאַלטן באם אָפּגיין פון כסידעס): „רעב לייסעף פּערל האָט מיך צוגערופּן מיט א שמיכל. איך בין צוגעגאַנגען שטום, ניט געוויסט, וואָס צו ריידן. (גאַטלעכער איז דאן אלט געווען 17 יאָר—מ. ע.) האָט ער אף מיר עטלעכע מינוט געקוקט, ווי איך שטיי אזוי געליימט און קען דעם מויל ניט עפענען, און שעם זיך אופהייבן דעם קאַפּ. דערנאָך האָט ער מיך גענומען אויספּרעגן, וואָס איך דאַרף, נאָך וואָס בין איך געקומען און צי וויל איך אָנקומען צו אים אין שול.

„ניין, האָב איך געענטפּערט, איך האָב גענוג געלערנט בא מיין פּאָטער און בא מינע ראביי'ס... אין דעם העמשעך פון שמועס בין איך מיט אים אריין אין א פּאָל־לעזיק וועגן זיין סיפּער „מגלה סמירין“. איך האָב אים אופגעוויזן, אז מיט אזוינע מיטלען, ווי אָפּלאכן פון כסידים, וועט ער דעם ציל ניט דערגרייכן, ווייל די כסידים וועלן דעם סיפּער צערניסן און ניט לייענען, און די אופגעקלערטע נוצן אים סיווי ניט, סיידן אלס פאַרווילונג, און פאַרווילן זיך מיט לייצאַנעס איז אן אווירע. „אז איך האָב געענדיקט, האָט ער מיר געגעבן צו פאַרשטיין, ווי פּרעמד עס זיינען די מינהאַגים פון די דאָזיקע כסידים צו אונדזער עמונע און צו אונדזער טוירע, זיי ברענגען אונדז שאָדן אין אלע לענדער, און צוליב זיי זיינען מיר געוואָרן צו שאנד און צו שפּאַט בא אלע פּעלקער ארום. „אז דו וועסט עלטער ווערן, וועסטו פאַרשטיין, אז מינע רייד זיינען ריכטיקע. איך בין זיכער, אז דו וועסט אויך מיט זיי קעמפּן און עפּשער מיטן זעלביקן וואָפּן, וואָס, איך. דאָס וואָס דו זאָגסט, אז בא אונדז וועט קיינער דעם סיפּער ניט לייענען, ביסטו נאָך א ינגל. פאַראן נאָך בא אונדז אסאך יידן ניט קיין כסידים און ניט קיין באסקילים. און זיי וועלן עס לייענען, און בא זיי וועלן זיך עפענען די אויגן. איינער פון די דאָזיקע ביסטו אל יי. האַ—גאַם דו געהערסט נאָך אליין צו די כסידים, האָסטו זיך שוין פון זיי אף דער העלפּט

באפרייט און וועסט שוין מער צו זיי זיך ניט אומקערן... נאָכדעם, ווי ער האָט מיר אָנגעוויזן, אין וואָס פאר א וועג איך זאָל גיין, און וואָס פאר א ביכער איך זאָל ליינען, האָב איך זיך מיט אים צעזעגנט און אוועק.

„ארויסגייענדיק, האָב איך דערשפירט, אז איך בין פֿלוצלונג געוואָרן אן אנדערער מענטש... א נייער גייסט האָט מיך באהערשט און מיד אופגעהויבן אין דער הייך... פון טארנאָפּאָל זיינען מיר אוועק אין זאָטשעוו, און א גאנצן וועג האָבן מיר נאָכ־דעם גערעדט וועגן ייִסעף פּערלען“... (פּרידקין, ז. 143—146).

אן ענלעכן געשפרעך גיט איבער פּערל אַליין אין זײַן „בוּחן צדיק“, פּראָג 1838, ז. 27: „שויער: און איך זאָג דאָס זעלביקע... פאר וועמען האָט ער געשריבן זײַן ווערק (מגלה טמירין)?“ די כּסידים וועלן עס ניט ליינען, די מיסנאגדים ברויכן ניט זײַן בוך... מוישע: לויט מײַנונג האָט דער אווער געשריבן זײַן בוך פארן קלאָל פון אונדזער פּאָלק, מענטשן, וואָס זײַנען נאָך ניט געוואָרן כּסידים, וועלן פון דעם בוך זען די שלעכטע זײַטן פון דער סעקטע און וועלן ניט גיין אין זײַערע וועגן“... א. א. וו.

פּערלס לײַטעראַרישע יערושע איז ניט גרויס. זײַנע הויפטווערק זײַנען „מגלה טמירין“ (וויזן 1819) און „בוּחן צדיק“ (פּראָג, 1838), וואָס איז א מין פּאָרזעצונג פון „מגלה טמירין“. לעצטנס האָט וויינלעז געפונען ייִדישע, קיינמאָל ניטפארעפנטלעכטע שריפטן פון יאָסעף פּערל, דעם „מעגאלע טמירין“ אין ייִדיש, און א ראָמאַן „אנטי־גנוס“, איבערגעזעצט אין יאָר 1833 פון דײַטש אין ייִדיש (פּאָרגל. „ייִדישער לײַטע־ראַרישער קאלענדאַר“, לעמבערג, 1924, ז. 114—126). אף וויפּל דער ייִדישער טעקסט פון „מגלה טמירין“ איז נאָך ניט געדרוקט, איז אונדז נאָך דערווייל אומגעלעך זיך שאפן א באגריף וועגן פּערלען ווי א שרייבער אין ייִדיש, ווייטער זײַנען באקאַנט פון פּערלען א פּאָר ארטיקלען אין „כּרם חמד“, א ריי בריוו; ניט פארעפנטלעכט זײַנען זײַנע טאָגביכער, וואָס זײַנען מינאסטאם א ביז גאָר וויכטיקער היסטאָרישער דאָקומענט. און דאָס איז פּערלס גאנצע יערושע.

פּערלס „מגלה טמירין“ איז אָבער א גלאנצווערק פון דער גאליצישער האסקאָלע ביז לײַנעצקיס, „פּוילישן ייִנגל“ (1867) איז ניט געווען נאָך א ווערק, וואָס זאָל מיט אזא קראפט, טאלאַנט און בייסיקער, פארביטערטער סאטירע שלאַנגן איבער דער כּסידישער באוועגונג, און עס איז לײַכט צו זען, אז קימאַט אלע שפּעטערדיקע אַנטיכּסיד־שע פּאַמפּלעטן, פּיעסעס און ראָמאַנען, אין וועלכע ס'איז אזוי ריך די האסקאָלע־טקופּע, זײַנען געשטאַנען אונטער דער האשפּאַע פון „מגלה טמירין“—צווישן זיי אויך לײַנעצקיס „פּוילישער ייִנגל“. די פּאָרשער פון דער העברייִשער לײַטעראַטור, און אויך די מאס־קילים פון פּערלס צײַט, האָבן פארן גרעסטן סאטיריקער און שרייבער פון דער גאליצישער האסקאָלע געהאַלטן ייִצקאָק ערטערן, דעם פּאַרפּאַסער פון „הצופּה לביית ישראל“, „נעים סאטירות ישראל“ רופט אים מיט היספּײַלעס ש. ד. לוצאַטאָ. דאָס דערקלערט זיך מיט ערטערס מעליצעדיקער, אויסגעהאַלטן רייִן־טאַנאַכישער שפּראַך, פאר וועלכער סײַ די מאסקילים פון זײַן צײַט, סײַ די העברייִשע פּאָרשער האָבן געהאַט גרויס אָפּשײַ. געוויס איז ערטער געווען א טאַלענטפולער שרייבער. אָבער זײַן סאטירע, די קראפט פון זײַן אָנגריף און דער קינסטלערישער ווערט פון זײַנע ווערק ווערט אָפּגעשוואכט טאַקע דורך די פּאַפּירענע בלומען פון זײַן מעליצע. פון

ערטערס זאכן האָבן געלעקט די פינגער די מאסקילים, צו די ברייטערע מאסן לייע-
 נער זיינען זיי ניט דערגאנגען, אפן פאָשעטן יידן פון א גאנץ יאָר האָבן זיי קיין
 שום ווירקונג ניט געקאָנט האָבן. צו פערלס קינסטלערישע אופטוען געהערט אויך
 דאָס גענויע קאָפירן דעם באַרבארישן העברייש פון די כסידישע שריפטן¹, וואָס
 סאיז ס'ראָו א בוכשטעבלעכע איבערזעצונג פון יידיש און זשענירט זיך ניט אריינ-
 ברעקן אין העברייש סלאוויזמען און ניטאיבערזעצטע יידישע ווערטער. דאָס איז
 געווען אסאך ווירקונגפולער, האָט גלייכצייטיק אי אומגעהויער פארברייטערט דעם
 שעטעך פון קאָמיש-סאטירישע ווענדונגען און איינפאלן, אי מעגלעך געמאכט, אז
 דער „מגלה סמירין“ זאָל קענען געלייענט ווערן דורך יעדן יידן, וואָס פארמאָגט
 אביסל יעדיעס אין העברייש. ווי מיר זעען, האָס אויך די דאָזיקע ברייטער געוואָ-
 רענע פעריפעריע ניט באַפרידיקט פערלען, און ער האָט פון זיין ווערק געגרייט
 אויך אן אויסגאבע אין יידיש.

מיט זיין „מגלה סמירין“ איז פערל געקומען צו דער ריכטיקער צייט. מע האָט
 געדארפט שטעלן א ווידערשטאנד דער אָנגרייפנדיקער צעיושעטער קלעריקאלער
 רעאקציע, מע האָט אָבער געמוזט רעאגירן אויך קעגן דעם מאבל פון כסידישע
 פראָפאגאנדע-שריפטן, וואָס האָבן דאן פארפלייצט אלע יידישע יישווים אין מיזרעך-
 אייראָפע. לאָמיר ניט פארגעסן, אז גראָד דאן, 1815, איז דערשינען צום ערשטן מאל
 די „שבחי בעש'ט“, און פערל אליין דערציילט אין זיין „בוהן צדיק“, אז אין מע-
 שעך פון די ערשטע צוויי יאָר זיינען פארקויפט געוואָרן 10 טויזנט עקזעמפלאַרן
 פון אַט דער וויכטיקסטער כסידישער פראָפאגאנדע-שריפט, א ריזיקע צאָל פאר יענע
 צייטן. אַט די צוויי מאָמענטן האָבן באשטימט דעם כאַראַקטער פון פערלס פראַכט-
 פולן פאמפלעט-קאמף קעגן כסידעס ביכלאל און דאָס דעמאָסקירן, אויסלאַכן די
 כסידישע לייטעראַטור ביפראַט.

די פאָרם פון דעם ווערק זיינען „איבערגעכאפטע בריוו“ פון כסידים, געזאמלט
 און ארויסגעגעבן מיקלוימערשט דורך א גלויביקן, טמימעסדיקן כאָסיד אויוואַדיע
 בען פסאכיע. אונטער דעם דאָזיקן פסעוודאָנים האָט זיך אויסבאהאלטן פערל אליין.
 אונטער דעם דאָזיקן פסעוודאָנים האָט ער אפילע געדרוקט זיינע ארטיקלען אין „כרם
 חמד“ (צ. ב. אין באַנד 3, נומ. 4, 19). אויך פערלס „בוהן צדיק“ איז דערשינען
 אנאָנים, אזוי ווייט, אז אסאך געלערנטע און מאסקילים האָבן שוין געצווייפלט, צי
 איז פערל דער אווער פון „מגלה סמירין“, און פארן מעכאבער געהאלטן לעווינאָ-
 נען (פארגל. בערנפעלד, הולדורו שיר, ז. 88). פערלס אווערשאפט קאָן אָבער ניט
 זיין אין סאָפעק, וויבאלד ער באשטעטיקט עס אליין אין זיינעם א בריוו פון יאָר
 1838 (געדרוקט אין „השחר“, 1869, 1-2). אויך ראַפאָפאָרטס רעצענויעס אף „מגלה
 סמירין“ און „בוהן צדיק“ („בכורי העתים“, ב. 12, 175-181 און „כרם חמד“, ב. 4,
 נומ. 10), כאָטש זיי רופן ניט אָן דירעקט דעם אווער, דאָך גיבן זיי גענוג רעמאָזים
 אף פערלען.

די דאָזיקע אנאָנימקייט האָט איר יעסאָד ניט אויפֿל אין דער מוירע פאר פאר-
 פאָלגונגען מיצאד דער אָרטאָדאָקסיע, ווי אין פערלס עצעם שעפערנישן מעטאָד. וואָ-
 רעם „מגלה סמירין“ איז א ווערק, וואָס דערציילט מיקלוימערשט מיט אסאך היסלא-

¹ ביפראט נאכמען בראסלעווערס סיסטעם.

וועס וועגן די גרויסע אופטוען פון די צאדיקים און זייערע אָנהענגער און מעקוראָ-
וים. דער דאָזיקער טאָן פון מיקלוימערשטער טמימעסדיקער באגניסטערונג ווערט אָנ-
געהאלטן פון אָנהייב ביזן סאָף, פון דעם טיטלבלאט אין סטיל פון „שבחי בעשיט“
און אנדערע אפאָלאָגעטישע כסידישע שריפטן, פון דער האקדאָמע פון עפעס א פאנ-
טאסטישן ראבאָנישן אווטאָריטעט און דער נאיוו-נארישער האקדאָמע פון דעם פאנ-
טאסטישן אויוואדיע, ביז דער לעצטער זייטל פון בוך. אסאך זייענער האָבן עפשער
געקויפט און געלייענט דאָס בוך אין דער איבערצייגונג, אז זיי האָבן דאָ צו טאָן
מיט אן אָרטאָדאָקסאָלן כסידישן שוואַכים-ווערק, און עפשער האָבן זיך געפונען אויך
אזעלכע פראָסטאקעס, וואָס האָבן נאָכן איבערלייענען דעם גאנצן ווערק נאָך אלץ ניט
פארלאָרן די דאָזיקע אילוזיע. דער דאָזיקער קאָנטראסט צווישן דעם פרומלעך-באגניסט-
טערטן, אפאָלאָגעטישן טאָן פון דעם ווערק און זיין שפאָטנדיקן אינהאלט, צווישן
דעם טאָן פון דער האקדאָמע, פון די בריוו, די געלערנטע פוסנאָטעס אונטערן טעקסט
די ציטאטעס פון 19 וויכטיקע כסידישע ווערק, און די נישטיקע פאָזיטיווע אופ-
טוען און אומצאָליקע פארברעכערישע מייסום פון די צאדיקים און זייער געזינדל-
אז אָבער דער גרונטיגעסאָד פון פערלס סאטירע, אן אומויסשעפלעכער קוואל פאר
אויסגעצייכנטע קאָמישע עפעקטן און פאר שפאָטנדיקן, איראָנישן סארקאזם. אָט זיי-
נען א פאָר ביישפילן:

„נעכטן האָב איך זיך געזאמט נאָך מירעו בא אונדזער הייליקן רעבן, דעם
ליכט פון דאָר, און כ'האָב געהערט זינע געשפרעכן, וואָס זינען זיסער פון האָניק,
און כ'האָב געהאט גרויס האנאָע, וואָרעם אונדזער הייליקער רעבע איז נאָכן דאווענען
געווען שטארק פריילעך, און זינע רייד זינען געווען מיט אסאך דוויקעס, ווי זיין
שטייגער איז, און כ'האָב געלערנט אין אָט דער צייט פון זינע רייד און זינע מיי-
סעס, געלויבט צו גאָט, מער, וויפל ס'איז אימשטאנד א מענטש צו לערנען פון דער
טוירע פון אנדערע צאדיקים, און כ'וואָלט ניט מיד געוואָרן צו הערן זינע הייליקע
ווערטער אסאך טעג אָן עסן און טרינקען. אָבער אונדזער הייליקער רעבע האָט גע-
וואָלט פארוויכערן די ליולקע און גיין אין אָפטרעט, האָב איך אים געגעבן די ליול-
קע, אָבער כ'האָב ניט זיכע געווען צו געבן אים פֿייער, ווייל אן אנדערער פון
אונדזער כעוורע האָט זיך געפעדערט, בעשאם כ'האָב געגעבן דעם רעבן די ליולקע,
און געבראכט פֿייער. און ווען כ'האָב געזען, אז דער רעבע וויל ניט, מע זאָל אים
באגלייטן אין אָפטרעט, בין איך אוועק אהיים מיט גרויס סימכע, וואָס כ'האָב זיכע
געווען צו זיין דעם רעבנס א כאָסיד און הערן דעם דאָוקן טאָג פון אונדזער רעבן
אזעלכע גרויסע זאכן...“ (בריוו נומ. 1).

און אָט איז א פראגמענט פון דער גלענצנדיקער סאטירישער באשרייבונג פון
דעם רעבנס ארויספאָר לאַגבוימער אין וואָרד:
„די וואָך איז געווען לאַגבוימער, און דער דערעך פון רעבן איז ארויסצופאָרן
טאָמיד לאַגבוימער אין פעלד צו שיסן פון בויגן, וואָס הייסט „פאלים בויגן“ (פֿייל
און בויגן. מ. ע.), און ער האָט אונדז אמאָל געזאָגט מיט זיין אניוועס, וואָס איז
אזוי גרויס, אז ער טוט עס אזוי, ווייל א יידישער מינעג איז טוירע, אָבער מיר
וויסן אליין גוט, אז ער שיסט אוואדע פון בויגן קעגן דעם ס'ם (דעם סאָטן), און
עס איז ניטאָ קיין שום סאָפעק, אז יעדן יאָר דערהארגעט ער אים... און מיר האָבן

מיט גרויס קאוועד אוועקגעפירט דעם רעבן אין פעלד, פאר דעם וואָגן איז געגאנגן
 גען דער קלעזמער רעב יעהודע מיטן פידל, און זיין ברודער רעב יויסעף איז געגאנגן
 גען לעבן אים, און האָט געפויקט אין פויק מיט די טאצן, און מיר זינען געגאנגען
 א גרויסע מענגע ארום און נאָכן וואָגן און מיר האָבן געזונגען זייער שיינע ניגונים,
 און אונדזער הייליקער רעבע איז געזעסן אין וואָגן מיט רעב מוישע סלאוקאוויצער,
 און מיט נאָך אויסדערוויילטע מענטשן. און ווער ס'האָט ניט געזען דידאָזיקע סימכע,
 האָט ביכלאז אין זיין לעבן קיין סימכע ניט געזען. און אז מיר זינען געקומען אין
 פעלד און דער רעבע האָט געהייסן זיך אָפּשטעלן, האָבן מיר זיך אָפּגעשטעלט, און
 מיר האָבן אים אראָפּגענומען פון וואָגן, און ער האָט גענומען דעם בויגן צו שיסן
 און ער האָט געשאָסן, און דער פּייל איז געפאלן ווייט פונדאנען, און אלע זינען
 געלאָפּן אופהייבן דעם פּייל, און איך האָב ניט געקאָנט לויפן נאָכן פּייל, מאכמעס
 כ'האָב געוואָלט אריינקוקן אין פּאָנעם פון רעבן, ביים עס איז ארויסגעשלינדערט
 געוואָרן דער פּייל, און וואָס וועט ער טאָן מיטן בויגן אָן דעם פּייל, און כ'האָב
 געזען, אז איידער ער האָט געוואָרפן דעם פּייל, האָט ער אופגעהויבן זינע הענט,
 און אז דער פּייל איז געוואָרפן געוואָרן, האָט ער אראָפּגעלאָזן ביידע הענט. צו-
 ערשט האָט ער דעם בויגן געהאלטן אין דער לינקער האנט, און דעם פּייל אין דער
 רעכטער, און אז ס'איז ארויסגעוואָרפן געוואָרן דער פּייל, האָט ער גענומען דעם
 בויגן אין דער רעכטער האנט, און געוויס זינען דאָ פאראן גרויסע און מעכטיקע
 קאוואָנעס... און אויך בין איך דיר מוידע, אז היינט האָט דער רעבע געענדערט זיין
 מינע, וואָרעם טאָמיד פלעגט ער שיסן פון בויגן בלויז איין מאָל, און דו ווייסט,
 אז מיט גאָטס הילף האָב איך די זכע אסאך יאָרן צו זיין באם רעבן, און קיינמאָל
 האָט ער ניט געשאָסן מער ווי איין מאָל, און היינט, אז מע האָט אים געבראכט
 דעם פּייל, האָט ער זיך געווענדעט אין יענער זייט, ווי ס'געפינט זיך דיין קעהילע,
 און געשאָסן דעם פּייל אין יענער זייט, און ווי כ'מיין לויט מײַן באשיידענעם פאר-
 שטאנד, ביכדיי צו הארגענען דעם ס'ם פון דיין קעהילע... כ'האָב דיר געוואָלט אף
 יעדן פאל שיקן דעם פּייל, וואָס מיט אים האָט דער רעבע דערהארגעט דיין סאָטן.
 ביכדיי דו זאָלטסט האָבן נאכעס, אָבער ווען ער האָט געשאָסן צום צווייטן מאָל
 איז דער פּייל געפאלן אין וואָגן (דער רעבע איז ווייזט אויס געווען א וואזשנער
 שיסער. מ. ע.), ווי כ'מיין, איז עס א סימען, אז דער ס'ם וועט זיין ניכע אונטערן
 געזעס פון אונדזער הייליקן רעבן. און אז דער פּייל איז געפאלן אין וואָגן, האָט
 דער באלעגאַלע צוגענומען דעם פּייל, און האָט געזאָגט, אז ער וועט אים קיינעם
 ניט אָפּגעבן, וואָרעם דאָס איז זיין מאזל, און דער באלעגאַלע האָט אים פארקויפט
 צו איינעם א באַכער פון קריידיק. און דעם בויגן האָט דער רעבע געגעבן צו די
 ביידע ברידער קלעזמער רעב יעהודע און רעב יויסעף... און מאכמעס דעם בויגן
 האָבן זיי געהאט בעשטפעס און יעדער פון זיי האָט אים געוואָלט האָבן, און דער
 רעבע האָט געזאָגט, אז צוריקוועגס וועלן זיי ניט שפילן, זינען זיי געגאנגען אזוי
 פון פעלד בין רעבנס שטוב און געהאלטן ביידע דעם בויגן, און אז זיי זינען גע-
 קומען אין רעבנס שטוב, האָבן זיי אָנגעהויבן זיך קריגן, ווער וועט האָבן דעם בויגן,
 ביז איינער האָט געזאָגט, מע זאָל זיך צעטיילן אלפי גוירל, איינער זאָל נעמען דעם
 פאָדעם, און דער צווייטער דעם רייף, און אף רעב יעהודען איז אויסגעפאלן דער

פאָדעם, און אף רעב יויסעפן די רייף, האָט רעב יעהודע גענומען דעם פאָדעם און צוגעבונדן צו זיין פידל, און רעב יויסעף האָט די רייף צוגעמאכט צו זיין פויק, און מיר האָבן אין דעם געזען בעכוש גאָטס האשגאַכע...אַבער צו וואָס דארפן מיר האָבן ראיעס און סימאָנים, אַלץ, וואָס קומט דאָך פאַר באם הייליקן רעבן איז דאָך אַלץ מייסע ניסים, יעדן טויזנטסטל פון א מינוט זעען מיר דאָך אזעלכע ווונדער און מופסים... (בריוו נומ. 45).

אין העבריישן טעקסט, ווי געזאָגט, ווערט דער קאָמישער עפעקט נאָך פאר-שטארקט דורך דעם מאקאראָנישן לאַשן פון די כסידים. זיי שרײַבן צ. ב. „הבון הזאת“ (דער דאָזיקער בוך), „ענין טעריס“ (אינטערעס, אָנגעלעגנהייט), הרייף-דער-רייף, „היום פגעת את הפאקטער מסאָועטניק גלאַכאָוו“ (היינט האָב איך באגעגנט דעם פאקטער פון דעם גלאַכאָווער סאָועטניק), „ולמד שם בהשקאַרעס דייטשערישע“ (ער האָט דאָרט געלערנט אין די דייטשישע שולן), „פחד את עצמו“ (האָט זיך דערשראָקן, פערל איבערזעצט טאָמיר דעם „זיך“ און באקומט דורך דעם אויסגעצייכנטע קאָמישע עפעקטן): „עזוב אותך על זכות רבנו“ (פארלאָז זיך אף אונדזער רעבנס זכוס), „עשן הילולקע“ (האָט גערויכערט די לילקע), „אנחנו בטוח“—(מיר זינגען זיכער), „לקבור אותו עשרה אמות תחת הארץ“ (באגראָבן אים צען איילן אין דער ערד), רוע מול—(שלימאזל), „זה הרשע שכב את עצמו על הקהלה שלנו“ (דער דאָזיקער ראָשע האָט זיך אָנגעלייגט אף אונדזער קעהילע), „אני אעשה לך סוף שחור“ (איך וועל דיר מאכן א שוואַרצן סאָף), „צאו מהמקוה כי הנר יוצא“ (גיט ארויס פון מיקווע, וויל דאָס ליכט גייט אויס), א. א. וו., א. א. וו.

עס ווימלט ביכלאל מיט גראמאטישע פעלערן, און דער מיקלוימערשט טמימעסדי-קער אויוואדיע זאָגט באלד אין דער האקדאָמע: „כ׳האָב אפילע געזען אסאך מאָל באווינוויסינו האַראבים, אז די לייצאָנים פון דאָך שפאָטן אָפּ פון כסידים, און זאָגן, אז זיי קאָנען ניט ריכטיק שרײַבן העברייש, און שרײַבן טאָמיד פול מיט גרינזן ווי פאָשעטע אמעראַנים. דאָך האָב איך זיך געזאָגט: וואָס קימערן מיך זיי און זיי-ער לייצאָנעס, זיי פאָרן דאָך ניט צו ראביי'ס, און ס׳איז באוויסט, אז יידישקייט הענגט אָפּ פון פאָרן צום רעבן; וואָס ארט מיך, אויב מענטשן אָן יידישקייט שפאָטן, איך וועל שרײַבן אין דער שפראך, ווי עס שרײַבן אלע צאדיקים און כסידים, ווי ס׳איז געשריבן דער טייפער „שבחי בעש׳ט“ און די הייליקע ספאָרים פון נאכ-מען בראסלעווער, און ביפראט זינגע הייליקע „ספורי מעשיות“... און ווען עמיצער פון יידישע קינדער שרײַבט א ריינעם לאַשן, האלט מען אים פאר אן אפיקורעס, וואָרעם ער איז זיכער א פולשטענדיקער אפיקורעס אָן שום סאָפעק“...

די פאבולע פון „מגלה שמירין“ דרייט זיך ארום א בוך אין דייטש, וואָס גאלד-זישע מאסקילים האָבן אים פארפאסט און פארשרייט צווישן אָנגעזעענע קריסטן, הויכע באאמטע און גרויסע פריצים, פון וואָס ס׳איז ארויסגעקומען אסאך שאָדן פאר דער כסידישער באוועגונג און די צאדיקים. די כסידים ווענדן אָן די פארשיידנ-טע קאָמבינאציעס, ביכדיי אריינצובאקומען „הבוך“, און שטרעבן שפעטער אים אופקויפן און פארברענען. געמיינט ווערט, וויזוט אויס, דאָס שוין דערמאָנטע ווערק פון יאָר 1816: „Über das Wesen der Secte Chassidim“, וואָס איז ארויס פון דעם קרייז לעפין, פערל, שטערן. אגעוו גיט עס א מעגלעכקייט גענויער באשטימען

די אנטשטיינג-דאטע פון פערלס, מגלה טמירין—אנערעך 1817. אוי ארום באקענען מיר זיך מיט דער כסידישער אָרגאניזאציע, מיט דער ברייט אויסגעשפרייטער נעץ, פון צאדיקישע אגענטן, שפּאַנען, אָנגעשטעלטע און טאמעוואטע אָנהענגער און פאר-פירטע, מיט די כסירישע מעטאָרעס, וווּ יעדער מיטל איז דערלויבט און קאָשער, אפילו דער מיטטער און פארברעכערשטער, מיט זייערע אינטריגעס, מעסירעס און פארשיידענע סטראטעגישע קונצן. מיטן פאנאנדערוויקלען זיך פון דער קאָרעספּאָנ-דענץ אנטשטייט א גאנצע גאלעריע טיפן פון צאדיקים, זייערע „סעקרעטארן“ און די אָנפירער פון זייער פּאָליטיק, זייער אקטיוו און זייער פארנארישטער, אומבעראכמאַ-נעסדיק עקספּלאַטירטער טשערעדע. אוי שטייט אף אין זיין גאנצער פראכט ועלגי לעטיטשעווער, דער „סעקרעטאר“ פון זאָלינער רעבן, א רויבפויגל, וואָס האלט אפּ-לע דעם צאדיק אין האנט און פירט דורך זיין פּאָליטיק אָפּט אפילו אָן דעם וויסן פון דעם אלץ וויסנדיקן רעבן; זיננוול ווערעווקער, דעם רעבנס אגענט אין קריפען, וואָס בא זיין גאנצער מיקלוימערשטער איבערגעגעבנקייט צום רעבן, כאַלעמט ער אליין ווערן א רעב, הייבט אָן פאמעלעך, אליין פראווען שאַלעסודעסן, ביז ער ווערט געכאפט בא דער האנט פון די זאָלינער מעקוראָווים און מוז זיך אָפּזאָגן פון זיין פלאן; די אַרמאַנע פריידע, א געצייג אין די הענט פון די כסידים, וואָס נוצן אויס איר נאַענטקייט צום אָרטיקן גרויסן פּאַרעץ, און ווען זי ווערט שוואנגער, שטרעבן זיי שרָגן דערוף קאפיטאל, ביז עס ווערט קלאָר, אז זי איז גאָר שוואנגער פון דעם זאָלינער רעבנס אויסגעלאסענעם זון הערצקע; עס ווערט אופגעקלערט דער יעסאָד פון דעם רעבנס „ניסים“, וואָס בויען זיך אין גרעסטן טייל פאַרן אף גענויע אינ-פּאַרמאציעס, וואָס דער רעב ער זיינע מעקוראָווים באקומען וועגן יעדן אָנגעזע-ענעם כאָסיד און באווכער פון זייערע אגענטן; עס ווערט געשילדערט דער אויפן, ווי די כסידישע הויפן פירן פּראָפּאגאנדע, ווי אזוי מע באארבעט פלאנמעסיק אלע וויכטיקסטע פּערזאָנען פון ארומיקע און ווייטערע שטעט און שטעטלעך, ביז מע פארוואנדלט זיי אין כסירים; אסאך פלאץ גיט אָפּ פערל אויך דער שילדערונג פון די אינעווייניקסטע קאמפן פון די צאדיקישע דינאסטיעס, דעם קאמף פון די הויפן זאָלין און דישפּאַל פאר האשפּאַע און העגעמאָניע. עס באקומט זיך א ברייט בילד אין די טונקלסטע פארבן, שילדערונגען פון גנייווע, גויילע, זונס, עקספּלאַטאציע פון ייִשווניקעס און רענדארן, אָפּנארערי און שארלאטאנעווען אָן א סאָף. די טיפן חערן ניט אינדזונדאליזירט: „אלע יעוואָנים האָבן איין פּאַנים“,—אלע כסידים און צאדיקים ווערן בא פּערלען געשילדערט מיט די זעלביקע מיטלען און אפן זעלביקן אויפן, און שווער צו אונטערשיידן צווישן דעם זאָלינער רעבן אָדער דעם דיס-פּאַלער, צווישן זיננוול ווערעווקער און זעליק לעטיטשעווער, און דאָס ניט געקוקט אף דעם, וואָס פערל האָט אסאך טיפן און געשעענישן מאַדעלירט לויט ווירקלעכע געשטאלטן. אזוי צ. ב. שרייבט פערל אין דעם דערמאָנטן בריוו פון יאָר 1838, אז דעם אויסגעלאסענעם זון פון רעבן, הערצקען, האָט ער מאַדעלירט לויט הערצקען, דעם זון פון דעם צאדיק כּײַם קאָזאָווער (כּײַם טשערנאָוויצער). אינטערעסאנט איז, אז חי פערל שרייבט אין דעם זעלביקן בריוו, איז דער פּאַטער כּײַם קאָזאָווער גראַד געווען אן אָרנטלעכער מענטש; אין „מגלה טמירין“, וווּ ער דארף זיין דער זאָלינער רעב, חערט ער גראַד געשילדערט אין א סארקאסטיש-פינצטערער ליכט. — דעם

זעלביקן צוגאנג וועלן מיר זען אויך בא אלע שפעטערדיקע אנטכסדישע שריי-
בער, אשטייגער בא אקסענפעלדן, בא וועלכן עס קלעפן זיך צו מעכאניש צו די
צאדיקים די אָדער יענע ביאָגראַפישע פּראָטים און אינדזוןדעלע אייגנטומלעכקייטן,
דאָס איז אָבער א מעכאנישע פארבינדונג: אקסענפעלד האָט אין טאָך געשאפן בלויז
אין טיפ צאדיק. קלאָר: די מאסקיליים האָבן ניט געזען קיין שום נויטווענדיקייט צו
דיפערענצירן די צאדיקים, וויבאלד זיי אלע האָבן פאַרגעשטעלט אין זייערע אויגן
דעם זעלביקן מין שווינדלער און עקספּלאַטאטערן, זיי האָבן אויך ניט אונטערשיידט
קיין שולן, ריכטונגען אין דער כסידישער באוועגונג: פאר זיי זינען געווען א גליי-
כער אומגליק וואָלינער כסידים, בראסלעווער אָדער כאבארניקעס.

ווי לעפינס א געטרייער טאלמיד, האָט זיך פּערל ארויסגעוויזן אויך אין זיין
שילדערונג פון די ראבאָנים און זייער באציונג צו דער כסידישער באוועגונג. לע-
פין שרייבט אין זיין פראנצויזישער בראַשור: „די אמביציע פון די אָרעמע ראבאָנים,
וועמען דאָס באקומען פון זייער וויסן איז אָנגעקומען מיט אומענדלעכע יעסורים,
מוז צוליב דעם (צוליב דער כסידישער באוועגונג) זיין שטארק אָנגעגריפן... די דאָזיקע
בידנע מענטשן, וואָס זינען אמאָל אליין געווען ניט טאָלעראַנט, זינען געוואָרן מילד
ווי שאָף, און שטרעבן בלויז צו זיין מיכוי דער פארפאָלונג פון זייערע קעגנער.“
און לעפין קומט צום אויספיר, אז מע דארף אויסנוצן די אומצופרידנקייט פון די
ראבאָנים, וואָס ווערן טרעטירט דורך די כסידים און צאדיקים, אין די אינטערעסן
פון דער האסקאַלע-באוועגונג. אין דעם דאָזיקן זינען שילדערט פּערל דעם קאָלנער
ראָוו, וואָס קריצט אָנמעכטיק מיט די ציין, וואָרעם ער פאראכט די כסידים, זייערע
צאדיקים און לעכערלעכע טוירעס, און דאָך מוז ער זיך פאַרשטעלן ווי א הייסער
אָנהענגער פון זאָלינער רעבן, אף וויפּל ער לעבט אין א כסידישער ארומרינגלונג,
ביז ס'געלינגט אים ווערן ראָוו אין א גרויסער שטאָט, ווו ער ווארפט אראָפּ פון זיך
די מאסקע און טרעט אויף שארף קעגן כסידעס. — צו לאַמדי-מיטנאגדים איז ביכ-
לאַל פּערלס באציונג א גאנץ ווארעמע. אזוי שרייבט אויך פּערל אין זיין „בוהן
צדיק“ (1. 28); „דורך דעם בוך (מגילה טמירין) וועט אונדזער פאָלק זען זייער טע-
אָריע און פראקטיק, און אויך די לאַמדיים און ראבאָנים וועלן זען, ווי נאָר דורך
די כסידים זינען זיי טיף דערנידעריקט געוואָרן... און אז דער גאנצער ציל פון דער
סעקטע פון איר אָנהייב ביז איצט איז בלויז צו דערנידעריקן די ראבאָנים און לאַמ-
דים אין די אויגן פון פאָלק“...

און דאָך איז די איינציקע בעמעסע פּאָזיטיווע פיגור אין „מגלה טמירין“ בלויז
דער רייכער און אופגעקלערטער סויכער און פאָדראטשיק מאָרדכע גאָלד, „א שיינער
מיט לאָקן, אָנגעטאָן אין שיינע קליידער, מיט א פאטשיילע אפן האלדז, רעדט לאנג-
זאם, א באלכעזשבן און א קענער פון ביכער, אָבער קיינמאָל האָט ער ניט געליי-
ענט עפעס א הייליקן בוך פון די צאדיקים, און ער איז אביסל מעשווע, ווייל ער
ליידט ניט שמוץ אף זינע קליידער, און אז ער זעט אן אָרעמען קריסט, גיט ער אים
א נעדאָווע, און ער טרינקט ניט בראנפן, און רויכערט ניט די ליולקע... אזוי כא-
ראקטעריזירן אים מיט סינע די כסידים (בריוו נומ. 8). מיר וועלן זען, ווי די דאָזי-
קע אידעאלע געשטאלט פון א רייכן, שייך אָנגעטאָנענעם פאָדראטשיק און סויכער,
א באלכעזשבן און א גוטהארציקן אפילע צו זינע סאָנים, א מקורעו באם

פּאַרעץ און נאַטשאַלטווע, וועט זיך איבערכאווערן אין א ריי וואריאציעס בא אקסענ-
פעלדנ. (1)

אַן א פארגלייך שוואכער איז פערלס צווייטער בוך „בוהן צדיק“ (פרווו פון א צאדיק). פערל האָט דאָ איבערגעניצעוועט דעם מעטאָד פון „מגלה תמירין“, און ביכלאל קומט דאָ א געמיש פון פארשיידנסטע איניאַנים, און ס'פעלט א פארבינדנ-דיקער פאָדעם צווישן די פארשיידנסטע טיילן פון בוך. צוערשט קומען „איבערגע-כאפטע שמועסן“ וועגן דעם בוך „מגלה תמירין“ פון פארשיידענע מענטשן, אָנהענ-גער און קעגנער פון בוך. פערל פרוווט דאָ נאָכמאכן אין העברייש די יידישע רייד-שפראך, און נוצט דאָ אָפּט יענעם מעטאָד פון קאריקאטורזיטן שפראך-פּאָלקלאָר, וועלכן ס'האָט מיט אזא דערפאָלג אנטוויקלט אקסענפעלד, אשטייגער: „מעיער, איך גלויב עס ניט, ווער איז דער נאר, וואָס זאָל אים גלויבן, אז ער איז געווען א רויע וועאיניוי גירע, וואָס האָב איך דערפון, וואָס ער שרייבט, אז ער איז געווען א רויע וועאיניוי גירע, ער איז אוואדע ניט געווען א רויע וועאיניוי גירע“ (1. 18). אָדער 1. 29: „יעכזעל לייבוש: וואָס איז דאָס פאר א גרויסע זאך צונויפזאמלען פאר-שיידענע זאכן? יעדער מענטש, אז ער וועט וועלן צונויפזאמלען זאכן פון אסאך ביכער, וועט ער זיי צונויפזאמלען און וועט מאכן פון זיי א גאנצע זאך. אין מיינע אויגן איז עס ניט א גרויסע זאך, און דער מעכאבער פון „מגלה תמירין“ האָט דאָ ניט געוויזן קיין שום זאך...“ און ענלעך ווי בא אקסענפעלדן טרעט אוף דער דאָזי-קער גוזמעדיקער שפראך-פּאָלקלאָר דערהויפט בא נעגאטיווע פיגורן, ווי א מיטל אויסצולאכן זיי און דיסקרעדיטירן. (2) דערנאָך קומען קורצע שילדערונגען פון פאר-שיידענע געשטאלטן, פאָרשטייער פון פארשיידענע קלאסן און שיכטן אין גאליציאן ייִדנטום, און פערל קומט צו פעסימיסטישע אויספירן: אומעטום זעט ער פוילונג און פאנאנדערפאל. עס טויגן ניט די כסידים און צאדיקים, אָבער ניט בעסער איז באם סאָכרישן מיטלשטאנד, און אויך בא די מאסקילים פעלן ניט פסעוודא-אופגע-קלערטע און סטאם אמעראצים, מיט אביסל אָנגעכאפטע אויבנופיקע יעדעס; פויל איז אויך באם קליינבירגערטום, וואָס שאכערט, נארט אָפּ אין האנדל, פארקויפט גע-פעלשטע פראָדוקטן, און אויך די באלמעלאַכעס קאָנען ניט זייער פאך און שטרעבן באגאנווענען זייער קליענט. די רעטונג, זאָגט פערל, איז לאנדווירטשאפט, און ער פארענדיקט מיט א באשרייבונג פון די קאָלאָניעס פון ייִדישע פויערים, וואָס די צא-רישע רעגירונג האָט געשאפן אין דאָרעם-רוסלאַנד — א באשרייבונג, וואָס שאפט אן אידיילע פון דער דאָזיקער גרויזאם און אומגעלומפערט דורכגעפירטער קאָלאָניאז-

(1) באלאבאן האָט אין א ריי זיינע ארבעטן אָנגעפלאַנטערט, אז פערלס „מגלה תמירין“ האָט לע-כאטכילע געהייסן „מגלה סוד“, און צוליב דער צענוור האָט פערל געמוזט בייטן דעם נאָמען. באלאבאן ארופט זיך דערבײַ אף פערלס ברייז צו לעווינזאָנען, פובליקירט אין „באר יצהק“, ווארשע 1899, ז. 39—41. פון ז. 11 האָט אָבער באלאבאן געקאָנט זען, אז „מגלה סוד“ איז געווען לעווינזאָנס א בוך, און ניט פערלס. אנטווי היסט לעווינזאָן אין באלאבאנס גאליציע-בוך ניט מער און ניט חייגיכער, ווי „יאב-קעו בער לעווינזאָן פון זשיטאָמיר“ (1. 98). וועגן „מגלה סוד“ פארגל. בא באלאבאנען דאָרט, ז. 99—100, אין „יידן אין פוילן“, חילצע 1930, ז. 232.

(2) וועגן אָט דער ראָליע פון שפראך-פּאָלקלאָר מארגל. די ארבעט פון כ' מ. ווינער אין די קיע-ווער „שריפטן“, באנד 1, 1928, ז. 73—129.

ציע. די דאָזיקע באשרייבונג, און ביפראט די שילדערונג פון דער קאָלאָניע, יפה נהר" (בא פערלען בריוו נומ. 30 און 32) שטימט קימאט וואָרט אין וואָרט מיט א קאָרעספּאָנדענץ, וואָס איז געווען פארעפנטלעכט אין יאָר 1823 אין אינזענבוימס ציי-טונג „דער בעאַבאכטער אן דער וויכסלי", וואָס איז דערשינען אין ווארשע, נומ. 31 און 32. אף וויפֿל פערלס בוך איז געשריבן אסאך שפעטער, איז גיט אויסגע-שלאָסן, אז ער האָט עס איבערגעדרוקט פון דער ווארשעווער צייטונג אָדער פון אן אנדער אָרגאן (א יידיש-דייטשישן). מעגלעך אָבער, אז ער האָט באקומען דעם דאָזיקן באריכט פון ערשטער האנט, וואָרעם, ווי די רעדאקציע פון „בעאַבאכטער" שרייבט, זיינען די אווטערס פון דער קאָרעספּאָנדענץ צוויי אָנגעזעענע פרויען פון בראַד, וואָס האָבן צו יענער צייט געמאכט א ריזע איבער רוסלאַנד. פערל האָט געקאָנט פון זיי דירעקט באקומען דעם דאָזיקן מאטעריאַל, אונזשער האָט ער אים רעדא-גירט (וועגן דער דאָזיקער קאָרעספּאָנדענץ, גיט וויסנדיק, אז זי איז געדרוקט אין פערלס „בוּחן צדיק", האָט גיט לאנג געשריבן מייוז אין „צוקונפֿט", 1931, אָקטיא-בער-העפט, ז. 646—649).

אזוי ארום איז פערלס אידעאָלאָגיע אין טאָך די זעלביקע, וואָס לעפיניס. ס'איז שטארק מעסיקע אופלערונג, און איר אָביעקטיוו-בורזשואווער אינהאלט איז נאָך אלץ געקליידט אין פעאָדאלע פאָרמעס. זי איז אסאך מעסיקער פון דער בראַדער אופלערונג, וואָס איר באזע איז געווען דער גרויסהאנדל פון אן אינטערנאַציאָנאַלן מאַסשטאַב. פערלס טארנאָפּאָלער שול איז טאקע געווען אסאך קאָנסערוואַטיווער, ווי די גלייכצייטיקע בראַדער האנדל-שול. און אין זיין „בוּחן צדיק" (62—63) רעדט פערל מיט אומוילן וועגן דעם בראַדער הרהא, וועגן אָט דער רוישיקער האנדל-שטאָט מיט אירע זיטן. פאר לעפיניען איז בראַד אויך געווען בלויז „אבדערא".

גיט אף דער אינדוסטריע אַריענטירט זיך פערל, און גיט אפן גרויסהאנדל, נאָך אף דער לאנדווירטשאפט. זיין פאָזיטיווער העלד איז אן אופגעקלערטער סויכער, וואָס דרייט זיך ארום דעם אופגעקלערטן פאָרעץ. מיר האָבן דאָ אן אייגנארטיקע אָפֿ-שפיגלונג פון די טעאָריעס פון די פּיזאַקראַטן, פון יענע טעאָריעס, וואָס זיינען לויט מאַרקסן „א מין בורזשואזע רעפּראָדוקציע פון דער פעאָדאלער סיסטעם פון דער הערשאפט פון ערד-אייגנטום". פערלס ווערק רעפּראָדוצירן די אידעאָלאָגיע פון יענעם טייל יידישן מיטלבירגערטום, וואָס איז ענג פארבונדן מיט דער ווירטשאפט-סיסטעם פון פריצים, א ווירטשאפט, וואָס הייבט אָבער אויך אָן לאנגזאם זיך צו צופאַסן צו די נייע קאפיטאַליסטישע באציִונגען. אין פערלס ווערק קומט צום אויס-דרוק די גאַנצע אָפּגעשטאַנענקייט פון פּראָווינציעלן פארמעגלעכן יידישן בירגער-טום אין גאַליציע, אין א סוויװע, ווו ס'איז גיט קיין אינדוסטריע, קיין ראשיקער און רוישיקער האַנדל, ווו ס'איז נאָך שטייף און שטארק די רעליגיעזע טראדיציע. און דאָך רירט זיך דער אייז אויך דאָ, און דאָך שטעלט די נייע קאפיטאַליסטישע טקופע אויך דאָ ארויס נייע פאָדערונגען.

אזוי הייבט זיך אָן אויך דאָ, אין דער אָפּגעשטאַנענער גאַליצישער פּראָווינץ, דאָס יידישע בירגערטום לאנגזאם פארוואנדלען אין א מאָדערנער בורזשואזיע. דער-

פון נעמט זיך אָבער די פּערל־האַסקאַלע, וווּ דער בורושואַוער אינהאַלט איז נאָך אַלץ
אַינגעהילט אין א פּעאַדאַלן היטל.

אז ס'איז דערשינען „מגלה טמירין“ — זאָגט ראפּאָפּאַרט אין זײַן רעצענזיע אַף
„בוהן צדיק“ (כּרם המד, ב. 4, 45—57) — האָט עס געהאַט א גוואלטיקע ווירקונג,
פון שאנד האָבן זיך אסאך כּסידים אויסבאהאַלטן, און אז ס'האָט זיך עמיצער פון זיי
באוויזן, האָט מען אים גלייך צוגעקלעפט א נאָמען לויט א העלד פון „מגלה טמירין“
זאָגנדיק, דאָס איז זײַנוול ווערעווקער, דאָס איז כאַים גאווריער, א.א.וו... איך האָב
דאן לײכטזיניק געזאָגט, אז נאָך א יאָר אָדער צוויי וועלן די כּסידים און צוואַקעס
פארשווינדן אינגאַנצן... אָבער אָנשטאַט וואָס מיר האָבן געהאַפּט, אז די צאָל כּסיד־
דים וועט ווערן אַלץ קלענער, ביז זיי וועלן אינגאַנצן פארשווינדן, האָבן זיי זיך
זינט דעמאָלט געוואלטיק פארמערט... לויט באלאבאנען האָט מען „מגלה טמירין“
עפנטלעך פארברענט אין אסאך גאַליצישע שטעט (ז. 100).

געוויס איז „מגלה טמירין“ געווען א שארפער וואָפּן אין קאַמף פון דער האס־
קאַלע מיט דער כּסידישער באוועגונג. און דאָך האָט צום יאָר 1819 כּסידעס ערשט
אַנגעהויבן זיך פארפעסטיקן אין גאַליציע, ביים צום יאָר פון פּערלס טויט האָט
עס פארכאַפט קימאַט דאָס גאַנצע לאַנד, דער ריזיקער רעזערוואַר פון גאַליצישן
קליינבירגערטום, ייִשוווינקעס און קליינקערעמערישע לופטמענטשן איז געווען דער
גינסטיקסטער באַדן פארן וויקס פון דער כּסידישער באוועגונג. און ניט פּערלס קלאס,
ניט זײַנע סאַציאַל־פּאָליטישע אידיען, ניט די אבסאָליוטע פּריציפּע רעגירונג, אָן
וועלכער ער האָט זיך געקלאַמערט, האָבן דאָ געקאָנט אופטאָן עפעס מאַמאָשעס־
דיקעס (1).

פּערלס נאָענטסטער מיטקעמפּער איז געווען שלוימע יעהודע ראפּאָפּאַרט (ש'ר—
געב. 1790 אין לעמבערג — געשט. 1867 אין פּראָג). זײַן שאפּן קאָן צעטיילט ווערן
אַף דריי פּערזאָנן: 1. ביז 1828—ווען ראפּאָפּאַרט פארנעמט זיך פיל מיט בעלעט־
ריסטישן שאפּן אין העברייִש, גיט אינטערעסאַנטע איבערזיכטונגען פון שילערן (פון
דער „גלאַקע“, בכורי העתים, ב. 1 און 7) און פאראפראזירט אין העברייִש ראסינס
„עסטער“ („שארית יהודה“, דאָרט, ב. 8). 2. 1828—1840, ווען ראפּאָפּאַרט אנט־
פּלעקט זיך ווי אן ערנסטער און טאַלענטירטער היסטאָריקער און גיט א ריי מאַנאָ־
גראפיעס, וואָס זײַנען געוואָרן וויכטיקע ווינקלשטיינער פון דער „כאָכמעס ייסראַעל“.
3. 1840—1867 — דער פּערזאָנלעך פון ראפּאָפּאַרטס ראבאָנעס אין פּראָג, ווען זײַן וויסנ־
שאפטלעכע און געזעלשאפטלעכע טעטיקייט לעבט איבער א יערידע און דעגראדירט
אויך אין אידעאָלאָגישן זינען, — ראפּאָפּאַרט שטרעבט איצט אויסצונעמען בא דער
אַרטאָדאָקסיע, און דאָס רופט זיך טייקעף אָפּ אויך אפּן וויסנשאפטלעכן ניוואָ און
ווערט פון זײַנע פּאַרשונגען.

אונז קען אינטערעסירן בלויז ראפּאָפּאַרט, דער קעמפּער און טעאָרעטיקער פון
דער גאַליצישער האסקאַלע. ער האָט רעפרעזענטירט, ווי פּערל, זײַן פּרינט און מע־

(1) אין ייִדיש איז פאראן וועגן פּערלען בלויז א פּאפּולערע בראַשור: „יוסעף פּערל, זײַן לײכט־
רישע און אלגעמיינע ארבעט“ פון א. ברעסלערי הארשע 1899. די דאָזיקע „פּאָנאָגראפיע“ ווי ציבנברג
רופט זי, איז א נארישע, ווערטלאָזע קאָמפּילאציע אין א שלעכטן ייִדיש.

צענאט, איר מעסיקן, קאָנסערוואַטיוון פּליגל. אויך ראַפּאָפּאָרט איז א פארביטערטער קעגנער פון כּסידעס, און מיר האָבן שוין דערמאָנט זײַן כאַראַקטעריסטישע פּאָלעמיק, מיט ביקן. נאָך אין זײַן יוגנט־צײַט, 1815, פאַרפאַסט ער א טעאָרעטישן פאַמפּלעט קעגן דער כּסידישער באַוועגונג, אין דער פּאַרם פון א בריוו צו אן אומבאַקאַנטן אדרעסאַט, א הרובעשאָווער יונגן מאַסקיל, וואָס איז אריבער צו די כּסידים, („נר מצוה“, געדרוקט אין זײַן „נחלת יהודה“ שוין נאָך זײַן טויט, קראַקע 1868). נאָך מער ווי פערל היט זיך ראַפּאָפּאָרט אָנצוגרייפן די מיסנאַדיש־ראַבאַנישע ריכטונג, און אויך ער פריידיקט „טוירע מיט דערעכערעך“. זײַנע פּילאָסאָפּישע וועגוויזער זײַנען דער ראַמבאַם, קאַנט און מענדעלסאָן; אין דער ליטעראַטור־שילערס ווערק און שי־לערס עסטעטיק. ענדלעך ווי מענדעלסאָן, איז ער א פארביטערטער קעגנער פון שפי־נאָזעס סיסטעם. באַ זײַן גאַנצן דערעכערעך פאַר דער דײַטשישער ייִדנטום־וויסנ־שאַפט, וווּ ס'מישט זיך צו די באַניטטערונג פון אן אוטאָדיקאַט פאַר די מער גע־שולטע דײַטשיִדישע פּאָרשער, גרענעצט ער זיך שאַרף אָפּ פון אירע רעליגיעזע רעפּאָרם־טענדענצן.

אין די ראַמען פון זײַן אידעאָלאָגיע איז ראַפּאָפּאָרט געווען א טעמפּעראַמענטפולע נא־טור, מיט א באַדייטנדיקן פובליציסטישן טאַלאַנט און גרויסע אָרגאַניזאַטערישע פּיִיק־קליטן. ער ווערט פאַמעלעך די צענטראַלע פּיגור אין די ווינער „בכורי העתים“, און שפּעטער — דער פאַקטישער רעדאַקטער פון דעם „כרם חמד“, דעם וויכטיקסטן, טעאָרעטישן אָרגאַן פון דער גאַליצישער האַסקאַלע (דער אָפּיציעלער רעדאַקטער גאָלדענבערג, איז פאַקטיש געווען בלוז א שירמע). ער האָט פאַרמאַגט ריזיקע פּער־זענדלעכע פעלערן און כּעסרוינעס, וואָס האָבן געמינערט דעם ווערט סײַ פון זײַנע געוועלשאַפטלעכע אַרויסטרעטונגען, סײַ פון זײַנע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן. אַמביציע איז באַ אים אַריבערגעוואַקסן אין אומגעוויינלעך קאָוועד־זוכערײַ; דער אָפּאָרטוניזם פון דער וועלטאַנשויונג איז נאָך פאַרטיפּט געוואָרן דורך קאַריעריזם, און ניט איינ־מאַל דערנידעריקט זיך ראַפּאָפּאָרט, פאַרנייגט זיך אף אלע זײַטן און פאַרבוּגט זײַן אייגענע שטעלונג צוליב פּערזענדלעכע קאַריער־אַינטערעסן, ביפּראַט אין געיעג נאָך א ריזיקער ראַבאַנעס־שטעלע; פון אן אוטאָדיקאַט האָט ער זיך אַנטוויקלט אין אַ באַ־דייטנדיקן וויסנשאַפטלער, דעם אוטאָדיקאַט האָט אָבער קעסיידער פאַראַטן דער אַיבערטריבן־געלערנטער אפּאַראַט; זײַן נאַטירלעכער שאַרפּזין פלעגט אָפּט באַ אים אַריבערוואַקסן אין יעשוועבאַכערישע בויכשוואַרעס, וועלכע ער פלעגט פאַרטיידיקן מיט דער גרעסטער אַקשאַנעס. באַ די אלע כּעסרוינעס איז ער געווען דער אָנער־קענטער פירער פון דער געמעסיקטער ריכטונג אין דער גאַליצישער האַסקאַלע, און אן ערנסטע מאַנאַגראַפּיע וועגן ראַפּאָפּאָרטן וועט זיך אָן סאַפּעק פאַרוואַנדלען אין א געשיכטע פון דער דאָזיקער גאַנצער ריכטונג. זײַן האַשפּאַע איז גרויס געווען אויך מיכּוּך די גרענעצן פון גאַליציע, און לעווינאָאָן איז אין א גרעסערער מאָס ראַפּאָ־פּאָרט א טאַלמיר, אידער פּערלס. לעווינאָאָנס „העודה בישראל“, געשריבן 1821—1822, דערשינען 1828, וואָס האָט געמאַכט עפּאָכע אין רוסלאַנד, ווייזט בײַלעט, אַז די צעעס טעמע פון בוך און אויך דעם אויפן פון אַרגומענטירן האָט לעווינאָאָן גענאַשט פון ראַפּאָפּאָרטן—אף וואָס ס'זאָגט אידעס ראַפּאָפּאָרטס פאַראַלעלע אַרבעט פּוּך יאָר 1822 (געדרוקט אין „בכורי העתים“, ב. 8, ז. 8—24), וואָס איז אַ מן

תעודה בישראל" אין מיניאטור. איבעריקנס איז לעוויונזאָן, אויך נאָכן באזעצן זיך אין קרעמענעק, געשטאנען אין א שטענדיקער קאַרעספּאָנדענץ מיט ראפּאָפּאָרטן, און אין יאָר 1826 אים צוגעשיקט די „תעודה בישראל" צום דורכקוקן נאָך אין מאנר-סקריפט.

דער פּילאָסאָף פון דער געמעסיקטער גאליצישער האסקאָלע איז געווען נאכמען קראַכמאל (רנ"ק—1785—1840). אירע סטירעס האָבן זיך קלאָר מאניפעסטירט אין קראַכמאלס פּילאָסאָפּישע ספעקוליאציעס. מענדעלסאָן זעט נאָך ניט אַזוי אין איר גאנצער גרויס די סטירע צווישן רעליגיע און סייכל; ער דעקלעטירט די יידישע רע-ליגיע ווי א „נאטירלעכע רעליגיע", ווי א פארנונפט-רעליגיע, און קריכט ארויס אף אזא מין אויפן אָפטימיסטיש פון דער סטירע. אין קראַכמאלס לעבן און שאפן פעלט שוין אין א באדייטנדיקער מאָס דער דאָזיקער אָפטימיזם. דער טראגיום פון א פאר-שפעטיקט און פארקריפלט אופגייענדיקן קלאס פילט זיך אין יעדער שורע קראַכמאלס. ער איז געווען דער אידעאָלאָג פון א בורזשוואזער שיכט, וואָס האָט אין דער ער-שטער העלפט פון 19-טן יאָרהונדערט, נאָך דער גרויסער פראנצויזישער רעוואָלוציע, נאָך אלץ געפילט זיך ווייט פון איר פאָליטישן זיג. ער איז געווען דער אידעאָלאָג פון א בורזשוואזער שיכט, וואָס איז נאָך אלץ, מיט טויזנטער פּעדעס, גע-ווען פארקניפט און פארשקלאפט צו פעאָדאלע צושטאנדן און פאָרשטעלונגען. ווי פּערל, ווי ראפּאָפּאָרט, ווי לעפּין, — און נאָך פאָרויכטיקער פון זיי — רוקט זיך קראַכ-מאל פאָרויס אף איין שריט, און קוקט זיך טייקעף אום אף צוריק, פארענטפערט זיך אף שריט און טריט פאר דער אייגענער דרייסטיקייט, — און מאכט גלייך א שריט אף צוריק. זיין לעבנסווערק גיט ער א נאָמען: „מורה נבוכי הזמן". — דער לערער פון די בלאַנדזשענדיקע פון דער צייט, — און ס'איז א באדייטונגפולער נאָמען. דאָ איז פאראן סיי דער באוויסזייטן, או ס'איז א צייט פול סטירעס, בלאַנדזשענישן, און א קלאַנגעניש איבער די דאָזיקע סטירעס און בלאַנדזשענישן; סיי א פראַגרעסיווער אונטערשטרייכן, או ס'איז נייטיק זיך צוצופאַזן צו דער צייט, מיט איר שריט האלטן; סיי אן אַנצוהערעניש, דורכן טיטל, וואָס איז ענלעך צום ראמבאמס „מורה נבוכים", — אז ווי אין ראמבאמס צייטן איז נייטיק געפינען אן אויסגלייכעניש צווישן דער רעליגיעזער טראדיציע און דעם וויסן, דער פּילאָסאָפּיע — דאָס אויסגלייכעניש מוז אָבער געשען אף דער באזע פון דער מאָדערנער פּילאָסאָפּיע, ענלעך ווי מיימאָני-דעס האָט עס געפרוווט טאָן אף דער באזע פון אריסטאָטעלס פּילאָסאָפּיע.

„דער ציל פון אונדזער קאוואָנע — זאָגט קראַכמאל — איז דורכויס ענלעך צום ציל פון ראמבאם אין זיין בוך „המורה" פאר די מענטשן פון זיין צייט, און מיר גייען ארויס, וואָס איז שוין דעם וועג פון פאָרשונג, טאָמיר אין זיינע פוסטריט, אָן קיין שום ענדערונג, אכויך יענעם אונטערשייד, וואָס איז פאראן צווישן זיין דאָר און די פארווירענישן, וואָס זיינען אים באפאלן, און די רעפּוע, וואָס איז זיי ניי-טיק געווען, און צווישן דער איצטיקער לאגע" (כחבי רנ"ק, 1924, ר'ט). און ענ-לעך ווי דער ראמבאם און מענדעלסאָן, וויל אויך קראַכמאל א שאַלעם מאכן, אויס-גלייכן די רעליגיע מיטן סייכל, מיט דער פּילאָסאָפּיע: „וואָרעם אונדזער גאנצע קא-וואָנע און שטרעבונג... איז בלויז אָפגעבן קאָוועד אונדזערע כאַכאָמים און זייער אָנ-

דענק, און שאַלעם מאַכן צווישן סייכל און ביידע טוירעס (ד. ה. די מינדלעכע און די שריפטלעכע. מ. ע.), און אופדעקן די וואַרצלען פון זאכן, וואָס די אנדערע נאָר ציעס און די לייכטזיניקע פון אונדזער פּאַלק שפּאַטן פון זיי... (דאָרט. ר'ב). זיי וויסן מײַן פּרײַנט, (די נויטווענדיקייט צווינגט מיך איבערצואַווערן פיל מאָל דעם דאָר זיין זאָן), אז אונדזער קאוואָנע... איז אַפּרייניקן און דערקלערן די זאכן פון אונדזער עמונע דורך א סייכלדיקער קריטיק..."

עס איז א געפאר צו גיין קעגן די דערגרייכונגען פון דער וויסנשאפט און דער פילאָסאָפיע. מע קאָן ניט און מע טאָר ניט זיי אוועקמאָכן מיט דער האַנט — דאָך איז דער אופקלערערישער קערן פון קראַכמאַלס צוגאַנג, פון זײַן מעטאָד. אָבער אויך איבערגעבן זיך אינגאַנצן אין רעשוס פון דער מאָדערנער פילאָסאָפיע און וויסנשאפט האָט מוירע קראַכמאַל. דער אויסגאַנגפונקט איז סאַפּאָלאָסאָף ניט די צײַט, די נײַע עפּאָכע מיט איר בורזשואַזער פילאָסאָפיע — נאָר די „אַבסאָליוטע“ ייִדישע רעליגיע. אזויאַרום באַקומט זיך קראַכמאַלס לאָזונג פון קאַמף סײַ קעגן דער פאַרגלײַערטער אָר טאַדאַקסיע, וואָס איז לױט אים אין טאָך „א מין געצנדינערט“, און דאָס איז א אופקלערערישער שטריך בא אים, — סײַ קעגן „די פיל טאַלמידים פון פאַרשיידענע וויסנשאפטן אין אונדזער פּאַלק... און מיט זיי פיל פון די סאַכרים, וואָס פּאַרן ארום איבערן לאַנד, און דער נאָך גרעסערער האַמוין פון דער קריסטלעכער אינטעליגענץ אין לאַנד“, ד. ה. קעגן דער ייִדישער און ניט-ייִדישער אופגעקלערטער אינטעליגענץ אין דעם אופגעקלערטן „בראָדער“ סויכער, „וואָס שפּאַטן אָפּ פון דער אַנאַדטע, און דורכדעם קומען זיי טרעטירן דעם קאָוועד פון אונדזערע כאַכאַמים און פּײַנט האָבן זײַערע פאַרערער“ — און דאָס איז דער קאַנסערוואַטיווער שטריך אין קראַכמאַלס אופ-קלערערי (דאָרט, ר'מ'ה).

אָבער, „ליבהאַבנדיק“ דעם סייכל און היטנדיק די טוירע, האָט זיך קראַכמאַל אריינגעדריקט לױט זײַן אייגענעם אויסדרוק, „אין א שמאָלן דורכגאַנג“, וואָס זאָלן היינט טאָן די ליבהאַבער פון סייכל און די היטער פון דער טוירע, ווען זיי זײַנען פאַרקוועטשט אין א שמאָלן דורכגאַנג, פון וועלכן ס'איז ניטאָ קיין וועג אָפּצוווייכן רעכטס אָדער לינקס?“ אמאָליקע צײַטן — כאַווערט אָפט איבער קראַכמאַל — איז גרויס געווען דער שאַדן פון אנטפלעקן, אופדעקן וויסנשאפטלעכע עמעסן — היינט איז גרעסער דער שאַדן פון אויסבאַהאַלטן זיי („היזק ההעלם יוחר גדול מאשר היה אולי נזק הגילוי בימים הראשונים“, ר'ה). און מיר וועלן פיל מאָל איבערצואַווערן, אז אזוי ווי אין די פריערדיקע דוירעס איז געווען א סאַקאַנע אופצודעקן דאָס צוגע-דעקטע, — איז אזוי און נאָך גרעסער די געפאר אין אונדזער דאָר צו פאַרדעקן דאָס וואָס איז שוין אנטפלעקט געוואָרן דורך אנדערע (קמ'ד). און ענלעך ווי מענדלע-סאָן, דערקלערט ער פּייערלעך: „גליקלעך זײַנען מיר, וואָס גאַטס וואָרט און די טויר דעם עמעס איז מיט אונדז, וואָס האָט ניט וואָס מוירע צו האָבן פאַר דער פאַרשונוג און קריטיק, פון וועלכער זײַט זי זאָל ניט קומען.“

דאָס האָט אָבער אים און זײַן פילאָסאָפיע פאַרוויקלט אין סטירעס אָן א סאָף, פון איין זײַט די קאַנסערוואַטיווע, פּרומלעכע אפּאָלאָגיע פון דער „טוירעס עמעס“, און פון דער אַנדער זײַט די אופקלערערישע אפּאָלאָגיע פון מענטשלעכן סייכל: „דער סייכל מישפעט און דעצידירט, און ער שטעלט זיך ניט אָפּ פאַר קיין שום

לאַפנטערדיקן כאַנפער" (קצ"ט). ער האָט גרינטלעך געקענט דעם פּילאָסאָפּישן גע-
 דאַנק פון זײַן צײַט, — עס האָט קײנער פון די מאַסקילים אזוי גרינטלעך נײַט שטר-
 דירט די ווערק פון קאַנט, פּיכטע, שעלינג, העגעל א. א. ער איז אָבער נײַט געגאַנ-
 גען פּרײַ צו דער קלאַסישער פּילאָסאָפּיע פון דער אופגײענדיקער דײַטשישער בור-
 זשוואַיצ, — ער איז געגאַנגען שווער אָנגעלאָרן מיט דער מאַסע פון דער ייִדישער
 רעליגיעזער טראַדיציע, און מיט שווערער מי זיך אַנטשלאָסן אַראָפּצוואַרפן, אָפּ-
 רײַניקן א טײל פון דער דאָזיקער לאַסט, און דאָס אויך דעם נײַטוועזנטלעכסטן. אין
 דער דײַטשישער קלאַסישער פּילאָסאָפּיע האָט ער געזוכט די אָדער יענע פּרײַנציפּן,
 וואָס זאָלן אים „מאַטיר זײַן“, אַרויסגעבן א דערלויבעניש אף די גרונט־יעסוידעס
 פון דער ייִדישער רעליגיעזער טראַדיציע. דאָס האָט געזירט צו אן עקלעקטיק אין
 פּילאָסאָפּישן מעטאָד, — קראַכמאַל האָט נײַט געשאפן נײַט א פּילאָסאָפּישע סיסטעם,
 און נײַט קײן פאַרענדיקטע, פאַרגאַנצטע היסטאָריאָאָפּישע קאָנצעפּציע. ער איז נײַט
 קײן העגעליאַנער, — כאָטש ס'איז דײַטלעך אף אים די האַשפּאַע פון העגעלס „מיס-
 טיפּיצירנדיקן אידעאָליזם“, פון העגעלס טעאָלאָגישע קאָנסטרוקציעס. ער איז נײַט קײן
 קאַנטיאַנער — כאָטש ער איז צענדליקער יאָרן געשטאַנען אונטער קאַנטס האַשפּאַע.
 וויקאָ, פּיכטע, קאַנט, שעלינג, העגעל, מענדעלסאָן, דער ראַמבאַם, אַזאַריע דער־אַסי, —
 פון אלע האָט ער צוביסלעך גענומען, פּאַרזיכטיק געשלעפט ציגל פאַר זײַן היס-
 טאָריאָאָפּישער געבײדע, — עס האָט זיך באַקומען אין רעזולטאַט אן עקלעקטישער
 קאָנגרעאַמעראַט.

ער האָט געוואָלט זײַן „א לערער פון בלאַנדזשענדיקע פון זײַן צײַט“, — אָבער
 ער אַלײַן איז געווען א בלאַנדזשענדיקער, א צעטומלטער אונטער די קלעפּ פון זײַן
 צײַט, און מעמײלע האָט ער נײַט געקאַנט זײַן און ווערן א לערער. זײַן בוך, איבער
 וועלכן ער האָט זיך געמיט ביזן סאָף פון זײַן לעבן, איז געבליבן א נײַטפאַרענדיק-
 טער, און ער האָט נײַט געקאַנט פאַרענדיקט ווערן. ער באַשטייט פון פאַרשיידענע
 פראַגמענטן, צעפאַלט זיך אָפּט אין נאָטיצן, העפּטן פון א מענטשן, וואָס לערנט מיט
 מי פאַר זיך, — און קען נאָך דערווײַל נײַט אַרויסזאָגן זײַן אײגענע מײנונג (אַשטײ-
 גער זײַן קאָנספּעקט פון העגעלס לאָגיק, קאַפּיטל 16 פון זײַן בוך). דערמיט דערקלערט
 זיך עפּשער זײַן באַשיידנדיקייט, זײַן מוירע אַרויסצוגײן פאַר דער עפּנטלעכקײט (זײַן
 בוך איז פּובליקירט געוואָרן ערשט 11 יאָר נאָך זײַן טויט). וואָרעם ער איז נאָך נײַט
 פאַרטיק געוואָרן מיט זיך אַלײַן און לויט זײַן עצעם גאַנג, לויט זײַן עצעם אויס-
 גאַנגפונקט האָט ער קײנמאַל נײַט געקאַנט פאַרטיק ווערן.

די לעצטע צען יאָר פון זײַן לעבן (זינגט 1830 אַנערעך) האָט ער זיך פאַרטיפּט
 אין העגעלס פּילאָסאָפּיע, — און דאָס זײַנען טאַקע געווען די יאָרן פון דעם גרעסטן
 רוים פון העגעלס פּילאָסאָפּיע, וואָס האָט איר גרעסטע פאַרשפּרײטונג באַקומען זינט
 העגעלס טויט (1831). גראַך אָבער דאָס רעוואָליוציאָנערע אין העגעלס פּילאָסאָפּיע,
 איר דיִאַלעקטיק, איז אים פּרעמד געווען. אין קעגנזאַץ צו העגעלן, וואָס האָט
 געלערנט, אז די סטירע פירט פּאַרויס, האָט קראַכמאַל באַטראַכט די סטירע ווי אן
 אַנאַמאַליע, ווי אן עלעמענט. וואָס שטערט דער אַנטוויקלונג, האָט געשטרעבט שאַ-
 לעם מאַכן צווישן די סטירעס, געפּינען דעם „מיטעלן וועג“ צווישן זײַ. ער איז אי-
 דעם זינען נעענטער געווען צו דער וואָלפּישער שול און צו מענדעלסאָנען, ווי צו

הגעעלן. פון העגעלס דיאלעקטיק האָט ער איבערגענומען בלויז דעם אויבערפלעכ־
 זעכן שפּיל אין טראַדיעס. העגעלס דערקענטעניש־לעזער, העגעלס דיאלעקטישע לֶאָג־
 גיק איז ניט אַרײַן אין פֿלייש און בלוט פון קראַכמאַלס סיסטעם. דאקעגן האָט א
 גרעסערע ווירקונג געהאַט אַף קראַכמאַלן די טעאָלאָגיש־מעטאפיזישע זײַט פון הע־
 געלס פּילאָסאָפּיע, העגעלס לעזער פון אבסאָליוטן גײַסט, און מעמילע האָט זיך אויך
 קראַכמאַלס פּילאָסאָפּיע פון געשיכטע פארוואנדלט אין א געשיכטע פון פּילאָסאָפּיע, —
 עס איז פארושוונדן די געשיכטע, וואָס אנטשפרעכט דער אָרדענונג פון דער צײַט,
 עס עקזיסטירט בלויז די קאָנטײַניוּטעט פון אידיעס און סײַכל״ (מאַרקס וועגן הע־
 געלן, עֶלנט פון דער פּילאָסאָפּיע), די פּילאָסאָפּיע פון דער ייִדישער געשיכטע איז
 בא קראַכמאַלן פארוואנדלט געוואָרן אין א געשיכטע פון ייִדישע פּילאָסאָפּיש־רעלי־
 גיעזע אידיעס.

עס איז כאַראַקטעריסטיש פאר קראַכמאַלס ספּעקוליאַטיוואַידעאָליסטישן גאַנג,
 אז ער האָט אָנגעהויבן בויען א פּילאָסאָפּיע פון דער ייִדישער געשיכטע, ווען ס'האַבן
 נאָך קימאַט ניט עקזיסטירט ערנסטע גרעסערע ארבעטן און קוועלן־זאַמלונגען צו
 דער ייִדישער געשיכטע. אָבער אפּילע די ספּעקוליאַטיווסטע היסטאָריאָזאָפּיע נײַטיקט
 זיך אין א געוויסן היסטאָרישן מאַטעריאַל. קראַכמאַלס קאָנסערוואַטיוזם האָט זיך אין
 דעם פאַל אויסגעדריקט אין דער שטרעבונג ארויסצורוקן אין פּאָדערגרונט, ווי די
 וויכטיקסטע מעקוירים, די ייִדישע טראַדיציאָנעלע קוועלן: „מקרא“ (ד. ה. די ביבל),
 „הלכה“ און „אגדה“ (ד. ה. דער טאַלמוד, די מינדלעכע טויער). אופהיטן דעם ווערט
 פון די דאָזיקע מעקוירים ווי היסטאָרישע דאָקומענטן איז אָבער מעגלעך געווען בלויז
 אפן וועג פון קריטיק. בלויז רײַניקנדיק די דאָזיקע מעקוירים, איז נאָך מעגלעך גע־
 ווען ווי עס איז, מיט גרויסע אָנשטרענגונגען, אויסשײלן פון זיי א היסטאָריש־וויכ־
 טיקן קערן. און שוין באַם צוגאַנג צו די מעקוירים איז דער קאָנסערוואַטיווער אופ־
 קלערער קראַכמאַל פארוויקלט אין אומענדלעכע סטירעס.

ער שטעלט דאָ אײַן פּאָרויכטיק א דיפּערענצירטן צוגאַנג, וואָס איז ווידער
 דיקטירט פון דער מוירע פאר דער אָרטאָדאָקסיע, פאר דער פרומער רעליגיעזער
 טראַדיציע. שאַרף און פריי קריטיקירט ער די אגאדע; ווייניקער פריי איז די קרי־
 טיק פון דער „האַלאַכע“, ד. ה. פון דער „ערנסטער“ טאַלמודישער טראַדיציע; און
 גאָר פּאָרויכטיק, שטאַרק געבונדן אין זײַן קריטיק פון דער ביבל, — און אויך דאָ
 שטעלט ער אײַן א גראַדאַציע: ער באהאַנדלט פרייער די נעוויים, נאָך פרייער די
 קסוויים, און שטייף אָרטאָדאָקס איז ער בא יענער רעליגיעז־היסטאָרישער טראַדיציע,
 וואָס איז פאַרבונדן מיט דער „טויער“, מיט די 5 כּומאַשים. ער נעמט אָן צ. ב. די טע־
 אָריע פון די צוויי יעשאיעס און פארטיידיקט זיי אקשאַנעסדיק קעגן דעם קלײַנביר־
 גערלעכ־רעאַקציאָנען ראָמאַנטיקער ש. ד. לוצאַטאָ. ער איז אָבער פּאָרויכטיק ביז
 גאָר בא יעדן אָס פון דער כּומעס־טראַדיציע.

דער היסטאָרישער פּראָצעס גײַט אָן לויט קראַכמאַלן בא יעדן פּאָלק אין דריי
 סטאַדיעס: 1. אופשטייג. 2. רײַפקײַט, און 3. יערידע און אונטערגאַנג. און דאָך איז
 עס ניט די העגעלשע טראַדיע פון טעזיס, אנטיעזיס און סינטעזיס, אַף וויפּל דער צווייטער
 פּעריאָד צ. ב., איז ניט די נעגאַציע פון ערשטן פּעריאָד, נאָר זײַן ווייטערע אנטוויקלונג. עס
 איז ניט א דיאלעקטישע אנטוויקלונג, נאָר א מין בײַאַלאָגיש־גענעטישע (יוגנט, רײַפ־

קייט, ארטקייט), און קראַכמאל שטייט דאָ גיכער אונטער דער האַשפּאַץ פון וויקאַ און הערדער, איידער העגעל (ווי ס'האָט ריכטיק באַמערקט ראַוידאַוויטש אין זײַן אַרײַנפיר צו קראַכמאלס שריפטן, 170-174). קראַכמאל האָט ניט געקאָנט אָנעמען העגעלס דיאַלעקטישע פּאַרשטעלונג פון דער אַנטוויקלונג, זי איז געווען פאַר אים צו ראַדיקאַל, און ס'האָט מער אַנטשפּראַכן זײַן מעסיקער אופקלערונג דער אָרגאַניש-גענעטישער פּרינציפּ, וואָס האָט אים געגעבן די מעגלעכקייט צו קעמפן סײַ קעגן דעם אַנטיהיסטאָרישן קאָנסערוואַטיזם פון דער אָרטאָדאָקסיע, סײַ קעגן דעם אַהיסטאָרישן וואָלונטאַריזם פון דער אופקלערונג. דאַקעגן האָט ער געיאַרשנט פון הער-געלן זינע ספּעקוליאַטיוו-טעאָלאָגישע קאָנצעפּציעס וועגן אַבסאָליוטן גייסט, יענע קאָנצעפּציעס, וווּ העגעל, לויט מאַרקסן, שטעלט די וועלט אפן קאָפּ, „אפן אָרט פון דער ווירקלעכער פאַרבינדונג צווישן דעם מענטשן און דער נאַטור שטעלט העגעל דעם אַבסאָליוטן סוביעקט-אַביעקט, וואָס שטעלט מיט זיך פאַר גלייכצײטיק די גאַנצע נאַטור און די גאַנצע מענטשהייט, נעמלעך דעם אַבסאָליוטן גייסט“ (מאַרקס, די היי-ליקע פאַמיליע). אין סאַכאַקל באַקומט זיך באַ קראַכמאלן, ווי באַ העגעלן, און דער מענטש עקזיסטירט, ביכדיי ס'זאָל עקזיסטירן די געשיכטע, די געשיכטע ווידער עקזיסטירט, ביכדיי ס'זאָל עקזיסטירן דער באַוויזן פון עמעסן... דער מענטש און די געשיכטע עקזיסטירן, ביכדיי דער עמעס זאָל קומען צום זעלבסטבאַוויסן... ענ-לעך ווי דער עמעס, פאַרוואַנדלט זיך די געשיכטע, אזוי ארום, אין אַ באַוואַנדערע פּערזענלעכקייט, אין אַ מעטאַפּיזישן סוביעקט, און די ווירקלעכע מענטשלעכע פּער-זענלעכקייטן—אין איינפאַכע טרעגער פון דעם דאָזיקן מעטאַפּיזישן סוביעקט“ (מאַרקס, דאָרט).

און ווידער וואַרפט ארויס קראַכמאל פון דעם העגעלשן גייסט-באַגריף דעם די-אַלעקטישן אינהאַלט („דעם גייסט-זאָגט העגעל—איז וועזנטלעך דער רעזולטאַט פון זײַן טעטיקייט; זײַן טעטיקייט איז דאָס אַרויסגיין איבער די אומיטלעכאַרקייט, דאָס נעגירן פון איר און דאָס צוריקומען אין זיך“) און טייטשט אים אויס דורכײַטש-מעטאַפּיזיש. די דריי סטאַדיעס פון דער אַנטוויקלונג פון יעדן פּאָלק זײַנען דריי סטאַדיעס פון דער אַנטוויקלונג פון זײַן גייסט („רוחני“): אין דער ערשטער סטאַדיע שטייגט אָף דער גייסט; אין דער צווייטער סטאַדיע ריפּט ער אויס און דערגייט צו דער פּולסטער בלינג, וואָס צייכנט שוין אָבער אָן די ערשטע סימאָנים פון יע-רידע; אין דער דריטער סטאַדיע גייט אונטער דער גייסט פון פּאָלק—און דאן גייט אַויך אַראָפּ דאָס גאַנצע פּאָלק ענדגילטיק און אָף אַלע מאָל פון דער היסטאָרישער אַרענע. יעדעס פּאָלק קאָן בלויז איינמאָל דורכמאַכן דעם דאָזיקן היסטאָרישן ציקל, און אין דעם פּראַט שטימט אײַן קראַכמאל מיט העגעלן, וואָס האָט אַויך געלערנט, און א. פּאָלק... קאָן ניט צוויימאָל אין דער וועלט געשיכטע עפּאָכע מאַכן... קראַכמאל גייט זיך אָבער פאַנאַנדער מיט העגעלן, ווען ס'האַנדלט זיך וועגן דעם היסטאָרישן וועג פון דעם יידישן פּאָלק: די געשיכטע פון אַלע אַנדערע פּעלקער—זאָגט קראַכ-מאל—איז די געשיכטע פון דער פאַרקערפּערונג און פאַרוואַנדלונג פון זייער ספּע-ציעלן גייסט („רוחני פּרטי“), די געשיכטע פון יידישן פּאָלק איז דאַקעגן די פאַר-קערפּערונג פון אַבסאָליוטן גייסט („רוחני מוחלט“). אין קעגנזאַץ צו אַנדערע פּעלקער, וואָס מאַכן דורך בלויז איין ציקל (אופשטייג, ריפּקייט און אונטערגאַנג), איז בלויז

דאָס ייִדישע פּאָלק פּייַק נאָכן כורבן־פּערזאָד פון איין ציקל ווידער אָנהייבן א נײַעם ציקל, אָנהייבן פון א נײַעם אופשטיג. און אזוי ארום טײַלט איין קראַכמאל די גע- שיכטע פון ייִדן ביזן אכצעטן יאָרהונדערט אין דרײַ גרויסע ציקלען, וואָס יעדערער פון זיי צעפאלט ווידער אין 3 סטאדיעס: ערשטער ציקל—פון אוראַם אַווינו ביז דעם מאָרד פון געדאליע בען אכיקאַם. צווייטער ציקל—פון גאַלעס באַוול ביז צום טײַט פון באַרקאַבא און רעב אקיווע. דריטער ציקל—פון יעהודע הא- נאַסי ביז אנערעך 1700. וועגן א ווייטערדיקן ציקל—א פּערטן, רעדט קראַכמאל גאַרניט. עפּשער האָט ער באַטראַכט דעם אכצעטן יאָרהונדערט—דעם יאָרהונדערט פון דער אופקלערונג—ווי די ערשטע, אופשטיג־סטאדיע פון נײַעם, פּערטן ציקל.

צוליב רעליגיעז־קאָנסערוואַטיווע טײַמים האָט אלױז קראַכמאל געמוזט אופשטעלן אן אטאָ־בעכערט־פּרינציפּ פון דער ייִדישער געשיכטע, טעאָלאָגיש נאַציאָנאַליזירט דעם „אַבסאָליוטן גײַסט“, און פונדאנען האָט שוין לאָגיש געמוזט קומען די לערע וועגן דער מיסיע פון אויסדערוויילטן פּאָלק, וואָס האָט דער איינציקער זיכע גע- ווען צום „אַבסאָליוטן גײַסט“,—עס האָט געווען די געטלעכע כאַכמע צו פירן זי (די ייִדישע נאַציע) און פאַרפּולקאַמען, זי זאָל ווערן א „מעליוכע פון קויהאַנים“, ד. ה. לערער פון דער אבסאָליוטער עמונע צום מענטשלעכן געשלעכט“ (ל'ח).

קראַכמאלס לערע האָט געהאט א קנאפע האשפּאַע אף די מאסקילים פון זײַן דאָר זײַן לעבנסווערק איז פובליקירט געוואָרן ערשט 11 יאָר נאָך זײַן טײַט, און דאָס אויך אין א פראגמענטאַרישער, נײַטפאַרענדיקטער פּאַרם. און כאַטש קראַכמאל האָט געהאט א גרויסן קרייז טאַלמידים, האָט ער אָבער געווירקט אף זיי דערצײעריש, אין זין פון וועקן דעם אינטערעס צו פילאַסאָפּישיע און געשיכטלעכע שטודיעס, ער האָט אָבער נײַט געקאַנט באווירקן זיי ווי א שעפּער פון א נײַער פילאַסאָפּישיער סיסטעם.

אזא סיסטעם האָט ער אליין נײַט געהאט, כאַטש ער האָט שווער געקעמפט פאר איר אין מעשעך פון זײַן גאַנץ לעבן. קראַכמאל איז געשטאַנען אפן רעכטן פלאַנג פון דער גאַליצישער האסקאַלע—און דער גאַנצער קאָנסערוואַטיום פון זײַן אופקלערונג האָט געמוזט פירן צו א גיכן פאַרעלטערט ווערן פון זײַנע לערעס, ביפראט זינט 1848, ווען די קאַפיטאַליסטישע אנטוויקלונג גײַט אָן אין גאַליציע און עסטרייך מיט ברויזונ- דיקע טעמפן. אזוי איז נאָך קראַכמאלן געבליבן בא די מאסקילים א געוויסער קולט פון זײַן פּערזענלעכקײַט, נײַט פון זײַנע לערעס.

אן אינטערעס צו קראַכמאלן האָט זיך גענומען וועקן בא דער ייִדישער בור- זשוואיע אסאך שפּעטער, ערשט סאָף 19־טער יאָרהונדערט, (אכאַד־האַאָם איז צ. ב., שטאַרק באווירקט פון קראַכמאלן) און ביפראט אין די לעצטע יאָרן, בא דער ציע- ניסטיש־פּאַשיסטישער וויסנשאפט. א ריי טעאָלאָגישע קאָנסטרוקציעס קראַכמאלס— די אויסדערוויילטקײַט־לערע, אָנגעווענדעט צו דעם היסטאָרישן פּראָצעס בא ייִדן, די לערע וועגן דער מיסיע פון ייִדישן „אַבסאָליוטן גײַסט“, האָבן גענומען שטימען מיט די נאַציאָנאַליסטיש־קלעריקאַלע טענדענצן פון דער פּוילנדיקער, פאַשיזירטער ייִדישער בורשוואיע. אזוי ארום זײַנען אנטשטאַנען די פילצאָליקע קראַכמאל־מאָנאָ-

גראפיעס פון דעם ציניסטישן פאָרשער ראווידאָוויטש (אריינפיר צו קראַכמאַלס
 שריפטן, בערלין 1924; העולם, 1927; היברו יוניאָן קאלעדזש ענועל, סיניסיעטי 1928
 דובנאָו-פעסטשריפט, 1930), וואָס זיינען ס'ראָוו געהאלטן אין א דווייקעסדיקן, פּי-
 ערלעך-פאטעטישן טאָן. ראווידאָוויטש ווייזט אָן מיט רעכט, אז מע האָט מעגאזעם
 געווען די האשפּאַע פון העגעל'ן אף קראַכמאַל'ן. ער פאלט אָבער דערביי אריין אין
 א צווייטער עקסטרעם, און לייקנט ביכלאל וועלכע ס'איז וועזנטלעכע שפורן פון הע-
 געלס'ערע באַ קראַכמאַל'ן, — בעשאס ס'איז קלאַר, אז ענדלעך ווי די רעכטע העגע-
 ליאנער, האָט קראַכמאַל אָפּגעוואָרפן דאָס רעוואָליוציאָנער-דיאלעקטישע באַ העגעל'ן
 און פיל גענאשט דאקעגן פון העגעלס מעטאפיזיק. אינטערעסאנט איז אָבער, פאר-
 וואָס קעמפט ראווידאָוויטש קעגן דער העגעל-לעגענדע ארום קראַכמאַל'ן, פארוואָס
 געפינט ער פאר נייטיק צו צעשטערן די דאָזיקע לעגענדע און דערפירן ביז נול
 אפילע די אַנסאַפּעקדיקע העגעל'שע שטריכן אין קראַכמאַלס קאָנסטרוקציעס?
 ראווידאָוויטש איז גאנץ אופריכטיק: „מע פארשטייט ניט, אז ווער ס'מאכט
 נאָך פלאַטאָנען — איז פלאַטאָן בעסער פון אים, ווער ס'מאכט נאָך אריסטאָטעל'סן — איז
 אריסטאָטעל בעסער פאר אים... און ווער ס'מאכט נאָך העגעל'ן, איז העגעל
 בעסער פאר אים... זייערע יידישע „איבערזעצונגען“ און „קיצורים“ צי קע-
 נען זיי זיין דער יעסאָד פאר דער אופלעבונג פון פילאָסאָפּישן געדאנק באַ
 יידן (161). ראווידאָוויטשן שטייט ניט אָן, אז קראַכמאַל זאָל זיין העגעלס
 א טאלמיד, — עס הייסט קלענער מאכן קראַכמאַל'ן. פון דעם דאָזיקן שטאנדפונקט דארף
 ראווידאָוויטשעס נעקסטע מאָנאָגראַפיע זיין וועגן ראַמבאַם, מיטן טעזיס, אז ס'זיי-
 נען ניטאָ קיין שפּרוכן פון אריסטאָטעל'יום אין ראַמבאַםס ווערק... פון נאַציאָנאַ-
 ליסטיש-פאָסיטישע קוואַלן פליסט אַזאָ ראווידאָוויטשעס וויסנשאפטלעכע אייפער-
 זוכט, און ניט קיין ווונדער, אז ער אליין פארפלאַנטערט זיך אין די פארשיידנטע
 סטירעס, וועלנדיק פארטושירן, אויסראַטן יעדן שפור פון העגעלס האשפּאַע אף קראַכ-
 מאַל'ן. (פארגל צ.ב. דעם ווידערשפרוך פון ז. 164. צו ז. 193). פארן פאָסיסטישן
 פאָרשער איז ווייטער כאַראַקטעריסטיש די טרעטירנדיקע באַצייג צו העגעל'ן (אשטיי-
 גער ז. 164); די קעטידעריקע זיסלעכע אפּאָלאָגיע, וואָס פארשווייגט ניטבאקוועמע
 פאקטן (אשטייער: „ווער ווייס, אויב ניט זיין מאַראַלישקייט האָט עס אים געצווונ-
 גען נעמען אף זיך דעם אמט פון א רויש-האַקאָהאַל אין זשאַלקיעוו“ — ז. 92 — און
 סע ווערט מיטאַמאָל פארגעסן, אז דערדאָזיקער רויש-האַקאָהאַל האָט רויק
 אָפּגעגעבן רעקרוטן אין מיליטער און באַפרייט דערפון זיינע פריינט, די מאַסקילים
 (זע ביקס בריוו אין „מכהבי עבריה“ 1862 ז. 154), ענדלעך ביאָגראַפּים אין פאָר-
 שערישן מעטאָד, וואָס אַנשטאַט איינגלידערן קראַכמאַל'ן און זיין פילאָסאָפּיע אין גע-
 זעלשאפטלעכן קאמף פון גאליציע יענע יאָרן, דערטרינקט ער קראַכמאַלס לעבן און
 חירקן אין אומצאָליקע און שלעכט באַלויכטענע ביאָגראַפּישע יעדיעס (קראַכמאַלס
 קאָנסערוואַטיווע אופקלערונג ווערט צ. ב. ארויסגעפירט פון דער ליבעראַלער, ניט
 פאנאטישער דערציאָג, וואָס ער האָט באקומען, ז. 19-20). די פּוילונג פון דער פא-
 שיסטישער וויסנשאפט קומט צום אויסדרוק אויך אין אן אופגעבאָן-אופגעשוואַלע-
 נעם אפאראט, וואָס פארמאָגט דאָך אף שריט און טריט גרייזן, — סיי מעריטאָרישע,
 סיי דרוקפּעלערן (בעשאס די אויסגאבע פּרעטענדירט אף אקאדעמישקייט), ציט צו

אומקריטיש פון וויכטיקייט וועגן א גרויסן מאטעריאל, וואָס מע דארף אים האָבן אף קאָפּאַרעס (ביפראט אין ביאָגראַפישן טייל)¹.

צו באַגריסן איז בלויז די אָפּנקייט, מיט וועלכער ראַוידאַוויטש דערציילט סײַ וועגן די מאַטיוון פון זײַן „רעוויזיע“, סײַ וועגן דער באַדייטונג פון קראַכמאַלן פאַר דער בורזשואַזיע פון אונדזער עפּאָכע: „וויפּל פאַרבאַרגענע ווערטן זײַנען פאַראַן אין קראַכמאַלס לערע...“

„מיר האָבן דאָס רעכט מיספּאַלעל זײַן, אז סײַ זאָל אופּגעלעבט ווערן קראַכמאַלס לערע, עס זאָל אופּגעלעבט ווערן דער „אַבסאָליוטער גײַסט“ וואָס אין איר...“ (225). דאָס „מיספּאַלעל זײַן צום אַבסאָליוטן גײַסט“ שטימט מיט דעם אָבסאָקוראַנטיש-קלעריקאַלן כאַראַקטער פון פּאַשיסטישן פּילאָסאָפּישן געדאַנק, וואָס איז אויב דײַט-לעך געקומען צום אויסדרוק לעצטנס צ. ב. אין די העגעל-פּייערונגען פון יאָר 1931.

דער רעכטער פּליגל פון דער גאַליצישער האַסקאַלע אונטער דער אָנפירונג פון לעפּין, פּערל, ראַפּאָפּאַרט, קראַכמאַל שטעלט אַלדאָ פּאָר א געשלאַסענע סיסטעם אַנשווינגען, — די אידעאָלאָגיע פון אן אריערגאַרדישן אָטריאַד פון דער בורזשואַזיע, וואָס איז נאָך ענג פאַרקניפּט מיט פּעאַדאַלע אַנשווינגען און פאַרהעלטענישן, די אידעאָלאָגיע פון א שייכט, וואָס מאַרשירט פּאָרויס, צו א קאַפיטאַליסטישער אַנטוויק-לונג, אָבער פּאָרויכטיק, מיט מוירע, אומקונדיק זיך קעסיידער אף דער פאַרגאַנגענהייט. דערפאַר פאַרנעמט בא אָט דעם פּליגל פון דער גאַליצישער האַסקאַלע אזא גרויסן אָרט די שטרעבונג צו ציען פאַראַלעלן מיט ענלעכע סיטואַציעס אין דער פאַרגאַנגענהייט; די שטרעבונג אַנצושפאַרן זיך אף קרויווישע אוּטאָריטעטן, סײַ ייִדישע, סײַ אינטערנאַציאָנאַלע. דערמיט דערקלערט זיך די גרויסע ראַליע, וואָס געשיכטלעכע פּאַרשונגען און פאַראַלעלן שפּילן אין דער גאַליצישער האַסקאַלע.

עמעס, אין גאַנץ אייראָפּע לעבט דאַן איבער די היסטאָרישע וויסנשאַפט און אומגעווענע אופּלעבונג, און סײַ קומען דאָ צום אויסדרוק פאַרשיידענע קלאַסן-אינטע-רעסן: די בורזשואַזיע שטרעבט זיך קלאַר מאַכן, סומירן די דערפאַרונגען פון אירע גרויסע רעוואָלוציעס; דער אָפּגייענדיקער פּעאַדאַלער קלאַס דאַקעגן ווענדט זיך צו דער פאַרגאַנגענהייט, ווי א פּראָטעסט קעגן דער קעגנוואַרט, וואָס איז קעגן אים. ניט צוליב ראַמאַנטיש-פּעאַדאַלע צוועקן גייט אָבער די גאַליצישע בורזשואַזיע האַס-קאַלע צו דער געשיכטע. זי זוכט דאָרט יערושע, טראַדיציע, באַרעכטיקונג, וואַפּן פאַר איר הייַנטיקן קאַמף. און סײַ איז ניט קיין ווונדער, אז איר גרעסטער אוּטאָר-

¹ אַשטייגער: קעסיידעריקע גרויזיקע דאַטעס אף ז. 18, 24, 34, 87 א. א. וו. פאַרפּלאַנטערט די געשיכטע פון קראַכמאַלס פּראָפּיאַציע מיט זײַן אַמט טון א רויש האַקאַהאַל, — קלאַר, א קראַכמאַל איז פּריער געווען פּראָפּיאַנאַטאָר, און ערשט שפּעטער, און טאַקע ווי א רעוולטאַט דערפון, רויש-האַקאַהאַל: אויב דער שווער איז געשטאַרבן פאַר 1814(45), טאָ ווי האָט ער געקאַנט זײַן קראַכמאַלס שוטעף אין די יאָרן 1818 און 1821 (ז. 47)? די געשעענישן. וואָס ווערן דערציילט ז. 33 האָבן געדאַרפט קומען ערשט אין דער „פּעריטער טיפּפּע“, ד. ה, נאָך ז. 46.

קראַכמאַלס ביאָגראַפיע איז ביכלאַל באַ ראַוידאַוויטשן ניט פאַרבינדן מיט זײַן פּילאָסאָפּיע, — און אויב אויב, צו וואָס דאַרף מען זי האָבן? א.א.וו. א.א.וו.

ריטעט איז דער ראמבאם (מימאָנידעס). וואָס שוין די בערלינער האַסקאַלע האָט געשטרעבט אים אופצולעבן, אָבער דעם עמעסן קולט האָט ארום אים געשאפן די גאליצישע האַסקאַלע, און ביפראט איר רעכטער פליגל. „טויזנט דאנק דיר, אונד-זער לערער מוישע! (ראמבאם) מיין דערציער און מיין לערער! כ'האָב דיר היינט געוואָגט, אז דאָס ביסל, וואָס כ'ווייס היינט, איז בלויז פון דיר און פון דיין האנט. ווען ניט דיין לערע, וואָס איז געוואָרן מיין ליבלינג, וואָלט איך אונטערגע-גאנגען, נאקעט פון יעדן וויסן, ווי דער ראָו פון די געפלאַגטע זין פון אונדזער לאַנד“,—שרייט אויס פאטעטיש ראפאָפּאָרט (כרם חמד, ב. 1, 76—77). „זאָלט טרינקען די ריינע וואסערן פון דעם עכטן קוואַל, וואָס פליסט פון יענעם פעלז, פון וועלכן ס'האָבן געשעפט און וועלן שעפן אלע ייִדישע אופגעקלערטע, און דאָך וועלן זיי ניט דערגיין ביז דער טיף פון זיינע פאַרשוונגען, דאָס איז אונדזער האר... מוישע בען מימאָנ... ווי איינן וועלן זיי פארהארטעווען דיין נאקן און ווי קופער דיין שטערן קעגן יעדן שטערער און אָפּשרעקער, און דו וועסט לאַכן פון די פּילן פון די שפעטער“ (דאָרט). לעפּין האָט נאָך אין זיין פראנצויזישער בראַשור געפאָדערט די ברייטסטע פארשפרייטונג פון דעם ראמבאם שריפטן אין פאַפּולערער שפראַך, און זיין פאראפראזע פון „מורה נבוכים“ איז 1833 דערשינען אין זשאַליקעוו. קראַכמאַל גיט זיין ווערק דעם טיטל „מורה נבוכי הומנ“. און ביק, ווי נאָך ער ריכט מיט דער האַסקאַלע, פארקויפט ער טייקעף דעמאָנסטראַטיוו זיין עקזעמפּליאַר פון „מורה נבוכים“ (פארגל. בלאַכס בריוו, „המאסף“ 1862, 180).

דעם ראמבאם זון שטייט אין פולער שיין אפן האַריזאָנט פון דער גאליצישער האַסקאַלע, און פארשטעלט אפילע מענדעלסאָנס רום. אפילע דער „לינקער“ פליגל פון דער גאליצישער האַסקאַלע (אשטייגער מיזעס) נוצט אויס קונציק דעם ראמבאם אווטאָריטעט אין קאמף קעגן ייִדישן קלעריקאליזם (עס איז אָבער כאראַקטעריסטיש, אז גליַכצייטיק גיט מיזעס א גאנץ שטרענגע קריטיק פון דעם ראמבאם אריסטאָ-טעליזם). אסאך מאָמענטן האָבן געווירקט, אז די האַסקאַלע זאָל קענען „יארשענען“ דעם ראמבאם, האָבן איר אזוי נאָענט געמאכט דעם מיטאָלטערלעכן ייִדישן פּילאָ-סאָף. די סאָציאַלע באזע פון זיין פּילאָסאָפיע איז דער ייִדישער פאטריציזענטום, די שפיץ פון דעם בליַענדיקן אראביש-ייִדישן האנדל-קלאס. דער ראמבאם האָט קנאפ געהאלטן פון טאַלמודישן שטודיום, און זיין „יר הזקה“ האָט ער געשריבן מיטן מיין צו ליַקווירירן דעם יאם פון די טאַלמודישע קאָמענטאריעס און אפילע דעם עצעם שטודיום פון טאַלמוד. אין א בריוו צו א טאַלמיד שרייבט ער בעפיירעש: „דו זאָלט ניט פאטערן דיין צייט אף די קאָמענטאריעס און דעם מאסע-מאטן פון דער גמאָרע“ („ולא תכלה ותאבד זמנך בפירושים ובמשא ומתן של גמרא“). ער איז געווען אן אויסגעשפראַכענער ראציאָנאליסט, און געווען טיף איבערצייגט, אז די ייִדישע רעליגיע אנטהאלט אף אן אלעגאָרישן אויפן די אידיען און געדאנקען פון אריסטאָטעלס פּילאָסאָפיע, און אריסטאָטעל ווידער איז לויטן ראמבאם „ביכלאַל די גרענעץ פון מענטשלעכן וויסן“ („דעת אריסטו הוא תכלית דעת האדם“). ער האָט געקעמפט קעגן אָבערגלויבן און זאבאַבאַנעס, און געהייסן צוויפּלען אין יעדן אווטאָ-ריטעט, אויב ער געפינט ניט זיין באשטעטיקונג אין סיכּלדיקע, לאַגישע באווייזן. די דאָזיקע אלע מאָמענטן זיינען נאָענט געווען דער ראציאָנאליסטישער האַסקאַלע,

האָבן איר געקאָנט דינען אין איר קאמף. דער ראמבאם איז געווען א ווערטפולער אויסגאנג-פונקט אין קאמף מיט דער יידישער אַרטאָדאָקסיע.

נאָכן ראמבאם גייט דער זעלבסטפארשטענדלעכער קולט פון מענדעלסאָנען, ווי דעם באגרינדער פון דער יידישער מעסיקער האסקאָלע. דער קולט פון מענדעלסאָנען גילט אָבער איצט ניט אזויפיל דער אלגעמיינער ליניע פון זיין פילאָסאָפיע, ווי זיין פאָליטיש-אידיאָלאָגישער ליניע אין יידישע איניאַנים. די ליבניץ-וואָלפישע פילאָסאָפיע האָט שוין ניט קיין אָנהענגער אין דעם לאַגער פון דער גאליצישער האסקאָלע, — איר אַרט האָט פארנומען קאַנט. אונטער קאַנטס פאָן מארשריט דער גרעסטער טייל פון די גאליצישע מאסקילים (פארגל. דעם שוין אָפט ציטירטן ברוי פון שימשן בלאַך, המאסף, 1862). גראַד דער דואליזם פון קאַנטס פילאָסאָפיע האָט גלענצנדיק אנטשפראַכן דעם קלאסן-מעהוס, די צילן און דער פאָליטישער סטראטעגיע פון דער גאליצישער האסקאָלע. „דער הויפט-שטריך פון קאַנטס פילאָסאָפיע — זאָגט לענין — איז דאָס שאַלעם מאכן צווישן מאטעריאַליזם און אידיאָליזם, דער קאָמפראַמיס צווישן דעם ערשטן און דעם צווייטן, דאָס קאָמבינירן אין איין סיסטעם פארשיידנארטיקע, קעגנזעצלעכע פילאָסאָפישע ריכטונגען.“ (ב. 10, 163).

דער דאָזיקער דואליזם פון קאַנטס שיטע איז אָבער זייער באקוועם פאר די אידיאָלאָגן פון דער בורזשואזיע, און דערוף האָט אָנגעוויזן ענגעלס: „אין וויסנשאפטלעכן זינען איז עס א רעגרעס, און אין דער פראקטיק גיט עס א מעגלעכקייט די דאָזיקע שעמעוודיקע לייט אריינצולאָזן דורך דער הינטערטיר דעם זעלבליקן מאטעריאַליזם, וואָס ווערט ארויסגעטריבן אף די אויגן פון פובליקום“ (לודוויג פיינערבאך).

קאַנט האָט עס גאנץ אָפן אַרײַן דערקלערט. אזוי, צ. ב., שרייבט ער אין דער האק-דאָמע צו דער צווייטער אויסגאבע פון דער „קריטיק פון דער ריינער פארנונפט: „איך האָב געמוזט אופהייבן (אראָפּנעמען) דאָס וויסן, ביכדיי צו באקומען פלאַץ פארן גלויבן“ (ז. 26 פון דער רעקלאם-אויסגאבע). און פריער שרייבט קאַנט: „איך קען אַלואָ אפילע גיט אָנעמען גאָט, פרייהייט און אומשטערבלעכקייט צום נייטיקן פראקטישן געברויך פון מיין סייכל, אויב איך וועל גלייכצייטיק גיט באנעמען די איבערטריבנקייט פון די פּרעטענויעס פון ספעקוליאטיוון סייכל“ (דאָרט 25). אזוי האָט קאַנט, וואָס האָט גאָט, פרייהייט פון ווילן און אומשטערבלעכקייט פארטריבן דורך דעם ריינעם סייכל, ווידער זיי אריינגעלאָזט דורך דער הינטערטיר פון „פראקטישן סייכל“, ווי אידייען, וואָס זיינען מיכויך דער מענטשלעכער דערקענטעניש, ווערן אָבער געפאָדערט דורך דעם פראקטישן סייכל.

דער פּשאָרעדיקער ליניע פונעם רעכטן פליגל פון דער גאליצישער האסקאָלע אין דער רעליגיעזער פראגע איז די דאָזיקע באקוועמע, סטירעסדיקע דואליסטישע פילאָסאָפיע געווען ווי אָנגעמאָסטן; און ניט ווייניקער האָט זי פארכאפט די קאַנטישע עטיק-לעדע, וואָס איז אין טאָך „די בורזשואזע מאָראַל, איבערגעזעצט אין דעם לאַשן פון זיין פילאָסאָפיע“ (פלעכאנאָוו, ב. 8, ז. 401). „קאַנטס אידיאָל, זיין „מעלכע פון צוועקן“ איז געווען דער אבסטראקטער אידיאָל פון דער בורזשואזער געזעלשאפט, וואָס אירע נאָרמעס האָבן זיך קאַנטן פאָרגעשטעלט ווי באפעלן פון דעם פראקטישן סייכל“ (דאָרט 400). די דאָזיקע פיליסטערישע מאָראַל האָט אָבער געפירט אין א דירעקטער ליניע צום שילער-קולט. געוויס האָבן די גאליצישע מאסקילים

גוט געקענט סײַ געטעס, סײַ שילערס דיכטונג. זייער קרוין־פּאָעט, און אויך דער פּאָעט פון דער רוסישער האַסקאַלע, — איז אָבער געווען ניט דער כּפּינאַזיסטיש־געשטימטער, היפּש־דאַלעקטישער געטע, נאָר דער קאַנטיאַנער שילער. (אגעווי האָט קעגן דעם מאַטעריאַליסט ספּינאַזען געשטורעמט, געטריי לויט מענדעלסאָנס אַנווייזונגען, דער גאַנצער רעכטער פּליגל פון דער גאַליצישער האַסקאַלע מיט ראַפּאָ־פּאָרטן אין דער שפּיץ). אין וואַכשטיינס קאַטאַלאָג, וואָס רעגיסטרירט די וויכטיקסטע זשורנאַלן פון דער גאַליצישער האַסקאַלע, זײַנען פאַרזייכנט קוים 8 איבערזעצונגען פון געטע אָף 42 שילערס (די העבר. פּובליציסטיק אין ווין, 1930, 276, 282). די האַסקאַלע האָט באַוווּנדערט אין שילערן דעם דענקער, ניט ווייניקער ווי דעם דיכטער. עס האָט גערעדט צו איר האַרץ, „שילערס פּיליסטערשישע נייגונג צו טרויערן וועגן אידעאַלן, וואָס קענען ניט פאַרווירקלעכט ווערן“ (ענגעלס, לידוויג פּיערבאַך). עס האָט זי באַגייסטערט שילערס מעליצע, זײַן פּאַטעטישע רעטאָריק, וואָס איר קוואַל איז אין טאָך קליינבירגערלעכע אָנמאַכט. די שוואַכקייט פון דער האַסקאַלע, דער מיוערנער געביט, אָף וועלכן זי האָט געקאַנט אויסלאָזן איר פּאַליטישע ענער־גייע, האָט זי געטריבן אין די אַרעמס פון שילערן, פּונקט ווי ס׳האַט זי געטריבן צו מעליצע ביכלאַל.

מעליצע איז טאָמיד און אויסדרוק פון אָפּגעשטאַנענקייט, פון אידיישער אַרעמקייט, פון אָפּגעשטאַנענקייט פון אידעאָלאָגיע און מעמילע פון אויסדרוק־מיטלען, ניט קוקנדיק אָף דער קלוימערשטער רייכקייט פון אירע פּאַרמעס. שוין די בערלינער האַסקאַלע האָט געשאפן דעם פּונדאַמענט פון מאַסקילישער מעליצע, ווי קומט עס אָבער צו יענער מעליצע, וואָס פלייצט איבער אלע שריפטן, טעאַרעטישע, בעלעטריסטישע, פּרוּוואַטער קאַרעספּאָנדענץ אפילע פון דער גאַליצישער האַסקאַלע „האַמייליק“ איז דער אָפּזיציעלער טיטל פון יעדן מאַסקילישן שרייבער. א ווערק אָן מעליצע, האָט מען געהאַלטן, איז ווי א נעשאַמע אָן א גוף. מע האָט געפּאָדערט מעליצע, אופּגעצווונגען אפילע מעליצע. ווען ראַפּאָפּאָרט האָט זײַנע היסטאָרישע פּאַרשונגען געשריבן אין א ניכטערער, וויסנשאַפּטלעכער שפּראַך, האָט עס ארויס־גערופן אן אומצופרידנקייט מיט דעם מאַסקילישן אוילעס. און ראַפּאָפּאָרט אליין מאַכט א פּאַרווירף לוצאַטען, אז ער הייבט אָן קאַרגן מיט מעליצעס: „זײַן פּייערש.. איז גוט און נוצלעך, און דאָך וועט זיך ניט באַרימען מיט אים „ישורון“ (נאָמען פון זשורנאַל. מ. ע.), ווי דײַנע אַרטיקלען זײַנען געווען א צירונג פאַר די „בכורי־העתים“. פאַרוואָס האָסטו אָנגעהויבן קאַרגן מיט ווערטער? פאַרוואָס האָבן אופּגע־הערט פלייסן דײַנע מעליצעס?“ (אַגרות שיר, פּשעמישל 1885, 72). בלאָך איז באַרימט געוואָרן (און פאַרדינט היפּש געלט) אדאַנק זײַן געאַגראַפּישן בוך „שבילי עולם“, ד. ה. ניט בלויז צוליב די געאַגראַפּישע יעדעס פון בוך, נאָר אויך צוליב די קאַפּל־שמוינעדיקע מעליצעס, וועלכע ס׳האַט אין די שפּעטערדיקע יאָרן ניט געקאַנט פאַר־טראָגן אפילע דער „נאַרמאַל“ מעליצעדיקער מאָהר (פאַרגל. מאָהרס האַקדאָמע צו זײַן אייגענעם „שבילי עולם“).

ראַמבאַם, מענדעלסאָן, קאַנט, שילער, דאָס אלץ האָט זיך אַרגאַניש און געזעצ־מעסיק אַרייַנגעוועבט אין דער אידעאָלאָגיע פּונעם רעכטן פּליגל פון דער גאַליצישער האַסקאַלע.

די גרופע מיזעס-ערטער-שאַר.

לעפּין, פּערל, ראפּאָפּאַרט, קראַכמאל זינען די וויכטיקסטע פיגורן פון דעם גרונט-שטראָם פון דער גאליצישער האסקאָלע, פון איר רעכטן פליגל. וואָרעם ס'האָט עק-זיסטירט אויך א גרופע אין דער גאליצישער האסקאָלע מיט א מער אויס-געשפּראַכענער בורושואזער אידעאָלאָגיע, מיט א קלענערער אַנלאָדונג פון פעאָדאלע אידעאָלאָגישע רעשטלעך, וואָס האָט אויסגעדריקט מער פּראָגרעסיווע טענדענצן פון דער קאפיטאליסטישער אנטוויקלונג. די דאָזיקע ראדיקאלערע ריכטונג אין דער גאליצישער האסקאָלע לאָזט זיך פילן נאָך אין דער רעאקציע-צייט, כאַטש צוליב פארשטענדלעכע טימנים טרעט זי ארויס פארקאנספירירט רעדט אן עזאָפּישן לאַשן, איז אַרעם אין קויכעס און נאָך אַרעמער אין פּאָליטישע מעגלעכקייטן. נאָך פאר יעהוישוע העש'לס שאָרס „וואָלטעריאנישן“ „ההלוך“ (פון ערשטן פּערזאָד), וואָס האָט אָנגעהויבן דערשיינען 1852, האָט עקזיסטירט א מער קאָנסע-קווענטע בורושואזע שטרעמונג, וואָס איז אשטייגער געקומען צום אויסדרוק אין די שריפטן און געזעלשאפטלעכער טעטיקייט פון דעם לעמבערגער מאסקיל'יע-הודע-לייב מיזעס (1798-1831), דעם שארפסטן אנטירעליגיעזן קעמפער פון דער גאליצישער האסקאָלע אין דער פאררעוואָליוציאָנערער צייט. קורץ איז געווען מי-זעסעס לעבן, קוים 33 יאָר איז ער אלט געווען, ווען ער איז געשטאָרבן אין לעמ-בערג, בעשאס דער גרויסער כאַלערע-עפידעמיע פון 1831, אף די הענט פון זיין געטרייען פריינט ערטער.¹ אָבער אין מעשעך פון אַט דער קורצער צייט האָט מי-זעס פיל באוויזן, אָנגעואמלט פאר זיין צייט און סויווע א שטוינענדיק גרויסן וויסן א רייכער מאן, איז זיין שטוב געווען דער זאמלפונקט פון גאליצישע מאסקיל'ים, און פיל פון זיי האָט ער געשטיצט אויך מאטעריעל. געשמט האָט זיין רייכע און ווערטפולע ביבליאָטעק. ער איז געווען א לינדנשאפטלעכער אנטיקלעריקאלער קעמ-פער, פארביטערט געקעמפט מיט דער אַרטאָדאָקסיע דורך פּאָלעמישע טראקטאטן און שריפטן און גיט אָפגעשטעלט זיך אפילע פאר מעסירעס צו דער מאכט. יעהוישוע

¹ מיזעסעס געבורט-דאטע איז ביז איצט לויט מײַן וויסן איבערגען גיט פארצייכנט געוואָרן. אָבער אפן שארבלאט פון דעם עקזעמפלאַר פון „קנאה האמה“ ווין 1828, וואָס געפינט זיך אין דער וויס-רויסער מעלזע-ביבליאָטעק אין מינסק, האָט דער רייטאַנאווער רויפע שמועל מיסלאוואווע פארצייכנט א כוידעש נאָך מיזעסעס טויט, אז ער איז געשטאָרבן אין לעמבערג אין עלטער פון 33 יאָר.

העשף שאר דערציילט אין „החלוץ“ ב. 3 ז. 58, אז ווען די עסטרייכישע מאכט האָט אין יאָר 1815 געצווונגען אָרענשטיינען, דעם לעמבערגער ראָוו, עפנטלעך אָפצוּרוּפֿן דעם כּיירעם אָף מאסקילים, איז מיזעס צוגעגאנגען אין שול צו אָרענשטיינען און געהייסן אים א צווייטן און א דריטן מאָל איבערכאווען, אז דער כּיירעם איז באַטל. און דער בלאסער איבערגעשראָקנער ראָוו האָט געפּאָלגט... ניט קיין ווינדער, אז זײַן שארפּסטער קעגנער איז געווען יאנקעוו שמועל ביק (דער צונאָמען „דאָן קיכאָט“, אין ביקס בריוו נומ. 3 פון 1829, אוצ, הספרות ב. 3, 26-28, באציט זיך, ווייזט אויס אָף מיזעסן), אָבער אויך ראפּאָפּאַרט (ווי ס'איז צו זען פון זײַן ענטפּער ביקן, דאָרט, ז. 29-30) איז געווען קעגן מיזעסס ליניע און מיט פּאראכטונג אים גערופן „מיסכאַקעס“ (פּסעוודאָ-געלערנטער), און אין דער האקדאָמע צו זײַן בײַאַגראפיע פון נאָסן „בעל הערוך“ שרייבט ראפּאָפּאַרט קעגן מיזעס: פּאראן אוועלכע, וואָס מיינען אָנטאָן קאָוועד די עלטערע מעכאברים, זוכנדיק אין זייערע ווערק בלוזי יענע זאכן, וואָס דוכטן זיי אויס צו שטימען מיט זייערע געדאנקען און זינען קעגן די אָנגענומענע מיינונגען, און פרייען זיך אָף אוועלכע מײַמאָרים און שלעפּן זיי ארויס פון די באהעלטענישן און פרייען זיך, ווען זיי האָבן זיי געפונען, ווי ווען ס'וואָלט געווען אן אויסערגעוויינטלעכער רויב; די ווידער פון די אלטע דענקער, וואָס האָבן אנדערש געמיינט, דערקלערן זיי א מילכאָמע מיט זידלערײַען... (בכורי העתים 1829, ב. 4). מיזעס האָט געענטפּערט (אין בכורי העתים, 1830, 126-131) מיט א ריי לויב-בריוו, צווישן זיי דאָויד פּרידלענדערס און הערץ האָמבערגס, אָף זײַן „קנאת האמת“, און מיט א פּאַרוואָרט, ווו ער גיט אָנצוהערעניש אָף ראפּאָפּאַרטן: „קיין שום פּאריניפטיקער לעזער נעמט ניט אין אכט ווערטער, וואָס זינען ניט גענוג באגרינדעט אויך הערט ער זיך ניט צו צום אורטייל פון א מענטשן, אפילע אויב ער האָט צו אים אכטונג אין א געוויסער הינזיכט, אויב ער דערוויסט זיך, אז אין יעסאָד פון דעם דאָזיקן אורטייל ליגט פּאַרוורטייל, קינע אָדער פּערוועלעכער האס... און ביכלאל האָבן אווטאָריטעטן ניט קיין ווערט דאָרט, ווו דער סייכל אליין קען מישפּעטן“ (דאָרט, 126). ראפּאָפּאַרט האָט אויסגעלאכט מיזעסס העברייִש און געטיינעט, אז מיזעס האָט צוליב זײַן שוואכער קענטשאפט פון העברייִש געמוזט צוציען צו-הילף דעם פּויוזנער מאסקיל קאראָ. מיזעס האָט טאקע געשריבן א גרייניקן העב-רייִש, דערפאר איז אָבער זײַן סטיל פריי פון דער פּלייצנדיקער מאסקילישער מע-ליצע.

קעגן מיזעסן איז, אלזאָ געשטאנען אן איינהייטלעכער פּראָנט פון דער אָרטאָ-דאָקסיע, פונעם רעאקציאָנערן קליינבירגערטום (ביק) און פון דער געמעסיקטער האסקאָלע. סאכאקל האָט וויעס א שייכעס צו צוויי ווערק: „תכונת הרבנים“ (ווינ, 1823) און „קנאת האמת“ (ווינ, 1882). דער פּאראסער פון ערשטן ווערק איז דער שוין דערמאָנטער פּויוזנער מאסקיל דאָויד קאראָ (געב. ארום 1782, געשט. 1839), אן אָנטיילנעמער נאָך אין „המאסף“, גרינדער פון א מאסקילישער שול פּויון (1816), שפּעטער הייסער קעמפּער פאר דער רעליגיעזער רעפּאָרם-באוועגונג אין דייטשלאנד. מיזעס איז בלוזי דער מעצענאטישער ארויסגעבער פון קאראָס ווערק, און בלוזי ווי אזא (המזיל) האָט ער זיך קעסיידער באצייכנט. דאָך האָבן אים זינע פּליצאָליקע קעגנער און אויך שפּעטערדיקע ברוזשואו-קלעריקאלע פּאַרשער, (אשטייגער בערנ-)

פעלד אין „תולדות“ שיר. 12) טייקעף באשולדיקט אין פלאגיאט. מיועס האָט אָבער צו קאַראַס ווערק צוגעגעבן צאָלרייכע אָנמערקונגען, וואָס פאַרשארפן און אַקטואַליזירן קאַראַס שריפט, און אויך סטילזירט, פאַפּולערער געמאַכט דאָס ווערק. דאָ קעגן איז „קנאַת האַמח“ מיועסעס אָריגינעל ווערק.

פאַר זײַן צײַט און פאַר די באַדינגונגען פון דער דעמלטיקער ייִדישער סוויוע איז מיועסעס „קנאַת האַמח“ געוויס געווען אַ ראַדיקאַלע, פּראָגרעסיווע דערשײַנונג. איבער אַסאַך דערשײַנונגען פון ייִדישן רעליגיעזן לעבן שלאַגט מיועס מיט ווירקנדיקן, שאַרפּן געווער: ער אינטערנאַציאָנאַליזירט דעם שטאַף, רײַסט אַרויס די ייִדישע רעליגיעזע מינהאַגים און שײַטעס פון זײַער אַטאַָבעכאַרטאַנאַ-שטעלונג, דערווײַזט, אַז אַסאַך פון זײַ זײַנען דירעקט אױסגעליען געוואָרן באַ אנדערע פעלקער, אנדערע ווילדע אַבערגלױבנס קומען פאַר אױך באַ אנדערע פעלקער אין פאַרשידענע צײַטן און לענדער, אַ סימען, אַז רעליגיעזער אָבערגלױבן איז אַן אינטערנאַציאָנאַלע דערשײַנונג און ווערט אַרויסגערופן דורך ענלעכע סיבעס. אײַנע פון די דאָזיקע גרונט-סיבעס איז לױט מיועסן די שױנדלערישע טעטיקײַט פון קלער, וואָס טראַכט אױס באַוווּסטױניק פאַרשײדענע לעגענדעס און באַבע-מײַסעס און פאַרפעסטיקט זײַ אין פּאַָלק, אַ טיפּישע אױסשײַטשונג פון אַן אױפקלערער. מיט זײַן בוך פאַרכאַפט מיועס אין פּראָנטאַלן אָנגרױף אַ היפּשן אָפּשניט פון ייִדישן רעליגיעזן לעבן: כּסידעס (זע זײַן דערקלערונג פון דעם אַנטשטײַן און מעהום פון כּסידעס, 29-35, אױסגאַבע לעמ-בערג 1879), ראַבאַנעס, די קאַבאַלע און ביכלאַל די ייִדישע מיסטיק (און ער פאַלט אָן ביזן גאַר שאַרף אַפן זויהאַר), פאַרשײדענע רעליגיעזע זאַבאַבאַנעס (דאָס גלױבן אין כּוכעס, שײַדים, מאַלאַכים, גילגול א.א.וו.), פאַרשײדענע ווילדע רעליגיעזע מינהאַגים, פאַרשײדענע אַבסורדע „פּראַקטישע מיצױעס“, פאַרשײדענע אַגאַדעס און מעדראַ-שײַם א. א. וו.

דער וויכטיקסטער קריטערי אָפּצושאַצן ווי געהעריק דעם דאָזיקן אידעאָלאָגישן ווילדקױט איז לױט מיועסן דער נאַטירלעכער סײַכל פון מענטשן, ער שטרעבט אָבער צוליב פּראָפּאַגאַנדע-צוועקן קעסיידער אונטערשטיצן זײַנע אױספירן מיט ציטאַטעס פון פאַרשײדענע ייִדישע דענקער, און מאַכט דאָ דורך יענע אָפּעראַציע, וואָס האָט אַזױ אױפגערעגט ראַפּאַפּאַרטן: „ער זוכט באַ די עלטערע מעכאַברים בלױז יענע זאַכן, וואָס דוכטן אים אױס צו שטימען מיט זײַנע געדאַנקען, און ער דערקלערט אַ מיל-כאַמע יענע אלטע דענקער, וואָס האָבן אנדערש געמײנט, און באַפאַלט זײַ מיט זיד-לערײַען.“ זײַן וויכטיקסטער קוואַל איז אין אַזעלכע פאַלן דער ראַמבאַם (דער גאַנ-צער בוך פירט זיך אַגעווי אין דער פּאַרם פון אַ דײַאַלאָג, וווּ דער ראַמבאַם איז דער הױפּטערדענער), ער קאַרעגירט אָבער אױך דעם ראַמבאַם און צױונגט אים אַפּילע צו אַ מין „זעלבסטקריטיק“, צום אַנערקענען זײַן פעלער, וואָס איז באַשטאַנען אין ניט-קריטישן צוגאַנג צו דער פאַרעלטערער אַריסטאָטעלעשער פּילאָסאָפּיע. דער ראַמבאַם מאַכט אין מיועסעס בוך אַזאַ מין „זעלבסטקריטישע“ דערקלערונג: „כױנעל זיך ניט שעמען און מוידע זײַן, אַז כױַהאַב אַ טאַָעס געהאַט און געמאַכט פעלערן אין אַסאַך זאַכן, ווײַל כױַהאַב צופּיל זיך געהאַלטן באַ דער פּילאָסאָפּיע פון אַריסטאָטעלעסן, ניט אָפּוויכנדיק פון איר ניט אַף רעכטס און ניט אַף לײַנס, וואָרעם כױַהאַב דאַן געהאַלטן, דורכדעם, וואָס כױַהאַב אַסאַך געלייענט זײַנע ווערק און פאַרקערט טאַָמיד מיט גע-

לערנטע, וואָס האָבן אָנגענומען ווי אן עמעס די טעאָריעס פון זײַן פּילאָסאָפּיע, און כ'האָב ניט קריטיש אונטערזוכט זײַנע אויספירן, — אז אלע זײַנע אורטיילן און מײַנונגען זײַנען ריכטיק, און אז זײַן פּילאָסאָפּיע איז די גרענעץ פון מענטשלעכען וויסן... איך ווונדער זיך אליין, וויאזוי האָב איך געקאָנט גלויבן אין אזעלכע נארישקייטן... (ז. 62-63).

מיועס אָפּערירט גלײַכצײטיק מיט א היפּשן אפּאראט, גענומען פון די ווערק פון דער דעמלטיקער אייראָפּיִישער אופּלערער־שער וויסנשאפט. ביכדיי ארויסצובאקן מען א גרעסערן פּראָפּאגאנדיסטישן עפעקט, פארפאסט ער זײַן ווערק און א לײַכטער שפראך, און רוקט ארויס ביכלאל די פּאָדערונג צו שאפן א פארצווייגטע אנטיקלע-ריקאלע לײַטעראטור אין העברײַש און אין ייִדיש, — פארפאסן אסאך ווערק אין א לײַכטן העברײַש אָדער אין דער שפראך, וואָס ווערט איצט גערעדט (ייִדיש. מ. ע.) קעגן די פארגרייטע מיינונגען און פארדאָרבענע מינהאָגים" (דאָרט, ז. 177). זײַער הויך שאצט אָפּ מיועס די פּראָפּאגאנדיסטישע ראָלע פון טעאטער אין קאמף פאר דער אופּלערונג, — און פּאָרמולירט די אופגאבעס פון טעאטער און דראמע אין זײַן פון דידראַס און לעסינגס טעאָריעס (ז. 174-176). גלײַכצײטיק פריידיקט מיועס, אז אויך אופּלערער־ישע ראָמאנען קאָנען ברענגען אסאך נוצן (דאָרט).

אזוי ארום אנטוויקלט מיועס א סיסטעם בורשוואו-אופּלערער־ישע אָנשווינגען. וואָס גייען אוועק אסאך ווייטער פון דעם דורכשניט פון דער גאליצישער האסקאָלע, און ניט קיין ווונדער, אז מיועס רעדט אין זײַן בוך מיט אסאך ביטערקייט וועגן דעם אָפּאָרטוניזם פון אסאך מאסקילים: „פאראן א גרופע מאסקילים צוואקעס, וואָס ווייסן דעם עמעס, אָבער זיי באהאלטן זייערע מײַסים און געדאנקען פון פּאָלק, מאסט-קירן זיך אין גאָטפּאָרכטיקייט, ביכדיי זיי זאָלן זײַן אָנגעזען באם האמוין ווי כסוף-דים, און זאָלן קאָנען דערלאנגען קאָוועד און ריכטומ... דאָס זײַנען מענטשן, וואָס אינדערעמעסן איז זייער גאנצע מי בלויו צוליב דער אייגענער טויווע, און ניט צו-ליבן גליק פון זייערע ברידער" ... (ז. 25).

און דאָך דארף ניט איבערגעשאצט ווערן מיועסעס ראדיקאליזם, כאָטש מיר האָבן אָפט דעם איינדרוק, אז אויך מיועס איז געצווינגען צײַטנווייז ריידן א מער מעסיקן לאָשן, ווי ער וואָלט עס אליין געוואָלט, — אז ער דערפירט דעם לײַענער אָפט בלויו ביז א באשטימטן פונקט אין דער האָפענונג, אז דער לײַענער וועט אליין ציען די ווייטערדיקע קאָנסעקווענצן. ווייטער פון דעזום איז מיועס באשטימט ניט געאָנגען. אָבער ער לאָזט פילן, אז ער איז ביכלאל קעגן קלער, און איז אין דעם פראט ראדיקא-לער פון דאָויד קאראַ, וואָס האָט אין טאָך געשטרעבט בלויו רעפּאָרמירן, „אייראָ-פעזירן" דעם ייִדישן קלער. און איבעריקנס קאָן מען אפילע וועגן אָט דער פראגע-וועגן די גרענעצן פון מיועסעס אנטיקלער־יקאלן קאמף, — ניט ארויסטראָגן אן ענד-גילטיקן אורטייל, אף וויפּל מיועס אליין איז געצווינגען געווען אין די באדינגונגען פון דער מעטערניך-עפּאָכע צו דער גרעסטער פּאָרויכטיקייט אין זײַנע ארויסטרע-טונגען און ניט געקאָוט זיך ארויסזאָגן ניט צוויידייטיק. איין זאך איז קלאָר — מיועס איז געשטאנען אף דעם צומיינסטן ארויסגערוקטן פלאנג פון דער גאליצישער האס-קאָלע, און איז ראדיקאלער ניט נאָר פון דער מעסיקער ריכטונג לעפּין-פּערל-ראפּאָ-פּאָרט, נאָר אויך פון זײַנע מיטקעמפּער ערטער און אפילע שאָר.

אין יאָר 1831 איז געשטאָרבן מיוזעס; 20 יאָר שפעטער, 1852, האָט יעהוישוע העשל־שאָר (1814-1895) גענומען ווייטער פירן מיוזעסס לעבנסווערק, און געגרינדעט דעם „אפיקאָרטישן“, אַנטיראַבאַנישן און אַנטיכסידישן זשורנאַל „החלוץ“. דער מיטעלער רינג צווישן מיוזעסן און שאָרן איז דער סאַטיריקער איצכאָק ערטער (1792-1851). אָף ערטערס הענט איז געשטאָרבן מיוזעס—און מיוזעס איז געווען ערטערס לערער, מע־צענאַט, כאַווער און פּריינט; ערטערס ווידער לעצטע טאַט איז געווען די אידייע פּור־נעם זשורנאַל „החלוץ“, וועלכן ער האָט געפלאַנט אַרויסצוגעבן צוזאַמען מיט שאָרן, ערטער האָט אָבער באַוווּן בלוז אַנצושרייבן דעם פּראָגראַם־אַרטיקל פאַרן זשורנאַל און דאָס אויך ניט אינגאַנצן, — ערטערס טויט האָט איבערגעריסן אויך דעם אַרטיקל, און די לעצטע זייטלעך האָט שוין צוגעשריבן שאָר. זינט דאָן איז שאָר קימאַט א האַלבן יאָרהונדערט געשטאַנען אין קאַמף קעגן ייִדישן קלערי־קאַליוז. זינט 1852 זיינען דערשינען 13 בענדער פון „החלוץ“—דער לעצטער באַנד איז פון יאָר 1889—און זיי האָבן פיל אופגעטאָן אַפצושוואַכן די אַרטאָדאָקסיע, זי לעכערלעך מאַכן, צעקלאַפן אויך אירע טעאַרעטישע יעסודעס, אַלץ, נאַטירלעך, פון בורזשאַוואַליבעראַלן שטאַנדפּונקט. דער ערשטער באַנד „החלוץ“ איז שוין היינט אַ ביבליאָגראַפישע זעלטנהייט, גרויסע ביבליאָטעקן האָבן בלוז די צווייטע אופלאַגע פּונעם יאָר 1866, וואָרעם די ערשטע אופלאַגע האָבן די קלעריקאַלן אופגעקויפט און פאַרברענט.

אין קעגנזאַץ צו דער ריכטונג לעפּין־פּערל־ראַפּאָפּאַרט, וואָס שאַנעוועט די ראַ־באַניס, קאָקעטירט מיט די מיסנאַגדים און האָפט זיי אַויסנוצן אין קאַמף קעגן כּס־דים, איז די ריכטונג מיוזעס־ערטער־שאָר שטאַרק אַגרעסיוו אויך אין קאַמף קעגן דער ראַבאַנישער אַרטאָדאָקסיע. אין דעם דאָזיקן דרייַלינג האָט זיך אָף א נאַטירלעכן אַויפן אַיינגעשטעלט אַ געוויסע אַרבעט־צוטיילונג: מיוזעס איז געווען אין זיינע ליי־טעראַישע אַרבעטן דערהויפּט אַ פּאַרשער, אַ טעאַרעטיקער; ערטער—דער בעל־טריסט־סאַטיריקער, מיט גאָר אַ שוואַכן פּובליציסטישן טאַלאַנט. אַ ברויזנדיקן פּוב־ליציסטישן טעמפּעראַמענט האָט דאַקעגן געוווּן שאָר, אפּילע זיינע וויסנשאַפּטלעכע אָפּהאַנדלונגען דערמאָנען גילער פּובליציסטישע פאַמפלעטן, און ניטאָ בא אים קיין פּאַרשונג צוליב פּאַרשונג: זיין גרויסע ערוודיציע האָט ער געשטעלט אין דינסט פון זיין לעבנסציל, פון אופּרייסן דעם ייִדישן קלעריקאַליוז, זיין טראַדיציע, פּראַקטיק, זיינע רעליגיעז־טעאַרעטישע יעסודעס. פון טיפּן מיטלאַטער זוכט ער אַויס ניטבאַ־קאַנטע קסאַוויאַדן, און דאָס זיינען ווידער באַשולדיקונג־אַקטן קעגן ראַבאַניס (אַשטייגער „שיר תּלונה על הרבנים אשר מצא בכי ישן יהושׁ. החלוץ, ב. 1). און אויב ערטערן האָבן נאָך פאַרבונון פּעדעם מיט דער געמעסיקטער האַסקאַלע, און ער רעדט נאָך אין זיין „גלגול נעפעש“ (1845) מיט אַסאַך רעספּעקט פון ראַפּאָפּאַרטן, האָט שאָר שוין אָפּן געברענט די בריקן, באַשולדיקט ראַפּאָפּאַרטן אין פאַראַט צו די לאַזונגען פון דער האַסקאַלע, און אַיינע פון זיינע בעסטע ליטעראַרישע אַרבעטן איז דער גרויסאַרטיקער פאַמפלעט אָף ראַפּאָפּאַרטן (שברי לוחות, החלוץ, ב. 4, 1859) אָבער ערטערס גאַנצע ליטעראַרישע טעטיקייט פאַלט אפּן רעאַקציע־פּערניאַד 1815—1848, בעשאַס הינטער שאָרס „החלוץ“ שטייט דער רעוואַלוציאָנערער אופּברוי פון 1848, וואָס האָט ראַדיקאַליזירנדיק געווירקט אָף טייל אידעאָלאָגן פון דער ייִדי־

שער ברושואזיע. שפעטער טאקע, וואָס ווייטער פון 1848, אלץ געמעסיקטער, „אקאדעמישער“ ווערט שפּאַרס „חלוקין“.

ערטערס לעבנסגאנג דערמאָנט אין אסאך פּראָטים די ביאָגראַפיע פון זײַן מיטצייט-לער שרױמע עטינגער. זײַן יוגנט האָט ערטער אליין באשריבן אינעם עטינד „חסידות וחכמה“ (1834, געדרוקט אין כּרם חמד, ב. 2). צו 13 יאָר האָט שוין ערטער כאַסענע געהאַט, א האַלב יאָר שפעטער איז ער שוין אן אלמען, צו 14 יאָר כאַסענע געהאַט צום צווייטן מאָל אינעם שטעטל וויעלקע אטשי. דאָרט באַקענט ער זיך מיטן מאַסקיל און אפיקורעס יויסעף טארלער, וואָס האָט געהאַלטן די טאַקסע, גע-ווען א גוויר, און שפעטער צוליב אן אפערע מיט פאַלשע וועקסלען געראטעוועט זיך דורכן איבערגאנג אין קריסטנטום. לאַנגע יאָרן דערנאָך איז טארלער געווען דער צענזאָר פון העברייִשע ביכער אין לעמבערג (עס איז אַלזאָ אַ מין גאַליצישער גרינד-בוים־פּיאָדראָר). שוין זײַענדיק א געטויפטער, האָט טארלער אָפּגעדרוקט א העב-רייִשע אַנטיכסידישע סאַטירע אין ערשטן העפט פון „ירושלים“ (1845). טארלער האָט עס געגעבן ערטערן די ערשטע וועלטלעכע בילדונג, געלערנט אים אייראָפּייִשע שפּראַכן און העברייִש, און ערטער איז געשטאַנען מיט אים אין פאַרבינדונג לאַנגע יאָרן (פאַרגל. ערטערס בריוו צו אים פון יאָר 1831, „הצופה“, ווארשעווער אויסגאַבע 1908, ז. 111), טארלער האָט אויך געשטיצט ערטערן ביים זײַן שטודיום פון מעדיצין. אין יאָר 1815 איז שוין ערטער אין לעמבערג, לעבט פון פריוואט־לעקציעס, ביז ס'קומט ווי א דונער אָרענשטיינס כײַרעס, און ערטער אַנטלויפט אין בראָד. דאָ איז ער ביז 1823 לערער אין ריכע אופגעקלערטע הייזער—און צײַטווייליק דער לײַטער פון דער רעאַל-שול. צו 32 יאָר באשליסט ער זיך איבערקוואַליפיצירן—און פאָרט אין פעשט שטודירן מעדיצין (ביז 1829), און מאַכעט ער האָט ניט קיין מיטעלע בילדונג, באַקומט ער נאָכן ענדיקן דעם אוניווערסיטעט בלויז דעם טיטל „כירורג“, רויפע, ניט דאָקטער. זינט 1829 ביז זײַן טויט—1851—איז ער א שטאַרק פּאָפּולערער דאָק-טער אין בראָד. ער איז געווען דער רויפע פון דער בראָדער אָרעמאַפט, שווער געהאָרעוועט א גאַנצן טאָג, און ווייניק פאַרדינט. אין די פרייע אָונטן האָט ער פּינג-לעך זויבער געשליפן זײַנע העברייִשע סאַטירעס.

ערטערס לײַטעראַרישע יערושע איז זייער קליין. זי איז געזאַמלט אין דעם ביכל „הצופה לבית ישראל“ (דער אָבסערוואַטער פון פּאָלק ייִסראַעל), און רעכנט מען אַראָפּ דאָס ביסל בריוו און קליינע, ניטבאַדייטנדיקע לידער, וואָס זײַנען דאָרט צו-געדרוקט, זײַנען דאָס סאַכאַקל 108 זײַטלעך—ערטערס גאַנצע פּראָדוקציע אין מעשעך פון 35 יאָר! ער האָט שווער און ביטער געהאָרעוועט איבער יעדער שורע. „אויב דו וועסט פאַרפאַסן פּאָעזיע אָדער א וויסגשאפטלעכע אָפּהאַנדלונג—זאָגט ערטער צו פאַביום מיוזעס—זאָל עס לײַגן אין דיין פּאָרטפּעל צען יאָר, און זאָלסט זיך ניט אַיילן עס אָפּדרוקן... און דאָס איז אויך טאָמיד געווען מײַן מינעג צו שלײפן אָן א שיר יעדע זאך, וואָס גייט ארויס פון אונטער מײַן פעדער, און אין מעשעך פון אסאך יאָרן...“ (אוצר הספרות, ב. 3, הולדות אנשי שם. ז. 17). און כאַטש ער איז צום סוף פון זײַן לעבן (אין „הולדות חלוקין“) שוין געקומען צו דער איבערצײַונג, אז מע מוז פאַרברייטערן די העברייִשע לײַטעראַרישע שפּראַך, אײַנשליסנדיק אין איר אויך דעם טאַלמודיש־אַראַמײִשן לאַשן, האָט ער אָבער זײַנע סאַטירעס געשריבן אין

א פּיננלעך סטילזירטן ביבלישן העברייש. ער איז געשטאנען אונטערן שטארקסטן אַינדרוק פון ביבלישנעווישן פּאַרטראַג, וואָס איז פאַרבונדן מיט דער פּאָזע, וואָס ער האָט זיך אויסגעקליבן—די פּאָזע פון א „הצופה“—א מין נעווישער אָבסערוואַ-טער, דערער און שטרעפּער פון פּאַלק. דערפאַר איז אויך די באַליבסטע פּאַרם פון זײַנע סאַטירעס די וויזיע, דער „חזון“, און שוין זײַן ערשטע ווערק „מאזני משקל“ (צווערשט געדרוקט אין „בכורי העמים“, 1823) טראַגט דעם אונטערטיטל: „חזון ליל“ (נאַכט-וויזיע). סײַ זײַן סטילזירטער, אויסדרוק-אַרעמער און דערפאַר קונציקער הע-ברייש, סײַ די ראַמאַנטישע וויזיע-פּאָזע און די מיט איר פאַרבונדענע מעליצע האָבן שטאַרק געמינערט די שלאַג-קראַפט פון זײַן סאַטירע, דאַקומענטירנדיק גלײַכצײטיק, ווי שטאַרק ס'האַט אַף דעם דאָזיקן גרויסן סאַטירישן טאַלאַנט געדריקט די לאַסט פון קאַנסערוואַטיווער מאַסקילישער טראַדיציע.

„מאזני משקל“ (די וואַגשאַל) איז ווייזט אויס ערטערס ערשטע זאך, וואָרעם מיר זײַנען מעשאַער, אז זי איז פאַרפאַסט ווי אן ענטפּער אַף אַרענשטיינס כײַרעם פון יאָר 1815 (דאָס באַשטעטיקט אויך לעטערס אין זײַן אַריינפיר, וואַרשעווער אויס-גאַבע ז. XI). דער טשוואַק פון דער קליינער סאַטירע איז טאַקע אן אָנפאַל אַף דעם לעמבערגער „גרויס-אינקוויזיטער“: דער דיכטער זעט אין כאַלעס א וואַגשאַל אין הימל, און ווען מע לייגט אַף איר אַרוף אַרענשטיינס גרויסן כײַבער „ישועת יעקב“, בלייבט פון אים בלוז דער טיטל-בלאַט און די האַקדאַמע—וואָרעם דער גאַנצער אינהאַלט איז א פּלאַגיאַט פון אַנדערע מעכאַברים (אַף אַרענשטיינען פאַלט אָן שאַרף ערטער אויך אין זײַן „תּשליך“ און „גלגול“).

ערטערס צווייטע סאַטירע „כּסידעס און כאַכמע“ דערציילט צווערשט אוּטאַביאָ-גראַפיש דעם אוועטערס וועג פון כּסידעס צו אופּלערונג, ביז יענעם טאַג, ווען ער האָט באַטאַרלעך אין שטוב דערזען די ווערק פון ביידע מוישעס (פונעם ראַמבאַם און מענדעלסאָנען). א גאַנצן טאַג האָט ער מיט דורשט געלייענט באַטאַרלעך, און באַנאַכט, קומענדיק אהיים, האָט ער דערזען אין כאַלעס צוויי פרויען-געשטאַלטן: דאָס האָבן כּסידעס און אופּלערונג געראַנגלט זיך איבער זײַן נעשאַמע. עס קומט א שאַרפע סאַטירע קעגן כּסידישע צאדיקים (אַשטייגער): „וועט קומען צו דיר אן אַקאַרע און בעטן עפענען איר מוטער-טראַכט, וועסטו זײַנע הענט אַף איר אַרופלייגן, און זי וועט דיר דערלאַנגען אירע רובלס. אָבער בלוז פון די בראַכעס פון זײַן מויל וועט זי ניט שוואַנגער ווען...“), און ס'ענטפּערט די כאַכמע: „וויילסטו דען אויך אונטער-דריקן זײַן פּאַלק? וויילסטו א כאַווער ווערן צו יענע געמיינע לײַט, און טרעטן אין בלאַטע זײַן קאָוועד, ביכדיי ס'זאָל גרויס ווערן באַ נאַראַנים זײַן קאָוועד? וויילסטו אים טרעטן ווי די בלאַטע אין די גאַסן, ביכדיי דו זאָלסט אָנפירן זײַנע אויצרעס מיט גאַלד?“ דערנאָך קומט אַ לאַנגע מעליצעדיקע באַשרייבונג פון פאַרשיידענע וויסנשאַפטן—

„און ס'איז פול געוואָרן דאָס היזו מיט לײַכט, און איך האָב זיך אַפּגעכאַפט.“ א גרעסערן שווינג האָט די סאַטירע „תּשליך“ (1840). זי איז ווידער געהאַלטן אין דער פּאַרם פון א וויזיע—דער סאַטן ווייזט דעם דיכטער די עמעסע זינד פון יידן, און גראַד די גאַטפּאַרכטיקע, און זייערע פירער, די ראַבאַנים און צאדיקים, זײַנען די גרעסטע זינדיקער. עס איז אַ שאַרפּער אַנטיקלעריקאַלער פאַמפּלעט, ווי ערטער באַשוואַדיקט די ראַבאַנים אין פּוסטער און ווילדער גיזע, אין קינע, נעפּאַ-

טיום (מישפאכעדיקער פראטעקציע), אין פארפאסן נארישע און זינלאָזע ווערק, אין ברייטן און אין טאָך אויסגעלאסענעם באהאנדלען פון געשעכטלעכע פראגעס, אין קעגנזייטיקן פלאגיאט, אין פארמערן און קאָנסערווירן דעם בארג רעליגיעזע פאר- באַטן, וואָס ליגן ווי א שווערע לאסט אף די יידישע מאסן. ניט בעסער זיינען די כסידישע צאדיקים. די אָרטאָדאָקסיע פארשטייט אויסגעצייכנט ווי צו האנדלען מיט רעליגיעזע אָביעקטן און ווי אזוי געשעפטלעך אויסצונוצן די פרומקייט פון פאָלק צוליב דער אייגענער טאש. עס איז אָבער ניט גענוג פארן פאנאטיזם די געצנדינערין פון דער כסידישער באוועגונג, דאָס פאָלק זינקט נאָך אין א יאם שווערע אָבער- גלויבנט, לויפט צו קינדאָרים און די פארשיידנסטע קישעפמאכער. אָבער אויך מאסקי- לים האָבן שווערע זינד (ערטער כאזערט דאָ איבער מיוזסן): אף דער עלטער ווערן זיי פרום, עס ווייעט פון אנדערע מאסקילים א געוואלטיקע קאלטקייט צום פאָלק, און ס'ווערט ניט ווארעם זייער הארק, צוועענדיק די צאָרעס פון זייער פאָלק.

ערטערס גלאנצווערק איז אָבער די סאטירע „גילגול נפש“ (דער גילגול פון א נעשאַמע—1845), א ווערק, וואָס האָט געהאט א שטארקע האשפאָע אויך אף דער יידישער ליטעראטור. צוויי שרייבער האָבן דעם „גילגול“ איבערגעגאָסן אין יידיש— א. מ. דיק האָט עס איבערגעזעצט, און גאָטלאָבער האָט ערטערס ווערק פארפרא- זירט, אריינגעשטעלט אויך נייע קאפיטלעך, צוגעפאסט צו די רוסישע באדינגונגען, געקירצט אין אייניקע ערטער און פארברייטערט אנדערע טיילן, אזוי, אז ס'האָט זיך באקומען קימאט א זעלבשטענדיק, אָריגינעל ווערק. און קוקט מען זיך צו אומפערק- זאם צו מענדלעס ערשטע ווערק אין יידיש—דעם „קליינעם מענטשלעך“, קען מען אויך דאָ געפינען שטארקע שפורן פון ערטערס סאטירע. עס איז ניט קיין צופאל, אז פון ערטערס אלע סאטירעס האָט בלויז דער „גילגול“ ווייטער געלעבט און געפונען א טיפן אָפקלאנג אין דער ליטעראטור אף יידיש—עס איז ערטערס צומייסטן רעא- ליסטישע ווערק, מיט א ברייטן סאָציאלן שטריך, א ווערק, אין וועלכן דער „אָבסער- וואטער פון יידישן פאָלק“ האָט אראָפגענידערט צו די נויטן פון טאָגטעגלעכן לעבן פון די יידישע מאסן, און פארצייכנט קינסטלעריש א ריי עקלדיקסטע שטריכן פון דעמלטיקן יידישן לעבן. און אויב די העבריישישע האסקאָלע האָט זיך געקוויקט אויך, און אסאך מאסקילים דערהויפט, מיט ערטערס קונציקער שפראך, מיט זיין מייסטער- האפטער און אומדערווארטערטער קאָמבינירונג פון פסוקים, מיט זיין אסאָנאנסירונג, סינאָנימיק און האָמאָנימיק (אשטייגער: „בכל זאת רפוא ארפא כמוהם, ומחי בל יחיון כאשר לא יחיו רפאיהם“), אזוי ווייט, אז הונדערטער מאסקילים האָבן דאָס ווערק געלערנט אויסווייניק, ווי מע לערנט א ליד אָדער א פאָעמע—האָט פאר דער יידישער קליינבירגערלעכער ליטעראטור געהאט א באדייטונג יענע גרויסע פאנאָראמע פון יידישע „טויטע נעשאַמעס“, וואָס ערטער האָט געגעבן אין זיין „גילגול“.

עס איז טאקע א פאנאָראמע, ווו עס גייען אדורך פארשיידענע נעגאטיווע דער- שיינוגען אין יידישן לעבן, און די איינצלע שילדערונגען זיינען פארבונדן מיט א דיניקן פאבליאטאָרישן פאָדעם—די דערציילונג פון א נעשאַמע וועגן אירע פאר- שיידנסטע גילגולים—פון מענטש צו כײַע, פון כײַע ווידער צו מענטש (די כײַעס- מעטאמאָרפאָזן פארטיפן און שטרייכן אונטער די נעגאטיווע ראַליע פון די מענטש- לעכע געשטאלטן). יעדע דערשיינונג האָט זיך איר טרעגער—ער ווערט אָבער בא-

ערטערן נאָך ניט דערהייבן צו דער מאַרייגע פון א טיפּ, באַקומט ניט קיין שום קאָנקרעטע שטריכן, וואַקסט ניט אַרום מיט שטייגער, פאַרמאָגט ניט א פּסיכאָלאָגישע אייגנאַרט. אין דעם זין האָט מענדעלע אין זײַן „קליין מענטשעלע“, וווּ די פּאַבולע גייט אויך האַסטיק פון איין דערשײַנונג צו דער אנדערער, זיך אָפּגעשטויסן פון ערטער און אים בליגעקומען, איז אַרויף אָף א העכערן שטאַפּל. די העלדן פון ער-טערס „גילגול“ הייסן „א כאַסיד“, „א צאָדיק“, „א באַטאַקסע“ א. א. וו. פּיגורירן אָן נעמען, אָן אינדיווידועלע שטריכן—ס'ווערט קריטיקירט די סאַציאַלע פּונקציע, ס'ווערט אָבער ניט געוויזן דער מענטש, דורך וועלכן די דאָזיקע פּונקציע ווערט רע-אַליזירט. אין א געפּרעסטער, קימאַט לאַקאַנישער פּאַרם פּירט פאַרבײַ ערטער א כּאָ-סיד, א כאַזן, א באַטאַקסע, א מעקובל, א קאַברען (א טוער אין כּעוורע-קאַדישע, וואָס רייסט פון טויטע און פון לעבעדיקע),—א פּאַנאַטיקער (ווידער אן אָנצוהערעניש אָף אַרענשטיינען), א כּסידישן רעבן, א דאָקטער א שאַרלאַטאַן, א מעיוכעס א טאַ-קיף. און די פאַראַלעלע כּלישע מעטאַמאָרפּאָזעס זײַנען: דער כאַסיד ווערט מעגולגל אין א פּראָש, דער פּראָש אין א כאַזן, דער כאַזן אין א פּיש, דער באַטאַקסע אין א סאַווע; די סאַווע אין א מעקובל, דער מעקובל אין א קראָט, דער קאַברען אין א הונט, דער הונט אין א פּאַנאַטיקער, דער פּאַנאַטיקער אין א פּוקס, דער פּוקס אין א צאָדיק, דער צאָדיק אין אן אייזל, דער אייזל אין א דאָקטער, דער דאָקטער אין אן אינדיק, דער אינדיק אין א מעיוכעס. צום ברייטסטן שילדערט ערטער נאַטירלעך די פּירונג פון א כּסידישן רעבן—א טראַדיציאָנעלע דערשײַנונג אין דער האַסאַקאַלע-ליטעראַטור—און נאָך מער אויספירלעך די פּירונג פון א מאָדערנעם דאָקטער און אַמאַרעץ.

קיין איין פּאָזיטיווע געשטאַלט איז, אַלזאָ, נישט אין ערטערס „גילגול“. עס איז א סאַטירע אין אויסגעשפּראַכנסטן זין פון וואָרט, פּול ביטערן שפּאַט, צאָרן און האַס. נישטאָ דאָ קיין שפור פון הומאָר, און ווען ס'בלייט דאָ אָף און דאָרט א וויץ, איז עס א סאַרקאַסטישער, בייזאַפּלאַנדיקער וויץ (אַשטייגער): „איז אוועק די פּרוי, און ס'האַט זי געבענטשט א צאָדיק, און זי האָט אופּגעהערט צו זײַן אן אַקאַרע, און זי איז שוואַנגער געוואָרן. און איר מאַן, ווייל ער איז געווען א נישטגלויביקער, איז פאַרבליבן אומפּרוכטבאַר זײַן גאַנץ לעבן“. דער עצעם אָביעקט פון דער מאַסקי-ער סאַטירע האָט באַ ערטערן באַקומען א גרויסע אויסברייטערונג: צום ערשטן מאָל איז באַ ערטערן אופּגעהויבן געוואָרן קינסטלעריש און געשמייסן געוואָרן די „באַנדע שטאָט באַלטויוועס“—ראַבאַנים, טקיפּים, כּעוורע-קאַדישע, טאַקסע-לייט, דאָקטוירים, באַריסער א. א. וו.—און ניט בלויז דער שאַבלאַן פון צאָדיקים און זייערע כּסידים. און אין דער שאַרפּקייט, מיט וועלכער ערטער טרעט ארויס קעגן אָט די אלע פּלינע יידן, וואָס שינדן די הויט באַ דער אַרעמשאַפט, פּילט זיך שוין ערעוורפּרילינג, עס לאָזן זיך שוין הערן די טריט פון דער אָנקומענדיקער רעוואָלוציע 1848. דריי יאָר, איידער די אַרעמשאַפט האָט צעגראַמירט די הויזער פון די „לעכטפּאַכטערס“ אין גאַ-ליציע, גיט ערטער די פּאָלגנדיקע שילדערונג, פּול צאָרן און גאַל:

„די טאַקסע פון פּלייש, פון ליכט איז די פּרוכט פון אונדזער ערד, און אונדזער לאַנד גיט ארויס די דאָזיקע גערעטעניש. א ייד האָט עס געבוירן, פאַרטראכט אין זײַן געדאַנק, און פאַרוואַנדלט אין א געזעץ; און א ייד אין אונדזער לאַנד צאָלט עס

צאָלט, ביז ער ווערט אן עווען אין לאַנד. קליגער איז געווען יענער מענטש פון שלוימען. וואָרעם שלוימע האַמילעך האָט געהאט אין זינען די ביימער און בעהיימעס און פויגלען און פיש און ווערים, און געמאכט דערוף טויזנט און פינף לידער; און אָט דער נייער שלוימע (געמיינט ווערט שלוימע קאָפלער, וואָס האָט דער ערשטער פראַיעקטירט די לייכט־טאַקסע. — מ. ע.) האָט געהאט אין זינען בלוז די לייכט און דאָס פלייש, און זיין פרייז איז געווען הונדערט טויזנט טאָלער... אָט די פאכטערס זיינען בעסער פון די ראַבאָנאים; וואָרעם די ראַבאָנאים לייגן אַרײַן אין כײַרעם יעדן, וואָס קליידט זיך נײַטידיש, און טרײַבן אַרויס פון דער קעהילע יעדן רעפּאַראַטער; און יענע (די באלטאַקסע) טראַכטן פאַרקערט ווי אזוי קיינעם ניט אַרויסלאָזן פון האַנט. עס צאָלט דער, וואָס קליידט זיך, ווי דער, וואָס קליידט זיך ניט, דער, וואָס ענדערט דאָס געזעץ, און דער, וואָס האַלט זיך באַ אים. מע פּרעגט בלוז דעם מענטשן: פון וואָסער פּאָלע ביסטו? און וועט ער ענטפּערן: איך בין אַ יוד, וועט מען גלייך זאָגן: צאָל!.. אָבער דער רעכטער זײַל איז דער לייכט־פאַכטער, און בלוז דער לינקער איז דער פלייש־פאַכטער... די פלייש־טאַקסע צאָלט אַ מענטש, ווען ער עסט פלייש; און דעם לייכט־אַפּאַצאַל צאָלט ער בלוז פון פרייז. צינדט ער לייכט פרייטיק־צונאַכטס, צאָלט ער; צינדט ער ניט—צאָלט ער דאָפּלט; און וועט ער ביקלאַל קיין לייכט ניט קויפן, צאָלט ער ווידער דאָפּלט; און האָט ער ניט קיין געלט צו קויפן לייכט—די טאַקסע מוז ער באַצאָלן; און האָט ער ניט—וועט דער באלטאַקסע פאַרמאַשקענען זיינע זאַכן. און האָט ער ניט קיין שום זאַכן אין שטוב, וועט ער צונעמען זיין גע־לעגער; און וועט ער עס ניט אויסקויפן—וועט מען עס פאַרקויפן—אַלציינס, צי ס'איז אַ יאַסעס אָדער אן אַלמאַנע..."

אזוי ארום רעפרעזענטירט ערטער א מער ראדיקאלע אופקלערעישע ריכטונג, ווי די פון פערל אָדער ראפּאָפּאַרט. זי דריקט זיך אויס ניט בלוז אין דעם אקשאַ-נעסדיקן אטאקירן די ראַבאָנאים און אַרטאָדאָקסיע, נאָר אויך אין אַ גרעסערער אופ־מערקזאַמקייט צו די נויטן און ווייטיקן פון קליינבירגערטום, אין אופריכטיקן מיט־לייד און מיטגעפיל צום פינצטערן און פארכווישעכטן האמוין. ערטערס קאַמף קעגן די ראַבאָנאים איז ענג פאַרבונדן מיטן אופריכטיקן קאַמף פאַר די אינטערעסן פון האמוין: „די פאַרשיידענע רעליגיעזע פאַרבאַטן שטייען נאָך אין זייער פולער קראַפט. און קיינער פון די ראַבאָנאים עפנט ניט דעם מויל זיי באַטל צו מאַכן, און זיי שאַ-געווען ניט דאָס געלט פון יידן, און פאַרשווענדן אומזיסט זייער פאַרמעגן, און פאַרטײַען בלוז די שפּײַז פון דער ייִדישער אַרעמשאַפט, און די עוויונינים פון מײַן פּאָלע זיינען הונגעריק, און קיינער העלפט זיי ניט און האָט ניט אף זיי קיין ראַכ־מאַנעס... צי איז עס דען ניט געצנדינערײַ?“ (תּוֹדוֹת הַחַלּוּץ, הַצּוּפּה, ז', 11). די ראַבאָנאים באַשעפּטיקן זיך מיט די טויטע, און אף די לעבעדיקע גיבן זיי ניט אַכטונג, סײַדן זיי קוקן אַרוף צו די גוֹוירים, ביכדיי צו טאָן מיט זיי שידוכים. זייערע טעג פאַרברענגען זיי באַ די דוירעס, וואָס זיינען שוין לאַנג פאַרשטאַרבן, און זייער אייגענעם דאָר קענען זיי ניט, זיי האָבן קיין שום באַגריף ניט פון זיינע נויטן און באַדערפענישן. זאָל ציטערן די ערד, זאָל זי ענדערן איר פּאַנעם, — זיי אלע רירן זיך אָבער ניט פון אַרט, און ענדערן קיין שום זאַך ניט... (דאָרט 17). און אין דעם זעלביקן פּראָגראַם־אַרטיקל צום „הַחַלּוּץ“, געשריבן 1851, אַנטוויקלט ערטער דעם

געדאנק, אז דאווקע איצט, נאך דער רעוואָליוציע פון 1848, וואָס האָט געבראכט די יידן אין גאליציע די פאָליטישע גלייכבארעכטיקונג, איז נייטיק פארשארפן דעם קאמף אף אינעווייניק: „איצט דארפן אלע שריפטשטעלער זיך ווענדן אפן אינער-לעכן פראָגט, אנטוויקלען א בירגער-קריג קעגן די סאָנים, וואָס צווישן אונדז, די מילכאָמע פון וויסן קעגן דער פינצטערקייט“, און דער וויכטיקסטער סוינע אין דעם דאָזיקן אינערלעכן בירגערקריג (מלחמת בית) זיינען די ראבאָנים. וואָרעם זיי זיינען שולדיק סײַ אין דעם בארג טויטע, שווער דריקנדיקע רעליגיאָנעזע פארבאָטן און אי-סורים, סײַ אין דער עקספּלאָאטאציע פון די פאָלק-מאסן, סײַ אין דער קולטור-יערידע.

דעם גרעסטן דערפאָלג האָט ערטער דערלאנגט אין זײַן „גילגול“, — וואָרעם ער איז דאָ אראָפּ פון ביבליש-נעווישע שטאָלצן, נעענטער געקומען צו די נויטן פון קליינבירגערלעכן האמוין און אין צוזאמענהאנג דערמיט אריבער צו א מער רעא-ליסטישער שרייב-מאניר. דער „גילגול“ שפיגלט אָפּ דעם נאָענטן אופמארש פון דער רעוואָליוציע פון 1848. אָבער אויך אפן „גילגול“ דריקט נאָך שטארק די לאסט פון סכעמאטיזם, אבסטראקציע, מעליצע, מאסקילישע כקירע (אשטייגער אין דעם מע-קובל-קאפיטל), אלץ כעסרוינעס פון שעפערישן מעטאָד, וואָס זייער מאַקער איז דאָס אָפגעשטאנענע, דאָס דעפעקטיווע און פשאָרעדיקע אין ערטערס אופקלערערישער אידעאָלאָגיע. ערטער איז גיכער פאר אלץ א קליינבירגערלעכער שרייבער, וואָס האָט זיך נאָך ניט ארויסגעפלאָנטערט פון די פענטעס פון דער בורזשואזער האסקאָלע, ענלעך ווי מענדעלע אין די 60-ער יאָרן.

א י נ ה א ל ט

זינט

- 5 סאָוואַרט פון אונטער
7 ארײַנפיר:

ע ר ש ט ע ר ט י י ל

- 35 עטיוודן צו דער געשיכטע פון דער בערלינער האסקאָלע .
37 ערשטער קאפיטל. דער אופקום פון דער ייִדישער בורזשואזיע אין פרייסן .
50 צווייטער קאפיטל. די קלאסן־שיכטונג אין דער ייִדישער סוויווע אין פרייסן .
דריטער קאפיטל. דער קאמף פון דער ייִדישער בורזשואזיע אין פרייסן מאַר איר פאָליטישער
58 עמאניפאציע
65 פערטער קאפיטל. די מענדעלסאָן־לעגענדע
88 פינפטער קאפיטל. די מעאספּים
99 זעקסטער קאפיטל. די ערשטע ייִדישע בורזשואזע קאָמעדיעס

צ ו ו י י ט ע ר ט י י ל

- 117 עטיוודן צו דער געשיכטע פון דער גאליצישער האסקאָלע
119 ערשטער קאפיטל. די סאָציאל־עקאָנאָמישע באזע פון דער גאליצישער האסקאָלע
128 צווייטער קאפיטל. די אבסאָליוטע מאָנארכיע און די גאליצישע האסקאָלע
135 דריטער קאפיטל. לעסין און ביק
163 פערטער קאפיטל. די גרופע פערל—ראפאָפּאָרט־קראַכמאל .
195 פינפטער קאפיטל. די גרופע מיזעס־ערטער־שאַר .

